C. W. CERAM

BOGOVI GROBOVI I UČENJACI

MATICA HRVATSKA
BIBLIOTEKA OPĆE KULTURE

Urednik biblioteke
DR. OLEG MANDIĆ

Urednik knjige
JAKŠA KUŠAN

Preveo
STANISLAV ŠIMIĆ

Štamparski zavod „Ognjen Prica", Zagreb

C. W. C E R A M

BOGOVI GROBOVI I UČENJACI

ROMAN

O ARHEOLOGIJI

1 9 5 5
MATICA HRVATSKA
ZAGREB

Naziv izvornika

C. W. CERAM

GÖTTER, GRÄBER UND GELEHRTE

Roman der Archäologie

Rowohlt Verlag, Hamburg

1. izdanje 1949., 6. izdanje 1951.

TABLA I

Nakit glave sumerske kraljice Šub-ad, vjerojatno najstarije kraljice za koju do sada znamo; živjela je, pretpostavlja se, prije kojih pet hiljada godina. Leonard Woolley našao je taj nakit u kraljevskim grobovima u Uru. Katherine Woolley modelirala je tu glavu po nekoj ženskoj lubanji iz spomenutog doba

Nema patriotske umjetnosti i patriotske znanosti. Kao i sve veliko i dobro, to oboje pripada svemu svijetu, i mogu se pospješivati samo općim slobodnim uzajamnim djelovanjem svih živih, neprestance se obzirući na ono, što nam je od prošloga ostalo i poznato.

GOETHE

Tko svoje vrijeme hoće pravo vidjeti, mora ga gledati izdaleka. Koliko izdaleka? Naprosto toliko izdaleka, da ne raspoznaje više nos Kleopatre.

ORTEGA Y GASSET

KAZALO

UVOD

I. KNJIGA O KIPOVIMA

II. KNJIGA O PIRAMIDAMA

III. KNJIGA O KULAMA

IV. KNJIGA O STUBAMA

V. KNJIGE KOJE JOŠ NE MOGU BITI NAPISANE

UVOD

O ČEMU JE RIJEČ

SAVJETUJEM čitaocu, da ovu knjigu ne počne čitati na prvoj strani. I to stoga, jer znam, koliko malo koristi, što pisac i najosvjedočenije uvjerava, da će predavati o izvanredno zanimljivim stvarima; navlastito malo koristi, kada se nazivom obećava, da će to biti roman o arheologiji, o znanosti o starinama, o kojem je svatko uvjeren, da je to jedna od najsuhoparnijih i najdosadnijih znanosti.

Preporučujem, da se prvo čita poglavlje o Egiptu, »Knjiga o piramidama«. Uzdam se, da će tada i najsumnjičaviji čitalac pristupiti našoj temi s više volje i otresti se stanovitih nesklonosti. Pošto se tako uveo, molim čitaoca da onda lista natrag i počne na strani 19.

Ova je knjiga pisana bez znanstvenih ambicija. Pokušano je samo da se jedna znanost učini predmetom promatranja; da bude vidljiv rad istraživača i učenjaka, prije svega njegova unutarnja napetost, dramatični mu čvor, njegov ljudski smisao. Pritom se nije trebalo plašiti zastranjenja, pa ni osobnih refleksija. Tako je nastala knjiga, koju učenjak mora nazvati »neznanstvenom«.

Za to mi je isprika što sam baš tako i namjeravao. Uvidio sam, da ova obilata znanost — u kojoj se sjedinjuju pustolovina i kabinetska marljivost, romantični pothvati i osobno duhovno zadovoljstvo — bijaše sahranjena u objavljenim stručnim spisima. Koliko god su puno vrijedne te znanstvene publikacije — one nisu pisane zato, da budu »čitane«. Značajno je dapače, da su dosad bila svega tri do četiri pokušaja, da se istraživanja iz prošlosti popabirče u svrhu da to bude uzbudljiva pustolovina; značajno je stoga, što zbilja jedva da ima uzbudljivije pustolovine — ukoliko čovjek smatra, da je pustolovina uvijek smjesa od duha i djela.

Unatoč metodi, po kojoj se ne daje puki opis, a po kojoj sam ja ovdje pisao, ipak sam se, da ne bih mogao više, sasvim držao arheološke znanosti. Pa kako bi moglo biti drugačije — ova je knjiga pohvalnica svim njezinim rezultatima, njezinu oštroumlju, njezinoj neumornosti; prije svega pohvalnica istraživačima, koji su većinom, skromni, prešutjeli ono, što — vrijedno ugledanja — bijaše potrebno da se navijesti. Od te obaveze rezultira i ovaj moj pokušaj da mimoiđe kriva ređanja u skupine, i krive akcente. »Roman o arheologiji« je roman u baroknom smislu, ukoliko se, po najstarijem shvaćanju, u njemu pripovijeda o romantičnim događajima i životima, koji nikako ne protivurječe zbiljnosti.

Ali to je i »roman o činjenicama«, i u ovom slučaju tako se i, u najstrožem smislu, ima nazvati: sve, što se ovdje pripovijeda, nije samo svezano s činjenicama (i iskićeno maštom autora), nego je,

sasvim bjelodano, sastavljeno od samih činjenica (kojima autorova mašta nije dometnula ni najmanje nakiće; ukoliko to nakiće nije pridala sama povijest vremena).

Pa ipak sam osvjedočen, da stručnjak, kojemu ova knjiga dopadne u ruke, može u njoj naći pogrešaka. Primjerice, meni je već u početku bilo vrlo teško biti načisto s time, kako pisati imena. Nekoliko sam se puta kolebao pred čitavim tucetom različitih pravopisa, kako da se to i to ime piše. Pristalo karakteru knjige, odlučih napokon da pišem kako je to najzgodnije — ne obazirući se ni na kakav znanstveni princip, po kojemu bi, tu i tamo, nastala potpuna nerazumljivost. To sam odlučio to lakše, kada sam opazio opasku velikog njemačkog povjesnika Ed. Mayer-a; kad je pisao svoju Povijest Staroga vijeka *— a pisao ju je za stručnjake — njega je mučilo isto pitanje i napokon kaže: »... nije mi bilo drugo nego ne obazirati se na princip.« Ako je tako postupao izvanredni povjesnik, zašto njegov postupak ne bi naslijedio pisac nekog priprostog izvješća.*

Nu sigurno su mi se, bez obzira na to, potkrale stvarne pogreške — ne vjerujem, da je tomu moguće izmaknuti kad se po prvi put pokušava napisati zbijeni pregled goleme građe, što se sastoji od četiri posebne znanosti. Svakomu čitaocu, koji bi mi takve pogreške ispravio, bio bih zahvalan.

Ali ja se osjećam obavezan ne samo znanosti, nego i stanovitoj vrsti književnosti, točnije kazano, stvaraču književnosti, kojoj se ovom knjigom domeće jedno skromno djelo. Koliko mi je poznato, prvo je jedan američki liječnik Paul de Kruif, pokušao prikazati razvitak sasvim posebne znanosti, pa taj prikaz čitalac čita uzbuđujući se tako, kako ga, u našem stoljeću, mogu uzbuditi samo kriminalni romani. De Kruif je godine 1927. uvidio, da razvitak bakteriologije, promotri li se točno i sredi li se ispravno, sadržava elemente kao kakav roman. Osim toga je opazio, da se i najzamršeniji znanstveni problemi dadu prikazati vrlo priprosto i razumljivo, ako se opisuju kao proces rada, to jest ako se čitalac vodi točno istim putem, kojim iđaše učenjak — od časa, kada se nadošlo na neku misao pa sve do posljetka od nje. I on uvidje, da stramputice i raskrsnice, na koje je učenjak dospio i ćorsokaci u koje je zabasao, zbog toga što nije dosta dovitljiv, zbog slučajnih smetnja i vanjskih utjecaja, što prijeće, imaju u sebi one dinamike, one dramatike, koja može dovesti do nevjerojatne napetosti. Tako nastade njegova knjiga Lovci mikroba *— i sami naziv, kojim je suhoparna oznaka »bakteriolozi« preobražena u neku ljudsku kategoriju, sadržavaše tom preobrazbom program za jednu novu književnu kategoriju, za »roman o činjenicama«.*

Od toga prvog pokušaja Paula de Kruif-a jedva je koje znanstveno područje, koje ovaj ili onaj pisac, ili više njih u isto vrijeme, nisu prikazivali po toj novoj književnoj metodi. Sasvim je naravno, što su to činili pisci, koji su u znanstvenom smislu bili diletanti. Temelj kritici o tom meni se čini ovo: znanost u njihovim knjigama u kakvoj je relaciji prema književnosti; koliko pretežu »činjenice« a koliko »roman«. Meni se čini, da su najbolje knjige one, u kojih je element romana od »poretka« činjenica te im je uvijek činjenica glavno. Pokušao sam da moja knjiga bude što bliže toj kategoriji, i vjerujem, da sam tako koristio svakom čitaocu, koji hoće da bude »siguran« i koji bi ovu knjigu, unatoč njezinim svojstvima romana, htio upotrebiti kao priručnik. I on to može.

To sam naknadnim radom učinio navlastito stoga, jer mi na spomenutom području ima predšasnica, što spada u drugačiju kategoriju. To je Anne Terry White, koja je napisala knjigu Lost Worlds, *što mi dopade u ruke, kada bijah gotovo dovršio* Bogove, grobove i učenjake. *Svojoj američkoj kolegici moram izraziti poštovanje za taj posao, ali ipak smatram za ispravniji princip da je važnija »činjenica« nego »roman«. Stoga sam nakanio, oprečno gospođi White, svima onima, koji se pokušavaju i dalje zanimati za znanost o prošlim vremenima, da uvijek služim jasnim i bjelodanim uputama. Nisam se strašio prekidati tok pripovijesti nadnevcima i pregledima, te sam ovoj knjizi nadodao kazalo o knjigama, karte, tablice o vremenu i jedan popis.*

Na koncu se moram zahvaliti svima onima, koji mi pomogoše. Njemački profesori, dr. Eugen von Mercklin, dr. Carl Rathjens i dr. Franz Termer, bili su prijazni pa — svaki za svoju struku — pregledali rukopis. Prof. dr. Kurt Erdmann, prof. dr. Hartmut Schmökel i istraživač o Schliemann-u, dr. Ernst Mayer, naknadno su ispravili neke važne stvari. Svi su mi oni dali vrijednih uputa, pomagali mi u svakom pogledu, posebice što se tiče pribavljanja knjiga (za to se moram još zahvaliti prof. dru. Walteru Hagemann-u, u Münsteru), i upozorili me na neke pogreške, te sam ih u posljednji čas ispravio. Svima njima zahvaljujem se ne samo što mi pomogoše, nego i stoga, što su, kao stručnjaci, potvrdili, da ima smisla knjiga, koja je izvan svih stručnih znanosti. Ne bih htio da se ne zahvalim Eddi Rönckendorff i Erwinu Denckeru, koji su mi olakšali posao time, što su preveli neke tegobno prevedljive stvari.

Mjeseca studenoga 1949 *C. W. C.*

I. KNJIGA O KIPOVIMA

Koje li se čudo zbiva? Moljasmo te za pitke izvore,
zemljo, i šta nam iz sebe šalješ? Živi li i u ponoru?
Ne stanuje li, sakriven pod lávom, još neki novi rod?
Vraća li se natrag ono što je pobjeglo? Grci, Rimljani,
o dođite! pogledajte, stari Pompeji opet se nađoše,
iznovice se gradi Herkulov grad!

Schiller

1. POGLAVLJE

PREDIGRA NA KLASIČNOM TLU

GODINE 1738. Maria Amalia Christina, kći Augusta III. saskoga, ode iz drezdenskoga dvora, uda se za Karla Bourbonskoga, kralja obiju Sicilija.

Živahna, umjetnički nastrojena kraljica tragaše po prostranim napuljskim vrtovima i palačama i otkri kipove i umjetnine, koji su prije posljednje provale Vezuva djelomice nađeni slučajno, a djelomice iskopani na poticaj generala d'Elboeuf-a.

Ushićena ljepotom tih torza, navali ona na svoga kraljevskoga supruga da je pusti da traži nove komade. Nakon velike provale u svibnju 1737. — kada se otvorilo veliko brdo i vrh Vezuva djelomice odletio u zrak — Vezuv je već godinu i pol mirno ležao pod plavim nebom Napulja, pa kralj usliša njezinu molbu.

I sada, što bijaše prvo nego tražiti i dalje tamo, gdje je d'Elboeuf prestao. Kralj se posavjetuje s Cavaliereom Rocco-m Gioacchino-m de Alcubierreom, vrhovnim zapovjednikom kraljevskih inženjerskih četa. Španjolac namakne radnike, oruđe i barut. Tegobe bijahu priličně. Trebalo je otkopati petnaest metara lave tvrde kao kamen. Iz jame jednog bunara, koji bijaše otkrio d'Elboeuf, počnu praviti hodnike i vrtjeti lagume. I tada dođe čas, kada mašklin nađe metal, što pod njegovim udarcem odzvanja kao zvono. Prvo, što se našlo, bijahu tri ulomka brončanih konja, većih nego bi bili u naravi.

Istom sada učiniše najpametnije, što se učiniti mogaše, što je zapravo prvoga časa trebalo učiniti: dovedoše stručnjake. Markiz Don Marcelo Venuti, humanist, upravitelj kraljevske knjižnice, nadgledaše druge nalaze. Tri mramorne umjetnine: Rimljane obučene u toge, obojene stupove i brončani trup konja. Dođe i kraljevski par da to pogleda. Markiz se spusti na konopu u hodnike pećine i pronađe neke stube. Po njihovu obliku on zaključi, da je to neka građevina, i ispostavi se, 11. prosinca 1738., da je to točno. Zatim pronađe neki napis, po kojemu se moglo vidjeti, da je neki Rufus na vlastiti trošak izgradio Theatrum Herculanense.

Tako je otkriven jedan propali grad. Gdje bijaše kazalište, mora da je i neko mjesto. Ne sluteći ništa, d'Elboeuf je upravo dopro do sredine pozornice — velikih obronaka otvrdle lave bilo je koliko hoće. Ta pozornica bijaše puna kipova. I samo tu i nigdje inače ne mogaše biti jedan na drugom toliko kiparskih radova, jer silna rijeka lave, što se kotrljala, bijaše srušila na pozornicu stražnji zid kazališta, obilato urešen kipovima, gdje se tutnjeći zdrobio i njihova se kamena tijela smirila sedamnaest stotina godina.

Natpis je bio ime grada: Herculaneum.

LAVA, kamenje koje je teklo, smjesa svih mineralija, stvrdnula se kao staklo, postala novo kamenje. Dvadeset metara ispod toga pokrova ležaše Herculaneum.

Lapili naprotiv, mali vulkanski kamenčići, skupa s masnim pepelom izbačeni iz vulkana, padahu kao kiša, ležahu tu i tamo i lako se mogahu omesti kakvim lakim oruđem. Ne baš tako duboko kao taj pokopani grad, pod takvim lapilima ležahu Pompeji.

Kao što često biva u povijesti, pa i u životu ljudi, prvo se zbiva ono tegobno, i najdulji se put smatra za najkraći. Pošto je d'Elboeuf počeo da iskapa, prođe trideset i pet godina, dok se prva motika zabola da razotkrije Pompeje.

Cavaliere Alcubierre, kojemu još uvijek bijaše povjereno to iskopavanje, već je nezadovoljan svojim nalazima. Karlo Bourbonski doduše bijaše uredio neki muzej, kakva ne bijaše inače nigdje u svijetu. Pa ipak se kralj i inženjer slože, da iskopalište premjeste; ovaj put da ne probijaju naslijepo sipinu, nego da počnu tamo, gdje su upućivali učenjaci i kazali: ovdje su Pompeji; po antiknim izvorima istoga dana zatrpani kao i grad Herkules-a!

Što se sada dogodi, nalik je na onu igru, koju djeca zovu »vatra i voda«; ali s jednim suigračem, koji nije pošten, pa viče »mokro«, ako se ruka približava baš onome, što se traži, namjesto da viče »vruće«. I sada su duhovi osvete, pohlepe za blagom, pa duhovi nestrpljivosti preuzeli ulogu te varljive svjetlosti.

Dne 1. travnja 1748. počne se iskapati. 6. travnja nađoše prvu veliku divnu fresku. Dne 19. travnja naiđu na prvoga mrtvaca. Ispružen koliko je dug i širok, ležaše na tlu neki kostur; iz ruku mu, koje kao da još hoće da uhvate, iskotrljali se zlatnici i srebrnjaci.

Ali namjesto da kopaju dalje, da rade po nekom sistemu i da iskoriste ono, što su otkrili, kako bi dospjeli do zaključaka, po kojima bi zaštedjeli vrijeme, opet zaspu iskopane rupe, ne sluteći da su doprli do sredine Pompeja, i opet iznovice zabodu u tlo na drugome mjestu.

Zar je moglo biti drugačije? Poticaji kraljevskomu paru bijahu samo ushićenje naobraženih laika (a što se tiče naobrazbe u kralja je baš naročito ne bijaše). Poticaj Alcubierre-u bijaše želja da svlada jedan tehnički problem (Winckelmann reče kasnije srdito, da je on sa starinama imao toliko koliko »mjesec s rakovima«); a u svim drugim sudionicima ne življaše ništa nego skrivena misao da možda što brže i sretnije zahvate i zagrabe zlato i srebro, kada opet zazvekeću pod mašklinom (Od dvadeset i četiri čovjeka, koji 6. travnja počeše kopati, dvanaestorica bijahu robijaši, a ostali rđavo plaćeni.)

Otkriju gledalište amfiteatra. Kada ne bi našli nikakvih kipova, ni zlata, ni nakita, kopali bi na drugom mjestu! Strpljivost bi dovela do cilja. U okolini herkulanskih vrata nabasaju na neku vilu; nitko više ne zna zašto; o njoj se potpuno neopravdano tvrdilo da je to Ciceronova kuća. Takve tvrdnje, potpuno iz prsta isisane, još su često puta u povijesti arheologije igrale ulogu; i ne rijetko plodonosnu. Na zidovima te vile bijahu divne freske; izrezaše ih i kopiraše. Zatim vilu zatrpaju! Napokon pune četiri godine uopće se ne obazirahu na taj kraj oko Civita (prije Pompeji); dadnu se na veća iskopavanja kod Herculaneuma i otkriju tada svakako jednu od najzanimljivijih antiknih vrijednosti: vilu a u njoj knjižnicu, koju je upotrebljavao filozof Filodemos, danas zvana Villa dei Papiri.

Godine 1754. napokon na južnoj strani Pompeja nađoše se opet ostaci nekolikih grobnica i antiknih zidina. I od toga dana do danas u oba se grada kopalo, pokatkada prekidajući. Na vidjelo iziđe čudo za čudom.

SAMO ako poznamo vrstu katastrofe, koja je zadesila te gradove, možemo razumjeti i shvatiti, kako je na stoljeće pretklasike djelovalo to, što su oni otkriveni.

Sredinom mjeseca kolovoza godine 79. naše ere pojaviše se prvi znaci provale Vezuva, kako se to već prije češće događalo. Prije podne dne 24. bijaše jasno, da počinje katastrofa, kakva se nije zbila nikada prije toga.

Strahovit udarac groma rascijepa vršak brda. Pinija dima razvije se do u nebo, i uz tutnjavu i sijevanje stane pljuštati kiša kamenja i pepela, od koje se zamrači sunce. Ptice padahu mrtve iz zraka, ljudi vrišteći bježahu, životinje se skrivahu. Uz to navali poplava kroz ulice, o kojoj se nije znalo dolazi li s neba ili iz zemlje.

Gradovi su upravo bili zaposleni toga sunčanoga jutra. Na dva načina bijaše im pripravljen smak. Lavina kala, smjesa kiše od pepela s poplavom od dažda i lave valjaše se po Herculaneumu, prodre na ceste i u ulice, stane se uspinjati, rasti, pokrije krovove,

uviraše na prozore i kroz vrata, ispuni grad kao voda što ispunja spužvu i pokrije i njega i sve u njemu, što se nije moglo spasiti najhitrijim bijegom.

Drugačije se dogodi u Pompejima. U njih ne dođe ni do kakve poplave od blata, od koje se očito mogaše spasiti samo bijegom. U njima je počela polako padati kiša od pepela, koja se mogla otresti; zatim počnu padati lapili, a zatim i komadi kamenja, teški po više kilograma. Veličina opasnosti očitovaše se polako. Ali već bijaše prekasno. Spuštahu se sumporne pare, uvlačiše se u pukotine, i pod tkanine, koje su ljudi, sve teže i teže zadihani, stavljali sebi na lica. Istrčavahu li van, kako bi se domogli slobode i zraka, lapili ih tako gusto udarahu po glavama te, zabezeknuti i prestravljeni, moradoše pobjeći natrag. Tek što bi se opet uvukli u kuće, uto bi se polomio krov i pokopao bi ih. Neki bijahu nekoliko vremena pošteđeni. Pod stupovima stepenica i u nadsvođenim hodnicima čučali bi u strahu kojih pola sata. Zatim bi se sumporne pare uvukle i podušile ih.

Nakon četrdeset i osam sati opet se pojavi sunce. Tada su Pompeji i Herculaneum prestali da postoje. U okrugu od osamnaest kilometara bijaše sav pejzaž razoren, njive pokrivene. Pepeo je letio do Afrike, Sirije i Egipta. Iz Vezuva se penjao još samo tanak stup dima. I opet se nebo zaplavi.

Čovjek mora sebi predočiti, kako li je to nevjerojatan događaj za svu znanost, koja se bavila prošlošću.

Prođe gotovo sedamnaest stotina godina. Drugi ljudi s drugim znanjem i drugih običaja, pa ipak srodni zakopanima, onom krvnom vezom koja veže čitavo čovječanstvo, zakopaše motikama zemlju i iznesoše na vidjelo, što je toliko dugo počivalo. To se mogaše usporediti na vlas sa čarolijom probuđivanja mrtvaca! Ako je zaluđen svojom znanošću i lišen svakoga pijeteta, može se istraživaču dogoditi, da tu vrstu katastrofe slavi kao nešto naročito sretno. »Ja ne znam ništa zanimljivije . . .«, veli Goethe o Pompejima vrlo pohvalno. I u zbilji jedva je zamisliti bolju mogućnost nego je takva kiša od pepela, da se neki grad u svoj svojoj zaposlenosti svagdašnjeg života sačuva potomcima, što istražuju; ne, mora se reći »da se konzervira«, pa se činjenica izrazi bolje. To nije umro neki stari grad naravnom smrću propadanja. To su živi gradovi najedamput dodirnuti čarobnim štapom, te je zakon vremena, postojanja i prolaženja, prestao da važi.

SVE do godine, kada je počelo iskopavanje, ništa se nije znalo osim činjenica: dva su grada zatrpana. Ali sada se polako saznade dramatsko zbivanje, i saopćenja antiknih pisaca ispunjavahu se životom. Uvidješe strahotu katastrofe, njezinu nenadanost, koja je

tako naglo prekinula svakidašnji tok, da se ni odojak ne mogaše skinuti s peći, niti kruh iz pekarnice ukloniti.

Kakva li se povijest krije iza ostataka od dviju nogu, koje još nose okove roba, okovane dok naokolo sve propada propašću? Kakva li muka iza umiranja psa, koji je nađen pod stropom neke sobe, također svezan; koji se sve više i više uspinjao na smeću od lapila, što je naviralo kroz prozore i vrata, dok strop nije zaustavio tu životinju, dok ona nije zalajala posljednji put i zatim se udušila?

Obiteljske pripovijesti, drame između nevolje i smrti očitovahu se motici, što kopaše. Posljednje poglavlje Bulwerova slavnog romana o *Propasti Pompeja* nema karakter nevjerojatnosti. Nađoše se i majke, koje svoju djecu držahu u naručju; zaštićivahu ih posljednjim komadićem koprene, dok se i ona i ono ne udušiše. Iskopani su ljudi i žene, što pograbiše svoje blago, stigoše do vrata i tada padoše pod kišom lapila, posljednjom snagom još grabeći nakite i novac. *Cave Canem* »Čuvaj se psa« stoji kao mozaik pred vratima kuće, u kojoj u Bulwer-ovu romanu stanuje Glaukus. Dvije mlade djevojke oklijevale su pred tim pragom, da li da bježe; htjele su pokupiti svoje vrijednosti, ali bijaše već prekasno.

Pred vratima Herkulesa našla su se tjelesa pokraj tjelesa, srušena; još na njima uprćene kućne stvari, što bijahu postale preteške. U nekoj zatrpanoj sobi naiđoše na kosture neke žene i psa. Točnim promatranjem otkrio se strahoviti događaj. Dok kostur psa bijaše sasvim sačuvan u svom obliku, noge žene bijahu razasute u sve kutove sobe. A šta ih je razbacalo? Ili šta ih je razvuklo? Da li ih je razvukao pas, u kojem je u času gladi pobijedila vučja priroda i što je možda izbjegao koji dan smrti, pa je napao gospodaricu i požderao je? Nedaleko od toga bijaše prekinuta i jedna ukopna svečanost.

Kao što su god učesnici na daći ležali na svojim sofama, tako ih sada nađoše nakon sedamnaest stotina godina. Učesnici na vlastitom pogrebu.

Ovdje opet bijaše sedmero djece u jednoj sobi, igrahu se, ne sluteći ništa, i zateče ih smrt. Tako 34 čovjeka, kraj njih koza, koja se od strahovita zvonjenja svoje klepke o vratu nastojala spasiti u ljudski stan, misleći da to može. Tko je predugo oklijevao da bježi, tomu više nije pomogla ni hrabrost ili ogledavanje ili snaga. Bijaše nađen i jedan čovjek zaista herkulskoga rasta. Htio da zaštiti majku i njezinu 14-godišnju kćer, što su pred njim bježale, pa nije mogao. Pale su skupa. On je, dakako, posljednjom snagom još jednom pokušao da ih digne. U to su ga dimovi omamili, polako je padao, skljokao se na leđa i ispružio se. Pokrio ga pepeo i očuvao mu sav oblik. Učenjaci su ulili gips u taj oblik i tako dobili obris jednog čovjeka, plastiku jednog mrtvoga Pompejca.

Kako mora da je tutnjalo iz zatrpane kuće, kada je neki ostavljenik, neki zaostali, otkrio, da mu je spriječeno da iziđe, i kada je uzeo sjekiru i počeo razbijati zid? Kada se pokazalo, da iza zida također nema nikakva izlaza, i kada je svojom sjekirom počeo da udara u drugi zid, i kada se na nj iz novoga prostora počela da svaljuje survina, on se srušio.

Kuće, hram božice Isis, amfiteatar stajahu baš onako, kako su bili nastanjeni i kako se u njima živjelo. U pisarnicama ležahu tablice od voska, u knjižnicama smotci papirusa, u radionicama oruđe, u kupalištima pribor za pranje. Na stolovima gostionica još stajaše suđe i ležaše žurno bačeni novac posljednjega gosta, koji je plaćao. Na zidovima krčama nađoše se stihovi čežnjivih ili očajalih ljubavnika, po zidovima vila freske, koje, kako piše Veluti, »bijahu« mnogo ljepše nego djela Raffaelova (vidi table II. i III.).

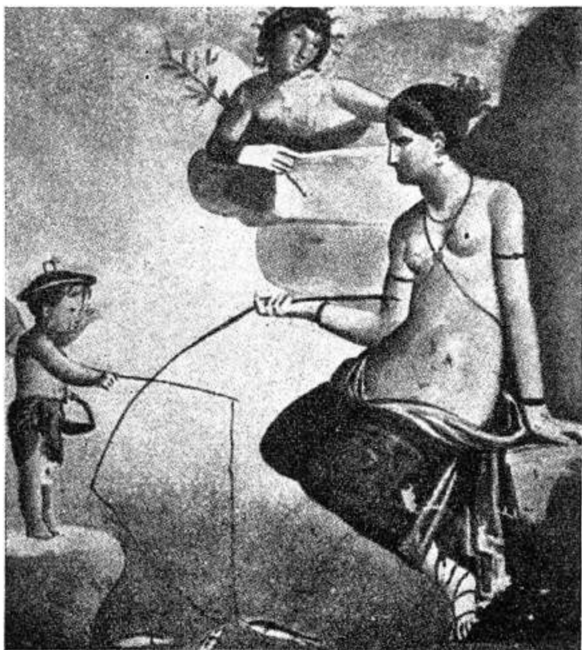
Naobraženi čovjek XVIII. stoljeća sučelio se sada s takvim obiljem otkrića. Rođenik nakon renesanse, odan svemu lijepom u antici, kao sin vremena, koje je slutilo moć egzaktnih znanosti u njihovu početku, pohlepno se poče baviti tim činjenicama i diveći se ne zadržaje se u esteticizmu.

Pa ipak, da bi se oba ta nazora sjedinila, trebalo je da se rodi čovjek, koji u sebi sjedinjuje ljubav prema umjetnosti starih s metodama znanstvenoga istraživanja i kritike. Kada su prve motike počele iskopavati Pompeje, čovjek, kojemu ta zadaća bijaše životno djelo, življaše kao grofovski knjižničar kod Drezdena. Bilo mu je 30 godina, i ne bijaše polučio još ništa bitno. Ali 21 godinu kasnije, čuvši o njemu da je umro, nitko manje nego Gotthold Ephraim Lessing napisa: »Ovo je odnedavno drugi pisac, kojemu bih sasvim zadovoljno poklonio nekoliko godina svoga života!«

TABLA II

Gore: Friz erota u Pompejima; bogovi ljubavi natječu se na vozilima, Amor pozdravlja pobjednika što baš stiže pred cilj. Dolje: Žrtvovanje Ifigenije, freska u »Kući tragičnog pjesnika« u Pompejima; Kalhas s pomoću dvaju drugova kani žrtvovati djevicu. Pokraj stupa Artemide stoji žalosni Agamemnon.

Gore: »Venera lovi ribu«, pompejanska freska. Dolje: »Kimera u Arezzou«. Između tih dvaju djela razmak je od pola stoljeća. U brončanoj skulpturi sastaje se starogrčki utjecaj s etruščanskom voljom za umjetnost (u 5. stoljeću prije naše ere); glatki oblici slike pokazuju dekadenciju bogate rimske provincije.

2. POGLAVLJE

WINCKELMANN ILI ROĐENJE JEDNE ZNANOSTI

ANGELIKA KAUFFMANN nacrtala je svog učitelja Winckelmanna 1764. godine u Rimu. On sjedi pred nekom otvorenom knjigom, držeći pero u ruci. Tamne mu oči, veće nego obično, pod vrlo duhovnim čelom. Nos mu velik i na toj slici gotovo bourbonski. Usta i podbradak mekani i okruglasti. Sve u svemu prije ima glavu umjetnika nego kakva učenjaka. »U njega bijaše priroda stavila sve, što čini i resi muža«, reče Goethe.

Rodio se 1717. godine; sin nekoga postolara u Stendalu. Kao dječak švrljao je k svima hunskim iskopinama okolice i navođaše drugove da s njim iskapaju stare urne. Godine 1743. dotjerao je do konrektora u Seehausenu. »Ja sam vjerno služio kao nadglednik škole i dao da djeca, krastavih glava, čitaju abecedu, kada bih za straćenja toga vremena žudno želio da dospijem do spoznaje o lijepom i kada bih šaptao usporedbe iz Homera.«

1748. ode on kao knjižničar grofu von Bünau blizu Drezdena i tako ujedno ode iz fridericijanske Pruske, ne žaleći, jer ju je smatrao za »despotsku zemlju« i o njoj mišljaše samo grozeći se i zgražajući se; »barem sam ropstvo osjetio više nego drugi«. Promijenivši to mjesto, odredio je pravac svoga životnog puta. Dospije on u krug znamenitih umjetnika i nađe u Drezdenu tada najobilatiju zbirku antiknih stvari u Njemačkoj, te odbaci svaki drugi plan (tada je namjeravao otići u Egipat). Iziđu njegovi prvi spisi i odjek odjekne iz čitave Europe. Duhovno sve nezavisniji, vjerski nedogmatičan, prijeđe na katolicizam, kako bi u Italiji dobio neki posao: Rim je vrijedan da se za nj štošta učini.

Godine 1758. on je knjižničar i nadzornik zbirkâ kardinala Albania. God. 1763. postaje on vrhovni nadzornik svih starina u Rimu i oko Rima i pohađa Pompeje i Herculaneum. 1768. umoren!

OSNOVU za znanstveno istraživanje starina dala su tri Winckelmannova djela.

To su njegove »poslanice« o herkulanskim otkrićima, njegovo glavno djelo *Povijest umjetnosti Staroga vijeka* i njegovi dokumenti *Monumenti antichi inediti*.

Čuli smo o metodama za iskapanje Pompeja i Herculaneuma, koje su bez plana. Još gore nego ta odsutnost plana bijaše tajanstvovanje, podupirano zabranom egoističnih vladara, da tuđinci, bilo to putnici ili naučenjaci, budu pripušteni otkrićima i da o njima obavještavaju svijet. Nekom Bayardi-u, što je kopao po knjigama, kralj je dopustio, da sastavi prvi katalog nalaza. Počne on predgovorom, a mjesta iskapanja nije ni pogledao. Pisao i pisao — i, zapravo djelo nije ni počeo, već je 1752. ispunio pet svezaka od 2677 stranica. Uz to, ljubomoran i zloban, uspije da se službenom naredbom zabrane obavijesti dvojice drugih, koji namjesto da se zadržavaju kakvim predgovorom, odmah bijahu unišli u srž stvari.

Ako bi nekom učenom čovjeku uspjelo, da se domogne nekoliko iskopanih predmeta, kako bi ih potanje istražio, dospio bi — jer sve predradnje još ne bijahu urađene — na tako zastranile teorije kao Martorelli. Taj u jednomu djelu od dva sveska, a 652 strane, nastojaše dokazati na jednoj iskopanoj tintarnici da u antiki ne bijahu u upotrebi nikakvi smotci već četverouglaste knjige — premda je pred očima imao smotke papirusa Filodemosovih.

God. 1757. napokon izađe prvi svezak o starinama, koji je izdao Valetta, a na trošak kralja, što je iznosio 12.000 dukata. U tu atmosferu nepovjerenja, spletaka i prašljive učenosti perika dospije Winckelmann. Nakon neiskazivih tegoba njemu uspije, da, premda smatran za špijuna, dobije dopuštenje i pohodi kraljevski muzej. Ali: najstrože mu je zabranjeno da nacrta i najmanji nacrt koje umjetnine!

Winckelmann, ojađen zbog toga, nađe jednoga sumišljenika. U samostanu Augustinaca, u koji su ga bili primili, upoznaje on patera Piaggia i zateče ga kako nešto neobično radi.

Kada su u svoje vrijeme otkrili knjižnicu Villa Dei Papiri, bijahu oduševljeni bogatim nalazom starih crteža. Uzevši ih u ruke, htjedoše ih pregledati — raspadnu se kao prah od ugljena.

Pokušaše ovo i ono, kako bi te smotke spasili. Uzalud. Dok se jednoga dana ne pojavi neki pater »s nekim okvirom kakav imaju izrađivači perika da bi napravili kosu«, i stane tvrditi, da time može razviti te smotke. Dopuste mu. Kada Winckelmann dođe u njegovu ćeliju, taj pater je već godine bio pri poslu. Uspio je odmotati spise — ali doživje neuspjeh kod kralja i kod Alcubierrea, koji nisu htjeli uvidjeti tegobe toga posla.

Dok je Winckelmann kraj njega čučao, taj monah je siktao na ovo i ono što se moglo vidjeti kroz njegov prozor. Neizmjerno opreznom rukom, kao da svrstava perje i pahuljice, on milimetar

po milimetar okretaše pougljenjeni papirus na svojoj mašini. Pritom je grdio kralja i nesposobnost činovnika i radnika. Kada je napokon mogao da pokaže Winckelmannu jednu kolumnu iz jedne Filodemosove rasprave o muzici, njegov ponos, što je to uspio, dovede ga opet do toga da bude pakostan prema nestrpljivima i zavidnicima.

Winckelmann je to više bio prijemljiv za paterove govore, kada mu i nadalje bijaše spriječeno da pogleda mjesta iskopina, te se i dalje, kao i prije toga, morao ograničiti na muzej, gdje ne smjede kopirati. Podmiti nadglednike. Oni mu pokažu ovo i ono. Ali međutim pronađene su neke stvari, koje bijahu važne za sveobuhvatno prosuđivanje o antiknoj kulturi. Bijahu to predodžbe i slike osobito erotične naravi. Uskogrudni kralj sablaznio se jednom slikom, na kojoj bijaše prikazano kako satir s kozom sladostrasno opći, te odmah sva ta djela otpremi u Rim i stavi ih pod strogi ključ. Ni ta djela Winckelmann nije mogao vidjeti.

Unatoč svim tegobama izda on god. 1762. svoju prvu poslanicu *O Herkulanskim otkrićima.* Dvije godine kasnije posjeti on iznovice grad i muzej i objelodani drugu poslanicu. U oba djela bijaše ono, što je Winckelmann čuo u paterovoj ćeliji, i bijahu puna gorke kritike. Kada je ta druga poslanica, prevedena na francuski, dospjela u napuljski dvor, sruči se bura od ljutine na toga Nijemca, kojemu su dopustili kao malo kome (da pregledava muzej!) i koji je to tako rđavo uzvratio. Naravno, Winckelmannovi napadaji bijahu opravdani, njegova srdžba ne bijaše bez razloga. Ali sve je to postalo nevažnim. Vrijednost tih poslanica bila je po tomu, što su u njima svijetu po prvi put bile zbilja opisane iskopine kod Vezuva.

U isto vrijeme izađe zapravo glavno Winckelmannovo djelo: *Povijest umjetnosti Staroga vijeka.* U njemu je piscu uspjelo da uoči golemi val antiknih spomenika i da — »bez ugleda« kako je konačno istaknuo — po prvi put opiše razvitak antikne umjetnosti. Od malih podataka starinskih sagradi on sistem, dođe polako nevjerojatnom oštroumnošću do prvih spoznaja i predstavi ih tako zanosnim jezikom, da naobraženi svijet bijaše upravo preplavljen valom odanosti antiknim idealima, zanosom, koji je odredio stoljeće »klasike«. Ta je knjiga odlučno utjecala na arheologiju. Potaknula je želju, da se traga za ljepotom, gdje god mogaše biti sakrivena; pokazala je put, da se ključ za razumijevanje starih kultura nađe tako, što se promatraju njihovi spomenici, i pobudila je nadu, da se motikom zakopa negdje drugdje, u nešto što još nije viđeno, i što se isto tako propuntalo kao Pompeji, ali isto tako puno čuda kao i taj grad.

Pravu znanstvenu opremu dao je on mladoj arheologiji u ruke svojim 1767. objavljenim djelom *Monumenti antichi inediti.* »Bez

ugleda« on postade ugled! Pošto je Winckelmann promjerio čitav okrug grčke mitologije, da bi odgonetnuo i objasnio umjetnička djela, i pritom znao po najmanjim sitnicama zaključivati, on je dotadašnju metodu oslobodio od svih filoloških naklapanja, od tutorstva starih povjesničara, kojima se pridavalo kanonsko značenje.

MNOGE tvrdnje Winckelmannove bijahu krive. Mnogi zaključci previše žurni. Njegova slika antike bijaše idealizirana. Ne samo da su u Heladi živjeli ljudi »slični bogovima«. Njegovo znanje o grčkim umjetninama ostalo je unatoč svemu obilju materijala vrlo ograničeno. On je vidio većinom kopije rimskoga vremena, izaprane bilijunima sitnih vodenih kapljica i pijeska. Ali svijet starih ne bijaše strog ni bijel u sjajnom pejzažu. On bijaše šaren (kako to mi, već odavno oboružani točnim znanjem, danas jedva možemo sebi predočiti). Originalna plastika i skulptura bijahu obojene. Mramorna statua neke žene iz Akropole kod Atene pokazivaše boje crvene, zelene, plave i žute. I nerijetko se na tim kipovima vidjele ne samo crvene usne, nego i oči zažarene kao dragulj, i umjetne trepavice. Vrlo neobične i tuđe našemu pogledu. Winckelmannova je zasluga što je stvorio red, gdje je bio samo kaos, unio znanje, gdje je bilo samo naslućivanje i bajka, i povrh toga, ono, što je, otkrivši antikni svijet, učinio za njemačku klasiku Goethea i Schillera, istraživanju uredio oruđa, koja zatim jednoga dana mogahu upotrebiti arheolozi, kako bi istrgli iz mraka vremena još starije kulture.

GOD. 1768., vraćajući se u Italiju s jednog puta u domovinu, on se upozna u nekom hotelu u Trstu s nekakvim Talijanom, i ne sluteći da ima posla s nekim više puta kažnjenim zločincem.

Možemo samo nagađati, da je Winckelmann svojim osobitim sklonostima bio potaknut da živi u društvu toga nekadašnjega kuhara i svodnika; dapače da s njime u svojoj sobi objeduje. Winckelmann je bio ugledan gost hotela. Njegova odjeća bijaše bogata, ponašanje mu je odavalo da je svjetski čovjek, a prigodice vidjelo se u njega i zlatnika, neke uspomene o jednoj audijenciji kod Marije Terezije. Spomenuti Talijan, kojemu je bilo, ne baš pristalo, ime Arcangeli, nabavi neku omču i jedan nož.

Uvečer 8. lipnja 1767., kada je učenjak bio zaključio da napiše još nekoliko uputa za tisak, i upravo sa sebe svukao gornju odjeću, kako bi još jednom sjeo za pisaći stol, dogodilo se umorstvo. Talijan je unišao unutra, bacio omču Winckelmannu oko vrata, u toj kratkoj borbi svladao ga i istraživaču zadao šest teških uboda nožem.

Premda smrtno ranjen, taj krupni čovjek dovukao se niza stube i sav okrvavljen i blijeda lica djelovao na konobara i sobarice tako, da su se oni zaprepastili i nisu znali šta će, i bilo je kasno, da mu se ikako pomogne. Kada je učenjak nakon nekoliko sati preminuo, na pisaćem stolu našli su list papira, a na njemu posljednju riječ pisanu njegovom rukom: »Treba . . .«.

Nakon te riječi ubojica je tomu velikom učenjaku, i osnivaču jedne nove znanosti, izbio pero iz ruke.

Ali od njegova djela nastadoše plodovi. U svemu svijetu žive njegovi učenici. Prošlo je gotovo dvjesta godina, i još svake godine arheolozi u Rimu i Ateni, u današnjim velikim arheološkim ustanovama, slave Winckelmannov dan 9. prosinca, dan kada se on rodio.

3. POGLAVLJE

TRAGAČI ZA TRAGOVIMA POVIJESTI

AKO danas otvorimo neku povijest umjetnosti, koja nam pokazuje slike iz antike, morali bismo se iznenaditi, zađemo li u razmišljanje. Kao da pisci tih knjiga nisu imali tegoba, da potpisima pod slikama sasvim točno iskažu o čemu se radi. Ova glava, koju je iskopao neki seljak u Campagni, jest Augustova; onaj jahač predstavlja Marca Aurelija, ovo je bankar Lucius Cecilius Jucundus — ili još više, još točnije: ovo je Apolon Praksiteles-ov; ovo je Poliklетova Amazonka; ili »Zeus otimlje neku djevojku dok ona spava«, unutarnja slika jedne neoznačene vaze Duris-ove.

Tko se od nas danas brine za to, odakle znanje piscu toga potpisa, po čemu je on siguran, da je točno što tvrdi o tim slikama, koje nemaju ni imena svoga tvoritelja niti onoga, što se na njima predstavlja? Ili hodamo kroz naše muzeje i vidimo požutjele, napola istrule, listove papirusa, koje su stoljeća izglodala — vidimo krhotine vaza, reljefnih ploča, stupova, pokrivene čudesnim slikama i znakovima, hijeroglifima i klinastim pismom. Znamo, da ima ljudi, koji znaju te znakove čitati, čitati kao mi novine ili knjigu. Predočimo sebi, koliko se oštroumnosti mora upotrebiti, da bi se dokučila tajna tih spisa i tih jezika, koje nije nitko pisao ni govorio već u vrijeme kada je sjeverna Evropa bila još barbarska zemlja? Razmislimo, kako je uopće bilo moguće tim mrtvim znakovima dati neki smisao.

Ili prolistajmo malo djela naših povjesnika. Čitamo o povijesti starih naroda, kojih baštinu mi u sebi nosimo u ostacima jezika, u mnogim našim običajima, u djelima naše kulture i u tragovima zajedničke krvi, premda je njihov život protekao u dalekim zonama i potonuo u tminu vremena. Mi čitamo o njihovoj povijesti. Ne čujemo nikakvih saga, nikakvih bajka, čujemo brojeve, nadnevke, čujemo imena njihovih kraljeva, saznajemo, kako su živjeli u miru i u ratu, u svojim kućama, u svojim hramovima. Doznajemo o njihovu usponu i propasti, točno dan i mjesec i godinu, kada su postali

i kada su propali, premda se sve to događaše u vrijeme, kada naše računanje još ne bijaše počelo, kada naš kalendar još ne bijaše postao.

Odakle to znanje, ta točnost i određenost povijesnih tabela?

HOĆEMO da pripovijedamo o postanju arheologije, dakle da prikažemo jedan razvitak i da ništa unaprijed ne pretpostavljamo. Na većinu tih već napisanih pitanja bit će u toku našega prikazivanja odgovoreno samo po sebi.

Da se ne umaramo samo ponavljanjem, neka je već sada spomenuto nešto, što osvjetljuje tegobe i metode arheologije.

Rimski trgovac umjetnina Augusto Jandolo, priča u svojim uspomenama kako je još dječakom, prateći svoga oca, bio nazočan pri otvaranju jednog etruščanskoga sarkofaga.

Pilac pjeva. Unutarnja slika šalice iz kruga Epiktetova.

Slika 1

»Ne bijaše lako pokrenuti poklopac, ali napokon se diže, stajaše nakoso, a zatim težak, padne na drugu stranu. I tada se dogodi, što nikada više nisam zaboravio i što ću do svoje smrti imati pred očima. Vidjeh, kako unutra u sarkofagu počiva tijelo nekog mladog ratnika, sav u ratnoj opremi: kaciga, koplje, štit i štitnici za koljena. Zapravo: nisam vidio kostur, vidio sam njegovo tijelo, potpuno čitave sve njegove udove, tijelo ukočeno i ispruženo, kao da su ga upravo metnuli u grob. Pojava ta bijaše samo časovita. Tada najedamput kao da se sve raspade u svjetlosti luči. Kaciga se otkotrlja nadesno. Okrugli štit pade na ulupljeni oklop ratnički, a štitnici se najedamput nađoše na dnu, jedan desno, drugi lijevo. Čim ga je dodirnuo zrak, to tijelo, već stoljećima nedotaknuto, najedamput se raspalo u prah... u zraku i oko plamena luči kao da zalebdi neka zlatna prašina.«

Tu je dakle ležao jedan čovjek od onoga zagonetnoga naroda, kojemu još ni dandanas ne znamo ni podrijetlo ni rod. Jedan jedini trenutak otkrivači mogoše vidjeti njegovo lice, baciti pogled na njegovo tijelo — zatim se ono razasulo i nestalo ga zauvijek. Zašto? — Krivnja je bila, što su otkrivači bili neoprezni.

Kada su na klasičnom tlu, mnogo prije nego što su otkriveni Pompeji, vadili iz zemlje prve kipove, dovoljno obaviješteni da u

tim golim likovima ne vide samo poganske idole, nego da naslute i vrijednost njihove ljepote, kada su ih postavljali u palačama renesansnih kneževa, vladalaca gradova i kardinala, skorojevića i kondotijera, ipak ih nisu smatrali za išta drugo nego za kuriozitete, koje je bilo moda skupljati. I sasvim se mogaše dogoditi, da u takvim privatnim muzejima jedna antička statua stajaše pokraj osušenog embriona nekoga dvoglavoga djeteta; antički reljef pokraj neke ptice, koju, kada življaše, kao da je dodirnuo prijatelj ptica, sveti Franjo.

Sve do prošlog stoljeća nije bilo spriječeno pohlepi i nerazumnosti da se tim nalazima obogaćuju; i da nađeno razore, ako je od toga moglo biti koristi.

Na Forumu rimskom, tomu saboru Rimljana, na kojemu se oko Kapitola skupile najdivnije građevine, u XVI. vijeku gorile su peći, a ono, od čega su sagrađene, bilo je kamenje od hramova. Pape su upotrebljavale mramor, da bi njime uresili svoje zdence. Barutom je razoren Serapeum, da bi se nekome Inocenciju mogla poljepšati staja. Kamenje kupališta Caracalla postade dobro plaćenim predmetom za prodaju. Četiri stoljeća Koloseum je važio kao kamenolom. Još godine 1860. Pio IX. nastavi to razaranje, kako bi poganskim darovima jeftino uresio neku kršćansku građevinu.

Arheolozi XIX. i XX. stoljeća stajahu pred ruševinama, gdje bi im nepovrijeđeni spomenici mogli dati o sebi kakvu obavijest.

Ipak, gdje se sve to ne događaše, gdje nikakva nevješta ruka ne razaraše, i nikakav lopov ne nastojaše da nađe sakriveno blago, gdje arheologu iskrsnu pred oči nedodirnuta prošlost — a to se događaše rijetko! — tu nastadoše tegobe druge vrsti; tada započe umjetnost odgonetanja i razjašnjavanja.

Godine 1856. nađoše kod Düsseldorfa ostatke kostura. Mislimo li danas o tim skeletima, govorimo o neandertalskim ljudima. Onda su to smatrali za životinjske kosti; samo je dr. Fuhlrott, gimnazijski nastavnik iz Erberfelda, točno objasnio, šta je taj nalaz.

Prof. Mayer iz Bonna mislio je tada, da su to kosti nekoga kozaka, poginulog 1814. Neki Wagner iz Göttingena smatraše, da je to nekakav Nizozemac, a Pruner-Bey iz Pariza za Kelta. Veliki liječnik Virchow, čiji je tako često hitro primijenjeni autoritet kočio mnoge znanosti, izjavi, da je to kostur nekoga starca, što je bolovao od kostobolje.

Trebalo je okruglo pedeset godina, dok se znanstveno ustanovilo, da je gimnazijski nastavnik iz Erberfelda imao pravo.

Doduše taj primjer spada više pretpovijesnom istraživanju iskopina i antropologiji nego li arheologiji. Nu mi imamo sličan primjer, pristaliji, a to je pokušaj, da se ustanovi, u koje vrijeme spada jedna od najslavnijih grčkih plastika, skupina Laokoon.

Winckelmann je još odgurava u vrijeme Aleksandra Velikoga. U prošlom stoljeću smatrali su je za remekdjelo rodske škole umjetnosti, nastale po prilici stotinu i pedeset godina prije naše ere. Drugi su je postavljali u prvo doba careva, a danas znamo, da je ona djelo kipara Agisandrosa, Polidorosa i Atenodorosa iz sredine prvog stoljeća prije naše ere.

Dobro, razjašnjenje je tegobno i onda, kada materijal nije povrijeđen. Ali kako i što onda, ako se mora sumnjati i u to, je li sami materijal ispravan.

Ovdje je već i ona vragolija, kojoj je bio žrtvom prof. Beringer iz Würzburga. Godine 1726. iziđe jedna njegova knjiga, kojoj latinski naziv ovdje ne treba spominjati, jer je velik stranu i pol. U njoj se govori o okaminama, koje su Beringer i njegovi školari našli blizu Würzburga. Saznajemo o cvjetovima, žabama, o pauku, koji upravo hvata neku muhu (i skamenio se skupa sa svojom žrtvom); pa saznajemo o nekoj skamenjenoj zvijezdi, o polumjesecu, o pločama, na kojima su hebrejska pismena, i o najčudnijim stvarima. I nije se štedjelo, da u toj knjizi bude što više reprodukcija; nacrtanih po naravi, u izvrsnim bakrorezima; na slikama se vidjelo ono, što se riječju opisivaše. Ta knjiga bijaše opsežna. Njezin komentar nije bio bez napadaja na one, koji su mislili drugačije nego taj profesor; ona je kupovana i hvaljena — dok strahovita istina ne izbi na vidjelo. Njegovi su se učenici našalili. Oni su izradili te »okamine« kod svoje kuće. Pobrinuli su se za to da one leže tamo, gdje profesor običavaše iskapati.

Kada smo već spomenuli Beringera, ne smije se zaboraviti Domenech. U arsenalskoj biblioteci u Parizu čuva se divno djelo toga francuskoga Abbé-a, u kojemu je 228 reprodukcija, a on ga je izdao kao faksimil godine 1860. *Manuscrit pictographique Americain.* Za te »indijanske crteže« ispostavilo se kasnije da su mazarije i crtkarije iz crtanke nekoga američkoga neotesanoga dečka, kojemu su roditelji Nijemci.

Kaže li tko, da se takvo nešto može dogoditi samo nekome Beringeru i nekomu Domenechu? No i veliki se Winckelmann natociljao, podvalio mu brat Casanova. On je ilustrirao Winckelmannu *Monumenti antichi.* Osim toga rada on zgotovi u Napulju tri slike, od kojih je na jednoj prikazan Jupiter i Ganimed, a na drugima su bile prikazane ženske figure dok plešu. Pošalje ih on Winckelmannu, tvrdeći smiono da ih je skinuo sa zidova u Pompejima, i uz to nadometne priču, kako bi tu tvrdnju učinio vjerodostojnom, romantičnu nevjerojatnu priču o nekom časniku, koji je te slike kriomice krao jednu po jednu. Životna opasnost, mrka noć, sjene grobova — znao je Casanova djelovanje toga ukrasa. I Winckelmann se nasamario!

Vjerovao on ne samo da su te slike prave, nego je držao da su istinite i sve te priče. U petom svesku svoje *Povijesti umjetnosti Staroga vijeka* objelodanjuje točan opis toga nalaza i objasni, da je naročito Ganimed slika, »kakva još nikada dosad nije viđena«. A to je imao pravo: nakon Casanove on je bio prvi. »Jupiterov ljubimac nesumnjivo je jedna od najljepših figura, koje su ostale iz staroga doba, i ja ne mogu da nađem ništa, što bi se moglo usporediti s njegovim licem; toliko sladostrašća cvate na njemu, da sav njegov život kao da ništa ne bijaše nego poljubac.«

Ako se kritični Winckelmann mogao tako obmanuti — tko smije kazati za sebe, da je siguran, da bi mogao ikada izmaknuti nekoj obmani? Neki je ruski arheolog u naše dane još jednom dokazao, kako je to tegobno, i to tako, što je za neku relativno priprostu herkulansku mramornu sliku dao na izbor devet različitih razjašnjenja.

UMJETNOST, ne dati se zaluditi, metoda da se od najrazličitijih oznaka ustanovi nepatvorenost, vrst i povijest nekoga djela, dakle odgonetnuti djelo, zove se hermeneutika.

Čitave knjižnice ispunjene su književnošću, u kojoj su samo objašnjavanja poznatih klasičnih nalaza. Pojedina razjašnjavanja možemo promatrati od prvoga pokušaja, što ga je izvršio Winckelmann, sve do prepiraka današnjih učenjaka o tome istome predmetu. Arheolozi su tragači. Oštroumnošću, koju možemo nazvati detektivskom, oni često prinose, doslovno, kamenčić na kamenčić, dok im se ne nametne logični zaključak.

Je li im priprostije nego nekom kriminalistu? Oni imaju pred sobom mrtve predmete, u kojima nema neke protivničke aktivnosti, ne zamršuju svijesno nikakve tragove, ne postavljaju lažne tragove? Točno je, da se mrtvo kamenje ne otimlje tomu da ga tko promatra. Ali koliko li je u njemu iskrivljenoga? Koliko se pogrešaka potkralo onima, koji prvi put obavijestiše o nekome nalazu? Jer ni jednome arheologu nije moguće da u originalu promatra sve ostatke, razasute, kao što jesu, po čitavoj Evropi i u muzejima svijeta. Danas im fotografija daje točnu sliku; ali nije sve fotografirano, i još uvijek moraju se pomagati crtežima, obojenima subjektivno, subjektivno krivo razumljenima. I ti crteži, koje su često napravili oni, što baš ne poznaju mitologiju ili znanost o staromu dobu, nisu točni, puni su nerazumljenoga.

Na jednome sarkofagu, što je danas u Louvre-u u Parizu, u skupini Amora i Psihe odlomljena je desna podlaktica Amorova, ali njezin dlan sačuvao se na obrazu Psihe. U publikacijama dvaju francuskih arheologa taj je dlan reproduciran kao brada. Psiha s bradom?

Unatoč tome, što su ti crteži očevidno nesmisleni, neki drugi Francuz, pisac jednoga kataloga Louvrea, piše: »Skulptor sarkofaga nije razumio tu skupinu, jer njegova Psiha nosi bradu, premda je odjevena kao žensko.«

I ne vidimo li u slijedećem nikakav krivi trag, koji još više zbrkava, kada ga postavi kakva svijesna glava?

U Mlecima se nalazi reljef, kojim je u scenama predstavljeno, kako dva dječaka upravljaju kolima, u koja je upregnuto dvoje goveda, i u kojima stoji žena. Taj je reljef popunjen prije kojih stotinu i pedeset godina. Ondašnji su razjašnjavači smatrali, da je ta predstavljena priča ilustracija nekoj Herodotovoj pripovijesti. Herodot pripovijeda o svećenici Kidipe, koju su, kada jednom ne bijaše volova, što je uobičavahu voziti njezinu hramu, vozila njezina dva sina, ujarmili se namjesto životinja i tako je dovezli na službu božju. Ganuta, majka zamolila bogove da njezinim sinovima dadnu što veću zemaljsku sreću. I Hera, sa sumnjivim savjetom bogova, dadne te oba ta sina preminu; jer da je blaga smrt u ranoj mladosti najveća sreća.

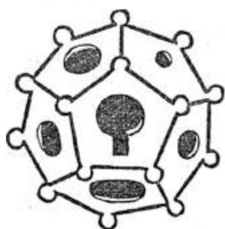
Spomenuta je slika popunjena tako, kako bi bila objašnjena. Rešetka do nogu žene postala je kolima s kotačem, a kraj konopa u ruci jednoga dječaka rudom. Ukrasi su postali obilatiji, konture popunjene, reljef dublji. I sada se nagomilaše pojedinosti novih objašnjavanja. Na temelju toga popunjenja reljef je datiran — krivo datiran; ornamenti su smatrani za slike, a hram proglašen za grobedikulu — objašnjen krivo; fabula Herodotova iskićena — iskićena krivo. Sve to popunjenje naime bijaše krivo. Uopće se nije radilo o kakvoj ilustraciji za Herodota, jer Herodotovi spisi nikada u antici nisu »ilustrirani«. Kola su izmišljotina umjetnika, koji je popunjavao, koji je dotjerao dotle, da je kotače opskrbio obručima, što se tako ornamentalno nikada u antici nisu pojavili; rudo je izmišljeno isto tako kao i teljig oko vrata goveda. Ne pokazuje li taj primjer na koliko krive tragove može zavesti neko lažno opisivanje?

O Herodotu eto čusmo. I to o piscu, čije nam je djelo još uvijek izvor za upute, za nadnevke, za umjetnička djela i za njihove stvarače. Djela antiknih autora, makar kojemu vremenu oni pripadali, osnovni su stupovi hermeneutike. Ali kako li je često arheolog i njima obmanut? Ne kazuju li pisci neku višu istinu negoli je obična zbilja? Ne može li njima povijest (pa i mitos) biti puki uzorak, koji oni preobrazuju, oblikuju, ispunjavaju vlastitim, da bi on poprimio umjetnički oblik?

Nepjesnički čovjek kaže: pisci lažu. I ako mi pjesničku slobodu znanstvene netočnosti označimo kao laž, onda stari nisu manje lagali nego moderni. I arheolog se napreže da nađe put kroz guštaru nji-

hovih tvrdnja. Da bi točno bio ustanovljen nadnevak slike Zeusa na Olimpu, primjerice, toga najslavnijega zlatnog bjelokosnoga kipa Fidijina, važno je znati o smrti Fidije. Ali o tomu imamo najprotivurječnije vijesti od Eforosa, od Diodora, od Plutarha i Filokorosa. Mora da je umro u tamnici i mora da je pobjegao, i mora da je pogubljen u Elisu, i on mora da je tamo umro naravnom smrću. Jednim otkrivenim papirusom, objelodanjenim u Ženevi 1910., potvrđuje se izvješće Filokorosovo.

Po tomu se može naslutiti, kakve su sve zasjede u objektima, pred kojima arheolog stoji sa svojom lopaticom i svojim oštroumljem. Razjasniti kritičke metode, gledanje, crtanje i opisivanje, smisao iz mitosa, iz književnosti, iz natpisa i kovanog novca i oruđa, kombinirani smisao iz drugih likovnih djela, iz nalazišta, postave, okolice — sve to razjasniti moglo bi se u knjizi, kojoj je zadaća veća nego ovoj, što je i zabavna.

Tajanstveni pentagondodekaeder
Slika 2

Stoga oni, koji su skloni da ispituju svoje oštroumlje, neka se na zadovoljstvo i od zabave upitaju: šta je to? — i neka je odmah dometnuto: arheolozi još uvijek nisu našli odgovor.

Svojom vanjštinom, kako se vidi na slici, to je brončani predmet u obliku pentagondodekaedera; usred svake plohe nalazi se okrugao otvor, različite veličine, a unutar je taj predmet šupalj. Nalazišta svih primjeraka toga jesu u sjevernim Alpama; po okolnostima tih nalaza zaključilo bi se, da su oni rimskoga podrijetla.

Neki tumač smatra, da je taj zagonetni predmet igračka, drugi smatra, da je to nešto kao kocka za igranje, treći da je »poučak« za mjerenje cilindričnih tijela, a četvrti da je neka vrsta svijećnjaka.

Šta je?

4. POGLAVLJE

PRIČA O SIROMAŠNOME DEČKU, ŠTO NAĐE BLAGO

EVO priča, priča o siromašku, koji, kada mu bijaše sedam godina, sanjaše o tome, kako će naći neki grad, i koji, trideset devet godina poslije, ode, stane tražiti i nađe ne samo grad, nego ktomu i neko blago, kakva svijet nije vidio poslije nalaza konkvistadora.

Ta priča je život Heinrich-a Schliemann-a, koji je jedan od najzačudnijih likova ne samo među arheolozima, nego među svima ljudima, koji ikada vjerovahu u znanost.

POČE ovako: neki mališan stajaše pred nekim grobom na groblju svoga sela, visoko gore u njemačkoj pokrajini Meklenburg. U njemu bijaše pokopan zlotvor Hennig, zvani Bradenkierl. Govorilo se, da je živog pekao nekoga ovčara, a zatim mu, već ispečenom dao nogu u tur. To se osvećivaše — kako se priča — tako, što svake godine lijeva noga Brandenkierl-ova, na kojoj bijaše svilena čarapa, morade rasti iz svoga groba.

Taj dječak čekaše i ne dogodi se ništa. Tada on zamoli svoga oca da kopa, kako bi istražio, gdje je ove godine ta noga.

Nedaleko odatle bijaše neki brežuljak. U njemu mora da je zakopana neka zlatna kolijevka. O tome pripovijedahu Küster i Muhme. Dječak upita oca, šašavoga i siromašnoga pastora: »Ti nemaš novaca? Zašto da ne iskopamo onu kolijevku?«

Otac pričaše dječaku sage, bajke i legende. Pričaše mu — stari humanist — također o borbi Homerovih junaka, o Parisu i o Heleni, o Ahilu i o Hektoru, o jakoj Troji, o gorućoj i razorenoj. Na Božić 1829. godine pokloni mu Jerrer-ovu *Ilustriranu povijest svijeta.* U njoj bijaše neka slika, na kojoj Eneja bježi iz gorućeg grada, vodeći sina za ruku a staroga oca noseći na leđima. Dječak ugleda tu sliku, vidje debele zidove, silna Skejska vrata. »Zar je tako izgledala Troja?« upita. Otac kimne glavom. »I sve je to razoreno, sasvim razoreno, i nitko ne zna, gdje je stajalo?«

»Sigurno«, odgovori otac.

»To ne vjerujem«, veli dječak Heinrich Schliemann. »Kada budem velik, naći ću Troju; i kraljevo blago!«

Otac prasne u smijeh.

NIJE to nikakva izmišljotina, nije ni sentimentalno obojeno sjećanje, kakvo često spopadne na koncu života onoga, koji poluči uspjeh. To, što je namjeravao kada mu je bilo sedam godina, postade zbiljom. Još kad mu je bila šezdeset i jedna godina, kao iskopavač, već poznat u svemu svijetu, on, slučajno se zadržavajući u zavičaju, premišljaše da li da istraži onaj grob zločestoga Henniga. I u predgovoru u svojoj knjizi o Itaci piše:

»Kada sam godine 1832., u dobi od deset godina, svomu ocu dao kao božični dar jedan članak o glavnim činjenicama trojanskoga rata i o pustolovinama Odiseja i Agamemnona, nisam ni slutio, da ću trideset i šest godina kasnije publici objaviti spis o istom predmetu, pošto sam imao sreću da vlastitim očima vidim poprište toga rata i domovinu junakâ, kojih je imena Homer učinio besmrtnima.«

»Prvi utisci, koje dijete primi, ostaju mu svega njegova života.« Ali pripovijedanjem o klasičnim djelima ti se utisci ne događaju dugo. Školski mu se odgoj prekine u njegovoj 14. godini, i on stupi kao naučnik u jedan dućan u malome gradiću Fürstenbergu. Pet i pol godina prodavaše on sleđeve, rakiju, mlijeko i sol na malo, mljeo je krompire za destiliranje i meo prostoriju. Od pet sati ujutro do jedanaest sati uvečer.

Zaboravio je naučeno i ono, što je od oca čuo. Ali jednoga dana dođe u dućan neki pijani mlinarski pomoćnik, nasloni se na tezgu i stane patetično izgovarati stihove, kao da prezire, kako onaj, što nekada studiraše, pokazuje prezir prema onomu koji je duhom niži od njega. Schliemann bijaše sav zanesen. Ne razumjede ni riječi. Ali kada je čuo, da su to stihovi iz Homerove *Ilijade*, skupi svoje novčiće i plati tomu pijancu rakiju svaki put kada bi ih opetovao.

Život mu bude pustolovan. God. 1841. ode u Hamburg i zaplovi kao *mali* na brodu u Venezuelu. Nakon što je putovao četrnaest dana, brod nabasa na tešku oluju i potone pred otokom Texel. On se iskrca na kopno, potpuno smlavljen i odrpan, i ode u neku bolnicu. S pomoću preporuke nekog prijatelja svoje obitelji dospije kao sluga u neki ured u Amsterdamu. Nije mu posrećilo da odleti u zemljopisne daljine, ali uspije mu da sada osvoji područje duha.

U nekoj jadnoj potkrovnici bez peći počne on učiti nove jezike. Po jednoj sasvim neobičnoj metodi, koju je sam izmislio, nauči u roku od dvije godine engleski, francuski, nizozemski, španjolski, portugalski i talijanski.

»Taj naporni i prekomjerni nauk moje je pamćenje u roku od godine dana toliko ojačao, da mi se činilo vrlo lakim naučiti nizozemski, španjolski, talijanski i portugalski; i nije mi bilo potrebno više od šest tjedana za svaki taj jezik kako bi ga naučio govoriti i pisati!«

Napredovao i postao dopisnik i knjigovođa jedne tvrtke, koja imaše trgovačke poslove s Rusijom, počne on, 1844., kada mu je bilo dvadesetdvije godine, učiti ruski. Ali nitko u Amsterdamu ne govoraše taj najteži jezik. Sve što je mogao priskrbiti kao udžbenike, bijaše neka stara gramatika, jedan leksikon i neki rđavi prijevod *Telemaha*.

Tako poče njegovo učenje. Govoraše tako glasno, krasnoslovljaše naizust naučenog *Telemaha* tako bučno među golim zidovima svoje sobe, da se stanari potužili, i on se morade dva puta preseliti. Napokon mu padne na pamet da bi bilo dobro da ima slušača, i on za četiri franka tjedno najmi nekog jadnog Židova, da sjedi kod njega na stolici i da sluša *Telemaha* — makar taj jadnik ne razumijevaše ni riječi! Ali nakon šest sedmica Schliemann se s ruskim trgovcima, koji su dolazili u Amsterdam da kupuju indigo, zabavljao njihovim vlastitim jezikom.

Koliko god uspijevaše u učenju, tako napredovaše i u poslovima. Ne treba ni spominjati, da imaše sreću. Ali potrebno je kazati, da on spadaše k onoj nekolicini, koja znade uza se zadržati sreću, što se svaki dan pokraj svakoga kotrlja. Taj siromašni sin pastora, šegrt, brodolomac, sluga u uredu — ali i znalac osam jezika — prvo bude trgovac, a zatim, vrtoglavim usponom, kraljevski trgovac, upravce gledajući put do novca kao put do uspjeha. God. 1846. baš kada mu bijaše dvadeset i četiri godine, ode on kao agent jedne tvrtke u Petrograd, a godinu dana poslije osnuje trgovačku tvrtku vlastitu i vlastitim novcem. Za to je bilo potrebno rada, potrebno vremena.

»Istom godine 1854. bijaše mi moguće da naučim švedski i poljski!« Putovanja. God. 1850. bijaše u Sjevernoj Americi. Priključenjem Kalifornije Sjedinjenim državama postao je automatski građaninom Sjeverne Amerike. Pomama za zlatom omamila ga kao i mnoge druge. Osnuje banku za trgovinu zlatom. Sada je već muž, kojega prima predsjednik Sjedinjenih država. »U sedam sati odvezoh se predsjedniku USA i rekoh mu, da me želja, vidjeti ovu divnu zemlju i upoznati se s njezinim velikim vođama, potakla da iz Rusije doputujem ovamo; moja prva i najveća dužnost je da ga pozdravim. Dočeka me vrlo srdačno. Predstavi mi svoju ženu i kćer i svoga oca, i zabavim se s njima punu uru i pol.«

Ali malo nakon toga groznica ga povali u krevet; i napokon ga tjeskoba od njegovih nevjerojatno divljih mušterija otjera natrag

u Petrograd. U tim godinama bijaše on veliki tražilac zlata, baš onakav kako ga opisuje jedan od njegovih životopisaca (Ludwig). Ali u njegovim pismima iz toga doba, po njegovim dvama opisima svoga života, vidi se, kako se nigdje i nikada ne lišavaše svoga mladosnoga sna, da jednoga dana vidi daleka mjesta homerskih djela i da ih istražuje. Došlo je dotle, da se on (on koji je vjerojatno imao u svom stoljeću najviše dara za jezik) plašio približiti grčkom jeziku, i to zbog toga da ne bi bio njime očaran i ostavio svoj posao prije nego dobije temelje za slobodni znanstveni rad. Istom 1856. počne on učiti novogrčki, i svlada ga u šest tjedana. I još za tri mjeseca on je svladao i tegobe homerskog heksametra. Ali kako revno? »Ja sam već dotle da proučim Platona tako temeljito i u tančine, da bi on morao razumjeti pismo, kada bi ga od mene dobio za šest tjedana!«

Dva puta bijaše u slijedećim godinama tik pred tim da stupi na tlo homerskih junaka. Na jednom putovanju do drugoga slapa Nila, kroz Palestinu, Siriju i Grčku, spriječila mu bolest nenadano da pohodi i otok Itaku. (Sasvim uzgredice, na tome je putovanju naučio arapski i latinski. Njegovi su dnevnici čitljivi samo genijima jezika; često je pisao jezikom zemlje, kroz koju je putovao).

God. 1864. namjeravaše da pohodi Trojansku ravnicu, kada se dao da ga nagovore da ode dvije godine na putovanje po svijetu, plod kojega bijaše njegova prva knjiga, napisana francuski.

I sada je bio slobodan čovjek. Taj mali pastorski sin iz Mecklenburga razvio je nevjerojatan smisao za poslove, smisao selfmademana, pionirsko-američki. O svom »tvrdomu srcu« govoraše u jednom pismu, kada je 1853. Krimski rat iskoristio trgovačko-politički, obogatio se američkim građanskim ratom, a godinu poslije toga, uvozom čaja. Sveudilj ga pratila nevjerojatna sreća. Za vrijeme Krimskoga rata morao je dva brodska tovara uputiti u Memel. Uto u spremištima Memela izbio požar. Sva roba bijaše uništena. Samo roba Heinricha Schliemanna ne, koju su, jer ne bijaše prostora, slučajno istovarili u neke prostrane drvene barake.

Tada je pisao i mnogo ponosa je zvučalo u skromnosti formulacije: »Nebo je moje trgovačke pothvate blagoslovilo čudno i divno, te ja na koncu godine 1867. posjedovah imutak, za kojim se moja taština nikada ne usuđivaše težiti«. A sada, nadostavljajući na taj redak, dolazi svojom razumljivošću samo po sebi nevjerojatna formulacija, stvarno ustanovljenje, kojim se opisuje događaj sasvim nepojmljiv, i razumljiv samo Heinrichu Schlimannu. »Stoga sam se«, veli on naprosto, »stoga sam se okanio trgovine, da se posvetim jedino nauci, koja me najviše očaravala.«

God. 1868. putuje on na Itaku, pa kroz Peloponez i kroz Troju. Predgovor njegovoj knjizi *Itaka* ima nadnevak 31. prosinca 1868. A podnaslov glasi: »Arheološka istraživanja Heinricha Schliemanna.«

IMA jedna fotografija, na kojoj je on iz svojih petrogradskih dana. Na toj fotografiji je u teškom krznenom kaputu. On ju je poklonio ženi nekog šumara, koju je poznavao kao malu djevojčicu. Na poleđini te slike je ponosna posveta: »Fotografija Henry Schliemann-a, nekada šegrta u gospodina Hüchstaedt-a u Fürstenburgu; sada veletrgovac I. ceha u Petrogradu, počasni ruski građanin, sudac u trgovačkom sudu petrogradskom i ravnatelj carske državne banke u Petrogradu.«

Nije li to bajka? Što neki čovjek, koji imaše najveće privredne uspjehe, sve lađe svojih poslovanja iza sebe zapali, kako bi pošao putem svojih mladosnih sanja? Što neki čovjek — i time dolazimo do novog dijela njegova velikog života — što se neki čovjek, jedva opterećen ičim više nego svojim Homerom u glavi, usuđuje prkositi znanstvenome svijetu, sumnji u Homera doviknuti svoj kredo, prezreti pera jezikoslovaca, kako bi objašnjavao motikom što stotine knjiga bijahu zbrkale?

U Schliemannovo vrijeme za Homera su smatrali da je pjevač nekoga nestaloga bivšega svijeta. Sumnja u opstanak njegove osobe bila je ujedno i sumnja u izvješća, a učenjaci onih dana daleko bijahu od smionih formulacija kasnijih, koji su došli poslije i Homera nazvali prvim ratnim izvjestiteljem. Istina njegova izvješća o borbi oko Prijamova grada bijaše jednako poštovana kao i stare junačke pjesme ili štaviše odbačena u sumračje mitova.

Zar Ilijada ne počinje time što Apolon šalje neku smrtnu bolest u redove Ahejaca? Zar sam Zeus ne zalazi u borbu isto tako kao i »ljiljanoruka Hera«? Zar bogovi ne postaju ljudima, ranjivi kao i oni, kada, štaviše, boginja Afrodita počinje osjećati mjed svoga koplja?

Mit, saga, legenda — puni božanske iskre jednoga od najvećih pjesnika, ali baš pjesnika. I k tomu ovo: Ilijadska Grčka mora da je bila zemlja velike kulture. Ali u to vrijeme, kada su Grci stupili na vidjelo povijesti, kako je mi datiramo, oni su nam poznati kao priprosti narodi, ne odlikujući se ni divotom palača, ni moću kraljeva, ni mornaricom od hiljadu lađa. U zbilji bijaše lakše vjerovati u pjesničko nadahnuće čovjeka Homera nego li prihvatiti da je na jednu epohu razvijene civilizacije došlo mlado barbarstvo, a iza toga opet visoka helenska kultura.

Ali takva nagađanja nisu Schliemanna, toga sanjara u homerskim svjetovima, mogla odijeliti od njegova vjerovanja. On čitaše Homera kao puku stvarnost; kao čovjek od četrdeset i šest godina nimalo drukčije nego kao dječak pred slikom Eneje na bijegu.

Kada je ispitivao opis gorgonskoga štita Agamemnonova, kada čuje o pojasu štita, pojasu u obliku troglave zmije, o kolima bojnim, oruđima i oružjima, što su opisana potanko, njemu je bilo izvan svake sumnje, da on pred sobom ima predstavu i prikaz, da je pred

njim predstavljena i prikazana jedna grčka zbilja. Svi ti junaci, Ahil i Patroklo, Hektor i Eneja, njihova djela, njihova prijateljstva, njihova mržnja i njihova ljubav, zar da su izmišljeni? On vjerovaše, da oni postojahu individualno. I on se potpuno složio u toj vjeri sa cjelokupnim grčkim starim vijekom i s velikim povjesnicima Herodotom i Tukididom, koji su uvijek držali Trojanski rat za zbiljski događaj i sve njegove učesnike u njemu za povijesne ličnosti.

Vjerujući tako, milijunaš Heinrich Schliemann, kada mu je bilo 46 godina, ode ne u modernu Grčku, nego upravce u državu Ahejaca. I zar mu nije potvrđeno, i oduševilo ga, kada mu se pri prvom susretu s jednim itačkim potkivačem konja žena dotičnoga ukazala kao Penelopa, a njihovi sinovi kao Odisej i Telemah? Nevjerojatno je, ali dogodilo se ovako: na seoskom trgu sjedi on uvečer, bogati zanimljivi tuđinac, i čita sinovima onih, koji su mrtvi već tri hiljade godina, čita XXIII. pjevanje Odiseje. I, ganut, zaplače; a s njim plakahu muževi i žene!

UNATOČ svemu, začudno je, što se sada događa. Jer kada je u svjetskoj povijesti uspjelo nešto samo oduševljenjem? Riječi o sreći, koja trajno sja samo valjanima, ovdje malo pristaju. Da je Schliemann u smislu znanstvene arheologije valjan, t. j. da bijaše znalac, to je prijeporno, barem prve godine, kada je počeo iskopavati. Ali sreća mu sjaše kao nikome.

Kao mjesto, gdje mogaše stajati Troja — ako uopće postojaše — kao to mjesto većina suvremenih učenjaka označivahu ondašnje malo seoce Bunarbaši, što se isticalo samo time, da ono (još i dandanas) ima na svakoj svojoj kući gotovo dvanaest rodinih gnijezda. Tamo se nalažahu dva izvora, koja smione arheologe potaknuše na pomisao, da je tu možda stajala stara Troja.

I već do studenaca ljepotekih obadva dođu,
gdjeno izvora dva Skamandra virovitog biju.
Mlaka je voda jednom od izvora tih, i iz njega
Diže se okolo dim, ko oganj da gorući gori,
A drugi izvor teče i po ljetu hladan ko tuča
*Ili ko led vodeni il kao studeni snijeg.**

Tako glase u XXII. pjevu Homerove *Ilijade* stihovi 147—152. Schliemann za četrdeset i pet pijastera najmi vodiča, uzjaše na konja bez sedla i uzde i pogleda zemlju i kraj svoga dječjeg sna.

»Priznajem da jedva mogoh svladati svoje ganuće, kada pred sobom vidjeh golemu ravnicu Trojansku, koje slika mi lebđaše već u sanjama moga djetinjstva.«

Ali mu već taj prvi pogled reče, da to ne bi moglo biti mjesto Troje, tri sata daleko od obale, dok junaci Homerovi bijahu spo-

* Prijevod Tome Maretića.

sobni svaki dan nekoliko puta trčati sa svojih brodova prema gradu. I na tomu brežuljku mora da je stajao Prijamov grad, kula sa šezdeset i dvije prostorije, kiklopskih zidova i s jednim ulazom, kroz koji je uguran u grad drveni konj lukavaca i prevejanaca.

Schliemann razgleda izvore i zaklima glavom. Na prostoru od 500 metara izbroji on ne dva (kako spominjaše Homer) nego trideset i četiri. I njegov mu vodič još potvrdi, da se pomeo i da ih je četrdeset, zbog čega se to mjesto zove Kirk Gios, a to znači »Četrdeset očiju«.

A zar Homer nije govorio o jednom toplom i o jednom hladnom izvoru? Schliemann, koji je svoga Homera uzeo doslovce kao prvi teolozi bibliju, izvadi svoj džepni termometar, izmjeri temperaturu svakoga od četrdeset i tri izvora, i ustanovi da je u svakom ista temperatura, i to od sedamnaest i pol stupnjeva.

Ode on još dalje. Otvori *Ilijadu* i pročita stihove o strahovitoj borbi Ahila protiv Hektora; čita on, kako je Hektor pobjegao »hrabrom trkaču« i oni »dakle zaokružiše tri puta oko Prijamove tvrđave«, »i svi bogovi to promatrahu«.

Schliemann prođe taj opisani put. Nađe on obronak, tako strm, da je bio prisiljen da s njega spuze dolje natrag na sve četiri. To mu ojačalo vjeru, da Homer, kojega je opis kraja smatrao za vojničku topografiju, nikada ne mogaše ni pomisliti, da bi njegovi junaci mogli tri puta sići niz taj obronak »žurnim trkom«. I s urom u jednoj ruci, s Homerom u drugoj, koračaše on putem između brežuljaka, oko Troje i predgorja, kraj kojega mora da su bili usidreni brodovi Ahejaca. On proučavaše prvi dan Trojanskoga boja, onako kako je predstavljen u drugom pa sve do sedmoga pjevanja *Ilijade*, i ustanovi, da bi Ahejci morali za devet sati borbe prevaliti ništa manje nego 84 kilometra, kada bi Troja bila ležala na Bunarbaši-u!

Kao opravdanje za svoju sumnju, da je tu stajala Troja, on je imao i to, što tu ne bijaše ni traga od kakvih ruševina, pa ni od kakvih ulomaka opeka, koje bi, kakvih inače ima na gomile, mogle nekoga potaći da kaže: »Po nalazima arheologa zaključiti je, da se stari narodi nisu zanimali ničim drugim nego time što su pravili vaze, a pritom su, tik prije svoje propasti, uvijek očitovali da su niskog karaktera, da su sve porazbijali, i najljepše komade ostavili iza sebe kao igračke.« »Mikena i Tirins«, piše Schliemann, »razoreni su baš prije 2335 godina (pisano god. 1868.), pa ipak su ruševine, koje postoje, takve, da bi mogle trajati još deset hiljada godina«. Troja je razorena samo 722 godine prije; ciklopski zidovi ne nestaju bez traga, pa ipak od njih nema nikakva znaka.

Ali njih nije manjkalo na drugome mjestu. Pokazaše se baš i površnu pogledu između ruševina novoga Ilija, što se sada zove

Hisarlik (što znači kao »palača«), dva i pol sata sjeverno od Bunarbašija, samo jedan sat daleko od obale. Schliemann je dva puta istraživao vrh brežuljka, na kojemu je bila četverokutna ravna visočina, kojoj su stranice dugačke 233 metra. Tada se osvjedoči, da je pronašao Troju.

Sabere dokaze. I otkrije, da nije on sam tako uvjeren. Ali bilo ih je samo malo, koji su se s tim slagali. Primjerice Frank Calvert, američki potkonzul, Englez podrijetlom. Jedan dio toga brežuljka Hisarlika bio je njegov; on je na njemu imao vilu i iskopavao je neke iskopine, koje su ga dovele do iste teorije kao Schliemanna, premda nije izveo nikakve zaključke. Osim toga bijahu još škotski učenjak C. Mac Laren i Nijemac Eckenbrecher, ali njihovi glasovi ostadoše nečujni.

Nu što je bilo s izvorima Homerovim, glavnim osloncem teoriji o Bunarbaši? Samo Schliemann bijaše malo nesiguran, jer mu se ovdje dogodi protivno nego kod Bunarbaši-a, kada ne nađe nikakvih izvora, dok je tamo našao trideset i četiri. Pomaže mu Calvertovo opažanje: u malo vremena u vulkanskom je tlu nestalo više vrućih vrela i opet ih se pokazalo. I tom uzgrednom opaskom on odbaci, što se učenjacima dotad činilo tako važnim. I što mu je tamo služilo kao oprovrgnuće, sad mu ovdje bijaše dokazom. Borba u kojoj se progonili Hektor i Ahil ne bi više ništa nevjerojatno, ako se zbivala ovdje, gdje se prostirahu obronci brežuljaka. Oni su morali prevaliti petnaest kilometara, kada su tri puta trčali oko grada. A to mu, po vlastitom iskustvu, ne bijaše mnogo i previše za ratnike, potaknute žarom i mržnjom u dvoboju.

I opet mu rasuđivanje starih bijaše važnije nego učenost suvremenika. Zar nije Herodot pisao, da se Kserkses pojavio u novom Iliju, pogledao ostatke »Prijamova pergamosa« i Minervi Ilijskoj žrtvovao 1000 goveda?

Kako kaže Ksenofon, zar vođa Lacedemonaca, Mindaros, nije učinio isto? Isto tako kao po Arianu Aleksandar Veliki, koji, kad ne bijaše dosta žrtvovanja, uzme iz Troje oružje i dade da ga njegova tjelesna straža nosi pred njim kao znakove sreće u boju? Zar nije isto tako Cezar učinio mnogo za Ilium Novum, jednom, jer se divio Aleksandru, a drugi put, jer je vjerovao da ima jasne dokaze da je u rodbinskoj vezi s Ilijcima?

Zar nisu svi radili po jednom snu? Po krivom izvješću u svoje dane?

Ali na koncu svoga poglavlja, u kojemu Schliemann gomilaše dokaze, otkloni on svu učenost, očaran pogleda po pejzažu i napisa tako, kao što bi bio uzviknuo jamačno kao dječak: »... te ću dometnuti da čovjek, čim pokroči na Trojansku ravnicu, smjesta bude začuđen, pogleda li lijepi brežuljak Hisarlika, koji kao da je od

prirode za to određen da na njemu bude kakav veliki grad sa svojim utvrdama. U zbilji to bi mjesto, kada bi bilo dobro utvrđeno, vladalo čitavom ravnicom Troje, i u svemu kraju nema ni jedne točke, koja se može prispodobiti s tom«.

»Sa Hisarlika vidi se također Ida, a s njezina vrha Jupiter pregledaše grad Troju!«

I SADA opsjednuti pođe na djelo. Sva ona energija, koja je trgovačkog šegrta učinila milijunašom, napregnu se da se ostvari njegov san. I on uloži neobzirno sva svoja materijalna sredstva isto tako kao što se založi i sam.

Godine 1869. oženi se s nekom grkinjom, Sofijom Engastromenos-ovom, lijepom kao slika Helene, koja naskoro, sasvim kao i on, odade se velikom zadatku, da nađe homersku zemlju; ona je s njim podnosila sve napore, brigu i odvratnosti. U travnju 1870. počne on iskopavati; 1871. kopaše dva mjeseca, a u obje buduće godine po četiri i pol mjeseca. Imao je stotinu radnika. Neumoran, radio je i radio i ništa ga ne mogaše zaustaviti; ni groznica, koja tecijaše iz muha u močvarama, podmukla i opasna, pa ni oskudica što se tiče vode, ni lijenost radnika, ni sporost vlasti i nerazumijevanje naučenjaka svega svijeta, koji ga smatrahu za budalu i za još gore.

Na uzvisini grada stajao je hram Atene, Poseidon i Apolon gradili su zidove Pergamosa — tako piše Homer. Dakle usred brežuljka mora da će se naći hram, i okolo njega, na prvotnom tlu, zid bogova. Zabode on u brežuljak; otpor zidova, koji mu se činiše nevažni, svladan je prolomom. Nađe on oružje i kućno oruđe, nakite i vaze, uvjerljiv dokaz da je tu postojao neki bogati grad. Ali on pronađe još nešto, i po prvi put ime se Heinricha Schliemanna proču po svemu svijetu: pod ruševinama novoga Ilija nađe on druge ruševine, pod njima opet nove; brežuljak je bio nalik na ogromni lùk, s kojega je odlupljivao lupinu po lupinu. I svaki taj sloj kao da je bio nastavan u najrazličitija vremena; narodi su živjeli i umrli, gradovi sagrađivani i opet propali, mač i požar bjesnili, civilizacija zamjenjivana civilizacijom, i neprestance se podizao grad živih na gradu mrtvih.

Svaki dan novo iznenađenje. Schliemann otišao i spremio se da nađe Homerovu Troju, a u toku godina nađoše on i njegovi suradnici ništa manje nego sedam propalih gradova; poslije još dva druga! Devet pogleda u neki bivši svijet, o kojemu svijet nije ni slutio, niti što znao!

Ali koji od tih devet gradova bijaše Troja Homerova, Troja junaka i najjunačnijega boja? Bijaše jasno, da je najdonji sloj pretpovijesni, najstariji, tako star da stanovnicima još ne bijaše poznata upotreba kovina, i da najgornji sloj mora da je najmlađi

i da sakriva ostatke novoga Iliuma, u kojemu su žrtvovali Kserkses i Aleksandar.

Schliemann kopaše i tragaše i tragaše. I on nađe u drugome i trećemu slogu odozdo tragove požara, nađe ostatke golemih nasipa i ruševine nekih gorostasnih vrata. I bijaše mu sigurno: ovi nasipi opkoljavaju Prijamovu palaču, a ova vrata bijahu skejska!

Naiđe on na blago, blago sa znanstvenoga motrišta. Onim, što pošalje kući i predade stručnjacima, da o tome rasuđuju, zaokruži se slika neke daleke epohe u zatvorenu sliku, u kojoj svaka pojedinost bijaše prepoznatljiva, sve do portreta samoga naroda.

Trijumf Heinricha Schliemanna, ali i trijumf Homera. Ono, za što se smatralo da je saga i mit, i da je samo od pjesnikove mašte, za to se dokazalo da je postojalo zbilja.

Val oduševljenja preplavi sav svijet. I Schliemann, koji je sa svojim radnicima iskopao više od 250.000 kubika zemlje, osjeti da ima pravo da počine. Pogled mu se poče upravljati na druge zadaće; kao dan posljednjih iskopavanja označi 15. lipnja 1873. I tada, dan prije nego je posljednji put zamahnuto motikom, nađe što njegov rad treba da okruni zlatnim sjajem i od čega se sav svijet ushiti.

DOGAĐAJ bijaše dramatičan. I dandanas čovjeku zastane dah, kada čita o tom otkriću. Bijaše to rano jednoga vrućega dana. Schliemann zajedno sa svojom suprugom nadgledavaše iskopavanje, ne bijaše više uvjeren da će naći što bitno, ali još uvijek sasvim pozoran. Bijahu stigli u dubinu 28 stopa do onoga zida, za koji Schliemann smatraše da spada Prijamovoj palači. Uto mu se pogled iznenada zaustavi na jednoj točki, od koje mu živahne fantazija, te on odmah, kao silimice počne raditi. I tko zna, šta bi grabežljivi radnici bili učinili, da su vidjeli, što vidje Schliemann. Uhvati on svoju ženu za ruku. »Zlato«, prošapće. Ona ga pogleda začuđeno. »Brzo«, izusti, »pošalji radnike kući, smjesta!« — »Ali . . .«, počne lijepa Grkinja. »Ništa ali, pričaj im što hoćeš, pričaj im da mi je danas rođendan, i da mi je to istom sada palo na pamet, i da svi imaju blagdan! Samo brzo, brzo!«

Radnici se udalje. »Daj svoj crveni šal!« vikne Schliemann i skoči u jamu. Nožem je djelao kao opsjednut. Golema masa kamenja, survine hiljada godina, visi nad njegovom glavom, sad će se ukinuti. Ne brigaše se za opasnost. »Žurno, što god mogoh žurnije, izrežem blago jednim velikim nožem, a to se ne mogaše a da se čovjek ne napregne što god može više, i u opasnosti najstrahovitijoj; jer veliki bedem, koji imadoh potkopati, svaki čas se mogaše srušiti na mene. Ali videći toliko mnogo predmeta, od kojih svaki pojedini bijaše neizmjerno vrijedan, ja se pomamih i ne mišljah na pogibiju.«

Bjelokost zasja mutno, zlato zazvoni. Njegova žena držaše šal i šal se ispuni, pun puncat. Pun blaga, kojega se vrijednost ne mogaše procijeniti. Prijamovo blago. Zlato jednoga od najsilnijih kraljeva u pretpovijesti, poškropljeno krvlju i suzama, nakit bogolikih ljudi; tri hiljade godina pokopano i ispod ruševina zidina sedam nestalih kraljevstava izvađeno na vidjelo novoga dana! Schliemann ni časka ne sumnjaše, da je našao blago. Tik pred njegovu smrt bijaše dokazano, da je on zabludio u oduševljenju, da Troja ne bijaše u drugom ili u trećem, nego u šestom sloju odozdo, i da to blago bijaše jednoga kralja 1000 godina starijega nego Prijam.

Bračni par unese blago u svoju drvenu kolibu, potajno, oboje zadihani, kao lopovi. I tada na daski jednoga gruboga stola gomilahu nakite. Bijaše tu dijadema i fibule, lanaca, ploča i gumbova, žice, svezice i niti. »Jamačno je netko od obitelji Prijam to blago hitro spravio u sanduk, nosio ga, nemajući vremena da izvadi ključ, ali ga na zidu dohvatila dušmanska ruka ili vatra, te je morao taj sanduk odbaciti, koji je odmah, pet ili šest stopa visoko, bio zasut crvenim pepelom i kamenjem kraljevske kuće, što bijaše blizu.«

I Schliemann, fantast, uzme par naušnica, uzme ogrlicu i odmah time okiti svoju mladu ženu, — tri hiljade godina stari nakit za Grkinju, kojoj je 20 godina! Zabulji se u nju. »Helena!« prošapće.

Ali kamo s tim zlatom? Schliemannu se ne da šutjeti. Razglasi se vijest o tom nalazu. Pustolovno dovuče on to blago s pomoću rođaka svoje žene u Atenu, a odatle dalje u pokrajinu. Kada, na poticaj turskoga poslanika, bude Schliemannova kuća zaplijenjena, činovnici ne otkriju ni traga zlatu!

Je li on lopov? — Zakon turski, što se tiče antiknih nalaza, bijaše mnogoznačan. Vladaše samovolja. Zar je čudo, što taj čovjek, koji je sav svoj život preinačio zbog jednoga sna, sada svladan uspjehom, nastoji za sebe, a time i za znanost Evrope, spasiti spomenuto blago? Zar nije sedamdeset godina prije Thomas Bruce, grof von Elgin i Kincardine, slično postupio s jednim drugim blagom? Atena je tada bila još turska. Lord Elgin imaše jedan ferman, na kojemu bijaše opaska, »da mu nitko ne priječi da s Akropole odveze nekoliko velikih kamenova, na kojima su natpisi ili likovi.« Tu je izreku Elgin vrlo rastegnuo. Dvije stotine sanduka puni puncati nakita Partenona, pošalje on u London. Godine i godine prepirali su se tko ima pravo i komu pripadaju ti divni komadi grčke umjetnosti? Ta baština je zapadala lorda Elgina 74.240 funti. Kada je 1876., po odluci parlamenta, ta zbirka kupljena, nisu mu platili ni polovicu, naime samo trideset i pet hiljada funti! Kada je Schliemann podigao to »Prijamovo blago«, osjećaše da je polučio nešto najviše u svom životu.

Zar išta može biti više od toga uspjeha?

5. POGLAVLJE

MASKA AGAMEMNONA

IMA života, kojima se uspjesi gomilaju na tako nevjerojatan način, da se potonji promatrač mora čuvati da mu pero ne zapadne u literarne paroksizme, kako ne bi odmah na početku potrošio superlative, koji mu u nastavku mogu biti to potrebniji. Ali ima životâ, koji se odigravaju superlativno. A takov je život Heinricha Schliemanna, čiji basnoslovni karakter bijaše sve začudniji, čiji arheološki uspjesi dosegnuše tri vrhunca, od kojih je pronašašće »Prijamova blaga« prvi, a eksploracija kraljevskih grobova u Mikeni drugi.

Jedno od najmračnijih i najuzvišenijih poglavlja grčkoga ljudstva, puno tamnih strasti, jest povijest Pelopida u Mikeni, povijest o povratku i smrti Agamemnonovoj. Deset je godina Agamemnon stajao pred Trojom. Egistos je iskoristio vrijeme.

Dok mi drugi tamo, toliko rada svršavajući,
Čekasmo, on sjeđaše u kutku konjogojnoga Argosa
Mirno, ženu Agamemnona laskama zaluđujući.

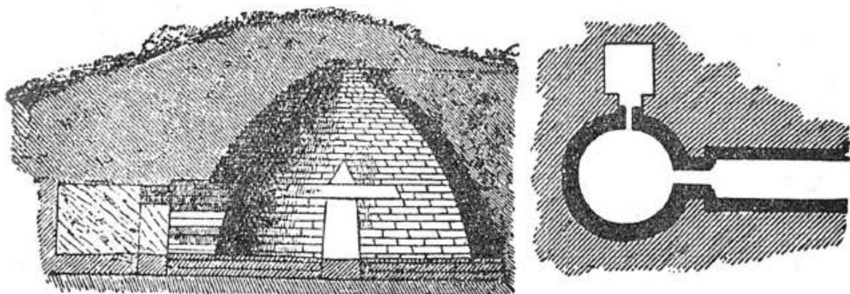
Postavi on jednog stražara, koji mu imaše javiti povratak supruga. Spremi dvadesetoricu ljudi. Zatim pozove Agamemnona na gozbu — »ipak se sjećajući ružne podmuklosti« — »i ubije ga za ručkom, kao što netko ubija bika. Ni jedan Agamemnonov prijatelj ne umače, koji je god bio s njime!« Osam godina trajaše, dok se Orestes, sin i osvetnik, pojavi i ubije Klitemnestru, majku, i Egistosa, ubojicu oca.

Tragičari se dokopaše toga događaja; najsilniji komad Eshilov je o Agamemnonu; Francuz Jean Paul Sartre piše još u naše dane dramu o Orestu, i nikad ne izblijedi sjećanje na »kralja muževa«, koji bijaše jedan od najmoćnijih i najbogatijih vladara Peloponeza.

Ali Mikena ne bijaše samo krvava; bijaše zlatna. Već Troja bijaše bogata po Homeru, ali Mikena još bogatija, i riječ »zlatan« bijaše epiteton ornans u njegovim opisima. Prijamovo blago očaralo Schliemanna, i on tragaše za novim blagom. I — što se nikome nije

činilo vjerojatno — nađe ga! Mikena leži »u krajnjem uglu Argosa«, na pola puta iz Argosa u Korintov klanac. Gleda li se sa zapada na nekadašnji kraljev grad, razabire se ruševina, ostaci silnih zidova, iza kojih se, u prvi čas polako, zatim strmo uspinjući, podiže brijeg Eubea s kapelicom proroka Eliasa.

Oko 170. godine naše ere tuda je putovao Pausanias i opisao, što je vidio. To je bilo još više, kada je to gledao Schliemann. No u jednomu razlikovaše se ovdje zadaća arheologa od one pred Trojom: mjesto, na kojemu stajaše stara Mikena, bijaše, nesumnjivo, ustanovljeno. Dakako, prašina tisućljeća legla po ruševinama, i ovce pasu po njima, gdje nekada stolovahu kraljevi; ali ruševine postojahu i svjedočiše o veličini, divoti i prošastoj krasoti.

Prerez i tlocrt »Atrejeve riznice«
Slika 3

»Lavlja vrata«, glavni ulaz u palaču, bijahu vidik začuđenih putnika, a isto tako takozvane »kuće blaga«, nekada smatrane za pekarnice, a pod njima najglasovitija, ona Atrejeva, prvoga Pelopida i oca Agamemnonova. Više od trinaest metara visoka je ta podzemna odaja, u obliku kupole, koje raspon nosi sam sebe smionim svodom, što je napravljen od kiklopskog kamenja.

Više antiknih pisaca opisivahu Schliemannu to mjesto kao grobove Agamemnonove i njegovih prijatelja. Položaj te gradine bijaše jasan, ali ne položaj grobova. I kako je Schliemann pronašao Troju, tako što je radio suprotno nego su mislili svi učenjaci, ni u što se uzdajući nego u svoga Homera, on se sada pouzda u jedno stanovito mjesto Pausaniasa i stane tvrditi, da je sva znanost ovdje krivo prevodila i da nije razumjela. Dok se dotle smatralo — kao što to smatrahu dvojica najvećih arheoloških autoriteta, Englez Dodwel i Nijemac Curtius — da Pausanias označuje da je mjesto groba izvan nasipa gradine, Schliemann tvrđaše, da ono mora biti unutar njega. Već u svojoj knjizi o Itaci on smatra tako, a to pokazuje da

je više vjerovao spisima starih negoli je znanstveno razmišljao. Ali to je nevažno. On kopaše i njegova iskopavanja dadoše mu pravo.

»Počeo sam to veliko djelo 7. kolovoza 1876. sa 63 radnika . . .« »Od 19. kolovoza ja sam ta iskapanja nastavio poprečno sa 125 radnika i četiri kariole i dobro napredovao.«

U zbilji: prvo što je, nakon ogromnih količina vaza i opet vaza, našao, bijaše neki vrlo čudni krug, napravljen od dvostrukoga niza uspravljena kamenja. Schliemann ne htjede oklijevati, da to smatra za okruglu Agoru iz Mikene, a u tom čudnom krugu od kamenja da prepozna kružnu klupu, na kojoj su sjedili visokodostojnici grada u saboru, te raspravljali i vijećali; na kojoj je stajao Euripidov Herold, koji — u igrokazu *Elektra* — zove narod k Agori.

»Učeni prijatelji« potvrdiše mu to. I kada on u Pausanias-a, što se tiče jedne druge Agore, nađe izreku: »Ovdje gradiše sabor, kako bi grob junaka imali unutar mjesta toga sabora« — tada on somnambulskom sviješću, što ga kroz šest gradova vodila i dovela do blaga Prijamova, bijaše svijestan, da sada stoji na grobu Agamemnona.

I kada on kao prvo nađe devet grobova (pet grobova unutar same gradine, četiri za stotinu godina mlađe, koji su nalik na kupolu, izvan nje; a danas se znade za njih petnaest), četiri od toga sa dobro sačuvanim reljefima, nestane posljednje sumnje, nestane oprez naučenjaka, i on napisa: »U zbilji ne oklijevam ni časa da obavijestim, da sam ovdje pronašao grobove, za koje Pausanias, slijedeći predaju, kaže da su Atrejevi, Agamemnonov, pa njegova kočijaša Eurimedona, Kasandre i njihovih drugova.«

Međutim je rad oko kuće blagâ blizu lavljih vrata napredovao polako. Pijesak, tvrd kao kamen, otešćavao je kopanje. Ali opet sigurnost mjesečarska: »Osvjedočen sam, da je potpuno istinita predaja, po kojoj su ove tajanstvene zgrade služile kao spremnice za blago.« I već prvi nalazi u survinama što su se morale odstraniti, kako bi se našao ulaz, nadmašili su finoćom oblika, ljepotom izradbe i kakvoćom građe sve, što je on slično tomu našao u Troji. Ulomci obruba, obojene vaze, idoli Here od terakote, kameni kalupi za odlijevanje nakita (»koji su vjerojatno bili svi od zlata i srebra«, nastavljao je kopalac blaga), ornamenti od glazirane gline, biseri i drago kamenje.

Kakve li je potrese zemlje izveo svojim radovima, objašnjuje primjedba: »Dokle su god moje iskopine napredovale, ne nalazim nigdje ruševina dublje od 26 stopa, pa i sama je ta dubina samo gdje su veliki bedemi; a odatle se naglo diže pećina, a nadalje dubina survina nije dublja od 13 do 20 stopa«.

ALI rad se isplatio.

6. prosinca 1876. bilježi on, da je otkrio prvi grob. To se otkopavanje moralo izvesti najbrižnije. 25 dana je Sofija, neumorna pomagačica, klečeći na koljenima, čeprkala džepnim nožićem, kopkala rukama. Tada su našli svega pet grobova. A u grobovima kosture petnaest leševa. Kralju Grčke je brzojavljeno:

»Neobično radostan, javljam vašem veličanstvu da sam otkrio grobove, što su po tradiciji označeni kao Agamemnonov, Kasandrov, Eurimedonov i njihovih drugova, koje su za vrijeme objeda ubili Klitemnestra i njezin ljubavnik Egistos.«

Čovjek mora sebi predočiti, kako li je Schliemann bio potresen, kada je malo po malo otkrio njihove kosture, za koje je sav svijet smatrao da spadaju u carstvo bajka, a da nisu ništa drugo nego junaci, koji su se borili pred Trojom. Kada je ugledao lica, koje je izjelo vrijeme, pa ipak još prepoznatljiva, praznih očnih jama, kukastog nosa, a usta strahovito iscerenih, kao pod utiskom jednoga napokon viđenoga zločina. Kosti, o kojima je još visjelo meso, narukvice i nakiti zveckahu, kosti ljudi, koji su prije više od dva tisućljeća živjeli u mržnji i strasti.

On nije više nimalo sumnjao. I mnogo razloga kao da je potvrđivalo ono, što je on vjerovao. »Ta su tjelesa doslovce bila pretovarena draguljima i zlatom«, pisao je on. Da li bi se običnim smrtnicima stavljalo u grob toliko blago? Pitao se on. Nađe oružje, bogato, skupocjeno oružje, kojim su mrtvaci bili oboružani za svaki slučaj u carstvu sjena. On upozori, kako su, očevidno, ta tijela bila brzo spaljena. Jedva su ukopavači imali vremena pustiti da vatra poždere sve, i već su na njih sipali pijesak i zemlju — žurbom ubojica, koji hoće da zametu svoje tragove. I zar nije sve kazivalo, da je, — unatoč priloženom blagu po kojem se dalo zaključiti kako su se poštivali vladajući običaji, — da je ipak ukop i mjesto, gdje su grobovi sami po sebi bili nedostojni, onakvi, kakve mogaše dati samo ubojica omraženoj žrtvi? Zar nisu »bačeni u jadne jame kao lešina i strvina nečistih životinja?«

Schliemann se trudio da dokazuje s pomoću svojih autoriteta, starih pisaca. On citiraše iz *Agamemnona* Eshilova, iz Sofoklove *Elektre* i Euripidova *Oresta.* Nije ga mučila nikakva sumnja, pa ipak, kako danas znamo, njegova teorija bijaše kriva. Dakako, on je pronašao kraljevske grobove pod Agorom, ali ne Agamemnonov i njegovih drugova, nego grobove koji, najvjerojatnije, bijahu stariji više od četiri stotine godina.

To ne igraše nikakvu ulogu. Važno bijaše, da je on zakoračio drugi veliki korak u jedan izgubljeni bivši svijet; da je ponovo pokazao, kako je Homer istinit i da je podigao blago (u znanstve-

nom i u materijalnom smislu), po kojemu se možemo obavijestiti o jednoj kulturi, koja je pramajka nama na evropskom tlu.

»Sasvim novi, uopće dosad nenaslućivani svijet, otkrio sam arheologiji!«

Taj čudni čovjek opet na vrhuncu jednoga uspjeha, čovjek koji s ministrima i kraljevima saobraća brzojavno, koji je neukrotiva ponosa, ali nikada ohol, u jedno vrijeme, kada sav svijet od njega zahtijeva obavijest, ne zaboravlja ni najmanje stvarčice i neizmjerno se uzbuđuje zbog kakve nepravde. Uto se jednoga dana pojavi, nakon nebrojenih drugih pohodilaca, car Brazilije; ogledava Mikenu i daje, na odlasku, zapovjedniku redarstva, Leonardosu, 40 franaka, zaista kneževsku napojnicu! Taj se zapovjednik prema Schliemannu uvijek ponašao lojalno. Schliemann se uzbudio, kada je čuo, kako drugi činovnici tvrde, da je Leonardos u zbilji dobio 1.000 franaka, a da je ostatak zatajio. Kada je Leonardos nakon toga svrgnut sa svoga položaja, Schliemann zapodjene akciju. Taj istraživač, slavan u svemu svijetu, zauzme se za toga maloga redara. On ti, ni tamo ni amo, brzojavljuje ministru: »Kao protuuslugu za mnoge stotine milijuna, kojima sam obogatio Grčku, molim, da mi se učini po volji, pa se momu prijatelju, redaru Leonardosu, u Nauplionu oprosti i da se ostavi na svomu mjestu. To je za mene, Schliemann.« Kada odgovor ne stigne odmah, on brzojavi po drugi put: »Zaklinjem se, da je redar Leonardos pošten i valjan. Ništa nego kleveta. Jamčim, da je dobio samo 40 franaka. Zahtijevam pravednost!« I povrh svega toga napravi nešto najosobenije što je mogao. Caru Brazilije, koji je međutim stigao u Kairo, šalje brzojav:

»Prilikom svoga odlazka iz Naupliona Vaše je veličanstvo zapovjedniku redarstva Leonidi Leonardosu dalo 40 franaka da podijeli među redare. Gradonačelnik, da bi oklevetao toga valjanog čovjeka, tvrdi, da je on od Vašega veličanstva dobio 1.000 franaka. Leonardos je svrgnut sa svoga položaja i mogao sam ga spasiti od tamnice samo najvećom mukom. Budući da ga ja već 10 godina poznajem kao najčasnijeg čovjeka na svijetu, molim, uime svete pravde i čovječnosti, Vaše veličanstvo, da mi brzojavi, koliko je Leonardos dobio, 40 franaka ili više?« I Heinrich Schliemann, istraživač, nagna, uime pravde, cara Brazilije, da javno raskrinka klevetnika. Redar Leonardos je spašen. Tako postupa Schliemann — sanjar kada gleda u stare svjetove; hladni detektiv, kada traga za blagom; Mihael Kohlhaas, kada se bori za pravednu stvar.

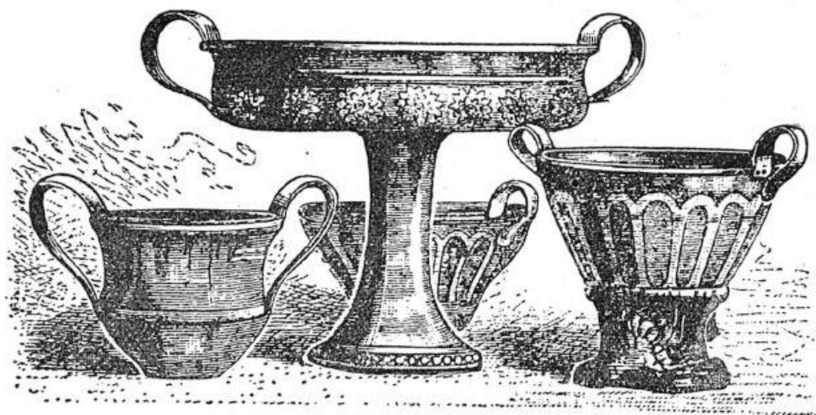
ZLATO bijaše golemo. Istom mnogo godina kasnije, u našemu stoljeću ta je količina nadmašena nalazom, koji su našli u Egiptu

Carnarvon i Carter. »Svi muzeji svijeta skupa nemaju petinu toga«, piše Schliemann.

U prvom grobu nađe on na svakomu od ta tri skeleta pet dijadema od čistoga zlata, lovorove listiće i križeve od zlata. U jednom drugom grobu — u kojemu bijahu tri žene — skupio je ništa manje nego 701 tanki zlatni listić, divno urešen, na njima izrezbareni životinje i cvijeće, leptiri i ribe. Zlatne nakite, na kojima su slikovita prikazivanja, lavovi i druge živine, ratnici u ubojitoj borbi. Nakite u obliku lavova i narukvica, u obliku ležećih jelenova i žena s golubovima. A jedan od tih skeleta imaše na glavi krunu od zlata, na čijoj vrpci na čelu bijaše pričvršćeno trideset i šest zlatnih listova, stojeći uspravljeno oko glave, oko glave, koja sada gotovo da se raspadne i razaspe u prah, isto tako kao i druga, na kojoj je bio umjetno izrađeni dijadem, za koji se još držahu dijelovi lubanje.

Nađe on osim toga pet zlatnih dijadema, na kojima još uvijek bijaše zlatna žica, kojom se vezahu oko glave, nebrojeno zlatnih križeva i rozeta, igala za grudi i ukosnica, kristala, i u obliku sočivice dragulja od sardoniksa i ametista. Nađe on žezlo od pozlaćena srebra s drškom od kristala, vrčeve i doze od zlata, nakite od alabastra.

I on nađe — što je najvažnije — one zlatne maske i ploče za grudi, kojima se, po tradiciji, štitili mrtvaci kraljevskog podrijetla od svakoga utjecaja izvana. Opet, klečeći na koljenima i dok mu žena pomagaše, on otkopavaše sloj za slojem, koji ležahu na pet leševa četvrtoga groba. Te glave leševa mogaše gledati samo nekoliko sati — zatim se one razaspu u prah. Ali te zlatne maske, blistavoga sjaja, zadržaše svoj oblik — i taj oblik, te crte lica bijahu

Zlatne posude iz Mikene

Slika 4

sasvim individualne »i tako potpuno različite od idealnih tipova bogova i junaka, te nema nikakve sumnje, da svaki od tih naroda predstavlja sliku umrloga«.

Pronađe on pečatno prstenje, divno izrađeno na intaglio način, nađe narukvice, svezice oko čela i pojaseve, sto i deset zlatnih cvjetova, šezdeset i osam zlatnih dugmeta bez intaglio ornamenata i stotinu i osamnaest zlatnih dugmeta s intaglio ornamentima — ne, na slijedećoj strani njegova opisivanja grobova opet se već nalazi spomenuto stotinu i trideset novih zlatnih gumbova, na drugoj strani model hrama od zlata, a na strani poslije te sipa od zlata. Dosta toga prikazivanja, koje u Schliemanna ispunja dvjesta i šest velikih strana. On nađe zlato, zlato, zlato.

Uvečer, kada dan iščezne i sjene noći padaju po Akropoli Mikene, Schliemann po prvi put »nakon 2344 godine naloži vatru«. Oganj straža — to sjeća na one druge vatre straža, koje su Klitemnestri i njezinu ljubavniku nekada navijestile približavanje Agamemnona. Ali ovaj put te su vatre služile za to, da bi zastrašile lopove kako se ne bi približili najvećem blagu, koje je ikada izvađeno iz groba mrtvih kraljeva.

6. POGLAVLJE

SCHLIEMANN I ZNANOST

SVOJIM trećim velikim iskopavanjem Schliemann nije više izvadio na vidjelo nikakva zlata. Ali je njime razotkrio gradinu Tirins; i skupa s onim, što bijaše otkrio u Mikeni i što desetljeće poslije njega nađe na Kreti engleski arheolog Evans, zaokruži se slika jednoga pretpovijesnoga kulturnoga kruga, koji je nekada vladao na obali Sredozemnoga mora.

Ali prije toga evo nešto o Schliemannovu položaju u njegovo vrijeme. To je aktuelno; jer i dandanas bori se svaki istraživač između unakrsne vatre publike i stručnoga svijeta. Schliemannova izvješća imađahu drugu publiku nego »poslanice« Winckelmannove. Taj svjetski čovjek XVIII. stoljeća pisao je za izobražene, za mali krug izabranih, za one, koji imađahu muzeje, ili barem mogu ići u njih, jer pripadahu dvorskomu svijetu. Taj svijet bijaše potresen otkrićem Pompeja, ushićen time što je već iskopana jedna statua, ali on se zanimao uvijek za umjetničko-estetično. Winckelmannovo djelovanje bijaše moćno, ali bio je potreban medij pjesnika i pisaca, da bi iz te tanke zone naobrazbe zračilo u svu dubinu i širinu svoga vremena.

Schliemann je djelovao bez medija. Djelovaše neposredno. On objavljivaše svaki nalaz, i on sam se najviše divio tim nalazima. Njegova pisma iđahu u sav svijet, njegovi članci svim novinama. Schliemann bi bio čovjek radia, filma i televizije, da je to postojalo onda. Od njegovih nalaza u Troji nastadoše čuđenja ne samo u malom svijetu izobraženih, nego u svakomu.

Winckelmannovi opisi statua upućeni su estetama, oduševljenim poznavačima. Schliemannovi nalazi zlata zanimahu ljude jednoga vremena, što se u zemlji, iz koje je on potekao, nazivaše »vremenom utemeljitelja«, ljude najvećega privrednog prosperiteta, koji cijeniše selfmademan-a, imađahu zdrav ljudski razum i bijahu na strani njegovoj, kada se »čisti naučenjaci« odalečiše od »laika«.

Neki ravnatelj muzeja piše nekoliko godina nakon Schliemannovih izvješća novinama god. 1873: »U vrijeme ovih izvješća vla-

daše u učenjaka i u publike veliko uzbuđenje. Svugdje, u kući i na cesti, u poštanskim kolima i u željeznici, govorilo se o Troji. Svi su se čudili i pitali!«

Ako nam je Winckelmann, kako kaže Herder, »izdaleka pokazao tajnu Grka«, onda je Schliemann otkrio njihov nekadašnji svijet. Nevjerojatno smiono, on je arheologiju iz petrolejske svjetlosti soba za proučavanje izveo na sunce helenskoga neba, i na pitanje o Troji odgovorio motikom i lopatom. Iz oblasti klasične filologije on je odjednom zakoračio u živu pretpovijest i raširio klasičnu znanost o pretpovijesti.

Tempo, kojim je taj prevrat učinjen, gomilanje uspjeha, Schliemannova dvostruka ličnost, ne sasvim trgovac, ne sasvim učenjak, pa ipak izvanredno uspio i kao prvi i kao drugi; od »reklamnih crta« njegovih objava zabezeknuli se međunarodni učenjaci, a među njima osobito njemački. Tu uzbunu, njezinu veličinu, označuje broj od devedeset objava o Troji i Homeru, koje u tim godinama Schliemannove djelatnosti izbiše iz proučavaonica. Glavna točka, koju su napadali učenjaci svim žarom svojih filipika, bijaše njegovo diletantstvo. U toku povijesti iskopavanja mi ćemo neprestance nailaziti na stručnoga arheologa, koji otešćavaše život ljudima što ipak dadoše poticaj za novi skok u tminu. Jer ti napadaji na Schliemanna bijahu načelne prirode, onda neka o tomu bude ovdje nešto rečeno i navedeno. Prvi neka ima riječ vrlo ozlojeđeni filozof, Artur Schopenhauer:

»Diletanti, diletanti! — tako se nazivaju oni, koji se bave nekom znanošću ili umjetnošću, od ljubavi prema njoj i od radosti koje imaju od nje, per il loro diletto, a koje omalovažavaju oni što su se na to dali radi dobitka; jer ih veseli samo novac, što se time zasluži. To je omalovažavanje stoga što su mislili, da nitko neku stvar ne može dodirnuti ozbiljno osim ako ga na to potiče nevolja, glad ili nekakva pohlepa. Publika je isto takvoga duha i stoga isto takvoga mišljenja: odatle izvire te ona sasvim poštuje »ljude od struke« i ne vjeruje diletantima. Uistinu je, naprotiv, diletantu stvar svrha, a čovjeku stručnjaku samo sredstvo; ali samo će se onaj jednom stvari ozbiljno baviti, komu je neposredno stalo do nje i koji se njome bavi od ljubavi prema njoj; koji se njome bavi con amore. Od takvih, a ne od zarađivača, uvijek su potekle najveće stvari.«

Prof. Wilhelm Dörpfeld, Schliemannov suradnik, savjetnik i prijatelj, jedan od ono malo stručnjaka, koje mu Njemačka mogaše staviti uz bok, piše još 1932. god.: »On naprotiv nikada nije razumio porugu i psovku, kojom su više učenjaka i poimence njemački filolozi popratili njegove radove u Troji i Itaci. Pa i ja sam sažaljevao tu psovku i porugu, kojima su se nekoliko najvećih učenjaka

kasnije rugali mojim iskapanjima na homerskim mjestima, i držao sam ih ne samo za neopravdane nego i za neznanstvene!«

Nepovjerenje »stručnjaka« prema uspjelim »nastranicima« jest nepovjerenje građanina prema geniju. Čovjek, sigurnog životnog puta, prezire onoga, koji se zaletio i luta u nesigurnim zonama, koji se »ne oslanja ni na što«. Taj prezir je neopravdan.

Promotrimo li razvitak znanstvenoga istraživanja u prošlosti, kako god hoćemo, nije teško ustanoviti, da je izvanredno veliki broj velikih otkrića baš »od diletanata«; da su ih otkrili »nastranici« ili dapače »samouci«, koji su bili opsjednuti nekom idejom, i nije im smetala stručna naobrazba, niti su imali naočnjake od stručnjaštva, i preskakali su prepreke, koje je bila postavila akademska tradicija.

Otto von Guericke, najveći njemački fizik u XVII. stoljeću, isprvice bijaše pravnik. Denis Papin bijaše medicinar. Benjamin Franklin, sin sapunara, bijaše bez gimnazijske i pogotovu bez kakve sveučilišne naobrazbe i ne samo djelatan političar (jer to se može biti i s manjim sposobnostima) nego on bješe i znameniti učenjak. Galvani, pronalazitelj elektrine, bijaše medicinar, i, kako Wilhelm Ostwald dokazuje u svojoj *Povijesti elektrokemije,* on svoje otkriće zahvaljuje baš tomu što mu je znanje bilo nepotpuno. Frauenhofer, pisac izvrsnih radnja o spektrumu, nije do svoje 14. godine znao ni čitati ni pisati. Michael Faraday, jedan od najznamenitijih prirodoslovaca, bijaše sin potkivača i počeo je kao knjigoveža. Julius Robert Mayer, otkrivač zakona o održanju energije, bijaše liječnik. Isto tako liječnik bijaše Helmholtz i, kada mu je bilo 26 godina, objelodanio je svoju prvu radnju o istoj temi. Buffon, matematik i fizik, objelodanio je svoje najznačajnije radnje u oblasti geologije. Čovjek, koji je konstruirao prvi električni telegraf, bijaše profesor anatomije, Thomas Sömmering. Samuel Morse bijaše slikar, isto tako kao Daguerre. Prvi je izumio telegrafsku abecedu, a drugi je pronašao fotografiju. Stvarači upravljivoga zrakoplova, Zepellin, Gross i Parseval, bijahu časnici, a o tehnici nisu imali ni pojma.

Niz je beskonačan. Kada bismo sve te ljude i njihovo djelovanje izbacili iz povijesti i znanosti, građevina bi se srušila. Pa ipak su im se u svoje vrijeme rugali.

Taj se niz nastavlja u povijesti i znanosti, o kojoj ovdje govorimo. William Jones prvi je dao dobre prijevode iz Sanskrta, a ne bijaše orijentalist, nego vrhovni sudac u Bengaliji. Grotefend, koji je prvi odgonetnuo klinasto pismo, bijaše klasični filolog. Njegov nasljednik Rawlinson časnik i političar. Prve korake na dugome putu odgonetavanja hijeroglifa zakoračio je Thomas Young, liječnik. I Champollion, koji je stigao do cilja, bijaše zapravo profesor povijesti. Humann, koji je iskopao Pergamon, bio je željeznički inženjer.

Je li dosta ta lista za ono, što se ovdje treba da kaže? Sve ono, čime se odlikuje stručnjak, ne može se zanijekati. Ali nije li, ako su sredstva ostala čista, najvažnije posljedak? Zar ne bi trebalo da smo najviše zahvalni »nastranicima«?

DAKAKO, Schliemann je prilikom svojih prvih iskapanja pogriješio prilično. On je razorio stare zgrade, koje bijahu vrijedne, razvalio je zidove, koji su mogli biti važne upute. Ali Ed. Mayer, veliki njemački povjesnik, potvrdio mu je: »Nemetodični postupak Schliemannov, da ide upravce na prvotno tlo, za znanost se pokazao vrlo plodonosnim; kakvim sistematskim iskapanjem stari slojevi, koje u sebi krije brežuljak, a time i ona kultura, za koju mi zapravo velimo da je »trojanska«, bili bi teško ikada otkriveni.«

Bijaše tragična kob, što su upravo njegova prva objašnjavanja i datiranja gotova sva bila kriva. Ali kada je Kolumbo otkrio Ameriku, vjerovaše, da je pronašao Indiju. Zar to umanjuje njegovo postignuće?

I nema sumnje: premda je on prve godine otišao na brežuljak Hisarlika kao dječak, koji se uputi sa čekićem na svoju igračku, da vidi, šta je unutra, ipak je čovjek, koji je iskopao Mikenu i Tirins, znanstveni istraživač motikom i lopatom. Priznade mu to Dörpfeld kao i veliki Englez Evans — potonji suzdržavajući se.

Ali baš kao što je nekada Winckelmann patio u »despotskoj zemlji Pruskoj«, tako je Schliemann imao da trpi od nerazuma baš one zemlje, iz koje je došao i u kojoj je imao svoje prve mladosne snove. Unatoč njegovim iskapanjima, kojih rezultati bijahu pred očima svega svijeta, još je godine 1888. od nekoga stanovitoga Forchhammera izašlo jedno »razjašnjenje Ilijade« u drugom izdanju, kojim se nesretno pokušava objasniti Trojanski rat kao borbu morskih struja i rijeka, magle i kiša u trojanskoj ravnici. Ali Schliemann se branio kao lav. Kada se kapetan Boetticher, neki praznoglavi kverulant i njegov glavni protivnik ukopistio da tvrdi, da je Schliemann svojim iskapanjima namjerno razvaljivao zidove, kako bi odstranio ono, što se suproti hipotezi o staroj Troji, on pozove toga čovjeka na svoj trošak u Hisarlik. Stručnjaci bijahu nazočni prvom sastanku i potvrdiše nazore Schliemannove i Dörpfeldove. Kapetan se zabrinuto ogleda oko sebe, namršti lice, otputuje kući i stane tvrditi, da »t. zv. Troja nije ništa drugo nego jedna golema nekadašnja nekropola-krematorijum.« Uto Schliemann, za vrijeme četvrtoga iskapanja, 1890. pozove internacionalne učenjake na svoj brežuljak. Podigne on kućice od dasaka na rubu brežuljka doline Skamandros i tako uredi gdje će stanovati četrnaest učenjaka. Englezi, Amerikanci, Francuzi i Nijemci (među njima Virchow) odazovu se tomu pozivu. I oni, vidjevši na svoje oči,

potvrdiše ono, što su tvrdili Schliemann i Dörpfeld. — Njegove zbirke imađahu neprocjenjivu vrijednost. Njegovom oporukom one su morale nakon njegove smrti pripasti muzeju one nacije, »koju najviše volim i cijenim«. Najprije ih ponudi grčkoj vladi, zatim Francuskoj. Zatim nekome ruskome barunu piše on 1876. u Petrograd: »Kada sam prije nekoliko godina pitan za cijenu svoje Trojanske zbirke, rekao sam 80.000 funti. Ali pošto sam 20 godina svoga života proveo u Petrogradu, pa su sve moje simpatije Rusija, i budući da iskreno želim, da ta zbirka dođe tamo, tražio sam 50.000 funti od ruske vlade i bio bih, ako je nužno, štaviše voljan tu svotu sniziti na 40.000 funti...«

Ali njegova prava i najiskrenije iskazana ljubav bila je prema Engleskoj. U njoj je on našao najveće razumijevanje, jer su mu stupci novina *Times* uvijek bili otvoreni, kada mu još ni jedan njemački list ne bijaše sklon. Štaviše ministar predsjednik Gladstone napisao je predgovor njegovoj knjizi o Mikeni (a, prije toga, glasoviti A. H. Sayce iz Oxforda napisao predgovor njegovu djelu o Troji).

Što su te zbirke na koncu konca ipak otišle u Berlin »da budu vječno, u njegovom posjedu i da se zauvijek čuvaju«, opet treba — koje li ironije — zahvaliti jednom čovjeku, što arheologiji bijaše bliz samo kao ljubitelj, i to velikomu liječniku Virchowu, koji je polučio da Schliemann postane počasnim članom Arheološkoga društva i napokon počasnim građaninom grada Berlina, zajedno s Bismarckom i Moltkeom.

Schliemann je svoje blago bio osigurao i sakrio od vlasti kao lopov. Mnogim stramputicama bijahu neki važni komadi njegove zbirke napokon iz Troje dospjeli u Berlinski muzej rane povijesti i pretpovijesti. Desetljeća stajaše to blago u tom muzeju i ostade i nakon jednog velikog rata. Zatim dođe drugi veliki rat; padoše bombe. Dio te zbirke bude sačuvan, i da bi se sačuvao od povreda, prenesen je u neko malo zabačeno selo. Učenjaci, koji su upravljali tim prijenosom, opet otputovaše. Bude slom Njemačke, nevolja, smrt, bijeg. Stanovnici, što nadživješe, ne znadoše o čemu se radi, kada nađoše mnoge sanduke pune vaza, vrčeva i šalica. Novi život započe u selu. I kada bi se netko ženio, momci bi otišli i dovezli puna kolica urna i amfora, nenadomjestivih komada, i veseleći se i kričeći razbijahu ih na pragu mladenaca!

Od godine 1946. ima u Berlinu ured kojemu je posebna zadaća da traga za prenesenim, nestalim i pod ruševinama izgorjelim i srušenim muzejima umjetničkih predmeta.

Tako se Troja, šezdeset i pet godina poslije Schliemannove smrti, otkopava u Njemačkoj po drugi put.

7. POGLAVLJE

MIKENA, TIRINS I OTOCI ZAGONETAKA

GODINE 1876. je čovjek od 54 godine počeo kopati motikom u Mikeni; 1878. i 1879. kopaše skupa s Virchowom po drugi put u Troji; 1880. razotkrije on u Orhomonesu, trećemu gradu za kojega Homer ima pridjev »zlatan«, bogati pokrov riznice Minijasa; 1882. stane kopati s Dörpfeldom po treći put u Troasu, i dvije godine poslije počne iskapati u Tirinsu. I opet se događa, što već znamo: zidine tirinske gradine bijahu gole. Neki je požar kamenje pretvorio u kreč, a karnicu i ljepivo u opeke. Arheolozi su te zidove držali za ostatke iz Srednjega vijeka, a grčki vodiči na putovima izjavljivahu, da se u Tirinsu nema vidjeti ništa naročito. Schliemann se pouzdavao samo u svoje stare pisce i počne kopati tako revno, da je raskopao nasade kimela nekog seljaka iz Kofiniona, te morao isplatiti 275 franaka globe.

U Tirinsu mora da je rođen Herakle. Kiklopski zidovi bijahu u Starom vijeku pravo čudo. Pausanias ih uspoređuje s egipatskim piramidama. Priča se, da je Proitos, basnoslovni kralj Tirinsa, naredio, da k njemu dođe sedam kiklopa, koji će mu namjestiti te zidove, a koji će zatim biti sagrađeni još negdje drugdje, prije svega u Mikeni, tako da Euripid čitavi Argolis naziva »kiklopskom zemljom«. Schliemann stane kopati i nađe temelje zidova jedne palače, koja je nadmašila sve dotad nađene, i od koje je bio neodoljiv utisak o onomu pretpovijesnom narodu, koji ga gradio i kojega su kraljevi u njemu živjeli.

Kao kakva tvrđava, ta se kula dizala na jednoj hridini od vapnenca. Od blokova dva do tri metra dužine, jednog metra visine i metar debljine, bijahu sazidani ti zidovi. Njihova sveukupna jačina iznošaše u donjemu gradu, u kojem su bile samo prostorije za kućanstvo, i pojate, sedam do osam metara, a u gornjoj zgradi, u kojoj stanovaše vladar, do jedanaest metara, a sve skupa visoko šesnaest metara! Kakav li vidik mora da je bila unutarnjost, kada su u njoj stanovali ratnici zvekećući oružjem. Ništa se nije znalo o planu tih homerskih palača, ništa nije ostalo

sačuvano od palača Menelaosa, Odiseja i drugih vladara; sami ostaci Troje, Prijamova grada, nisu bili takvi, da bi se po njima moglo raspoznati kako su građene.

Ali ovdje ispod istraživačke motike ugleda se jedna homerska palača. Ovdje dvorane na stupove i dvorane, onamo obitavalište ljudi s oltarom, krasni megaron s predvorjem i prednjom dvoranom, tu se još mogla raspoznati kupaonica, (kojoj je pod napravljen od jednog jedinog kamenog bloka teškog 20.000 kilograma), gdje su se Homerovi junaci kupali i mazali. Tu pod Schliemannovom motikom nastane slika, kako nam je u *Odiseji* naslikana o povratku lukavca, o gozbi prosaca i o krvoproliću u velikoj dvorani.

Ali nešto drugo bijaše još zanimljivije. Tu bijahu nađeni lonci i freske. Schliemann je odmah otkrio srodstvo svih nađenih keramika, svih nađenih vaza, lonaca, zemljanog posuđa s onima, koje je našao u Mikeni; dakako, on upozori baš na to, kako su srodne onima, koje su drugi arheolozi našli u Asine-i, Nauplion-u, Eleusis-u i na različitim otocima, od kojih je najznačajniji Kreta. Zar nije u ruševinama Mikene našao jaje noja (koje je isprvice držao za vazu od alabastra) — zar to nije dozivalo u pamet Egipat? Zar nije tu otkrio one vaze s t. zv. »geometrijskim uzorcima«, koje su već 1500 godina prije naše ere donijeli Feničani na dvor Thutmosisa III.? I potanko objašnjavajući, nastojao je dokazati da je naišao na trag kulturne suvislosti, koja je azijatskoga ili afričkoga podrijetla; jedne kulture koja se proteže istočnom obalom Grčke, koja obuhvaća većinu otoka i — vjerojatno — imala je svoje kulturno središte na Kreti.

Mi tu kulturu danas nazivamo kretsko-mikenskom. Schliemann je našao njezine prve tragove. Ali otkrio ju je sasvim netko drugi.

SVE prostorije palače bijahu okrečene. Na svim zidovima bijahu slikarije u obliku friza, većinom obrubljene žuto-plavom crtom, što je, vjerojatno u visini tijela naokolo po sobi zacrtana i zidove podijelila u dva dijela.

Pod tim slikarijama nalazaše se jedna vrlo zanimljiva. Na plavoj pozadini bijaše predstavljen silan bik, crveno pjegav, očevidno u navalnom skoku, okruglih očiju, po kojima se mogla naslutiti njegova divljina, i uzdignuta repa, kao da njime šiba. A na tomu biku jedan čovjek u naročitoj pozi, napola skakuće, napola pleše, jednu ruku ovio oko bikova roga. U Schliemannovoj knjizi o Tirinsu nastupa neki dr. Fabricius i izjavljuje ovo: »... jamačno bi se moglo pomisliti, da je čovjek na leđima bika neki umjetnik u jahanju ili krotilac bikova, koji pokazuje svoju vještinu da trčeći skoči na leđa životinje; slično kao na poznatomu mjestu *Ilijade*, spomenuti krotitelj konja, koji, strelovito jureći s leđa

jednoga od četiriju konja, koje vodi skupa, preskače na leđa drugoga.« Ta izjava, kojoj Schliemann očito ništa nemade dodati, ne bijaše dostatna. Ali, da je Schliemann poslušao jednu svoju misao, kojom se često bavio, on bi bio otputovao na Kretu; onda bi tamo našao nešto, što bi mu, suvislo s tom slikom, mnogo toga potvrdilo i njegov životni posao okrunilo.

Plan, da kopa na Kreti, navlastito kod Knososa, imao je Schliemann sve do zadnjega časa. Ondje, gdje bijaše mnogo survina bilo je i nade, da će se mnogo naći. Godinu dana prije svoje smrti on piše: »Htio bih radove svoga života završiti jednim velikim djelom. Naime da iskopam prastaru pretpovijesnu palaču kraljeva u Knososu, na Kreti, koju sam, vjerujem, otkrio prije tri godine.«

Ali otpori bijahu veliki. Doduše, imao je dopuštenje guvernera Krete. Ali vlasnik brežuljka bijaše protivnik svakom »kopanju« i za taj komad zemljišta zahtijevaše ludu svotu, 100.000 franaka. Schliemann se godio, i snizi cijenu na 40.000. Kada se nakon putovanja povratio, da bi sklopio ugovor, zbroji on masline svoga novog posjeda i otkrije, da je zemljište bilo omeđeno drugačije nego je ugovoreno, i da njemu sada ostaje još samo 888 stabala namjesto 2500. Odustane. Schliemannov trgovački duh nadmašio je njegov arheološki interes. Imutak je uložio u znanost — zbog ulja od 1612 maslina on propusti priliku, da možda nađe ključ pretpovijesnim zagonetkama, koje je svojim nalazima zagonetnuo, ali ni blizu sve odgonetnuo!

Da li da se to žali? Ne, život mu bijaše bogat i ispunjen, kada mu smrt, 1890., oduze motiku iz ruku, i velikog kopača samog ukopa.

Na Božić 1890. htio je proboraviti kod svoje žene i kod svoje djece. Mučila ga neka bolest uha. Zabavljen novim planovima, zadovolji se time da se na putu kroz Italiju posavjetuje s nekoliko nepoznatih liječnika. Oni ga umire. Ali na prvi dan Božića sruši se na Piazza dela Santa Carità u Napulju; ostade doduše pri svijesti, ali zametne mu se jezik. Samilosnici donesu milijunaša u bolnicu. U nju ga ne htjedoše primiti. Kada ga na redarstvu premetnuše, nađoše uza nj adresu nekoga liječnika. Dozovnuše toga. Liječnik izjavi o komu se radi, zatraži kočiju da ga prevezu. Ljudi gledahu čovjeka, što slomljen leži na zemlji, čovjeka priprosto odjevena i izgleda siromašna. Kada zapitaše tko treba da plati, liječnik vikne: »Pa on je bogat čovjek!« I gurne ruku u kaput bolesnika, izvadi novčarku — novčarku punu zlata!

Još se čitavu noć mučio Heinrich Schliemann: sveudilj pri svijesti. Zatim umre. Kada mu je leš bio prevezen u Atenu, kraj lijesa stajahu kralj i prijestolonasljednik Grčke, diplomatski predstavnici stranih država i ministri spomenute zemlje, te ravnatelji svih tuzemnih znanstvenih ustanova. Pred bistom Homera zahvališe

se Filhelenu, koji bijaše obogatio za hiljadu godina znanje o grčkomu staromu dobu. Kraj lijesa mu stajaše žena i dvoje djece.

Ona se zvahu Andromaha i Agamemnon.

ARTHUR EVANS, rođen 1851., dakle 39 godina star, kada je Schliemann sklopio oči, Englez par excellence — to bijaše čovjek, koji imaše gotovo zatvoriti krug, koji Schliemann bijaše spoznao kao tamni zacrt luka na staroj ploči povijesti.

On bijaše sasvim oprečan Schliemannu. Evans je svršio svoje nauke u Harrowu, Oxfordu i Göttingenu, i počeo se zanimati za hijeroglifske spise. Pronađe pismena, koja ga upute na Kretu, otputuje tamo, počne 1900. iskopavati, postane 1909. profesor za pretpovijesnu arheologiju u Oxfordu, napredovaše polako i sigurno na skalama znanosti i jednoga dana mogaše pred svoje ime staviti »Sir«, dobije brojna odlikovanja, još 1936. vrijednu Copley Medaille Royal Society — ukratko, bićem i razvitkom prava opreka neukrotivomu Schliemannu.

Ali posljedak njegovih istraživanja ne bijaše manje zanimljiv. Stigne on na Kretu, da bi potvrdio teoriju o onim znakovima pisma, za koje se naročito zanimao.

Nije on računao, da će tamo dugo boraviti. Ali hodaše po otocima i vidje ogromne ostatke ruševina, koje su već Schliemanna očarale. I jednoga dana on stavi na stranu svoje teorije o pismu i zgrabi motiku. To bijaše godine 1900. Godinu dana kasnije objavi, da će mu barem još godinu dana biti potrebno, da bi sve razgolitio, što bi moglo biti korisno znanosti. Ali bijaše u zabludi. Stvarno on još nakon četvrt stoljeća sveudilj kopa na istome mjestu, za koje nekada nije vjerovao da će se na njemu morati dugo da zadrži.

On kopaše po tragovima legenda i saga — baš kao i Schliemann. Iskopavaše palače i blago — točno kao i Schliemann. Uokvirio je sliku, koju je nacrtao Schliemann; ali on je u isto vrijeme dao skice za mnoge druge slike, za koje su nam još manjkale sve boje. On je zabô motiku u kretsko tlo i naišao na otok zagonetaka.

8. POGLAVLJE

KONAC ARIJADNE

KRETA leži na krajnjoj periferiji jednoga gorskoga luka, koji se od Grčke preko Egejskoga mora napinje sve do male Azije. Egejsko more ne bijaše nikakva međa između naroda. Već je Schliemann to dokazao, kada je u Mikeni i u Tirinsu našao stvari, koje mora da potjecahu iz dalekih zemalja — i Evans je također na Kreti našao bjelokost iz Afrike i statue iz Egipta. Trgovina i rat jesu pogonske snage saobraćaja, prometa — u malomu svijetu Staroga vijeka baš tako mirne i u isti čas razbojničke kao i u našem današnjem velikom svijetu. Tako su otoci sa svojim objema maticama zemljama sačinjavali privredno i kulturno jedinstvo. Sa svim maticama zemljama? Matica zemlja ne bijaše tu baš kopno — trebalo je brzo dokazati da pravo matično tlo, bijaše jedan od otoka, Kreta.

Sam Zeus, po pričama rodio se na njoj, rodila ga Rea, majka zemlje, u spilji Dikte. Pčele mu donošahu meda, koza Amaltea davaše mu vime, nimfe ga čekahu. Mladež sposobna za oružje, sabiraše se, da bi ga zaštitila od vlastitoga oca, djecoždera Kronosa.

I Minos sam je tamo vladao, onaj basnoslovni kralj, Zeusov sin, jedan od najsilnijih, koga su stari spominjali samo slaveći ga.

Evans kopaše kod Knososa.

Zidine su ležale tik pod površinom. Nekoliko sati rada i posljeci bijahu tu. Nakon nekoliko tjedana zadivljeni Evans stajaše pred ostacima zgrada, koje pokrivahu 8 ara, i u toku godine narastoše ostaci jedne palače iz zemlje, koja pokrivaše površinu od dva i pol hektara.

Ta građevina pokazivaše (unatoč velikim vanjskim razlikama) kako je srodna palačama Tirinsa i Mikene, ali svojom silinom, skupa s divotom i ljepotom, očitova, da su te gradine na kopnu mogle biti samo sporedna zdanja, glavni gradovi kolonija, udaljena pokrajina.

TABLA IV

Žena u Kreti — oko 1600 prije naše ere, u vrijeme cvata kretsko-mikenske kulture; gore freska, dolje šareni kipić od fayence iz minoske palače u Knososu i iz Petsofae (istočna Kreta).

Izrezak iz jedne od slika bikova, od slika kako ih je Arthur Evans našao u Knososu a prije njega Schliemann u Tirinsu. Je li taj mladić plesač, artist, borac s bikovima? Ili u tim slikama živi saga, po kojoj se svakih devet godina moraju po sedam mladića i sedam djevica žrtvovati biku Minosu.

Oko golemoga pravokutnika, najvećega dvorišta, dizahu se krila zgrada na sve strane, zidovi od opeka sušenih na suncu, ravni krovovi poduprti stupovima. Ali odaje, hodnici, dvorane različitih katova, odavahu tako zbrkan tlocrt, otvarahu pohodiocu tako mnogo mogućnosti da zaluta, da skrene na stramputicu, da se i najpriprostijemu pohodiocu otima iz usta usklik »labirint«, onomu koji ni slutio nije da saga pripisuje kralju Minosu neki labirint, koji je gradio Dedalos, ugled svih labirinta uopće.

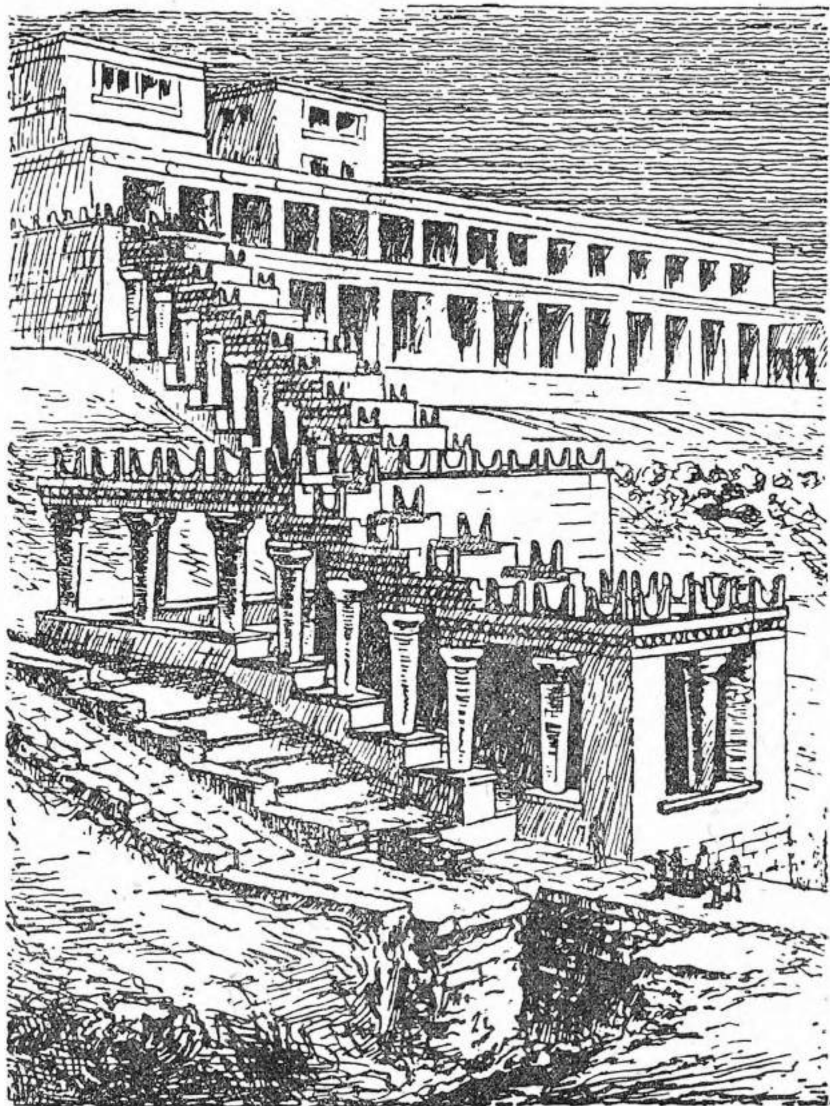
Evans ne oklijevaše da svijetu navijesti, da je našao palaču Minosa, toga Zeusova sina, oca Arijadne i Fedre, gospodara labirinta i strahovitog bika-čovjeka ili čovjeka-bika, koji u njemu stanovaše: Minotaurosa.

Što sada Evans otkri, bijahu čudesa. Narod, što je tamo prebivao — narod, od kojega je Schliemann našao samo kolonijalne tragove i o kojemu se dotad ništa nije znalo, osim neke basnoslovne crte, — živio je u slasti i masti, u bogatstvu i raskošju, i bijaše — vjerojatno — na vrhuncu svoga razvitka već zapao u onu sibaritsku dekadenciju, koja u sebi nosi klicu propasti, jer u nje nastanu žuljevi na samom logu od latica ruža. Sami privredni procvat je izvor takve dekadentne kulture. Ono, što je Kreta i dandanas, naime zemlja vina, ulja, maslina, to bijaše i onda. Bijaše trgovačko središte. Središte pomorske trgovine, budući da je bila otok. I od čega se nakon prvih iskapanja sav svijet zabezeknuo, da naime ta najbogatija palača nekadašnjega grčkoga svijeta potpuno bijaše bez ikakvih utvrda i ikakva zaštitnog zida ili bedema, to se razjasnilo, kada su se otkrila trgovačka dobra, za koja bijaše potrebna jedna jača sila da ih zaštiti, jedna više ofenzivna nego samo defenzivni bedemi: mornarica, koja vlada morem. Ta palača ležaše mornaru onoga vremena pred očima, ne kao kula, nego kao zgrada bijelih stupova, urešenih zidova, svijetleći pod žarkim suncem Krete kao dragulj mora, što iz sviju faceta svjetlucaše svojim bogatstvom.

Evans otkrije prostorije za zalihe. Vrč stajaše u njima pokraj vrča; golemi vrčevi, nekada puni ulja, bogato ornamentirani, umjetnički izrađeni na način, kakav je već nađen u Tirinsu. Evans se potrudio da proračuna, koliko su ulja mogli obuhvatiti magazini. Izračuna, da je to moglo biti 75.000 litara. Zaliha jedne jedine palače.

A iskorištavači toga bogatstva?

Evans otkrije već u kratkom roku, da njegovi nalazi ne pripadaju svi u istu epohu, da nisu svi zidovi jednako stari, da nije sva keramika, fajansa, slikarstvo nastalo od iste volje za istim stilom. Naskoro spozna on cezure te kulture. Oštroumno razdijelivši tisućljeća, on razabire — raščlani tako, da to vrijedi i dan-

Rekonstrukcija južnog dijela palače u Knososu (po Th. Fyfe)

Slika 5

danas — jedan rani minoski period od trećega do drugoga tisućljeća, jedan srednji minoski period, do poprilici 1600. prije naše ere, i jednu kasnu minosku — najkraću epohu, što naglo dokončava — poprilici do 1250. prije naše ere. Pa i prije samog ranog perioda nađe on još tragove ljudske djelatnosti iz onoga vremena, koje nazivamo neolitskim, budući da je kovina bila još nepoznata i sve oružje od kamena. Evans smatraše, da su to svjedočanstva o prošlosti koja seže do kojih 10.000 godina; ali za njim dođu drugi istraživači i kažu, da to može biti vijek sigurno od 5000 godina.

Starokretska boginja s lavovima. Otisak pečatnog prstena iz Knososa (oko 1500 prije naše ere).

Slika 6

Kako ustanoviti nadnevke, kako periodizirati? Evans u svakom razdoblju pronađe predmete tuđega podrijetla, keramiku i lončarsku robu iz Egipta, iz točno označenog perioda, kada su vladali faraoni, dinastije. Kao cvat, kao visoku kulturu, označi on vrijeme prijelaza od srednje minoske kasnom minoskom razdoblju, dakle desetljeća oko 1600. prije naše ere, tada vjerojatno življaše neki Minos, vladar mornarice, vladar mora. To bijaše doba, kada se od sveopćega blagostanja razvili sjaj i raskoš. Bili su kultovi ljepote. Slike po zidovima predstavljahu mladiće, koji hodahu po livadama i brahu krokuse u vitke čašice; djevojke, koje gazahu po poljima ljiljana. Kultura kao da se tu preobraća u raskošje. Slikarstvo ne bijaše više nakit čvrsta oblika, nego razbujalost boja, zanosno svijetljenje. Stanovanje ne bijaše više nužda, nego luksuz, odijevanje nije puka prirodna potreba i običaj, nego stvar ukusa i rafinese.

Nikakvo čudo što Evans upotrebi izraz »moderan« za to što nađe. Ta građevina, velika kao Buckingham palača, imala je kanale za odlijevanje vode i raskošne prostorije za kupanje, uređaje za prozračivanje, jame za nečist i za smeće. Ali još više se nameće paralela s modernim, promatra li se čovjek, njegovo držanje, njegova odjeća, njegova moda.

Još u početku srednje-minoskoga razdoblja žene su nosile visoke šiljaste kape, i dugačku šarenu haljinu sprijeda razrezanu i opasanu pojasom, na njoj visoki tvrdi ovratnik, a grudi bijahu otvorene. (Vidi tabla IV). Ta starinska nošnja razvila se u vrijeme najvećeg blagostanja u rafinirani kostim. Od jednostavne odjeće bijaše nastao mider s rukavima, koji se steže oko struka, te se ističu oblici tijela,

i opet se pokazuju grudi, ali sada još više i uzbudljivije koketno. Suknje su padale do zemlje, nabrane, obilate i šarene, neke urešene slikama kojega brežuljka, na kojemu rastu stilizirani cvjetovi lotosa; a iznad toga šarena pregača. Na glavi su dame nosile visoku haubu, što se razvila od stare visoke kape. Hoćemo li tu modernost smatrati za grotesknu hipermodernost? Ako je moderno da žene nose kratku kosu, onda ove žene bijahu više nego moderne, jer su one imale glavu ošišanu baš kao muškarci.

Tako se prikazuju na slikama: nonšalantno gracioznih kretnja, sumorno se ispružile u vrtnim naslonjačima, igraju se rukavicom, konverziraju, pariski šarmantne i pogledom i izrazom — čini se nevjerojatno da to bijahu dame jednoga doba, koje je prošlo prije hiljade i hiljade godina.

Da bi se predočila ta vremenska udaljenost, potrebno je samo pogledati na muškarce. Oni ne nose ništa na sebi nego neku zaštitu oko pojasa. Među svima tim divnim slikama, koje je Evans pronašao, jedna se ponavlja, kojoj sadržaj znamo: Plesač s bikom. (Vidi tabla V). Plesač? Artist? To je bilo mišljenje Schliemannovo, kada je našao sliku u Tirinsu, u toj tamnoj gradini, u kojoj ništa ne bijaše, po čemu bi se mogao sjetiti starih legenda, bikova i žrtava i krvi, što se puši u hramovima.

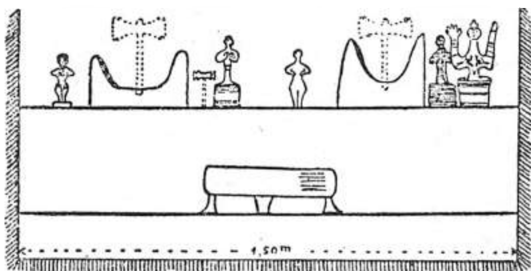
»Plesač s bikom«. Otisak jedne geme iz Krete.

Slika 7

Ali Evans — zar on nije stajao na tlu, na kojemu je vladao Minos, kralj s Minotaurusom, s nemani bikolikom? Što kaže legenda? Minos, kralj Knososa, Krete i sviju helenskih mora, pošalje svoga sina, imenom Androgeusa, da sudjeluje u igrama u Ateni. Jači nego svi Grci, on pobijedi, te od zavisti ubije ga Egeus, kralj Atenski. Rasrđeni otac pošalje svoju mornaricu na Atenu, navali na grad ratom, pokori ga i zahtijeva strahovitu odmazdu. Svakih devet godina morali su Atenjani cvijet svoje mladeži, sedam mladića i sedam djevica, poslati da budu žrtva za neman Minosa. Ali kada je ta strahovita žrtva trebala da bude i treći put, Tezeus, Egeusov sin, kada se povratio kući s dugog putovanja, urešena junačkim djelima, ponudi se da će otploviti na Kretu da tu neman ubije.

Po kretskom moru šumljaše
plavetni pramac lađe. Tezeja ona nosaše
i sedam parova mladeži jonske.

Crna jedra lepršahu oko jarbola, a bijela jedra htjede Tezeus izvjesiti na povratku, kada mu nakana bude uspjela. Arijadna ugleda toga, koji se odlučio žrtvovati, i Misonova kći se zaljubi u njega. Ona mu dadne mač za boj i jedno klupko vune, kojega konac ona htjede držati, kada Tezeus pođe u labirint da potjera neman. U strahovitom boju on svlada tu životinju. Po vunenom koncu nađe izlaz i, hiteći, pobjegne s Arijadnom i sa svojim drugovima kući. Ali on tako bijaše uzbuđen darom novoga života, da se i ne sjeti promijeniti jedra, kako se bio dogovorio. Egeus, Tezeusov otac, vidje crninu jedara i misli da su znak smrti pa skoči u more. Da li ta legenda može služiti kao polazna točka da se razjasni slika? Dvije djevojke i jedan dječak igraju se s jednim bikom. Je li to igra? Ne radi li se tu možda o životu i smrti? Ne prikazivaše li ta slika možda žrtve pred Minotaurusom, a to — možda — nije ništa drugo nego »Minosov bik«?

Niša obreda u Knososu. Po jednoj Evansovoj skici.
Slika 8

Ali, ako se legenda prispodobi još dalje s pronađenom zbiljom, onda se pojavljuju druga pitanja. Da ona skrivaše u sebi zrnce istine, bjelodano je: labirint. Da pobjeda Tezeusova bijaše znamen za pobjedu osvajača, koji je došao s kopna i razorio Minosovu palaču, to se moglo prihvatiti. Ali da jedan osobni osvetnički čin Minosa, veličina žrtve ispaštanja, koju on zahtijevaše za svoga umorenoga sina, treba da bude uzrok razorenju njegova carstva, bijaše sasvim nevjerojatno.

Ali carstvo bijaše razoreno. Bijaše tako temeljito i tako brzo uništeno, da razoritelji nemadoše vremena vidjeti, čuti, učiti — tako temeljito uništeno kao 3000 godina kasnije carstvo Montezumas-a koje je razorila nekolicina Španjolaca, tako, da ništa od toga ne ostade nego ruševine i mrtvo kamenje, koje više ne govoraše.

Odakle — kamo?

Podrijetlo i smak toga bogatog naroda Krete još i danas je problem svih arheologa, svih učenjaka, koji se bave najranijom

poviješću. Po Homeru na otoku življaše pet različitih naroda. Po Herodotu Minos ne bijaše Grk. Po Tukididu ipak bijaše. Evans, čovjek koji se najvećma bavio tim pitanjem, vjeruje u neko afričko libijsko podrijetlo. Eduard Mayer, temeljiti povjesnik Staroga vijeka, primjećuje samo, da oni vjerojatno nisu došli iz Male Azije. Dörpfeld, stari suradnik Schliemannov, još 1932., kada mu je bilo 80 godina, suproti se Evansu i kao mjesto podrijetla kretsko-mikenske umjetnosti smatra Feniciju; ta umjetnost dakle nije, kako Evans tvrdi, nastala na Kreti. Gdje je konac Arijadne, koji izvodi iz toga labirinta, je li ovako ili onako? Pismo mogaše biti taj konac. Evans dođe na Kretu zbog pisma. God. 1894. on je već opisao prve kretske znakove. Otkrio je nebrojene natpise na slikama i kod Knososa dvije hiljade pločica zemljanih sa znakovima jednoga linearnoga sistema pisma. Ali Hans Jensen ustanovi u jednom temeljitom djelu »O pismu« trijezno još 1935.: »Odgonetanje kretskoga pisma još je uvijek sasvim na početku, te mi o pravoj biti njegovoj još nismo načisto«. Kao i njegovo podrijetlo i njegovo pismo, nama je također taman smak kretskoga carstva. Postoji obilje smionih teorija. Evans spoznade tri jasna stadija razorenja. Dva puta bijaše palača ponovo sagrađena, treći put razorena je konačno. Pokušamo li povijest onih dana vidjeti iz ptičje perspektive, onda prepoznajemo horde, koje putuju, koje upadaju u Grčku, svijetlokožne Ahejce, što dolaze sa sjevera iz dunavskih zemalja, ili možda iz južne Rusije, koji napadaju gradove tamnokožnih, razaraju Mikenu i Tirins — upadi barbarskoga naroda, koji se rasprostranjuje, žuri preko samoga mora i uništava Kretu. Mi vidimo malo kasnije nove pohode vojskâ, Dorane; oni protjeruju Ahejce, oni još manje donose kulturu nego spomenuti. Bijahu li Ahejci još pljačkaši, što znadoše »zaposjesti«, dostojni homerskoga pjesništva, onda su Dorani sami pljačkaši, što razarahu. Ali s njima počinje nova Grčka.

Tako bijaše — kažu jedni! A šta kažu drugi?

EVANS otkrije, da je minoska palača razorena silom prirodnom. Pompeji bijahu klasični primjer takvog događaja. Ovdje u odajama palače, Evans naiđe na slične znakove iznenađenja smrću i uništenjem, kao što ih vidješe i d'Elboeuf i Venuti po prvi put na podnožju Vezuva: oružje leži odbačeno, započeti radovi i započeta umjetnička djela, naglo prekinuti kućni poslovi. U njemu se oblikuje teorija, koja bijaše potvrđena vlastitim iskustvom. Dne 26. lipnja 1926., u večer 21.45 sati, Evans ležaše, čitajući u krevetu —najednom zemljotres. Krevet mu se micaše, zidovi se kuće drmahu, predmeti se prevaljivahu, iz jednoga vedra prolije se voda, isprva zemlja zajeca i zaječi, zatim zatutnji i zaurla kao da je

Minotauros oživio. Ali taj potres ne potraje dugo. Kada se zemlja umirila, Evans skoči iz kreveta, i istrči nadvor. Pojuri k palači. Njegove su se rekonstrukcije držale. Gdje je bilo moguće, on je, već godine, upotrebljavao stupove i potpornje od čelika. Ali u okolišnim selima sve do grada Kandije zemljotres je strahovito harao.

To bijaše osobno iskustvo, koje potkrijepi Evansovu teoriju. Teorija, koja potjecaše odatle, da je Kreta jedna od najpomičnijih zemalja u Evropi. Samo sila takve trešnje, što iznenada prodrma zemljom i rascijepa i proguta ljudsko djelo, mogaše razoriti palaču Minosovu, te se na njoj ništa više ne mogaše sagraditi nego nekoliko kolibica.

Tako Evans. Neki se ne slažu s tim njegovim shvaćanjima. Jednoga dana bit će se načistu. Evans je mogao zatvoriti krug, kojega je prvo svjetlucanje vjerovni Schliemann ugledao pod mikenskim pepelom. Ta dvojica bijahu otkrivači — došlo je vrijeme razjašnjavača, koji će naći konac Arijadne. Gdje gori svjetiljka, pri kojoj se proučava, koja svijetli odgonetavatelju kretskoga pisma? Koja rasprostire svoju svjetlost dotle da može rasvijetliti jednu Evropu, što više od 3.000 godina ležaše pokopana u tmini. Odgonetnuti mrtvo pismo nije moguće, veli netko. Nitko ne zna jezik, nitko ne zna te znakove, tko će ih dakle razjasniti? Nu, tko je odgonetnuo hijeroglife, tko dešifrirao nekadašnje klinasto pismo? To oboje danas čitamo kao našu abecedu, ali to nas navodi do jednog novog poglavlja, do poglavlja o zemlji Nila.

6. kolovoza 1950: Kao što je gore pročitano, ovo sam poglavlje dovršio 1. rujna 1949. Nemadoh razloga, da što korigiram za vrijeme tiskanja 2. 3. i 4. izdanja ove knjige. Ali u srpnju godine 1950. javljaju neke novine, da je neki profesor, dr. Ernst Sittig, objasnio tajnu kretskoga pisma.

Dio jednog kretskog slikovnog pisma na nekom diskosu, koji je Evans našao na Kreti.

Slika 9

Dva tjedna kasnije sjedio sam kod profesora Sittiga u jednoj sobi maloga njemačkoga sveučilišnoga grada, što se zove Tübingen. I ispostavi se: ono, oko čega se već 50 godina uzalud mučio svijet međunarodnih učenjaka, ovdje je već riješeno! Veliki finski istraživač Sundvall potrošio je za taj problem gotovo četrdeset godina, kasnije Nijemac Bossert, i Talijan Merrigi, češki učenjak Hrozny (koji je dešifrirao napise iz Boghazköy-a) i mnogi drugi. Još 1948.

izjavi Alice Kober iz New York-a: »Pogledajmo u oči tim činjenicama: neki nepoznati jezik, pisan nekim nepoznatim pismom, ne može se dešifrirati ni sa dvojezičnim tekstom ni bez njega.« Mi poznamo dvije vrste pisma danas na Kreti; nazvali smo ih »Linear A« i »Linear B« (nažalost objavljen je tek mali dio ploča, kojih je Evans iskopao poprilici 1500). Prof. Sittig je sada kadar čitati »Linear B«.

Pri Grotefendovu dešifriranju klinastoga pisma bijaše u početku oklada, pri Rawlinsonovu radu neko slučajno poznanstvo na brodu; Sittig je u svojim mlađim godinama čitao *The adventure of the dancing man* od Conana Doyles-a, u kojemu statističko-matematička metoda za dešifriranje bijaše načelno već unaprijed izmišljena — a god. 1912. Francuzi su je prvi put na znanstveni način preuzeli u rad glavnoga stožera, — da bi sistematski dešifrirali codese protivnika. I Sittig se morade u Prvom svjetskome ratu zanimati tom umjetnošću dešifriranja. Trideset godina kasnije on prvi put dovede u svezu »statistička računanja po učestalosti« s problemima starinske filologije. I po toj metodi bude uspjeh. Tako Franz Altheim, jedan od prvih njemačkih povjesnika piše: »Ja sam Vašu radnju stavio u posebni omot i čuvat ću je već zato, jer mislim, da će Vaš članak jednom značiti kao i prvi koraci Champolliona i Grotefenda.«

II. KNJIGA O PIRAMIDAMA

Vojnici! Četrdeset godina gledaju odozgor na vas!

Napoleon

Oni ovdje gradiše od granita, oni ugradiše dvoranu u piramide, oni ovdje polučiše nešto lijepo u ovom lijepom radu... njihovi su žrtvenici isto tako prazni kao i oni umornih, koji pomriješe na obalnom nasipu ne ostavivši iza sebe nikoga.

Stara egipatska besjeda

O majko Nut! Raskrili svoja krila nada mnom, kao neprolazne zvijezde!

Natpis na lijesu kralja Tut-enk-amuna

9. POGLAVLJE

PORAZ POSTAJE POBJEDOM

NA POČETKU arheološkog otkrivanja Egipta stoje Napoleon I. i Vivant Denon. Jedan car i jedan barun. Vojskovođa i čovjek umjetnosti. Jedan dio puta iđahu zajedno; dobro se poznavahu, ali po svomu biću nemadoše jedan s drugim ništa zajedničko. Kada bi prihvatili za pero, jedan pisaše zapovijedi, dekrete i zakonike, a drugi lakoumne, nećudoredne, dapače pornografske, novele i crteže, što se ubrajaju u sakrivane kuriozitete. Kada je Napoleon izabrao toga čovjeka, da ga u jednoj svojoj ekspediciji povede kao umjetničkoga suradnika, tada je on učinio jedan od onih sretnih poteza, koje su cijenili oni, što su došli istom kasnije.

DNE 17. listopada 1797. potpisan je mir u Campo Formiu. Time je dokončan vojnički pohod u Italiju, i Napoleon se vrati u Pariz. »Napoleonovi junački dani su prošli!« piše Stendhal. Taj pjesnik se zabunio. Junački dani istom počeše. Ali prije nego Napoleon, kao komet, obasja svu Evropu i konačno je pohara, odade se »bezumnik jednoj tlapnji potekloj od bolesnoga mozga«. U uskoj sobi nemirno koračajući tamo amo, dokle ga taština izjeda, prispodabljajući se s Aleksandrom, očajavajući zbog onoga, što još nije učinio, on piše: »Pariz me pritište kao ogrtač od olova! — Vaša je Evropa krtičnjak! Samo na istoku, gdje prebiva šest stotina milijuna ljudi, mogu se osnovati velika carstva i u zbilju pretvoriti velike revolucije!« (Uostalom ta ocjena, da je Egipat vrata na istok, mnogo je starija nego Napoleon. Goethe je već prorekao, da će se prokopati Sueski prokop, i politički ga točno procijenio. A još prije: Leibnitz je napisao 1672. poslanicu Ljudevitu XIV., u kojoj on razlaže ispravno, koliko je značajan Egipat za francusku imperijalnu politiku — razlaže ispravno u smislu kasnijeg političkog razvitka.)

Dne 19. svibnja 1798. Napoleon zaplovi na čelu jedne flote od 328 brodova, a na palubama vojska od 38.000 ljudi (gotovo točno koliko imaše Aleksandar, kada polažaše da osvoji Indiju). Napoleon zaplovi iz Toulona. Cilj: preko Malte u Egipat!

Aleksandarski plan. Napoleonov pogled gledaše preko Egipta baš prema Indiji. Vojnički pohod preko mora bijaše pokušaj da Englesku, koja bijaše nedohvatljiva u Evropi, pogodi smrtno u jedan od njezinih udova. Nelson, zapovjednik engleske flote, kružaše mjesec dana uzalud po Sredozemnom moru, dva puta bijaše blizu Bonaparte-a, gotovo na domaku — i oba ga puta promaši.

Dne 2. srpnja Napoleon stupi na egipatsko tlo. Nakon strahovitog hoda po pustinji vojnici se kupaju u Nilu. A na 21. srpnja iz jutarnjeg sumraka izroni Kairo: vizija iz »hiljadu i jedne noći«, sa svojih četiri stotine vitkih minareta, s kupolom džamije Džami-el-Azhar. Nu pokraj toga obilja rezbarija, filigranske ornamentike pred maglama jednoga jutarnjega neba, pokraj tog čitavog divnog, raskošnog, čarobnog svijeta Islama, dizahu se iz suhe žute pustinje, prema sivkasto-ljubičastom gorju Mokatam, profili gigantskih građevina, hladni, veliki — piramide Gizeha: skamenjena geometrija, ušutjela vječnost, svjedočanstva o jednome svijetu, koji već bijaše mrtav, kada se Islam još ni rodio.

Vojnici nemadoše kada da se čude i da se dive. Tu ležaše mrtva prošlost. Kairo bijaše čarobna budućnost, ali pred njima stajaše ratnička sadašnjost: vojska Mameluka. Deset hiljada jahača, izvrsno izvježbanih, konji što plešu, blistavi jatagani; pred vrevom vladara Egipta, Murat sa dvadest i tri svoja beja na đogatu, bijelu kao labud, turban mu zelen i svjetluca briljantima. Napoleon pokaže na piramide, i to govoraše ne samo vojskovođa vojnicima, psiholog svjetini, nego zapadnjak se sučeljava s poviješću svijeta. Tu je izrečena riječ: »Vojnici! Četrdeset stoljeća gledaju odozgo na vas!«

Sukob bijaše strahovit. Ne pobijedi oduševljenje orijentalaca; pobijediše kaderi evropskih bajuneta. Boj se pretvori u pokolj. Dne 25. srpnja Bonaparte uđe u Kairo. Pola puta do Indije kao da je prevaljeno.

Ali 7. kolovoza zbude se pomorska bitka kod Abukira. Nelson napokon pronašao francusku flotu i navalio na nju kao anđeo osvetnik. Napoleon u stupici. Egipatska pustolovina odlučena. Trajaše još godinu, još pobire pobjede general Desaix u gornjemu Egiptu i napokon Napoleon izvojuje pobjedu na kopnu kod istoga Abukira, koji je vidio kako je uništena njegova flota. Ali više nego pobjedâ bijaše gladi, nevolje, pošasti, i mnogi oslijepješe od egipatske očne bolesti, koja je stalno pratila sve vojničke jedinice, te se u znanosti ubilježila pod imenom »Ophthalmia militaris«.

Dne 19. kolovoza 1799. Bonaparte pobjegne od svoje armije. Dne 25. kolovoza stoji on na palubi fregate *Muiron* i gleda obale faraonske zemlje kako tonu u more. Okrene se i pogled svrne prema Evropi.

TAJ pohod Napoleonov, vojnički neuspio, ipak, nadalje gledajući, imaše za posljedicu da se moderni Egipat uključi politički a antikni znanstveno. Naime na palubi francuske flote ne nalažaše se samo 2.000 topova, nego i 175 »učenih civila«, koje su mornari vojnici pregnantno, ali ipak pogrešno, nazivali »magarcima«; a da i ne govorimo o jednoj biblioteci, u kojoj su bile gotovo sve knjige o zemlji Nila, što se u Francuskoj mogle pronaći, i uz to deseci i deseci sanduka znanstvenih aparata i instrumenata za mjerenje.

U proljeće godine 1798. Napoleon u velikoj zbornici *Institut de France* po prvi put govori pred naučenjacima o svojim planovima. U ruci mu dva sveska *Arapsko putovanje* od Niebuhra, jagodicom kažiprsta potvrđuje njegove riječi, kuckajući o kožnate korice, on razjašnjava kakvi su zadaci znanosti u Egiptu. Nekoliko dana poslije stajahu s njime na palubi njegove flote astronomi i geometri, kemici i mineralozi, tehnici i orijentalisti, slikari i pjesnici. Među njima i neki naročiti čovjek, kojega je galantna Josephina preporučila Napoleonu kao crtača.

Dotičnomu bijaše ime Dominique Vivant Denon. U vrijeme Ljudevita XV. on je nadzirao jednu zbirku antiknog kamenja i važio kao ljubimac gospođe Pompadour. U Petrogradu bijaše on tajnik poslanstva, i vrlo ga voljela Katarina. Svjetski čovjek, sklon ženama, diletant u svim lijepim umjetnostima, pun zloće, poruge i duha; ipak bijaše prijatelj svemu svijetu. Kao diplomat u Švicarskoj, bijaše često gost kod Voltairea i slikao je onaj slavni *Doručak u Ferneyu.* Jednim drugim crtežom, crtanim u rebrandtskoj maniri, a zove se *Molitva pastira,* on je, štaviše, postigao da bude članom Akademije! U Florenciji napokon, u atmosferi salona toskanskih, punih umjetničkog duha, stigne ga vijest da je izbila velika francuska revolucija. Pohiti u Pariz. I kako je bio još uvijek poslanik, »gentilhomme ordinaire«, bogat, nezavisan, nađe on sada svoje ime na listi emigranata, vidje kako su njegova pokretna imanja konfiscirana, a imutak zaplijenjen.

Siromašan, napušten, izdali ga mnogi, potucaše se sada po sirotinjskim kotarima, hranio se onim, što bi dobivao za nekoliko crteža, smucaše se po trgovima, vidje na trgu Grève kako padaju glave mnogih, što bijahu njegovi prijatelji; dok najednom ne nađe zaštitnika, Jacquesa Louisa Davida, velikog slikara revolucije. Sada je mogao da izrađuje Davidove nacrte za kostime, nacrte, koji treba da revolucioniraju modu. Time je on sebi pribavio blagonaklonost »nepodmitljivoga», i —jedva što je stupio nogom na parket, pošto je gazio po brlogu Montmartrea — razvije on svoje diplomatske sposobnosti. Robespierre mu povrati njegova dobra i bude zbri-

san s listine emigranata. Upozna lijepu Josephinu Beauharnais, bude predstavljen Napoleonu, svidi se i pođe, skupa s ostalima u ekspediciji, u Egipat.

Povrati se iz zemlje Nila, i on, iskušani, visoko poštovani gospodin, postane glavnim ravnateljem svih muzeja. I Napoleona, toga pobjednika na svim bojištima Evrope, slijedeći stopu u stopu, on skuplja umjetnost i pridonosi tako prve novčiće, od kojih nastaje jedno od bogatstava Francuske. Ako je kao slikar i crtač uvelike uspio, zašto ne bi isto tako mogao uspjeti na području književnosti? U jednom se društvu tvrdilo, da se nikakva ozbiljna i zbiljska ljubavna pripovijest ne može napisati, a da ne bude obscena. Denon se kladi. I nakon 24 sata donese *Le Point De Lendemain,* novelu kojom osvoji sebi naročito mjesto u književnosti; i koju poznavači i stručnjaci smatraju da je najdelikatnija svoje vrsti, i o kojoj Balzac reče: »... ona je velika škola supruga, a za neoženjene izvrsna slika ćudoređa u posljednjem stoljeću.«

Od njega potječe i *Oeuvre Priapique.* 1793. objavljen prvi put radirung, što je baš ono, kako mu je ime, i u njemu nije ništa nejasno što se tiče phallusa.

Zanimljivo je, da i oni arheološki publicisti, koji su se pobliže bavili Denonom, kao da i ne slute o toj strani njegove djelatnosti. I zabavno je, kako jedan tako savjestan povjesnik kulture, kao što je Eduard Fuchs, koji kao istraživač ćudoređa posvećuje čitavo poglavlje pornografu, kao da ništa ne zna koliko je on važan za početke egiptologije. Taj mnogostrani, u mnogom pogledu čudni čovjek, učinio je ipak samo jedno, po čemu zavređuje da ga se još sjećamo: kako je Napoleon osvojio bajunetama Egipat, pa ga ipak nije mogao držati duže od jedne godine, tako nam je Denon osvojio tu zemlju Faraona olovkom za crtanje, sačuvao je za novu vječnost i u jedan mah je iznio pred našu svijest.

Dotad samo čovjek salona, on — stupivši na egipatsko tlo, i zadahnut prvim žarkim dahom pustinje, i zabliješten prvim svjetlucanjem pijeska — mora da je zapao u ushićenje, koje ga držalo, dokle god je iz sveudilj novih ruševina ćutio dah pet razasutih tisućljeća. Dodijeljen Desaixu koji je, tragom Murat Beja, pobjegloga vođe mameluka, žurio ko bijesan sa svojom armijom u gornji Egipat. Denonu bijaše tada 51 godina. General, koji po godinama mogaše biti njegov sin, volio ga; a vojnici, među kojima bijaše dječaka, čudili i divili mu se. Denon se nije brinuo ni za napor ni za klimu. Na jednom kljusetu on se danas žurio ispred prethodnice, a sutra već odšvrljao s komordžijama dalje. Već ga ni sumrak više ne vidi pod šatorom; on za vrijeme logorovanja crta, za vrijeme samog marša; ima blok uza se i kad guta oskudni objed! Uzbuna! Dospije u kreševo, oduševljava i potiče vojnike i

maše svojim papirom! Uto ugleda neki slikoviti prizor, zaboravlja gdje je; crta!

Zatim stoji pred hijeroglifima. On ništa o njima ne zna. Nema nikoga, tko bi mu utažio žeđu za znanjem. Ali on ih crta, za svaki slučaj. I odmah njegov laički pogled, ipak upravljen na principijelno, razlikuje tri vrste; njihovu različitost on ispravno spoznaje kao izraz različitih vremena: udubljen, ravno uzvišen, en creux. U Sakari crta on stubolike piramide (vidi tablu 6); u Denderi ogromne ostatke egipatskog kasnoga doba; na prostranim mjestima ruševina stovratih Teba juri on tamo i amo, umoran, očajan, kada dolazi zapovijed, da se pođe, i njegova olovka ne mogaše i nije mogla da sve zahvati, sve što se pred očima pružalo i nudilo. Zatim on grdi i psuje, dotjera nekoliko vojnika, koji još brzo, hiteći i letimice, moraju razgoliti glavu jedne statue, pa ga izraz nje zapanji.

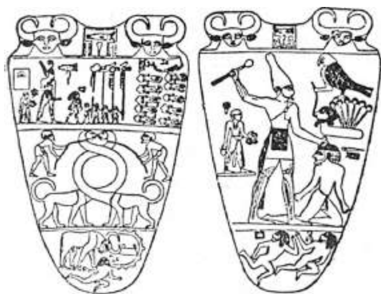
Tako se odvija pustolovni put do Asuana, do prvoga slapa. U Elefantine-u on crta dražesnu, stupovima opkoljenu kapelu Amenofisa III., i njegov izvrsni crtež jedini je podatak o njoj, jer 1822. ona je srušena. I kada se vojska kreće kući, kada je izvojštena pobjeda kod Sedimana i Murat Bej hametice poražen, tada baron Dominique Vivant Denon, u svojim nebrojenim listovima crteža, vuče kući sa sobom vredniji plijen, nego vojnici, što su se obogatili mamelučkim nakitima. Jer koliko god se njegov umjetnički osjećaj raspaljivao tim stranim svjetovima, ipak njegov crtež nije stoga bio slabiji. On je upotrebljavao realizam starih bakrorezaca, upotrebljiv i za znanost, bakrorezaca, koji ne ispuštahu nikakvih potankosti i nisu ništa slutili o impresiji i o ekspresiji, a nazivahu se »zanatlijama«, i tu riječ nisu shvaćali kao deklasiranje. Njegovi su crteži neprocjenjiva građa učenjacima, koji istražuju i uspoređuju. I na temelju toga materijala nastalo je odlično djelo, koje je temelj egiptologije — *Description de l'Egypte.*

MEĐUTIM u Kairu je osnovan »Egipatski Institut«.

U vrijeme, kada je Denon crtao, mjerahu i računahu, istraživahu i sakupljahu ostariji ljudi znanosti i umjetnosti sve što je bilo na površini Egipta. Površina — jer bijaše obilje materijala na vidjelu, još neobrađena i puna svih zagonetaka, te ne bijaše razloga uhvatiti za motiku. Pokraj odljeva, bilježaka, prijepisa, crteža, biljnih, životinjskih i mineraloških materijala u toj zbirci bijaše dvadeset i sedam skulptura, većinom odlomci statua i nekoliko sarkofaga. U njoj bijaše osim toga jedan sasvim naročit nalaz: crno polirana stela od bazalta, kamen, na kojemu bijaše natpis u tri jezika i u tri pisma, slavan i poznat kao »Trojezični kamen iz Rozete«, i postade ni više ni manje nego ključ za sve tajne Egipta.

Ali u rujnu 1801., pošto je kapitulirala Aleksandrija, Francuska morade, nakon što mnogo oklijevaše, izručiti Engleskoj sve egipatske starine, koje je osvojio Bonaparte. General Hutchinson preuzme transport, a George III. naredi, da se ti skupocjeni komadi, tada rijetkost da ne može biti rjeđa, upute u Britanski muzej. Zasluga Francuske bijaše nekorisna, godina dana rada kao da bijaše besmislena, nekoliko učenjaka, žrtva egipatske bolesti, kao da su uzalud izgubili svoj očinji vid. Uto se ispostavi, da ono, što je dospjelo u Pariz, još uvijek bijaše dovoljno jednoj generaciji učenjaka; pokaže se, da ni jedan komad nije ostao neprecrtan i ne kopiran, i prvi, koji je predstavio vidljiv i trajan posljedak, posljedak od ekspedicije u Egipat, bijaše Denon, koji godine 1802. objavi *Voyage dans la Haute et la Basse Egypte,* putovanje po gornjem i donjem Egiptu. Ali u isto vrijeme François Jomard, oslanjajući se na sav materijal znanstvene komisije, a posebice na Denonov, počne redigirati djelo, koje, jedincato u povijesti arheologije, jednim mahom izdigne u moderni svijet jednu kulturu doduše, ne kao Troja potonulu, pa ipak ne manje daleku, ne manje zagonetnu, kulturu, koju dotad poznavaše samo malo onih, koji putovahu.

DESCRIPTION DE L'EGYPTE izađe u četiri godine, od 1809. do 1813. Senzacija, koju su pobudila ta dvadeset i četiri teška sveska, može se usporediti samo s onim uzbuđenjem, koje je poslije izazvalo prvo objavljenje Bottaovo o Ninivi, a još kasnije Schliemannova knjiga o Troji.

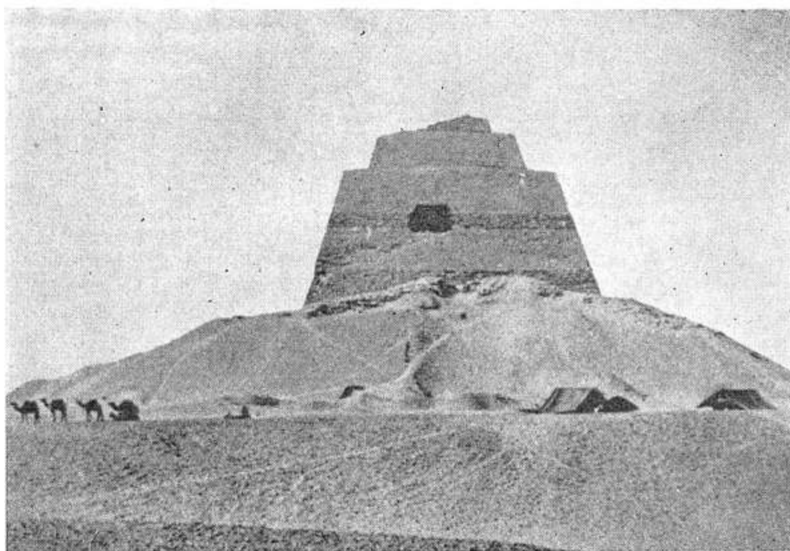

Jedno od prvih svjedočanstava egipatske umjetnosti, takozvana »tablica za šminkanje kralja Narmera« (prednja i stražnja strana). Stara po prilici 5000 godina, i moguće da je na njoj prikazan veliki Menes, utemeljitelj I. dinastije, nakon jedne pobjede nad egipatskim neprijateljem.

Slika 10

Značenje tih opsežnih divotizdanja onog vremena, s bezbroj njihovih bakroreza, koja su, često, kolorirana, skupocjeno uvezana, samo imućnima dostupna — ali oni su ih čuvali kao riznicu znanja — teško se dade razumjeti u vijeku rotacione štampe. Danas, kada se svako znanstveno otkriće, što vrijedi, odmah javi svemu svijetu, umnoženo u slici i u filmu i u riječi i tonu milijunstruko, i nađe se s drugim publikacijama, od kojih je jedna glasnija od druge, koju svatko može kupiti i koju svatko odmah zaboravlja, jer neka

TABLA VI

Gore: Stubolika piramida kod Sakare, koju je sagradio Imutes za kralja Djosera, III. dinastija. Dolje: Stubolika piramida kod Meduma, sagradio je kralj Snofru, IV. dinastija. Prvotno je imala sedam stepenica; još su se očuvale samo tri.

Hodnik od stupovlja u hramu u Karnaku. Sagrađen u vrijeme vladanja Ramsesa II. XIX. dinastija oko god. 1250 prije naše ere. Silna monumentalnost staroga carstva, kao što se vidi u piramidama, nadomještena je kolosalnošću novoga carstva.

druga novija svrne njegovu pozornost na se; danas, gdje se više ništa ne čuva, gdje vrijednost tone u nevrijednomu, danas se jedva dade naslutiti, kako su ljudi bili uzbuđeni, kada su dobili u ruke prve sveske *Description* i ugledali što nikada nije viđeno, čitali što nikad nije čuveno, saznali o životu, o kojem nikada nisu ni naslućivali, i pogledali u tisućljeća, i od toga, što su vidjeli, zadrhtali s mnogo više strahopočitanja nego mi.

Jer Egipat bijaše star, stariji nego ikoja kultura, o kojoj se dotad govorilo. Bijaše već star, kada prvi zborovi na Kapitolu određivahu politiku rimskoga svjetskoga carstva. Bijaše već star i zameten, kada u šumama sjeverne Evrope Germani i Kelti još lovljahu medvjede i lavove.

Kada je prva egipatska dinastija počela vladati, kada, dakle okruglo pred 5000 godina, započe ustanovljiva egipatska povijest, tada već postojaše začudna kulturna forma. I kada posljednja, 26. dinastija, izumre i propadne, i tada je trajalo još pola tisućljeća do naše ere. Vladahu Libijci, pa Etiopljani, Asirci, Perzijanci, Grci, Rimljani — i istom onda sinu zvijezda nad betlehemskom štalicom.

Naravno, znalo se o kamenim čudima na Nilu. Ali to bijaše bajka, što se temelji na malo znanja.

Malo spomenika bijaše dospjelo u muzej, malo ih bijaše pristupno javnosti. Turist u Rimu mogao se diviti lavovima na stepenicama Kapitola (kojih danas nema), statuama nekolicine Ptolomejskih kraljeva, dakle kasnijim djelima, pravljenim u vrijeme kada sjaj staroga Egipta bijaše nestao i baš se bio rasprostro sjaj aleksandriskoga grštva. K tome spada nekoliko obeliska (dvanaest ih stajahu u Rimu), nekoliko reljefa u vrtovima kardinala, skarabeji, slika gundevalja, što Egipćanima bijaše svet, i koje, zbog tajanstvenoga znaka, kakav imađahu na trbuhu, u Evropi upotrebljavaju kao amulet, a kasnije kao nakit i kao pečat.

To bijaše sve.

Malo bijaše što se u pariskim knjižarama moglo naći kao obavještajni znanstveni materijal. Doduše, 1805. izađe veliko izdanje Straboa u pet svezaka, izvrstan prijevod njegovih zemljopisnih knjiga, i tako svakom bude čitljivo, što dotad bijaše pristupno samo naučenjaku. Strabo je proputovao Egiptom u doba Augusta. Pa i druga knjiga Herodota, toga najzačudnijeg putnika u Starom vijeku, ima štošta, što je vrijedno znati. Ali u čije ruke dospješe Herodotova djela? I u čijoj pameti življahu ostale razasute vijesti antiknih autora?

»SVJETLOST je haljina, koju imaš na sebi...«, kaže psalmist. Rano ujutro penje se sunce po nebu modru kao čelik, ide svojom putanjom, žuto, jasno, žegući, odrazujući se na smeđemu, žutomu

i kao žumance bojadisanomu bijelome pijesku. Sjene su vidljive, plave razlivene po pijesku kao tinta, istrišci svojih originala. I protiv te vječno sunčane suše, koja ne pozna nikakve promjene »vremena«, nikakve kiše, ni snijega, ni magle, ni tuče, koja nikada nè oču grmljavinu i nikada ne vidje blijeska — protiv te suše, koja osušuje zrak, lišava se klica, konzervira, zemlju pravi neplodnom, izmrvljenom, grumenastom, valja se Nil, otac rijeka, »sveotac Nil«. On nahrupljuje iz dubine zemlje, hranjen jezerima i pljuskovima s neba tamnoga vlažnoga tropskoga Sudana, nabujao, penje se preko obala, preplavljuje pijesak, progutava pustinju, ispljuvava mulj, plodni srpanjski mulj, svake godine, već tisućljeća, uspinje se po šesnaest lakata — šesnaestero djece igraju se oko toga boga, oko te rijeke, u simboličnoj mramornoj skupini u Vatikanu — i, kada polako opada u svoje korito, sit i zadovoljan, progutao je ne samo pustinju, nego suhoću zemlje i vrelinu pijeska. Tamo, gdje stajahu njegove smeđe vode, počinje klijati, tamo niče žito iz tla, donosi dvostruk i četverostruk plod, donosi »masne godine« koje mogu prehraniti »mršave«. Tamo svake godine iznovice nastaje Egipat, »dar Nila«, kako ga je Herodot nazvao još prije dvije i pol hiljade godina, »hambari« Staroga vijeka, te Rim gladuje, ako bi vode koji put prenisko stajale ili poplava bila previsoka.

U tomu kraju sada, nad kojim strše kupole i krhki minareti, u gradovima, u kojima se talasa stotinu rasa i boja, Felahi, Arapi, Nubijci, Berberi, Kopti, Beduini, Crnci, u kojemu se čuje hiljade različitih jezika, nastadoše, kao pozdrav nekom drugom svijetu, ruševine hramova, grobova, i dvorana na stupove.

Tamo se digoše piramide — šezdeset i sedam ih ostavi trag samo na polju oko Kaira — u pustinji bez osjena, poredane na »vježbalištu sunca«, ogromne grobnice kraljeva, samo jedna napravljena od dva i pol milijuna kamenih blokova, koje je tu snijelo više nego stotinu hiljada robova u roku od dvadeset godina.

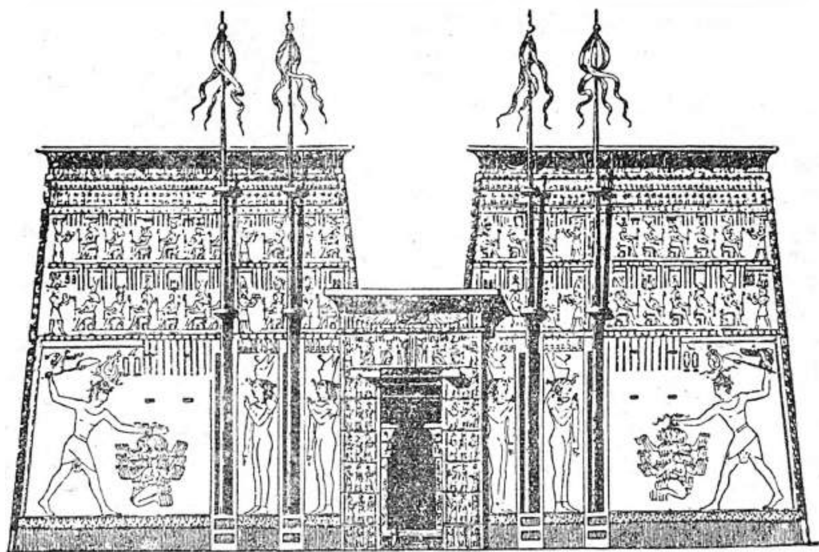
Tamo se nalažaše jedna sfinga, polučovjek, poluživotinja, ucrtana joj lavlja griva, rupe samo još su joj nos i oči, pošto su Mameluci gađali u njezinu glavu svojim topovima kao u cilj; miruje i počiva već tisuće godina, namjestila se za nove vječnosti, tako silno velika, da jedan Tutmozis mogaše između njezinih šapa sagraditi jednu kapelu.

I tamo se podigoše kao igla oštri obelisci, čuvari na vratima hrama, prsti u pustinji, izdužili se i ispružili do dvadeset i osam metara uvis, u počast kraljevima i bogovima. I nađoše se osim toga hramovi u pećinama i hramovi u spiljama, statue »seoskih glavara« sve do Faraona, sarkofazi, stupovi, skulpture svih vrsta, reljefi i slikarije. U beskonačnim procesijama nastupaju i prolaze

ljudi, koji su nekoć vladali tim carstvom — ukočeno uspravljeni, odajući veličinu svakom kretnjom, uvijek naročitih profila, stremeći jednomu cilju — »život Egipćana sastojaše se od putovanja k smrti«; toliko je to stremljenje k cilju istaknuto na egipatskim zidnim reljefima, da jedan moderni kulturfilozof mogaše razjasniti »put« kao egipatski praznamen, i da je dubinom svoga značenja jednak zapadnjačkomu »prostoru«, grčkom »tijelu«.

I sve to u tomu najogromnijemu groblju spomenika, koje postoji na našoj zemlji, bijaše prekriveno hijeroglifima. Znakovima, slikama, obrisima, naznakama, šiframa, tajanstvenim, zagonetnim; simbolizmima od ljudi, ili od životinja, bića iz bajka, biljaka, plodova, oruđa, odjeće, pleteri, oružja, geometrijskih figura, valovitih linija i plamenova. Nađoše se na drvetu, na kamenu i na nebrojenim papirosima. Pokazaše se na zidovima hramova, u komorama grobova, na spomenpločama, na ljesovima, stelama, statuama, slikama bogova, ormarima i posudama, pa i na samom priboru za pisanje i na štapovima nalaze se hijeroglifski znakovi. Egipćani kao da bijahu jedan od starih naroda, koji je najradije pisao. »Kada bi netko htio prepisati natpise hramova u Edfu-u i pisao od jutra do mraka, ne bi ih prepisao za dvadeset godina.«

Taj svijet je *Description*-om otkriven Evropi, Zapadu, koji istražuje, koji bijaše pošao u prošlost, koji na poticaj Karoline,

Fasada hrama u Edfu

Slika 11

Napoleonove sestre, novim marom stane kopati u Pompejima i čiji su učenjaci naučili od Winckelmanna prve metode, kako se arheološki istražuje, i način promatranja, i bijahu željni da ih prokušaju.

ALI sada, nakon što smo toliko hvalili *Description,* vrijeme je biti kraći: doduše materijal, koji se u njemu naširoko opisivao i prikazao crtežima i kopijama, bijaše obilan. Ali ondje, gdje opisivaše stari Egipat, zadovoljio se samo kazivanjem. Većinom izdavači ne razjašnjavahu ništa, jer ne znadoše nikakva razjašnjenja, a gdje ipak razjašnjavahu, razjasniše krivo!

Jer svi spomenici, koje oni prikazaše, ostadoše nijemi. Svaki red, koji oni pokušaše da učine, bio je po osjećaju, a ne po znanju. Hijeroglifi nečitljivi, svi znakovi nejasni i neobjašnjivi, jezik tuđ! *Description*-om se predstavlja jedan sasvim novi svijet; i sav taj novi svijet bijaše u svojoj suvislosti, u svome redu, u svome značaju potpuna zagonetka.

Šta li bismo sve doznali, kad bi nekomu uspjelo hijeroglife učiniti čitljivima! Ali i to bijaše moguće? De Sacy, veliki orijentalist u Parizu, izjavi: »Problem je previše zamršen i znanstveno nerješiv!« S druge strane: zar neki mali njemački školnik iz Göttingena, imenom Grotefend, nije izdao omanji spis, kojim upućuje, kako se dešifrira klinasto pismo? i zar on nije upravo dao prve rezultate svoga dešifriranja? I zar Grotefend nije imao izvanredno malo materijala, dok su ovdje bjelodani nebrojeni hijeroglifski natpisi? I zar nije neki Napoleonov vojnik našao jednu zanimljivu crnu ploču od bazalta, o kojoj ne samo učenjaci, što su je vidjeli, nego i novine, što o njoj prve obavijestiše, bijahu tvrdili da je u njoj ključ za dešifriranje hijeroglifa dobiven sretnim slučajem? Gdje je čovjek, koji se zna koristiti tom pločom?

Odmah nakon toga nalaza izišla je o njemu vijest u novinama *Courrier de l'Egypte* pod revolucionarnim nadnevkom »Le 29 Fructidor VIIe année de la République. Rosette, le 2 Fructidor an VII«. I čudnim slučajem te novine, što izlaze u Egiptu, dospiju u kuću čovjeka, koji u genijalnom poslu, da mu nema para, dvadeset godina kasnije čita natpise crne ploče i tako odgonetne zagonetku hijeroglifa.

10. POGLAVLJE

CHAMPOLLION I TROJEZIČNI KAMEN

KADA je dr. Gall, glavni frenolog, išao od mjesta do mjesta, da bi popularizirao svoj nauk o lubanji, divili mu se, zazirali od njega, poštivali ga, kada mu u Parizu, u nekom društvu predstave nekog vrlo mladog studenta. Mjereći svojim pogledima lubanju toga dečka, što mu stajaše sučelice, Gall usklikne: »Ah kakav je to genij za jezike!« Taj šesnaestgodišnji mladić, što stajaše pred Gallom, vladao je tada osim latinskim i grčkim upravo polovicom tuceta orijentalnih jezika, a o tomu naš doktor nije ni slutio (ili je taj uzvik bio jedna od njegovih već pripravljenih šarlatanerija?).

U DEVETNAESTOM stoljeću udomila se jedna vrst biografskog prikazivanja, koja svim marom iskopa da je Descartes, kada mu bijahu tri godine, pred jednom bistom Euklida uzviknuo: »Ha!« i koja skupljaše Goetheove račune za rublje, da bi dokazala kako se i u bilježenju jabota i manšeta vide prsti genija.

Prvi primjer pokazuje samo metodičnu bedastoću, a drugi može biti samo budalaština. Ali iz tih izvora potječu anegdote, a šta bi se moglo reći protiv anegdota? Pa i sama priča o Descartes-u, kada mu bijaše tri godine, vrijedi da se o njoj napiše feljton olako i površno razmišljajući, izbace li se ona, koja su dvadeset i četiri sata na dan ozbiljna. Hoćemo li se dakle plašiti da kažemo štogod o čudnom rođenju Champolliona.

Sredinom godine 1790. knjižaru Jacquesu Champollion-u, u mjestancetu Figeac u Francuskoj, oboljela žena pa, pošto su svi liječnici priznali da joj ne mogu pomoći, on pozove »čarobnjaka« Jacqou-a da vidi od čega ona boluje. Figeac leži u Dauphinéu, u jugoistočnoj Francuskoj, u »pokrajini sedam čuda«, jednom od najljepših krajeva u zemlji, gdje bog već tako i tako stanuje, a napučen je tvrdokornim konzervativnim sojem ljudi, kojega je teško prodrmati iz letargije, ali, probudi li se, najednom je spreman na nevjerojatni fanatizam; uz to je strogo katoličan i lako zapada u mističnost.

Taj čarobnjak zatraži, da tu bolesnicu polegnu na ugrijano korijenje — o tomu i o slijedećem pripovijeda više svjedoka — dade joj da pije vruće vino, navijesti, da će ona odmah ozdraviti, i prorekne (što je obitelj izvanredno iznenadilo) da će se roditi dijete, koje je sada još u majčinoj utrobi i da će postati slavno i slava će mu trajati stoljeća i stoljeća!

Trećega dana bolesnica ustane. Dne 23. prosinca 1790., ujutro oko dva sata, rodi se Jean François Champollion, koji je poslije dešifrirao hijeroglife. I oba su se ta proročanstva ispunila.

Ako djeca, koju je napravio đavao, imaju jednu nogu konjsku, onda čemu se iznenaditi, ako se manji znaci i obilježja nađu tamo, gdje je čarobnik imao svoje prste. Pošto je pregledao mladoga François-a, liječnik čudeći se konstatira, da ima žutu rožnicu, kakva je inače u orijentalaca, a da je u srednjo-evropljanina pravi kuriozitet. Povrh toga, imao je neobično tamnu, gotovo smeđu boju kože, a oblik mu lica bijaše izrazito orijentalan. Dvadeset godina poslije, opće su ga nazivali »Egipćaninom«.

Bijaše to dijete revolucije. U rujnu 1792. u Figeacu je proglašena republika. Od travnja 1793. vladaše strahovlada. Champollionova roditeljska kuća stajaše trideset koračaja od Place d'armes (što je kasnije nazvan njegovim imenom), na kojemu bijaše usađeno stablo slobode. Prvo, što je svijesno čuo ,bijaše bučna glazba Carmagnole i plač onih, koji u kući njegova oca moljahu utočište, bježeći od razjarene svjetine, a među njima neki svećenik, što posta njegovim prvim učiteljem.

Pet mu je godina — bilježi ganuto neki životopisac — kada on izvršuje svoje prvo djelo dešifriranja, u kojemu time, što naizust naučeno prispodablja sa štampanim, samog sebe uči čitati. Upravo je u svojoj sedmoj godini, kada po prvi put čuje čarobnu riječ »Egipat«, »u lažnome sjaju jedne fata morgana«, jer se razbio plan njegova dvanaest godina starijeg brata Jacques-a Joseph-a, da sudjeluje u ekspediciji, što ide u Egipat.

Po svjedočanstvima i iskazima znade se, da je u Figeacu bio rđav učenik. Stoga ga njegov brat, daroviti filolog, a vrlo se zanimao za arheologiju, godine 1801. dovede u Grenoble i preuzme da ga odgaja. Kada se jedanaestgodišnji François naskoro istaknu time što neobično znade latinski i grčki, te počne začudno uspješno učiti hebrejski, njegov brat, premda i sam vrlo darovit, imajući na umu ono, čime će mlađi proslaviti ime obitelji, odluči da sam sebe skromno naziva Champollion Figeac —, a kasnije, čak, samo Figeac. Te iste godine razgovaraše Fourier s mladim Françoisom. Fourier je učestvovao u vojničkom pohodu na Egipat, bijaše slavan fizik i matematik, bijaše tajnik Egipatskog Instituta u Kairu, francuski komesar pri egipatskoj vladi, šef sudstva i duša znanstvenih komi-

sija. Sada je već prefekt Isére-Départementa, nastanio se u Grenoble-u, i odmah okupi oko sebe krug najprosvjećenijih duhova. Za vrijeme jednog nadzora škole zaplete se on u raspravu s Françoisom, opazi ga, pozove ga k sebi i pokaže djetetu svoju egipatsku zbirku. Taj tamni dječak, očaran, gleda prvo fragmente papirusa, vidi, zabezeknut, prve hijeroglifske natpise na kamenim pločama. »Može li se to čitati?« upita. Fourier zaniječe glavom. »Ja ću to čitati!« veli mali Champollion, sasvim uvjereno (poslije često pripovijedaše tu priču). »Za nekoliko godina ja ću to čitati! Kada budem velik!«

Nije li to nalik na pripovijest o onome drugome dječaku, koji reče svom ocu: »Ja ću pronaći Troju!« Isto tako osvjedočen, isto tako sanjarski siguran? Ali kako različitim putevima, kako temeljito različitim metodama pođoše oni da svoj dječji san pretvore u zbilju! Schliemann kao čisti samouk, Champollion ni jedne sekunde ne skrećući s unaprijed označenog puta znanstvene izobrazbe (prevaljujući dakako taj put vrlo brzo, prestigavši sve školske drugove). Schliemann započne svoje djelo bez ikakve stručne podloge; Champollion bijaše oboružan svim znanjem, što mu stoljeće dade na raspolaganje.

Za izobrazbu brigao mu se brat. On nastojaše da utaži strahovitu žeđ za znanjem, koju dječak imaše. Bez uspjeha. Champollion potraži najdalja područja učenosti i prodiraše u sve gomile znanja. Kada mu bijaše dvanaest godina, napiše svoju prvu knjigu, kojoj je tema vrlo zanimljiva: *Povijest slavnih pasa.* Oskudica urednih povijesnih pregleda smeta mu u njegovu poslu i potiče da napravi jednu povijesnu tabelu: *Kronologija od Adama do Champolliona mlađega.* (Stariji brat je odbacio svoje ime, jer je oćutio tko će jednom biti veći. Champollion se naziva »mlađi«, upozoravajući posredno na svoga brata).

Kad mu bijaše trinaest godina, počne učiti arapski, sirijski, kaldejski i zatim koptski. I pritom je jedno zanimljivo: sve, što uči, što čini, što mu dolijeće, sve je o Egiptu! Čime god se on počeo baviti, samo od sebe dospije i dovede ga k nekom egipatskom problemu. Bavi se on starokineskim, samo da pokuša dokazati srodnost njegovu sa staroegipatskim! On proučava probne tekstove Zend, Pahlavi i Parsi; najstarije jezike, najstariji materijal, koji samo uime Fouriera dospije u Grenoble, on zgrabi, zgrabi sve, što mu se god pruži, i 1807., kada mu bijaše sedamnaest godina, napravi prvu povijesnu kartu Egipta, prvu kartu države Faraona.

Smionost toga čina razumjeti je samo ako čovjek sebi predoči, da za to ne bijaše nikakvih drugih podloga osim mjesta iz Biblije, većinom okrnjeni latinski, arapski, hebrejski tekstovi, i prispodobe s koptskim, jedinim jezikom, koji možda stvarno može služiti kao

most k staroegipatskom i koji bijaše poznat, jer se, još do sedamnaestoga stoljeća, po našem računanju vremena, govorio u Gornjem Egiptu.

U isto vrijeme on prikuplja materijal za jednu knjigu. Odlučio je otići u Pariz. Ali Akademija u Grenoble-u želi njegovu završnu radnju. Gospoda su mislila, da će on izraditi običajni govor; mislila su na retorski pothvat. Champollion napiše knjigu *Egipat pod Faraonima.*

Dne 1. rujna 1807. čita on uvod. Vitak mladić, uspravan, hektične ljepote svih prerano sazrelih, stoji pred Akademijom. Što govori, formulirano je u smionim tezama; predaje logikom, kojoj nije odoljeti. Djelovanje izvanredno. Sedamnaestgodišnjak imenovan je za člana Akademije jednoglasno. Renauld, predsjednik, ustane, zagrli ga: »Ako Vas Akademija imenuje svojim članom, unatoč Vašoj mladosti, to je stoga što ima pred očima ono, što ste učinili. Ali još više uzda se u ono, što ste kadri učiniti. Uvjerena je, da ćete njezine nade opravdati, i da ćete jednoga dana, kada Vašim radovima napravite ime, sjećati se da Vas je ona prva osokolila.«

Champollion je preko noći od učenika postao akademikom.

Kada izlazi iz školske zgrade, hvata ga nesvjestica. U to vrijeme on je hipersenzibilan, sangvinik, previše elegično nastrojen, duhovno ne samo uvelike razvijen, nego ga mnogi javno označuju kao genija, ali je i tjelesno jači nego bi se predmnijevalo po njegovim godinama. (Pošto je izišao iz školskih klupa, odluči da se oženi; i to je nešto više nego obična učenička zagrijanost.) Znade, da je pred njim novi dio života. Vidi pred sobom ogromni grad, središte Evrope, stjecište duha, politike i pustolovina. Kada se približavaju Parizu teška kola, u kojima se sa svojim bratom morao sedamdeset sati tresti, razmišlja, drman između sna i zbilje, oblijetan požutjelim papirosima, salijetan riječima iz kojih desetak jezika, pritisnut kamenjem punim hijeroglifa, među njima tajanstvenom crnom bazaltnom pločom, onom iz Rosette, koju je prije nekoliko dana vidio prvi put, rastajući se od Fouriera, i natpisi na njoj proganjahu ga.

I najednom — što je također autentično — on se iznenada sagne k bratu, govori glasno dalje, što mišljaše, čemu se sam u sebi uvijek nadaše, i sada najedamput zna, i u njegovu smeđemu licu žare se tamne oči: »Ja ću dešifrirati hijeroglife!« reče. »Ja to znam!«

KAO pronalazača kamena iz Rosette smatraju Dhautpoul-a. Ali Dhautpoul bijaše samo šef inženjerskih odreda, šef čovjeka, koji je tu ploču zbilja našao. Drugi izvori nazivaju uvijek Bouchard-a. Ali Bouchard bijaše samo časnik, koji je upravljao

radovima za utvrđivanje kod propale Fort de Rachid, tada zvana Fort-Julien, 7,5 kilometara sjevero-zapadno od Rosette na Nilu, i poslije preuze transport toga kamena u Kairo.

Pravi je nalazitelj neki nepoznati vojnik. Ne ćemo više saznati, da li je on znao vrijednost toga kamena, po slučajnoj naobrazbi svojoj, kada je mašklinom udario u kamen, ili je naprosto po izgledu te ploče, pokrivene tajanstvenim znakovima, nadao se u kričanje kao priprostnik, što se boji da ne zapadne u magični krug prokletstva!

Kamen, koji tako neslućeno ukazivaše iz ruševina utvrde, bijaše velik kao ploča stola, fin, tvrd kao čelik, »od crnoga bazalta«. Jedna strana mu polirana. Na njoj tri natpisa, tri stupca djelomice istrošena i zbrisana trenjem pješčanih zrnaca, koja bijahu na njem dvije tisuće godina.

I od ta tri natpisa prvi, sa četrnaest linija, bijaše hijeroglifski, drugi, s trideset i dvije linije, demotski, a treći, s pedeset i četiri linije, grčki.

Grčki, dakle čitljiv. Dakle razumljiv.

Jedan Napoleonov general, helenist, a od pasije, odmah počne prevoditi. Ustanovio je, da je riječ o nekoj posveti svećenstva iz Memfisa, kojom se Ptolomej V., godine 196. prije naše ere, slavi za učinjena dobročinstva.

S drugim francuskim komadima plijena ta ploča dospije poslije kapitulacije Aleksandrije u »Britanski muzej« u Londonu. Ali »Komisija« je i od svih drugih komada napravila odljeve i kopije. Oni dođu u Pariz, strče se učenjaci i počnu uspoređivati.

Uspoređivati — jer šta bijaše prvo nego već po samom poređaju stupaca zaključiti da sadržavaju isti tekst? Već je *Courrier de l'Egypte* govorio o tome, da je tu ključ za vrata mrtvoga carstva, i da je tu sakrivena mogućnost, »da se Egipat objasni s pomoću Egipćana«. Mogaše li, pošto su prevedeni grčki natpisi, biti još većih teškoća, ustanoviti hijeroglifske znakove, koji odgovarahu grčkim riječima, pojmovima i imenima?

Potrudiše se najbolje glave onoga vremena. Ne samo u Francuskoj. I u Engleskoj (pred originalom kamena), u Njemačkoj, u Italiji. Uzalud! Jer, sve u svemu, oni su polazili od krive pretpostavke. Sve u svemu, oni imađahu predodžbe o hijeroglifima, koje djelomice sezahu natrag do Herodota, i nevjerojatno se zaslijepiše tim predodžbama, kao što se mnogi u povijesti ljudskoga duha zaslijepili krivim predodžbama. Da bi se odgonetnula tajna hijeroglifa bijaše potreban upravo kopernički obrat, naum, koji, skrenuvši sa svih dotadašnjih putanja tradicije, rasvijetli tminu, kao sijev munje.

SEDAMNAESTGODIŠNJEGA Champollion-a je njegov brat uveo pred De Sacy-a. Pred tim svojim budućim učiteljem, malim neuglednim čovjekom, ali poznatim daleko preko granica Francuske, on ne bijaše ni plašljiv, ni smeten.

De Sacy bijaše pun nepovjerenja. Četrdeset i devet mu godina, na vrhuncu znanja u svoje vrijeme, on vidi pred sobom mladića, koji je nevjerojatno smiono postavio plan u knjizi *Egipat pod Faraonima*, o kojemu je on sam izjavio da još nije vrijeme da se ostvari. Ali šta on reče kasnije, sjećajući se toga prvog susreta? Mudrac, on govori o »dubokim utiscima«, koje je primio! Je li čudo? Knjiga, kojoj je De Sacy vidio samo uvod, bijaše pri koncu godine gotovo svršena. 17-godišnjemu dakle pripada priznanje, koje mu je priznato tek sedam godina kasnije, pošto je objavljena.

Champollion se dade na proučavanje. Potpuno otklanjajući sve čime zamamljuje svjetski grad Pariz, on se zakopa u biblioteke; trči od instituta do instituta; ima da ispuni stotinu naloga i zadataka učenjaka iz Grenoblea, koji ga zasiplju pismima; proučava sanskrt, arapski i perzijski (»talijanski Orijenta« kako ga naziva De Sacy), materinske jezike gotovo svih drugih orijentalnih idioma, a uz to piše svome bratu da mu pošalje kinesku gramatiku — »da se razonođuje«. On se toliko uživljuje u duh arapskoga, da mu se glas mijenja, te mu se u jednom društvu neki Arapin nakloni, drži da mu je jednak, i počinje mu praviti svoj selam. Njegovo znanje o Egiptu produbljuje se samim proučavanjem toliko da mu, tada najslavniji putnik po Africi, Somini de Manencourt, nakon jednog razgovora, iznenada uzvikuje: »Zemlje, o kojima razgovarasmo, on poznaje isto tako dobro kao i ja!«

Samo godinu dana poslije on govori i piše koptski (»Ja samom sebi govorim koptski. . .«) Za vježbu štošta privatnoga obavlja na koptskomu u demotskim pismenima. I, četrdeset godina nakon toga, događa se da neki učenjak jedan takav tekst objavljuje kao egipatski original iz doba Antonine i oštroumno komentira — francuski premac Beringerovoj njemačkoj knjizi o okaminama!

Pritom mu je vrlo loše, loše da ne može biti gore. Da nije bilo brata, koji ga nesebično potpomaže, morao bi krepati od gladi. Stanuje u nekoj jadnoj sobici blizu Louvrea, za koju plaća osamnaest franaka stanarine. Ostaje i dužan. Piše molbe bratu, zaklinje ga, ne zna šta će, i kako će, zapada u očaj, kada mu Figeac saopćuje, da je prisiljen založiti svoju biblioteku, ako François ne štedi. Štedjeti? Još više? Đonovi su mu propali. Kaput mu se otrcao. Napokon se stidi doći u kakvo društvo. Oboli, i na studeni i mokrini jedne neobično jake pariske zime uhvati klicu bolesti, od koje gotovo da umre. Dva mala uspjeha osokole ga.

Caru su potrebni vojnici. Godine 1808. pozivaju se svi muškarci sve do 16-godišnjaka. Champollion se zaprepasti. Sve mu se biće opire toj prisili; on, koji ima najjaču stegu duha, strese se, kada ugleda kadrove garde, podvrgnute glupavoj stezi, koja nivelira svaki duh. Zar već Winckelmann nije patio od toga, što mu prijeti vojništvo? »Ima dana«, piše François Figeacu, sav očajan, »kada izgubim glavu!«

Brat, koji uvijek pomagaše, pomaže i sada. Pokrene on prijatelje, daje podneske, piše nebrojena pisma i Champollion može proučavati dalje, može proučavati mrtve jezike u vrijeme, koje je potpuno pjano od oružja.

Ali drugo, što ga zanima, ne, što ga sada počinje fascinirati, te on odvremena dovremena, štaviše, zaboravlja opasnost da bude povojničen, to drugo je proučavanje kamena iz Rosette. Čudno: točno kao kasnije Schliemann, koji govori i piše sve evropske jezike, i neprestance oklijeva da nauči starogrčki kojemu ga vuče njegova čežnja, jer sluti da će, počne li jednom tu posljednju pro- uku, sasvim se dati na nju — točno tako Champollionove misli neprestance kružahu oko trojezičnog kamena, kružahu na vijugama jedne spirale, takoreći, koje se sve uže ovijahu oko objekta svoga nastojanja; ali što god se više približavaše objektu, to polaganije se kretaše, i to više oklijevaše, jer još mu se ne dade, da rješava taj veliki problem, dokle god ne bude za nj dobro spremljen, oboružan svim znanjem vremena.

Ali sada, sasvim iznenada, stao pred jednu novu, u Londonu napravljenu kopiju Rosettane, i ne može se više suzdržati. Doduše, on i sada ne počinje dešifrirati — on se zadovoljava da uspoređuje Rosettanu s nekim papirusom —, ali uspije mu da iz toga crnoga kamena »za čitavi niz slova samostalno pronađe prava značenja«.

»Ja ti pokazujem svoj prvi korak!« piše on 30. kolovoza 1808., kao osamnaestgodišnjak, svomu bratu. I iza skromnosti, kojom on obično objašnjava svoju metodu, prodire prvi put ponos mladoga otkrovitelja.

I u tomu času, kada je učinio prvi korak, jer zna da se nalazi na pravome putu do uspjeha i do slave, dobije on vijest, koja mu sijevne kao munja. Između sebe i cilja nije vidio ništa drugo nego rad, napore, oskudicu. Spreman na sve, on bijaše pokročio; uto vijest, koja sve, što je učinio dosad, pa i ono, u što je vjerovao, čemu se nadao i upravo znao, učini besmislenim: hijeroglifi su odgonetnuti!

Iz jednoga sasvim drugoga područja ljudskoga istraživanja i truda, iz borbe da se osvoji Južni pol, desetke godina duge, javlja se pripovijest, koja na više dramatičan i očevidniji način prikazuje čas što pristaje baš tomu, jer Champollion doznaje, da ga je netko

drugi pretekao. Uz užasne napore kapetan Scott je s nekoliko ljudi i s nekoliko saonica i s nekoliko pasa približio se polu. Uto on, napola slijep od gladi i iscrpljenosti, ali neukrotivo ponosan što je prvi na polu, vidi na bijeloj beskrajnoj snježnoj poljani, koja mora da je djevičanska, iznenada vidi jednu zastavu! Zastavu Amundsena!

Kako je rečeno, taj primjer je dramatičan, jer iza njega stoji bijela smrt. Ali jesu li osjećaji mladića Champolliona drugačiji nego u kapetana Scotta? I nije utjeha, ako se ono, što se dogodi njemu, dogodi i desetcima drugih u stoljeću otkrića u isto vrijeme. Svi oni mora da su osjetili što je Scott osjetio ugledavši zastavu.

Ali kakogod je Champolliona ta vijest pogodila kao munja, bijaše i njezino djelovanje takvo : prolazno. Amundsenova zastava stajaše čvrsto i svjedoči o jednoj pobjedi. Ali da su hijeroglifi odgonetnuti, nije bilo tako sigurno. Champollion saznade tu vijest na cesti. Na putu u Collège de France. Pripovijedi mu je jedan prijatelj bez daha, ne sluteći čime se Champollion rve već godine, o čemu sanja, čime se oduševljava, što je radio nebrojene dane i noći, zašto se mučio, gladovao, ponižavao se. On je prestrašen, kada se Champollion zaljulja i osloni na nj.

»Alexandre Lenoir!« veli prijatelj. »Upravo je izašlo njegovo djelo, samo brošura *Nouvelle Explication,* potpuno odgonetnuće hijeroglifa! Pomisli šta to znači!«

Tko mu to kaže!

»Lenoir?« upita Champollion. On otrese glavom. Nato u njemu zaiskri iskra nade. Jučer je vidio Lenoira. Pozna ga već godinu dana; Lenoïr je ugledan naučenjak, ali nikakav genij. »Nemoguće je!« veli on. »Nitko nije o tomu govorio. Ni Lenoir ne reče ni riječi!«

»Tome se čudiš?« upita prijatelj. »Tko odaje takvo otkriće prije vremena?«

Champollion se iznenada trgne. »Tko je knjižar?« Odjuri. Dršćućih ruku plaća on franke na prašnu tezgu; od brošure je prodano samo nekoliko primjeraka. Požuri kući, baci se na otrcani kanape, počne čitati.

Zatim u kuhinji udovica Mécran najednom meće lonce na stol. Iz sobe njezina podstanara prodre paklena vika. Ona sluša zabezeknuto, zatim otrči, otvori vrata. François Champollion leži na divanu, tijelo mu se grči, iz usta mu nadiru neartikulirani glasovi, ali on se smije, nema sumnje, sav se trese od nevjerojatnog histeričnog grohota.

U ruci mu knjiga Lenoïrova. Odgonetnuće hijeroglifa! To je netko prerano zadio zastavu! Champollion zna dosta o mogućno-

stima, da bi mogao rasuditi, da je sve, što Lenoir tvrdi, puka besmislica, slobodna izmišljotina, pustolovna smjesa od mašte i krive učenosti.

Ali taj udarac bijaše strahovit. Ne će ga zaboraviti. Njegova mu je potresenost pokazala, dokle je bio srastao sa zadaćom da učini, da mrtve slike govore. Kada iscrpen zaspi, stanu ga progoniti divlji snovi. Iz opojstva fantazmagorija govore egipatski glasovi. I u tom snu objasni mu se ono, što mu se u praksi tegobnoga života često zamućivalo: da je opsjednuti, da je čovjek, koga su hijeroglifi začarali, da je manijak.

Sanjaše samo o uspjehu. Taj mu se uspjeh činjaše dohvatljiv. Dok se nemirno valja, 17-godišnjak ne sluti, da ga od njegova cilja dijeli još više od desetak godina! On i ne sluti ništa o tomu, da će doći udarac za udarcem i da će on, koji nema ništa na pameti nego hijeroglife i zemlju faraona, jednoga dana otići kao izdajnik u progonstvo.

11. POGLAVLJE

VELEIZDAJNIK ODGONETAVA HIJEROGLIFE

KAO dječak od 12 godina, proučavajući stari zavjet u prvotnom tekstu, Champollion je u jednom članku izjavio, da je republikanska forma države jedino razumna. Odrastao u duhovnim strujama, koje su pripremile stoljeće prosvjetiteljstva i potakle veliku revoluciju, on je patio od novoga despotizma, koji se uvukao u edikte i dekrete i okrunjenjem Napoleona za cara otvoreno pokazao svoje lice. Drugačije nego mu brat, koji je bio očaran Napoleonom, on je ostao kritičan, unatoč svim uspjesima, i ni u mislima nije slijedio pobjednički pohod francuskoga orla.

Ovdje nije mjesto da govorimo o njegovu političkom razvitku. Nu, bi li trebalo prešutjeti, da je jedan egiptolog, neukrotiva nagona za slobodom, sa zastavom u šakama osvojio tvrđavu Grenoble-a? Da Champollion, koji je patio pod Napoleonovim režimom, nije podnosio Bourbone, i vlastitim rukama ipak skinuo s tornja citadele ljiljanski grb i izvjesio trobojnicu, istu zastavu, koju su oko petnaest godina bonapartisti vijali po svoj Europi, i da mu sada vrijedi kao znamen nove slobode.

Champollion opet bijaše u Grenobleu. Na desetog srpnja 1809. imenovan je profesorom povijesti na sveučilištu. Dakle, kad mu je bilo 19 godina, postao je profesor tamo, gdje je nekada kao učenik slušao predavanja, a među njegovim studentima bijaše mladih ljudi, koji su tek dvije godine prije sjedili s njim u školskoj klupi. Nikakvo čudo, što je stekao neprijatelja, što je zapao u mrežu spletaka, koju su naročito pleli stariji profesori, što se osjećahu da ih je nadmašio, prestigao, zapostavio?

I koje ideje zastupaše taj mladi profesor povijesti? On proglasi nagon za istinom za najviši cilj povijesnih istraživanja, i on je pod tim mislio apsolutnu istinu, a ne nekakvu bonapartističku ili bourbonsku. I on zahtijevaše u tu svrhu slobodu znanosti i on pod tim razumijevaše apsolutnu slobodu, a ne onakvu, kojoj bijahu postavljene granice naredbama i zabranom, i od koje se zahtijevalo da

se obazire na ono što nalažu moćnici i silnici. On zahtijevaše ono, što su proglasile glave u prve dane velike revolucije a čemu su se zatim malo po malo iznevjerili.

Stoga on bijaše politik, koji, hoćeš ne ćeš, morade doći u sukob sa svagdanjim zbivanjima. Nikada ne izdaje svoje ideje, ali često je bez srčanosti. Zatim on citira bratu, što bi netko drugi vjerojatno uzeo iz zaključnih riječi iz Voltaireova »Candidea«, a što on, orijentalist, uzima iz jedne svete knjige Orijenta: »Ori svoje polje! U Zend Avesta-i kaže se, da je bolje šest jarama suhe zemlje učiniti da bude orna nego dobiti dvadesetičetiri bitke, i ja mislim isto tako!« I zapleten u sve više spletaka, bolestan od toga, kojekakvim makinacijama kolega snižena mu plaća na četvrtinu, piše malo kasnije: »Sudbina mi je odlučena, siromah kao Diogenes, pokušat ću da kupim bačvu i vreću za svoju odjeću. Nadam se, da će me tada uzdržavati dobro poznati velikodušni Atenjani.«

Piše satire protiv Napoleona. Ali kad je napokon Napoleon srušen, kada 19. travnja 1814. saveznici ulaze u Grenoble, pita on, skeptičan i ogorčen, hoće li sada, pošto je odstranjena vlada despota, početi vlada ideja? I on sumnja.

Ali nadglasi li ikada žestina njegovih osjećaja za slobodu naroda i znanosti njegovu strast da proučava Egipat? On je i sada kao i prije nevjerojatno plodan. Čini ono, što je podalje, što je sporedno, napravi rječnik koptskoga jezika i u isto vrijeme piše kazališne komade, za salone Grenoble-a, među ostalim dramu o Ifigeniji. Sastavlja pjesme, političke šansone, koji s njegova pisaćeg stola odlaze pravo u usta ljudi na ulici; neshvatljiv rad, napriliku za njemačke učene stručnjake, ali u Francuskoj je to tradicija, koja u XII. stoljeću počinje od Petra Abelarda. I on čini ono, što mu ostaje glavnom životnom zadaćom: sve dublje ponire u tajne Egipta, kojega se ne lišava, svejedno da li na ulici odjekuje Vive l'Empereur! ili Vive le Roi! Piše nebrojene članke, priprema knjige, pomaže drugim autorima u svemu svijetu, poučava, muči se poučavajući osrednje studente. Sve to ždere njegove živce, njegovo zdravlje. U prosincu 1816. piše: »Moj koptski rječnik svaki je dan sve deblji. A njegovu je piscu obrnuto.« Uzdahne, kada je stigao na stranu 1069, i djelo još uvijek ne može da završi.

I tada dolazi »Stotinu dana«, od kojih Evropa još jednom zajeca od zahvata Napoleona, od kojih se ruši ono, što se naporno uspostavilo, koji od prognanika prave progonitelje, vladajuće opet podanicima, kralja bjeguncem, i koji i Champolliona istjeraju iz njegove učenjačke sobe: Napoleon se vraća! U zaista operetnom usponu, postavljajući mu miljokaze od neiskrenosti, novine pišu: »Zloduh je pobjegao!« »Vukodlak se iskrcao kod Cannesa!« »Tiran bijaše u Lyonu!« »Uzurpator stoji šezdeset sati pred glavnim gra-

dom!« »Bonaparte dolazi žurnim koracima!« »Napoleon će sutra biti među našim zidovima!« »Njegovo veličanstvo je u Fontainebleau-u«.

Na 7. ožujka Napoleon na pohodu glavnome gradu stoji pred Grenoble-om. Svojom kutijom za duhan kuca na vrata. Noć je. Obasjavaju ga baklje. Operna scena svjetske povijesti. Jer jednu strahovitu minutu stoji Napoleon sam protiv topova na nasipima, na kojima topnici žure jedan za drugim. Zatim krik: »Živio Napoleon!« i »Ulazi pustolov, koji odlazi iz Grenoblea kao car«, jer Grenoble, srce Dauphinéa, najvažnija je operaciona baza, koju treba osvojiti.

Champollionov brat, Figeac, nekada već oduševljen carem, sada se potpuno oduševi za nj. Napoleon traži jednog tajnika. Gradonačelnik mu dovodi Figeaca; slovo po slovo mu namjerno kazuje ime krivo: »»Champolleon«. »Kako li dobar znak«, uzvikne car, »ima polovicu moga imena!« Prisutan je i Champollion. Napoleon ga pita za njegov rad; čuje o koptskoj gramatici, o rječniku. I dok Champollion ostaje hladan (on već od svoje dvanaeste godine saobraća s vladarima, koji bogovima bijahu bliže nego Napoleon); car je očaran mladim učenjakom, dugo s njime razgovara, obećava mu imperatorski, da će zapovijediti da mu se oba djela tiskaju u Parizu. I ne samo to, drugoga dana pohodi ga u biblioteci, neprestance se povraća na njegovo proučavanje o jezicima — i to sve u dane i sate kada je na putu da ponovo osvoji svoje svjetsko carstvo. Sučelili se dva osvajača Egipta. Jedan, koji je zemlju kraj Nila uveo u svoje globalne političke planove i htio da ona nanovo nastane (hiljadu ustava htio je tada sagraditi, kako bi za sva vremena osigurao privrednu rentabilnost); i sada, ponovo zagrijan, pobliže čujući o koptskomu, odmah odluči da koptski uvede kao novi jedinstveni narodni jezik. A drugi, koji Egipat još nikada ne bijaše vidio, ali ono staro i propalo već hiljadu godina ugledao u duhu i poslije će ga osvojiti snagom svoga znanja i svoga razuma.

Ali Napoleonovi dani su odbrojeni. Brz mu drugi uspon, ali i drugi slom. Elba bijaše njegovo izletište, St. Helena njegova smrtna postelja.

Bourboni opet ulaze u Pariz. Nisu jaki, nisu moćni, dakle nisu ni osvetljivi. Ali može li biti drugačije nego da sada bude stotine osuda na progon, da se »kazne prosiplju kao nekada mana kod Židova«, da i Figeac bude među prognanicima, jer se eksponirao, kada je pratio Napoleona u Pariz? I da se brzim političkim postupcima mnogih zavidnika, koje je mladi profesor imao u Grenoble-u, ne razlikuje braću, jer su već bili zamjenjivani i kao učenjaci? I mlađi Champollion u zadnje sate »stotinu dana«, u isto vrijeme kada se očajno mučio da bi za jedan egipatski papirus skupio hi-

ljadu franaka, pomagao je utemeljiti takozvani »Delfinatski savez«, koji se izjavi za slobodu, a sada je ozloglašen da ne može biti više!

Kada rojalisti napredovahu prema Grenoble-u, Champollion bijaše na bedemima i poticaše na otpor, ne znajući gdje je veća sloboda i odakle stiže. Ali šta se događa? U trenu, kada general Latour počinje bombardirati unutarnji grad, kada znanosti i plod njegova rada dospijevaju u opasnost, tada Champollion žuri s bedema, ostavljajući iza sebe politiku i vojsku, trči u drugi kat zgrade biblioteke i ostaje tamo u njoj, vuče vodu i pijesak, sam u prostranoj kući sve dok traje topovska paljba, zalažući svoj život, da bi spasio svoje papirose.

U te dane Champollion, otpušteni profesor, prognan kao veleizdajnik, počinje raditi, kako bi na koncu konca odgonetnuo hijeroglife. Progonstvo traje godinu i pol. Zatim radi dalje neumorno. Opet su mu postaje Grenoble i Pariz. Prijete mu novim procesom za veleizdaju. U srpnju 1821. odlazi iz grada, u kojemu je od učenika postao akademikom, bježi kao bjegunac. Ali godinu dana poslije objelodanjuje on svoj spis *Lettre à M. Dacier relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques*, spis, u kojemu su osnovi za odgonetnuće i po kojemu njegovo ime bude u ustima svih, koji, mučeni pitanjima, na koja nije dosad odgovoreno, bijahu svrnuli svoj pogled na zagonetke piramida i hramova.

MAKAR koliko zvučilo značajno i zanimljivo: hijeroglifi, koji bijahu pred očima svemu svijetu, o kojima je pisao čitav niz antiknih autora, a trudio se da ih odgonetne zapadni srednji vijek neprestance; što ti hijeroglifi koji tada, nakon Napoleonova pohoda, stigoše u učenjačke sobe u nebrojeno prijepisa, ipak još ne bijahu odgonetnuti — tome nije kriva samo nemoć, niti samo pomanjkanje znanja u mnogih, nego i zabluda jednog jedinog.

Herodot, Strabo i Diodor proputovali su po Egiptu i istakli, da su hijeroglifi nerazumljivo slikovno pismo. Ali samo Horapollon, u IV. stoljeću naše ere, ostavio je potanki opis šta oni znače (natucanja Clemens-a Alexandrinus-a i Porphirius-a nisu razumljiva). Jasno je, da stoga, što nije bilo nikakva uporišta, Horapollonov spis bijaše ishodište svih promatranja. Ali Horapollon govoraše o hijeroglifima uvijek kao o nekom slikovitom pismu, i svako objašnjavanje dakle, stotine godina, bijaše nastojanje naći u slikama simboličan smisao. Od toga se mašta neznanstvenika razuzdavala, a učenjaci su očajavali.

Kada je Champollion odgonetnuo hijeroglife, spoznade se, koliko je istine bilo u Horapollona, tada vidješe razvitak, koji potjecaše od jasne rane simbolike, u kojoj valovita linija predstavljaše vodu, osnovna linija kuću, zastava boga. Takva simbolika, slijedeći Horapollona primijenjena na kasnije napise, uputi na stramputice.

Na tim stramputicama bijaše pustolovno. Isusovac Athanasius Kircher, poznati izumitelj (među ostalim konstruktor laternae magicae) objavi od 1650.—1654. u Rimu četiri sveska prijevoda hijeroglifa, od kojih ni jedan jedini ne bijaše ispravan; nije dapače pogodio ni najudaljeniji smisao. Skupina znakova »Autokrator«, pridjevak rimskih careva, čitaše on »stvarač plodnosti i sve vegetacije je Osiris, čiju tvoračku snagu uvlači sveti Mofta iz neba u svoje carstvo«.

Pa ipak on je spoznao, koliko vrijedi proučavati koptski jezik, taj posljednji oblik jezika Egipta — a to su deseci drugih učenjaka poricali.

Stotinu godina kasnije izjavi De Guignes, pred »Pariskom akademijom za natpise«, na osnovu hijeroglifskih uspoređivanja, da su Kinezi egipatski kolonisti. Pa ipak (gotovo kod svakoga istraživača dometnuti je ovaj »pa ipak«, jer svaki je pronašao barem jedan jedini ispravni trag) — on je egipatsko kraljevsko ime »Menes« čitao točno. Letimice mu to jedan protivnik obrne u »Manouph«; a to Voltaire-a, toga najžučnijega komentatora duha u svoje doba, potakne da se izdreči protiv etimologa, »za koje, samoglasnici ne znače ništa, i kojima je do konsonanata malo stalo«. (Uostalom engleski istraživači u isto vrijeme, oprečno posljednjoj tezi, smatrali su da su Egipćani došli iz Kine.)

Čovjek bi mogao misliti, da će to, što je nađen trojezični kamen iz Rosette zaustaviti kojekakva čudna naslućivanja. Slučaj bijaše protivno. Put do rješenja činjaše se sada tako očit, da se na nj usuđivahu zakoraknuti i laici. Neki bezimenik iz Drezdena ispisa iz kratkoga hijeroglifskoga ulomka Rosettane sav grčki tekst. Neki Arapin Ahmet Bin Abubekr »otkrije« neki tekst, koji inače ozbiljni orijentalist Hammer-Purgstall dapače prevede; neki pariski bezimenik spoznade u nekom napisu hrama u Denderi 100. psalam; a u Genovi bude objavljen prijevod napisa tako zvanih »Pamfilyskih obeliska«, koji su trebali da budu »četiri hiljade godina prije naše ere napisano izvješće o tomu, kako su pobožni pobijedili zle.«

Jedno egipatsko na rebus nalik slikovno pismo pri svršetku IV. stoljeća prije naše ere, iz kojega se kasnije razvijahu različite vrste pravih hijeroglifa. Istom nekoliko desetljeća zna se: To je kao sokol simbolizirani kralj, koji jednu pobijeđenu sirijsku zemlju (oval glave Sirijca šiljaste brade) drži na konopu, dakle pod svojim gospodstvom. On sjedi na šest lotosovih cvjetova, to jest na 6000 zarobljenika. Ostve, koje su pod tim otisnute, označavaju, vjerojatno, ime zemlje; četverokut, ispunjen valovitim linijama, trebalo bi da pokaže, da se ta zemlja nalazi kraj vode — obadvoje upozorava da je to Sirija.

Slika 12

Mašta je nadmašila sebe. Sparila se s neobičnom arogancijom i glupošću u grofa Palin-a, što tvrđaše, da je na prvi pogled spoznao bitnost Rosettane. Oslanjujući se na Horapollona, na pitagorski nauk i na Kabalu, on ih simbolizirаše tako hitro, da u jednoj jedinoj noći dospije do posljetka, osam dana poslije predade to javnosti, i, kako sam tvrdi, tom se brzinom očuvao od »sistematskih zabluda, koje jedino mogu poteći od duga promišljanja«.

Usred toga vatrometa odgonetnuća Champollion sjeđaše, sređujući, uspoređujući, ispitujući, stupanj po stupanj se penjući do rješenja, i zatim morade čuti, da je Abbé Tandeau de St. Nicolas napisao brošuru, u kojoj se navlas dokazuje, da hijeroglifi nisu nikakvo pismo, nego neki ukras. — Nesmeten, Champollion piše već 1815. u jednom pismu o Horapollonu: »Ovo se djelo naziva *Hijeroglyphica,* ali u njemu se uopće ne izlaže ono, što mi nazivamo hijeroglifima, nego simbolične skulpture svetih, to jest, egipatski znameni, koji su sasvim različiti od zbiljskih hijeroglifa. To je protiv općega shvaćanja, samo dokaz za ono, što iznosim, i nalazi se na egipatskim spomenicima. U emblematskim prizorima vide se svete skulpture, o kojima govori Horapollon, kao zmija, koja se grize za rep, jastreb u položaju kako ga je prikazao, nebeska kiša, čovjek bez glave, golub s lovorom i t. d., ali oni se ne vide na pravim hijeroglifima!«

Tih godina u hijeroglifima je viđen sistem nekoga mističkoga epikurejstva, kabalistične astrološke i gnostičke tajne znanosti, poljoprivredne trgovačke i upravo tehničke upute za praktični život; iz njih su pročitavali dijelove biblije i, štaviše, pretpotopnu književnost, kaldejske, hebrejske pa i same kineske rasprave; »baš kao da Egipćani nisu imali nikakva vlastitog jezika da se izraze«, primjećuje uz to Champollion.

Svi ti pokušaji objašnjavanja temelje se više ili manje na Horapollonu. Bijaše samo jedan put za odgonetavanje. I to suprotno Horapollonu. A njime iđaše Champollion.

ZA velika otkrića duha malo se kada može točno ustanoviti u koje su vrijeme nastala. Ona su posljedak nebrojenih razmišljanja, dugogodišnjega vježbanja duha za jedan jedincati problem, prekrižje svijesnoga i nesvijesnoga, pažnje, usmjerene na jedan cilj, i bludećega sna. I rijetko kada rješenje nastaje u jedan mah.

Velika otkrića gube od svoje veličine, bavi li se čovjek njihovom pretpoviješću. Znajući za princip, posmrtnicima se ta zastranjenja i stamputice čine naivnima, krive predodžbe opsjenom, problemi priprostima. Danas je teško predočiti, šta to znači, da je Champollion malo po malo suprotstavljao vlastito mišljenje mišljenju učenoga svijeta, što se oslanjao na Horapollona. Ne

snije se zaboraviti, da su učenjaci i publika držali do čovjeka Horapollona, jer su u njemu poštivali autoritet, kao njihovi srednjovjekovni kolege u Aristotelu, kao kasniji teolozi u crkvenim ocima, nego, skeptični da ne mogu biti više, oni nisu imali nikakve druge mogućnosti već: hijeroglifi su slikovno pismo! Ovdje su na štetu istraživanja bili autoritativno izjavljivanje i očevidnost. U Horapollonu nije govorio samo netko, koji je posljednjim napisanim hijeroglifima bio bliže barem hiljadu i pol godina, nego je on kazao, što svatko mogaše vidjeti: to su slike, slike i opet slike!

I u času, koji ne znamo ustanoviti, budući da Champollionu pade na um da su hijeroglifske slike »slova« (točnije kazano »glasovni znakovi«; njegova vlastita najranija formulacija glasi: »... a da nije stoga alfabetski, pa ipak glasovno«), tada istom nastade preokret, odvratak od Horapollona, koje morade voditi do odgonetnuća. Je li nakon takva života, nakon takva rada još uopće moguće govoriti o nekoj dosjetci? Je li tu nastupila neka sretna minuta? — Kada je Champollionu prvi put došla ta misao, on ju je odbacio. Kada je jednoga dana znak ležeće zmije poistovetio sa »f«, on je tu konstataciju opet otklonio, jer da se ne može održati. Kada su drugi (Skandinavci Zoëga i Åkerblad, Francuz De Sacy, a prije svega Englez Thomas Young) spoznali demotski dio Rosettane kao »pismo od slova«, tada dospješe do rješenja djelomice. Ali oni ne pođoše dalje, okaniše se toga ili opozvaše, a De Sacy izjavi, da je potpuno kapitulirao pred hijeroglifskim spisima, koji tu bijahu »nedotaknuti kao sveta škrinja«.

Pa i sam Thomas Young, koji je postigao izvrsne rezultate, odgonetavajući demotski dio, jer ga čitaše »glasovno«, poreče još 1818., tako što je, pri odgonetavanju imena Ptolomej, te znakove rastavio samovoljno opet u slova, u jednosložne i dvosložne vrednote.

I tu izlazi na vidjelo razlika između dviju metoda i dvaju posljedaka. Prirodoslovac, Young, nesumnjivo genijalan čovjek, ali neškolan filološki, koji je radio šematski, prispodabljajući, umnim interpoliranjem, ipak je odgonetnuo još samo nekoliko riječi; divan je dokaz o njegovoj intuiciji, kada mu Champollion kasnije potvrđuje, da je s listine njegove 221 simbolične skupine 76 ih razjašnjeno ispravno. Champollion, koji je znao više od desetak starih jezika, a svojim znanjem koptskoga približio se duhu jezika staroga Egipta bliže nego itko drugi, ne odgonetaše, kao Young, pojedine riječi ili slova, nego spoznade sistem. On razjašnjavaše, ali je učinio i to da pismo bude čitljivo i učljivo. I u času, kada je on sistem spoznao u osnovnim crtama, tada se zaista opet mogao koristiti svojim naumom, o kojem se već odavno bijaše čulo kao o naslućivanju: da bi se prvo odgonetavala imena kraljeva.

ZAŠTO prvo imena kraljeva? Pa i ta misao danas je kao priprosta. Napis iz Rosette, upravo smo saopćili, sadržavaše vijest, da je svećenstvo kralju Ptolomeus-u Epifanesu odalo naročite počasti. Grčki tekst, koji je odmah bio čitljiv, to je potpuno objasnio. Ali sada ondje, gdje se u hijeroglifskom natpisu ime kralja mogaše tek naslutiti, nađe se skupina glasova, koja bijaše zatvorena u jedan krug, koji nazvaše »Cartouche«.

Ne bijaše li kao na dlanu, da se u toj »Cartouche«, što je istaknuta, jedino dala naslutiti riječ, koja bijaše dostojna da se istakne, ime kralja? Nije li rad nekoga inteligentnoga učenika, da se slova imena Ptolomej svrstaju pod pristale im hijeroglifske znakove i tako se (po staromu načinu pisanja) 8 hijeroglifskih zrakova poistovete s osam slova?

Sve su velike misli priproste, kad se promatraju poslije. To što je učinio Champollion, znači prekid s horapollonskom tradicijom, koja je četrnaest stoljeća zbunjivala glave. Ništa ne umanjuje trijumf otkrovitelja, kojemu sada sreća odmah dade u ruke izvrsnu potvrdu. God. 1815. nađen je takozvani »Obelisk iz File«, koji je arheolog Banks 1821. donio u Englesku i na kojem su se isto tako (drugi »kamen iz Rosette«) vidjeli jedan hijeroglifski i jedan grčki natpis. I na njemu se nađe uokvireno u »Cartouche« ime Ptolomeja. Ali bijaše uokvirena još jedna druga skupina natpisa. Champollion, vođen grčkim natpisom na podnožju obeliska, naslućivaše, da bi to moglo biti ime Kleopatre.

Opet zvuči priprosto da ne može priprostije: ali kada je Champollion obje te skupine natpisa, prema imenima koja je naslućivao, napisao jednu pod drugu (ovdje po našemu načinu pisanja),

P t o l o m e j

K l e o p a t r a

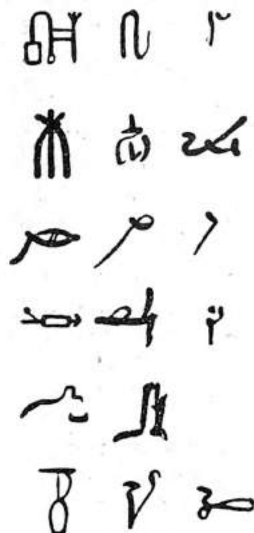

»Cartouche-e« koje su Champolliona izvele na pravi put do odgonetnuća hijeroglifa.
Slika 13

i kada se u imenu Kleopatre 2., 4. i 5. znak slagahu sa 4., 3. i 1. imena Ptolomeja, tada je ključ za odgonetnuće hijeroglifa pronađen. Samo ključ za neko tuđe pismo? — Ključ za sva zaključana vrata Egipta.

DANAS znamo, kako je neizmjerno zamršen hijeroglifski sustav pisma. Danas student uči kao nešto, što se samo po sebi razumije, ono što je nekada bilo nespoznatljivo; uči, što Champollion, oslanjajući se na tu prvu spoznaju, naporno postignu, i što nekada morade ostati kao neprogledivo, jer bijaše zamršeno trima tisućljećima. Danas znamo preinake hijeroglifskoga pisma, znamo o razvitku, koji se razvijao od starih hijeroglifa do jednoga pisma za pisanje, takozvanog »hijeratskoga«, i zatim još kasnije, dalje skraćeno, dalje izdjelano, dokrajčilo se jednim pismom upotrebljivim, »demotskim«. Učenjak u vrijeme Champolliona nije vidio taj razvitak. Otkriće, koje mu je pri tom natpisu pomagalo i dalje, ne posluži mu kod slijedećega. Koji je današnji Evropljanin kadar čitati rukopis kakva monaha iz XII. stoljeća, i onda kada je upotrebljen i neki moderni jezik? A neki gizdavi inicijal kakva srednjovjekovnog zgodopisa nije jasan, niti ga kao neko slovo može prepoznati netko tko nije za to izobražen. Ali od takvih pismâ, koja spadaju u naš vlastiti kulturni krug, nismo daleko ni hiljadu godina. Učenjak ipak, koji je upravio pogled na hijeroglife, vidio je u nekom tuđem kulturnom krugu razvitak pisma od tri hiljade godina!

Hijeroglif.	Hijerat.	Demot.
1500	1300	400—100

Primjer za to kako su se razvijeni hijeroglifi razvijali dalje u hijeratsko, a zatim u demotsko pismo.

Slika 14

Danas nema tegobe razlikovati između »fonetskih znakova«, »znakova riječi« i »znakova značenja«, a tim poddiobama uređen je prvi red u različitosti znakova i slika. Danas više nije smetnja, ako se neki natpis mora čitati zdesna nalijevo, drugi slijeva nadesno, treći odozgo dolje; jer zna se, da to bijaše običaj u različita vremena. Rosellini u Italiji, Leemans u Nizozemskoj, De Rougé u Francuskoj, Lepsius i Brugsch u Njemačkoj primetnuše spoznaju spoznaji. Deset hiljada papirusa dođoše u Evropu; sve novi natpisi s grobova, spomenika, hramova čitahu se napokon točno. Poslije smrti Champollionove objelodanjeni su njegova *Grammaire égyptienne* (Pariz 1836—1841), zatim prvi pokušaj da se sastavi staroegipatski rječnik (razjašnjenje jezika je napredovalo uvijek usporedo s odgonetavanjem pisma), *Bilješke* i *Monumenti.* Gradeći na tim rezultatima i istraživanjima, znanosti je uspjelo zakoračiti ne

baš potrebni, pa ipak ponosni, korak od odgonetnuća do pisanja. U *Egytpian Court* kristalne palače u Sydenhamu imena kraljice Viktorije i njezina muža princa Alberta unesena su u hijeroglifima. Natpis, kada je utemeljeno dvorište *Egipatskoga muzeja* u Berlinu, napisan je hijeroglifskim znakovima. I već je Lepsius na Keopsovu piramidu kod Gizeha stavio tablu, na kojoj su hijeroglifima ovjekovječena imena i vladarsko dostojanstvo Friedricha Wilhelma IV. (On je opremio ekspediciju.)

Čovjek, kojemu pripada slava zbog toga, što je učinio da spomenici govore — premda on zemlju, koju proučavaše, poznavaše do svoje 38. godine samo po natpisima — taj čovjek je zaslužio da ga slijedimo na jednomu njegovu prvom zbiljskom egipatskom pustolovnom putu! Na egipatskom tlu!

NIJE uvijek učenjaku dano da vidi, kako su njegove teorije točne. Često mu se ne pruža ni prilika da vidi zbiljska mjesta, po kojima je njegova mašta desetljeća bludila.

Champollionu ne bijaše suđeno da svojim velikim teoretičkim osvajanjima dometne još i to da iskapa. Ali Egipat je vidio. I na svoje oči je vidio, kako je točno ono, što je mislio u klauzuri. Još kao mladić, osim što je pokušavao odgonetavati, on je radio kronologiju i topografiju starog Egipta, i nizala mu se hipoteza na hipotezu, kada je trebalo, neku statuu, neki natpis vremenski i prostorno svrstati na osnovu malih uporišta. Sada on dođe u zemlju, gdje je istraživao, i nađe se u prilici zoologa, koji od ostataka kostiju i okamina modelira lik dinosaurusa i najednom ga susreće u svoj njegovoj spodobi.

Champollionova ekspedicija (od srpnja 1828. do prosinca 1829.) trijumfalni je pohod.

Samo još službeni francuski predstavnici nisu zaboravili, da je on nekad smatran za veleizdajnika (postupak je obustavljen mjerama i naredbama jedne »tolerantne monarhije«; točnih pojedinosti o tomu nema). Ali urođenici se strkaše, da vide onoga, koji »znade čitati pismo staroga kamenja«. Champollion morade postupati vrlo strogo, kako bi učesnike u svojoj ekspediciji svaku večer skupio na lađe Nila »Hathor« i »Isis«, pod zaštitu »dviju ljubaznih egipatskih boginja«. Oduševljenje urođenika oduševljava ekspediciju, dok ona konačno guverneru Girge, Muhamedu Bey-u pjeva, štaviše, marseljezu i slobodarke iz *Nijeme iz Porticia*. Ali ekspedicija i radi. Champollion ide od otkrića do otkrića, od potvrde do potvrde. U kamenolomima kod Memfisa on jednim pogledom prepoznaje i rubricira radove različitih epoha. U Mit-Rahine otkriva on dva hrama i čitavi grad mrtvih. U Sakari (gdje nekoliko godina poslije nastane veliko nalazište za Mariette-a) on nalazi kraljevsko

	Znak	Prepis	Predstavljeni predmet	Opaske
1		ꜣ	jastreb	tvrd glas
2		j	trska	
	ili	jj,j		od sred. carstva u izgovoru za j
3		ꜥ	podlaktica	stisnut bezglasan grlen glas
4		w	prepelica	
5		b	noga	
6		p	stolica	
7		f	rogata zmija	
8		m	sova	
9		n	voda	
10		r	usta	
11		h	dvorište	
12		ḥ	laneni splet	muklo izgovoreno kao h
13		ḫ	placenta (?)	kao hrvatski h u ah
14		ẖ	trbuh životinja sa sisama	slično predašnjem glasu
15		s	kračun	prvotno tvrdi s } s
16		ś	nabrana tkanina	prvotno bezglasan s } s
17		š	ribnjak, jezero	kao hrvatski š
18		ḳ	obronak	dubok guturalan glas k
19		k	korpa s ručkom	
20		g	stalak za vrčeve	
21		t	kruh	
22		ṯ	priuza	ili kao engl. *the* ili hrv. č
23		d	ruka	
24		ḏ	zmija	ili kao *ds* ili kao *dž*

ime »Onnos« i smjesta ustanovljuje da spada u najranije doba. U Tell-el-Amarna otkriva on, da gorostasna građevina, koju je Jomard označio kao hambar, u zbilji bijaše veliki hram grada.

A zatim mu je bio trijumf, kad je vidio, da je imao pravo, što je tvrdio tvrdnju, kojoj se, šest godina prije toga, smijala čitava egipatska komisija.

Brodovi su u Denderi. Pred njima je hram. Jedan od velikih egipatskih hramova, o kojemu danas znamo da su ga gradili kraljevi XII dinastije, najsilniji vladari »novoga carstva«, Tutmosis III., Ramses Veliki i njegov nasljednik, konačno Ptolomejci i Rimljani Augustus, Nerva, a vrata mu i zidove, kojima je opkoljen, pravili su još Domi-

Tabela, koja pokazuje kako je napokon razvijen egipatski »alfabet«. Dvadeset i četiri slova, ali sve konsonanti. Budući da takvim pisanjem jedan sastav »m-n-h« mogaše značiti i »vosak« i biljku »papirus« i »mladić«, jasno je, koliko li tegobno bijaše odgonetavanje.

Slika 15

cijan i Trajan. Dotle su 25. svibnja 1799. dospjele Napoleonove čete, strahovito pješačeći, i stale zadivljene slikom pred sobom. Tu je, nekoliko mjeseci prije, general Desaix prestao čitavom svojom divizijom progoniti Mameluke, očaran silinom i divotom jednoga propaloga carstva (koje li predodžbe za kakva generala u XX. stoljeću). Tu sad stajaše Champollion; poznata mu gotovo svaka pojedinost iz izvješća, crteža, kopije natpisa (kako li je često o tomu razgovarao s Denonom, pratiocem generala Desaixa). Noć, vedra, egipatska noć puna mjesečine; njegovi pratioci navaljuju, on popušta, i petnaest učenjaka ekspedicije, na čelu joj Champollion, jurišaju na hram, ne mogući se više suzdržati. Skupina »koju bi kakav Egipćanin smatrao za pleme Beduina, Evropljanin za četu dobro oboružanih kartuzijanaca!«

L'hote, jedan učesnik, izvješćuje, a jezik mu muca: »Projurimo nasreću kroz neku šumicu palma — vilinski vidik na mjesečini! Zatim u neku visoku travu, trnje i grmlje! Vratiti se? Ne, to ne ćemo. Ići naprijed? Ne znamo kako. Dignemo strahovitu viku, ali odgovor nam samo daleki lavež. U to ugledamo nekoga odrpanog felaha, zaspao iza nekog stabla. Oboružan štapom, obučen u nekakve crne prnje izgleda kao demon (»neka putujuća mumija«, kako ga naziva Champollion). Zabezeknut i ršćući, on se podigne, sav u strahu, da će ga netko ubiti ... Ali pješačimo valjano još dva sata. I napokon ukazuje se hram sav u svjetlosti, slika kojoj se divimo, od koje smo pjani ... Putem smo pjevali, da bi zabebelijali svoju nestrpljivost, ali ovdje pred Propylonom, preplavljenim nebeskom svjetlošću — koje li osjećanje! Pod Portikusom, poduprtim gorostasnim stupovima, potpuni je mir i tajanstven čar, koji proizvodi duboka-sjena — a vani sja mjesečina! Nevjerojatna divna opreka ...

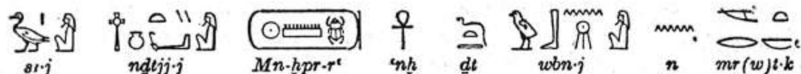
Zatim u nutarnjosti zapalimo vatru od suhe trave. Nova draž, novi izljev oduševljenja, kao iznenadni delirij. To što nas obuze, bješe kao groznica, kao ludilo. Sve spopade ekstaza ... Ta čarobna slika, ispunjena magijom, bijaše z b i l j a — pod Portikusom u Denderi.«

A šta piše Champollion? Drugi ga zovu »meštrom«; i već po svomu položaju on je umjeren. Ali pod namjernom treznoćom njegovih riječi ćuti se uzbuđenje. »Ne ću pokušati opisati osjećaj, koji nam nastade od portikus-a velikoga hrama. Mogao bi se dakako izmjeriti, ali to predočiti nije moguće. On je sjedinjenje miline i veličanstva, da se to ne može zamisliti ljepšim. Ostadosmo dva sata, zadivljeni; s našim jadnikom, felahom, prođosmo kroz dvorane i pokušasmo na mjesečini čitati natpise na izvanjskoj strani.«

To je prvi veliki dobro sačuvani egipatski hram, koji čežnjivac vidi. A ono, što on bilježi u noći i na dan poslije toga, pokazuje, kako li silno taj čovjek življaše u Egiptu, kako li on u mašti,

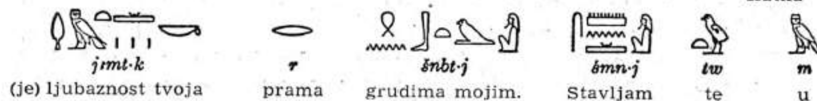
u snu i misli bijaše spreman, te mu ništa ne izgledaše zbilja novo; sve mu bijaše samo potvrda, da mu neslućeno nadođoše misli na jednom metafizičkom presjeku, gdje i racionalistički duhovi dožive prosvjetljenje, koje iznenađuje samo učenog pratioca. Za većinu pratilaca Champolliona bijahu hram, vrata, stupovi i natpis samo kamen i mrtvi spomenik. Za njih zanimljivi kostim, koji bijahu obukli, bijaše samo kostimiranje — dok Champollion u njemu življaše. Svi bijahu ošišani do kože, i nošahu goleme turbane. Na sebi imađahu zlatno izvezene tunike i žute čizme. »Nosimo ih dobro i držeći se ozbiljno«, veli L'hote. Ali ta je opaska šala što se tiče kostima. Champollion, međutim, već godine u Grenobleu, i u Parizu, zvan »Egipćanin«, kreće se — svi prijatelji svjedoče — kao kakav urođenik.

On ne samo da odgonetava, on ne samo da razjašnjava. On koncipira, najedamput mu nenadano padne nešto na um. On govori o svomu trijumfu nad komisijom: ovo nije hram božice Isis, kako se tvrdi, ovo je hram Hathor-e, boginje ljubavi. I ovaj hram mora li da je »prastari«? Svoj konačni oblik mora da je dobio istom pod

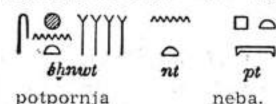

Tako danas čitamo egipatske hijeroglife.

Slika 16

Ptolomejcima, dovršili su ga Rimljani (to doba od osamnaest stoljeća znači malo prema trideset stoljeća, u kojima se prije toga dovršila egipatska povijest). I silni utisak pod blijedim mjesecom ne priječi mu da spozna, da je ta građevina doduše »remek-djelo arhitekture«, pa ipak »pokrivena skulpturama u najrđavijem stilu«. »Neka mi komisija ne uzme za zlo«, »ali basreljefi u Denderi su odvratni, i drugačije ne mogaše ni biti — oni potječu iz epohe propadanja. Skulptura već bijaše izopačena. Ali graditeljstvo, koje kao neka šifrirana umjetnost bijaše manje podvrgnuta preinakama, još se održalo dostojno bogova Egipta i da mu se dive sva stoljeća.«

Kada je tri godine poslije toga Champollion umro, preminuo je prerano za mladu znanost egiptologije, i prerano da iskusi kako mu se neograničeno odaje priznanje. Odmah nakon njegove smrti pojave se napadaji, osobito engleskih i njemačkih učenjaka, koji, zaslijepljeni, otklanjahu njegov sustav odgonetavanja, unatoč očevidno ispravnim posljedcima. Ali ga Nijemac, Richard Lepsius, izvrsno opravda, pronašavši 1866. dvojezični takozvani »dekret iz Kanopusa«, kojim se bjelodano potvrđuje, kako je Champollionova metoda točna. Napokon Francuz Le Page-Renouf govorom pred »Royal Society«, 1896., u Londonu postavlja Champolliona na mjesto, koje mu pripada — 64 godine poslije njegove smrti.

Champollion je odgonetnuo tajnu pisma. I sada mogaše da počne rad motikom i lopatom!

12. POGLAVLJE

»ČETRDESET STOLJEĆA GLEDA ODOZGOR NA VAS!«

U OVOJ knjizi je samo pregled. U njoj se ide od vrhunca do vrhunca; i ne možemo se dovoljno posvetiti marljivosti učenjaka, kojih zasluga bijaše rubriciranje, katalogiziranje, ali i sasvim smiono razjašnjavanje, stvaračka hipoteza i plodonosni poticaji.

U redoslijedu, koji diktira naš način promatranja — velika egiptološka otkrića u desetljećima nakon što je Champollion odgonetnuo hijeroglife, nadovezuju se na četiri imena. Mogu se navesti prezimena. To su Talijanac Belzoni, skupljač; Nijemac Lepsius, uređivač; Francuz Mariette, čuvar pečata; i Englez Petrie, mjerilac i razjašnjavač. Bilo bi za budućnost dobro, kad bi se u tome vidio znamen, što su pripadnici četiriju velikih evropskih nacija zajedno radili na istome djelu, stremili istomu cilju, sjedinjeni nagonom za spoznajom i istinom, nagonom koji je iznad svega ostalog, i koji je istom u našem stoljeću ponovo podvrgnut nacionalnim prohtjevima, čime se to stoljeće ne bi smjelo ponositi.

»Jedan od najznačajnijih ljudi u čitavoj povijesti egiptologije« veli arheolog Howard Carter, i on time misli da je to Giovanni Battista Belzoni (1778—1823), koji se nedugo prije nego stiže u Egipat, iskazivao u jednom londonskom cirkusu kao »jaki čovjek«. Carterova opaska cilja više na ličnost, nego na ono, što je postigla. Već odavno znamo, da u povijesti arheologije nastranici igraju važnu ulogu. Ali nastraništvo Belzoni-evo zaista je jedno od najnaročitijih.

Potječući od ugledne rimske porodice, rođen u Padovi, trebao je da bude duhovnik ili monah. Prije nego stiže da se obuče za svećenika, dospije u političke spletke. Namjesto u talijanske tamnice, uvijek spremne da prime, on ode u London. Postoji izvješće, u kojemu se taj »talijanski gorostas« i »jaki čovjek« opisuje, kako svake večeri nosi po nekoliko ljudi naokolo oko jedne tingl-tangl pozornice, očevidno još daleko od taštine da bude arheolog. Čini

se da je zatim studirao strojarstvo (ali pripisuju mu i šarlatanstvo), jer 1815. on smatra, da bi u Egiptu okušao sreću time što će uvesti kotač koji pokreće voda, a kojim bi se moglo izvršiti četiri puta više rada nego li spravama koje imaju urođenici. U svakom slučaju bijaše to čovjek spretan, jer ipak je dobio dozvolu da svoj model izloži u palači Muhameda Ali-a, ne baš neopasnoga čovjeka, koji tada bijaše na prvim stepenicama uspjeha, što ubogom Albancu, poslije trgovcu kave, vojskovođi i paši pomogne da zagospodari Egiptom i jednim dijelom Sirije i Arabije. Kada Belzoni bijaše kod njega, on bijaše namjesto protjeranoga turskog guvernera već deset godina paša, kojega je priznavala Porta. Dvaput je hametice porazio engleske čete i napravio jedan od velikih pokolja u svjetskoj povijesti: svoje političke prepirke s mamelucima riješio je tako, što je svih četiri stotine osamdeset begova, pod izlikom da ih poziva na gozbu, sazvao u Kairo, i naredio da ih pritom poubijaju. Bilo kako bilo, Muhamed Ali, inače, kako se vidi, odan napretku, nije se dao ipak zavesti tim Belzonijevim kolom na vodi. Ali Belzoni je međutim isposlovao od Buckhardta, Švicarca, koji je putovao po Africi, da ga uvede k britanskomu generalnom konzulu u Egiptu, k Saltu, i obijesno obeća, da će mu »kolosalnu bistu Memnonovu« (Ramsesa II., koja je sada u »Britanskome muzeju«) donijeti iz Luxora u Aleksandriju.

Njegovih budućih pet godina ispunjeno je skupljanjem. Skupljaše najprije za Salta, zatim za sebe. Skupljaše sve, što mu god dođe pod lopatu, od skarabeja do obeliska. (Jedan mu obelisk prilikom prenošenja pade u Nil; ali on ga izvadi). On to činjaše jedno vrijeme, kada je Egipat, već poznat kao najogromnije groblje starina na svijetu, bez plana i bez izbora pljačkan, i nitko ne oklijevaše, da antikno zlato osvaja metodama kopača zlata, koje su dvadesetljeća kasnije upotrebljavane u Kaliforniji i Australiji za osvajanje prirodnoga zlata. Zakona ne bijaše ili ne bijahu poštivani, i više nego jedamput razmirice su dokončavane puškom.

Zar bijaše čudno, što strast za skupljanjem, kojoj bijaše samo do predmeta a ne do saznanja, više razaraše nego otkrivaše, više štete napravi nego znanja sakupi? Pa i Belzoni, kako se brzo ispostavilo, unatoč svomu životu punom promjena, bijaše našao vremena da stekne neko stručnjačko znanje, ne susprezajući se da se na koji bilo način domogne predmeta. On razbijaše zapečaćene grobne komore jednim zidoderom.

Zbog takve metode, od koje se modernomu arheologu kosa diže, bilo bi nerazumljivo, kako jedan čovjek, kao Howard Carter, na drugomu mjestu o njemu može kazati, da mu za njegova iskapanja i »za način i vrst kako ih je izvodio treba odati svako priznanje«, kada Belzoni ne bi bio smatran za dijete svoga doba i kad osim

toga ne bi bio učinio dvije stvari, koje on, u velikoj mjeri, učini prvi i koje su postale prve karike jednoga još neprekinutoga lanca arheoloških istraživanja.

U listopadu 1817. otkrije Belzoni u dolini Biban-el-Muluk kod Tebe pokraj ostalih grobova grob Sethos-a I., stotinu metara dugački grob predšasnika Ramsesa Velikoga, pobjednika Libijaca, Sirijaca i Hetita. Divni, ali prazni lijes od alabastra, koji je uz to našao, nalazi se u muzeju Soane u Londonu. (Tri hiljade godina bijaše već prazan taj sarkofag; gdje li je mumija, kojim li pustolovnim putem ode — Belzoniju ne bijaše suđeno da to otkrije.) Otkrićem toga groba počinju se pronalaziti važni nalazi u »Dolini kraljeva«, nalazi od kojih su najveći pronađeni istom u našem stoljeću.

A pola godine kasnije, dne 2. ožujka 1818., otvori Talijan kako to još i dandanas kaže pohodiocu natpis nad ulazom, drugu piramidu kod Gizeha, piramidu Sefra, i prodre do u grobnicu! Tim prvim istraživanjima počinje znanost o piramidama, o najvećim građevinama staroga svijeta, i iz tmine egipatskoga ranoga doba izdvojiše se unutar gorostasnih geometrijskih pukotina prve ljudske crte.

Belzoni ne bijaše prvi, koji je premetao u »Dolini kraljeva«. Pa ne bijaše ni prvi, koji je tražio ulaz u piramidu. Ali on bijaše — premda mnogo više tražilac zlata nego istine — prvi koji na dva mjesta, pred grobnicom i piramidom, naiđe na arheološke probleme, što su i dandanas na istim mjestima zagonetni.

Belzoni ode 1820. u Englesku i priredi izložbu u Londonu u osam godina prije toga sagrađenom »Egyptian Hall-u« u Piccadilliu. Lijes od alabastra i model groba Sotos-ova bijahu najdivniji komadi. Nekoliko godina poslije, na novomu istraživačkom putu u Timbuktu, on umre. I može mu se oprostiti, što je u »Ramesseumu« u Tebama svoje ime ovjekovječio na prijestolju Ramsesa II. i time kao prvi, pokraj mnogih zaslužnih, započeo zbirku, koju nastaviše naraštaji »što skupljaju«, naraštaji Mr. Brown-a, gospodina Schmidta i Messieurs-a Blanc-a sve do dana današnjega na nezadovoljstvo arheologa.

Belzoni bijaše veliki skupljač. Dođe vrijeme za sređivače.

ALEXANDER VON HUMBOLDT, putnik i prirodoslovac, potaknuo je kralja Friedricha Wilhelma IV. pruskoga (koji je inače imao više planova nego je uradio djela), da odobri znatna novčana sredstva za istraživanja u Egiptu. Za vodiča je izbran Richard Lepsius, kojemu je bilo jedva trideset i jedna godina. Izbor ne bi mogao biti bolji.

Lepsius (rođen 1810. u Naumburgu) studirao je filologiju i usporednu znanost o jezicima, promovirao kad mu je bilo 23 go-

Setos I. bori se protiv Hetita u Siriji. Slika je s jednoga hrama u Tebama i bijaše skupa s pismenima jednom obojena. Belzoni, koji nekada otkri grob Setosa, nađe još samo tragove te boje.

Slika 17

dine, a u svojoj tridesetidrugoj godini postao izvanrednim profesorom na sveučilištu u Berlinu. Godinu dana kasnije, nakon dvogodišnje pripreme pođe on na put.

Računalo se, da će ekspedicija trajati tri godine, od 1843. do 1845. Tako je imala ono, što dotad ne imaše nijedno društvo za istraživanje: vremena! Ona nije išla samo za tim, da se što brže dočepa plijena, nego da upoznaje i registrira, i mogaše svugdje, gdje se nadala uspjehu, kopati motikom. Tako je ona šest mjeseci potrošila na Memfis, a sedam na Tebe. (Ako se pomisli da je u našemu stoljeću na jedan jedini grob, na onaj Tut-enh-Amuna, potrošeno nekoliko godina, onda je vrijeme, koje je Lepsius upotrebio za ogromna polja ruševina, maleno; tada bijaše vrijeme značajno.)

Prvi uspjesi, koje je Lepsius postigao, bijahu to što je otkrio »Staro carstvo« u brojnim spomenicima (»Staro carstvo« — to je rano doba Egipta po prilici od 2900.—2270. prije naše ere, vrijeme graditelja piramida.) On je pronašao tragove i ostatke tridesetak dotad nepoznatih piramida, te se njihov broj time povećao na 67. Usto se saznalo za dotad uopće nepoznatu vrstu grobova, takozvanih »mastabas« (grobnice dostojanstvenika »staroga carstva«), od kojih je on pretražio stotinu i trideset. U Tel-el-Amarna ukaza mu se lik religioznoga reformatora Amenofisa IV. u svojim obrisima. On kao prvi omjeri »Dolinu kraljeva«. Reljefi na zidovima hramova, nebrojeni natpisi, osobito mnogi »Cartouche-e« s kraljevskim imenima, bijahu otkinuti ili prepisani. Premetne on tisućljeća i stigne do četvrtog tisućljuća prije naše ere (kako je mislio on; a danas znamo: do u treće). On bijaše prvi, koji je sredio to, što je vidio, prvi, koji vidje egipatsku povijest, koji je spoznao ono, što je postalo, gdje su drugi vidjeli samo isprebacane razvaline.

Plodovi te ekspedicije bijahu blago »Egipatskog muzeja« u Berlinu; plod proučavanja na izvorima bijaše nebrojeno publikacija, počevši od divot-izdanja u dvanaest svezaka (toga unučeta djela *Description*) o *Spomenicima Egipta i Abesinije*, sve do posebnih istraživanja o najzamašnijim problemima. Kada je on, 1884., umro u dobi od sedamdeset i četiri godine, njegov njemački životopisac Georg Ebers — taj izvrsni egiptolog, ali loš romansijer, čiji romani iz carstva faraona *Uarda* i *Jedna egipatska kraljevska kći* nisu manjkali u početku ovoga stoljeća ni u jednoj knjižnici za pozajmljivanje i ni u jednoj biblioteci za mlade djevojke — Ebers mogaše s pravom kazati, da je Richard Lepsius pravi osnivač moderne znanstvene egiptologije.

Tomu velikom sređivaču osiguravaju zauvijek to mjesto dvije njegove publikacije: *Kronologija Egipta*, objelodanjena u Berlinu 1849., pa godinu dana kasnije u Berlinu objavljena *Egipatska kraljevska knjiga*.

EGIPAT, kao i svi stari narodi, nije imao, u našem smislu točno računanje vremena, što potječe od fiksirane povijesti točke, i nikakav egzaktni povijesni osjećaj. Samo nepopustljiva vjera u napredak, kakva je bila u prošlom stoljeću, koje se osjećalo da je na čelu svih vremena, mogaše u toj činjenici smotriti povijesnu primitivnost. Istom Oswald Spengler vidje u tom »pomanjkanju« samo jedan karakterističan nazor, pojam o vremenu u starih naroda, koji bijaše samo »drugačiji« nego je naš.

Gdje nema računa o vremenu, nema ni pisanja povijesti. Nema egipatskih povjesnika, ima samo nepotpunih anala, uputa u prošlost, većinom povijesno jedva vjernih istini, jedva vjernih nego su naše sage i priče. Čovjek treba sebi predočiti samo to kako bi bilo pokušati da donekle prema datumima dobijemo bjelodanu kronologiju zapadne povijesti od natpisa na našim javnim zgradama, od tekstova crkvenih otaca i priča braće Grimm? Gotovo pred takvom zadaćom stajahu arheolozi, kada pokušaše prve pokušaje, da rekonstruiraju tok egipatske povijesti po datumima. Moramo se ukratko pozabaviti s pokušajima, da se upustimo u takvu kronologiju. Jer oni daju izvrstan primjer o tomu, kako se arheolog, oštroumno iskorištavajući sve uporišne točke, dao na to da progleda četiri tisućljeća. S rezultatom, da mi danas o egipatskim nadnevcima znamo mnogo točnije nego, recimo, Grci (mnogo točnije nego Herodot, koji je putovao po Egiptu prije dva i pol tisućljeća). (Da ne bismo morali još jedamput baviti se tom temom, prelazimo ovdje preko saznanja Lepsiusovih iz 1849. i njegovih prethodnika.)

Premda sve egipatske izvore treba unaprijed promatrati obzirno i oprezno, ipak je spis nekoga egipatskoga svećenika dao prve uporišne točke. To je bio Manetho iz Sebennytosa, koji je valjda tri stoljeća prije naše ere, pod vladom obaju prvih Ptolomejskih kraljeva (dakle naskoro poslije smrti Aleksandra Velikoga), napisao u grčkome jeziku povijest svoje zemlje, *Egipatske uspomene.*

Njegovo nam djelo nije potpuno sačuvano. Poznajemo ga samo iz izvadaka Juliusa Africanusa, Ebsibiusa i Josephusa. Manetho je dugački popis faraona, za koje je znao, podijelio u trideset »dinastija«. Tu smo diobu preuzeli pa još i danas upotrebljavamo, premda odavno znamo za Manethosove pogrešne izvore; te jedan moderni povjesnik Egipta, Amerikanin J. H. Breasted, naziva Manethovu knjigu samo »Zbirkom dječjih pučkih priča«.

Pri tako oštroj osudi moramo pomisliti, da se Manetho, nemajući nikakvih prethodnika, a imajući tri hiljade godina pred sobom — nalažaše u nekoj prilici kao kakav moderni grčki povjesnik, koji danas mora sagraditi grčku povijest o trojanskom ratu samo po nacionalnoj predaji i crpući je iz tradicija. Manethova listina bijaše

desetke godina jedino uporište arheolozima. (Uostalom: riječ »arheologija« i sada je kao i prije znanstveni pojam, kojim se poklapaju znanosti o starom dobu; budući da zbog obilatosti egipatskih spomenika i napisa ubrzo nastade potreba da se proučavaju, govori se već od Lepsiusa o »egiptologiji« točno onako, kao što su u novije vrijeme navikli govoriti o »asiriologiji«, ako se misli o arheološkom proučavanju Mezopotamije.) Kako su se zapadni naučenjaci u toku vremena udaljili od Manethoa i njegovih određenja vremena, pokazuje slijedeća listina, u kojoj se pokušava naznačiti godina, kada je kralj Menes postigao prvo ujedinjenje Egipta, dakle najstariji dinastički nadnevak, kojim počinje prava povijest Egipta:

Champollion 5867. pr. naše ere, Lesueur 5770., Bökh 5702., Unger 5613., Mariette 5004., Brugsch 4455., Lauth 4157., Chabas 4000., Lepsius 3892., Bunsen 3623., Ed. Mayer 3180., Wilkenson 2320., Palmer 2224.; ali u novije vrijeme opet se zakoračilo korak u prošlost. Breasted datira Menes 3400., Nijemac Georg Steindorff 3200. i po najnovijem istraživanju 2900.

JASNO je, da sva ta datiranja postajahu to tegobnija, što se dalje išlo u prošlost. Za noviju povijest (to jest za onu »Novoga carstva« i takozvanog »Kasnoga doba«, koje već bijaše svršilo, kada Cezar ležaše pokraj Kleopatre) dadu se navesti usporedni nadnevci iz asirsko-babilonske, perzijske, hebrejske i grčke povijesti. God. 1859. Lepsius je pisao »o nekoliko dodirnih točaka grčke, egipatske i rimske kronologije«.

Za dalju prošlost nadadoše se najednom nove mogućnosti uspoređivanja pa time i kontrole, kada je 1843. takozvana »kraljevska ploča iz Karnaka« donesena u »Narodnu knjižnicu« u Parizu, koja sadržava listinu egipatskih vladara od najstarijega vremena do XVIII. dinastije. I u »Egipatskom muzeju« u Kairu možemo danas promatrati »kraljevsku ploču iz Sakkare«, koju smo našli u jednom grobu, a na jednoj strani joj je himna Osirisu, bogu podzemlja, na drugoj strani molitva pisara Tunri-a pedeset i osmorici u dva reda nabrojenih kraljeva, od kojih je prvi Miebis, a posljednji Ramses Veliki.

Ali slavnija i još važnija za egiptologiju postade »kraljevska listina iz Abidosa«. U jednoj galeriji hrama Setos-ova vidimo Setosa I. i još, kao prestolonasljednika, Ramsesa II. Oni odavaju poštovanje — Setos maše kadilom — svojim pređima, kojih je navedeno poimence ništa manje nego sedamdeset i šest u dva reda. (Tamo su još velike količine kruha, piva, govedine, guščetine, tamjana i drugih stvari potrebnih za žrtvovanje i ne smiju se zabo-

raviti.) Bijaše jasno: to su mogućnosti za uspoređivanje, tu se može kontrolirati redoslijed, ali tu ne bijaše nikakvih točnih ustanovljenja prema nadnevcima.

Ali bilo je, razasutih svukuda, podataka o trajanju vladavine nekolicine kraljeva; podataka o tomu koliko je trajao ovaj ili onaj vojnički pohod; o tomu koliko je trajalo građenje nekoga hrama; a takozvano »zbrajanje najmanje dužine« vremena vladanja svih kraljeva dalo je egipatskoj povijesti skelet.

Prva bjelodana datiranja omogućilo je nešto, što bijaše starije nego Egipat, starije nego ljudska povijest, starije nego čovjek uopće: hod zviježđa.

Egipćani imađahu neki godišnji kalendar (od davnina su se njime služili, da bi mogli izračunati unaprijed, kada će poplava Nila, o kojoj zavisi egzistencija zemlje), jedini donekle upotrebljivi kalendar iz staroga doba; ne prvi, kako ćemo kasnije ustanoviti, premda je on, kako je ustanovio Nijemac Ed. Mayer, bio uveden 4241. pr. naše ere. (Uostalom taj je kalendar osnova za »Julijanski kalendar« uveden u Rimu 46. naše ere, koji je preuzeo Zapad i istom godine 1582. naše ere zamijenjen i nadomješten »Gregorijanskim«.)

Arheolozi potražiše savjet od matematičara i astronoma. Dadoše im stare tekstove, prevedene natpise, dadoše im, učinjenu čitljivom, svaku hijeroglifsku uputu u događaje na nebu, na hod zvijezda. I po vijestima o ishodu Siriusa (na 1. thout-a, to je 19. srpanj, počne izlaskom Siriusa egipatska nova godina) uspije XVIII. dinastiju prilično točno postaviti u godini 1580. prije naše ere, i isto tako početak XII. dinastije staviti u godinu 2.000 (možda nesigurno kojih tri ili četiri godine).

Tako bijahu ustanovljene stalne točke. Sada su mogli staviti godine vladanja, koje su bile poznate o čitavom mnoštvu kraljeva. Sada se ustanovilo, da trajanje vladanja, koje je Manetho označio za nekoliko dinastija, bijaše sasvim besmisleno dugo (danas znamo, često, dva puta toliko dugo koliko u zbilji). I sada se s tom kičmom triju tisućljeća, tako dobivenom kronologijom (koju je prvu upotrebljivu dao Lepsius, sređivač) moglo latiti posla, da se zasnuje povijest Egipta.

DA BI se bolje razumjele suvislosti, dajemo ovdje kratak pregled o povijesti zemlje oko Nila (najbolja povijest egipatska još i danas je ona, koju je napisao Amerikanac J. H. Breasted: *A History of Egypt.*

Egipatska kultura je kultura rijeke. Kada uslijediše prve političke sveze, nastade u Delti »Sjeverno kraljevstvo«, a između Mempfisa (Kairo) i prvoga slapa Nila »Južno kraljevstvo«.

Prava povijest Egipta počinje ujedinjenjem tih dvaju kraljevstava, poprilici 2900. prije naše ere, za vlade kralja Menes-a I. dinastije.

Niz mnogih dinastija, koje sada slijede, skupili smo, radi pregleda, u veće skupine, koje nazivamo »carstva«. (Nadnevci, osobito što se tiče ranoga doba, još i danas nisu točni i mogu se u početku egipatske povijesti razlikovati gotovo jedno stoljeće od vremena, koje je zbilja. Navodim u datumu i raščlanjenju, sve do »Novoga carstva«, Georga Steindorfa [početni nadnevak vidi u bilješci str. 378]. Zatim biram preglednljivije raščlanjivanje svrsishodno, ali u nadnevcima dinastičnim slijedim i nadalje istoga pisca.)

STARO CARSTVO (2900—2270 pr. naše ere)

obuhvaća I. do VI. dinastije. To je vrijeme nadobudnog nastanka kulture, koja stvara vlastite zakone, svoju religiju, svoje pismo i svoj prvi umjetnički jezik oblika. To je vrijeme graditelja piramida kod Gizeha, kraljeva Keops-a, Šefren-a i Mikerinos-a, koji pripadaju IV. dinastiji.

Prvo međudoblje (2270—2100 pr. naše ere)

počinje propašću »Staroga carstva« i, uz dalje postojanje nekoga prividnog kraljevstva u Memfisu, može se smatrati možda kao prelazno razdoblje u neki feudalizam. To međuvrijeme obuhvaća VII. do X. dinastije, malo više od trideset kraljeva.

SREDNJE CARSTVO (2100—1700 pr. naše ere)

određuju u njegovu razvitku tebanski knezovi, koji ruše kraljeve u Herakleopolisu i opet sjedinjuju zemlju. Ono obuhvaća XI. do XIII. dinastije, i može se smatrati kao vrijeme kulturnog procvata, a manifestiralo se pod četvoricom vladara imenom Amenemhet i trojicom imenom Sesostris mnogim izvanrednim građevinama.

Drugo međudoblje (1700—1555 pr. naše ere)

stoji pod znakom vlade Hixosa; XIV. do XVI. dinastija. Semitski narod. Hixosi (»Pastirski kraljevi«) upadaju u zemlju Nila, osvajaju je, vladaju njome jedno stoljeće, ali na koncu ih protjeraju iz zemlje tebanski knezovi (XVII. dinastija). (Prije se smatralo, da je s tim protjerivanjem Hixosa u svezi biblijska priča o ishodu djece Izraelove iz Egipta. Ta je teza sada napuštena.)

NOVO CARSTVO (1555—1090 pr. naše ere)

je razdoblje političke velevlasti, »cezarskoga« faraonstva, XVIII. do XX. dinastije. Osvajanjima Tutmosis-a III. stvaraju se sveze s prednjom Azijom, prisiljavaju se tuđi narodi da plaćaju danak, te u zemlju teku nevjerojatna bogatstva. Nastaju divne građevine. Amenofis III. uspostavlja sveze s kraljevima Babilonije i Asirije. Njegov nasljednik Amenofis IV. (kojemu je žena Nofretete) veliki je vjerski reformator, koji namjesto stare religije uvodi obožavanje sunca i otada se naziva »Ehnaton«. On na pustinjskom pijesku utemeljuje novi glavni grad; nakon Tebe nastaje Tell-el-Amarna. Nu nova religija ne nadživljuje kralja. Ona propadne u građanskim ratovima. Za vrijeme njegova nećaka Tut-enh-Amuna prijestolnica se prenosi natrag u Tebe.

Vrhunac političke moći postiže Egipat pod vladarima XIX. dinastije. Ramses II., kasnije zvani »Veliki«, očituje u šezdeset i šest godina vladanja svoju moć u monumentalnim, bolje kazano, u kolosalnim građevinama u Abu Simbel-u, Karnaku, Luksoru, u »Rameseumu«, u Abidos-u, Memfisu.

Nakon njegove smrti nastaje anarhija. Ramses III. u dvadeset i jednu godinu vladanja uspostavlja mir i red. Zatim Egipat dospijeva pod vlast svećenika zvanih Amun, što postajahu sve moćniji i moćniji.

Treće međudoblje (1090—712 pr. naše ere)

je susljedica uspona i padanja. Od kraljeva XXI. do XXIV. dinastija Sesonhis I. je zanimljiv kao osvojitelj Jeruzalema i opljačkao je Salamunov hram. Pod XXIV. dinastijom sav je Egipat jedno vrijeme bio abesinski posjed.

Kasno doba (712—525 pr. naše ere)

Pod XXV. dinastijom Egipat su osvojili Asirci pod Asarhaddonom. XXVI. dinastija uspjela je još jednom da ujedini Egipat (ali bez Abesinije). Sveza s Grčkom oživljuje saobraćaj, trgovinu i duhovnu kulturu. Posljednjega od te dinastije, Psametih-a III., pobijedio je perzijski kralj Kambises kod Pelusiuma. Tako je Egipat postao perzijskom pokrajinom. Prava egipatska povijest, protok jedne kulture, svršava godine 525.

PERZIJSKA VLADAVINA (525—332 pr. naše ere)

učvršćena je pod Kambisesom, Dariusom I. i Kserksesom I. Pod Dariusom II. propada. Egipatska kultura živi u to vrijeme od tradicija; ta je zemlja plijen »jakih naroda«.

GRČKO-RIMSKA VLADAVINA
(332 pr. naše ere do 638 naše ere)

God. 332. osvaja Aleksandar Veliki Egipat i utemeljuje Aleksandriju, koja postaje središtem grčkog svjetskog gradskog duha. Aleksandrovo se kraljevstvo raspada. Ptolomej III. daje Egiptu još jednom političku moć. Dva stoljeća, sve dok se nije rodio Isus, ispunjeni su dinastijskim prepirkama Ptolomejaca. Egipat sve više dospijeva pod utjecaj Rima. Pod kasnijim Cezarima održava se naočice narodno egipatska država, dok u zbilji Egipat nije ništa drugo nego rimska pokrajina, kolonija, koja se iskorišćuje, žitnica rimskoga carstva.

Kršćanstvo ulazi u Egipat vrlo rano. Od 640. naše ere Egipat je sasvim ovisan o arapskom kalifskom carstvu, poslije o carstvu osmanlijskom i priključuje se evropskoj povijesti istom kad mu je Napoleon došao u svoje osvajačke pohode.

GOD. 1850. Auguste Mariette, neki francuski arheolog, kojemu je trideset godina, popne se na tvrđavu Kaira. Jedva se iskrca u Egipat, odmah je zaželio da pogleda grad, koji tuđincu toliko preporučuju. On ne gledaše na grad, nego na jedno carstvo; imaše oči dobro izobražena čovjeka, koji iznad konditorskog dijela minareta preko silhueta golemih spomenika, što obrubljivahu rub zapadne pustinje, gledaše samo prošle svjetove. On bijaše došao s hitnim nalogom; pogled s citadele postade mu sudbinom.

Mariette se rodio 1821. u Boulogne-i i vrlo se rano počeo baviti egiptologijom. God. 1849. postade asistentom u muzeju Louvre-a u Parizu. Dobije nalog da u Kairu kupuje papiruse. Stigne on u Egipat, vidje otimačine starina, i naskoro ga ne zanimaše više cjenkanje s trgovcima starina nego djelo, koje mogaše pomoći. Pomoći? — Mariette vidje, da je Egipat, ne sluteći šta čini, priredio rasprodaju antikviteta. Naučenjaci i turisti, iskopavači i svi, koji su zbog nekoga razloga stupili na egipatsko tlo, kao da su se pomamili »da skupljaju antikvitete«, to jest da pljačkaju stare građevine i da odvlače skupocjenosti iz zemlje. Pomagahu i urođenici. Radnici, koji služiše arheolozima, puštahu da kojekakvi sitni predmeti nestaju i razdavahu ih strancima, koji bijahu tako »bedasti« da to plaćaju suhim zlatom. I još uvijek se uz to neobzirno razaralo; uvijek je bilo više stalo do materijalnih uspjeha nego do znanstvenog. Opet su tu, unatoč Lepsius-ovu primjeru, bile metode kao u doba Belzoni-a. I Mariette, kojega je sve nagonilo samo da istražuje i da kopa, spoznade, da je za budućnost arheološke znanosti jedno bilo važnije nego sve ostalo: očuvanje! Kada odluči da zauvijek ostane u Egiptu, gdje samo on može biti jamstvo da će

štititi, nije mu se sanjalo o njegovim budućim uspjesima. Nije ni slutio, da će mu za nekoliko godina poći za rukom da sagradi najveći egiptološki muzej na svijetu.

ALI, prije nego bi pohranio i čuvao blago, i Mariette-u, tomu trećemu od četiri velika egiptologa prošloga stoljeća, bijaše da otkriva.

On ne bijaše dugo u Egiptu, kada mu udari u oči nešto zanimljivo. U privatnim raskošnim vrtovima dostojanstvenika, isto kao i pred novim hramovima, u Aleksandriji i u Kairu i u Gisehu — baš postavljeni kao uresni komadi za viđenje kao i antikne grčke statue u divnim vrtovima renesansnih kneževa — nađoše se kamene sfinge, koje su očito bile slične jedna drugoj. Mariette je prvi upitao: odakle su? Odakle su ih dovukli?

Slučaj igra važnu ulogu prilikom svih otkrića. Kada Mariette koračaše po prostoru ruševina Sakkare, on pred velikom piramidom, koja je stubolika, opet nađe neku sfingu. Samo joj glava viri iz pijeska. Mariette ne bijaše prvi, koji ju je vidio. Ali bijaše prvi, koji je uvidio, kako je ta sfinga slična onima, koje je vidio u Kairu i Aleksandriji. I kada nađe neki natpis, u kojemu je bio govor Apisu, svetomu biku u Memfisu, tada mu se ono, što je pročitao, čuo, vidio, sabere i sastavi u maštovitu sliku tajanstvene, propale aleje sfinga, o kojoj su nekada znali da je postojala, ali, gdje je stajala, nitko više nije ni slutio. Pozove on nekoliko Arapa, zgrabi sam za motiku i lopatu — i otkopa 141 sfingu!

Danas bitni dio svih građevina što je nađen, kod Sakkare i pod pijeskom, nazivamo »Serapeum« ili »Serapeion« po bogu Serapisu. Pa i pod pijeskom? Aleja od sfinga činila je svezu između dva hrama. I kada ju je Mariette našao (osim dobro očuvanih sfinga još nebrojeno fundamenata, od kojih su »lavovi-ljudi« ukradeni i odvučeni), kada ih je otkopao iz pijeska, koji se i dandanas opet nasuo po Serapeumu, tada je u isto vrijeme našao nešto drugo, što se uvijek spominje suvislo s alejom sfinga: grobovi svetih bikova zvanih Apis!

Bijaše to otkriće, po kojem smo mogli zagledati u stanovite oblike kulta u Egipćana; u vrst nekog religioznog štovanja,

Bik zvani Apis. Bijeli trokut na njegovu čelu jedan je od znakova, po kojemu je, između svih ostalih bikova, svet.

Slika 18

koje nam je strano, tajanstveno, a koje je već starim Grcima bilo tuđe i tajnovito, te su oni to zabilježili u svojim putopisima kao nešto neobično.

Bogovi su Egipćana istom kasnije poprimili ljudsko obličje. Oni su religioznoj svijesti starih inkarnirani u znakovima, biljkama i životinjama. Boginja Hathor življaše u nekoj smokvi, bog Nefertem kao lotosov cvijet, boginja Neit je poštovana kao neki štit, na koji su unakrst prikovane dvije strelice. Ali prije svega božanstvo se ukazivalo u obliku životinje. Bog Knum bijaše ovan, bog Horus sokol, Thout ibis, Suhos krokodil, boginja iz Bubastis-a mačka, a ona iz Buto-a zmija.

Bog Ptah, stvoritelj svijeta
Slika 19

Osim tih bogova u spodobi životinje poštovali su i samu životinju, ako su na njoj bili neki stanoviti znaci i obilježje. Ali najpoznatija životinja, kojoj je odavano najsvečanije poštovanje, što se ikada nekoj životinji na zemlji odavalo, bijaše Apis, sveti bik u Memfisu, kojega su Egipćani smatrali za »slugu boga Ptah«.

Ta sveta životinja boravila je i u samomu hramu. Njegovali su je svećenici. Kada bi umro, onda bi ga svečano balzamirali i sahranili, a jedan novi s istim obilježjima nastupio bi na njegovo mjesto. Tako su nastala groblja, dostojna uspomene o bogovima i kraljevima. Grobovi mačaka iz Bubastisa i Benihasana spadaju u groblje životinja, grobovi krokodila iz Ombosa, grobovi ibisa iz Ašmunena, grobovi ovnova iz Elefantinea. To bijahu kultovi po cijeloj zemlji, i u toku egipatske povijesti nebrojeno su se puta preobražavali, svezani za mjesto ponekad bi se silno rasplamsali, zatim bi opet po nekoliko stoljeća minuli. (Ako nekomu od nas to izgleda previše čudnovato i ako se možda mora na to smiješiti, taj neka pokuša sebi predočiti, kako apsurdno moraju osjećati svi pripadnici tuđih kulturnih krugova naš kult djevice bezgrešnog začeća.)

Mariette stajaše na groblju svetih bikova zvanih Apis! Kao kod grobova dostojanstvenika na ulazu bijaše kapelica. Neki kosi otvor vođaše u grobnice, u kojima već od vremena Ramsesa Velikoga svi bikovi zvani Apis počivahu zajedno. Stotinu metara dugačak hodnik skrivaše grobnice. Povećavanjem radova, koji sezahu do vremena Ptolomejaca, ti su se hodnici produžili sve do tristopedeset metara. Kakvog li štovanja!

U plamsavoj svjetlosti bakalja pred radnicima, koji se jedva usuđivahu šaputati, Mariette koračaše od grobnice do grobnice. Ka-

meni sarkofazi, u kojima bikovi počivahu, bijahu od teškoga crnog i crvenog granita, svaki od jednog jedinog poliranog komada, visokog više od tri metra, širokog više od dva metra, a dugog ne manje od četiri metra. (Izračunano je da su ti kameni samotvori teški po 65.000 kilograma!)

S mnogoga sarkofaga bijaše odgurnut poklopac. Mariette i njegovi pratioci nađoše još samo dva, koji bijahu nedodirnuti i u kojima bijahu nakiti. Ostali su bili opljačkani. Kada? Ne zna nitko. Tko ih je opljačkao? Pljačkaši su bezimeni — pljačkaši na djelu! Svi egiptolozi moradoše to neprestance otkrivati i zato se žalostiti i srditi. Pijesak što vječno putuje i pokriva hramove i grobišta i čitave gradove, zamete sve tragove.

MARIETTE bijaše uronio u tamne prostore propalih kultova. Bijaše mu namijenjeno da baci jedan pogled u bogati šareni svagdanji život starih Egipćana. (Njegovim se iskapanjima i istraživanjima u Edfu, Karnaku i Der-el-Bahri-u ne možemo pobliže baviti.)

Danas turist, uspevši se iz grobova bikova, otpočine na terasi »Kuće Mariette-a«, zdesna stubolika piramida, a slijeva Serapeum, srče arapsku kavu i dotle ga blagoglagoljivi stražari pripravljaju na svijet slika, koji ga očekuje.

Nedaleko od Serapeuma otkrije Mariette grob dvorskoga činovnika i veleposjednika Ti-a. Ako je posljednja ruka na grobove bikova stavljena još u ptolomejsko doba (kada je svakako rad naglo prekinut, te neki crni ogromni granitni sarkofag ostade odmah iza ulaza, a da nije dovaljan na mjesto), onda je grob bogatoga Ti-a prastar; bijaše upravo gotov, kada 2600 godina pr. naše ere, kraljevi Keops, Šefri i Mikorinos bijahu podigli svoje piramide. Taj grob, smjestište smrti, svjedoči svojom zornošću kao nikakav spomenik prije toga. Mariette je već odavno znao dosta o načinu, kako su stari Egipćani sahranjivali, te je i u tomu grobu očekivao osim nakita svih vrsta također predmete za svagdanju upotrebu i umjetnine, reljefe, koji pripovijedaju. Ali što mu tu zasja sa dvorana i hodnika, nadmaši sve, što se dotad moglo naći kako je potanko prikazan svagdanji život.

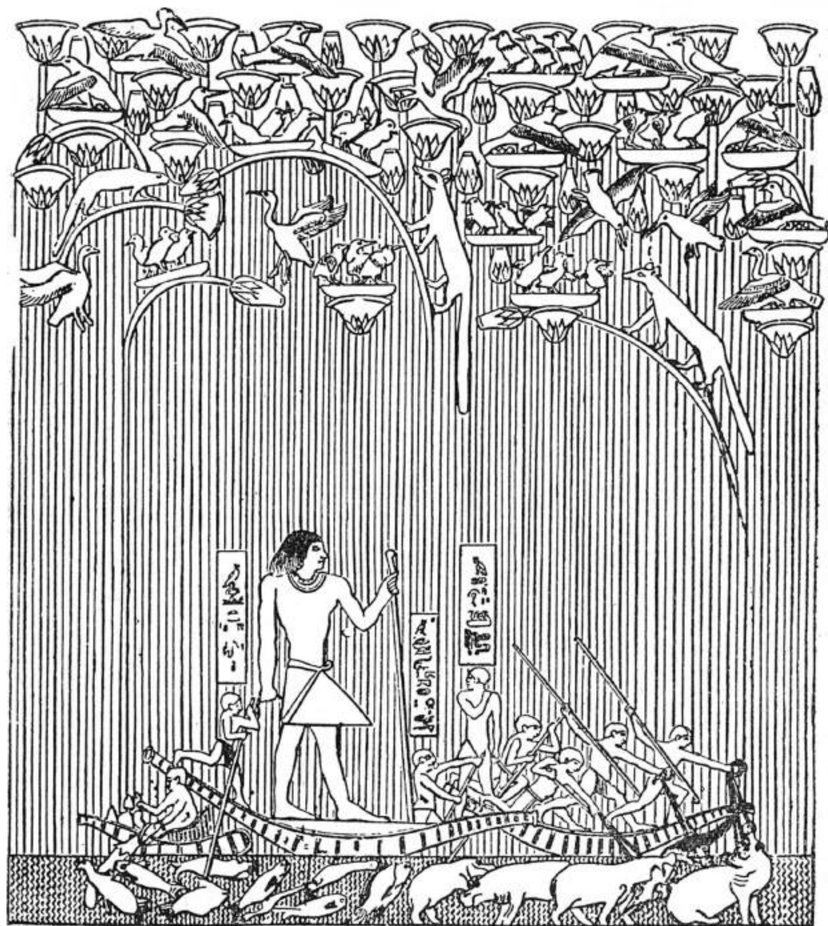
Bogati gospar Ti držao je mnogo do toga, da sve, ama zbilja sve, što se za njegova života oko njega zbivalo, ima i za vrijeme njegove smrti u svomu grobu. Dakako, u središtu svih prikazivanja stoji on sam, bogati gospodin Ti tri puta, četiri puta velik kao robovi i niži narod, i tjelesnim proporcijama ističući svoju moć i svoje značenje i razlikujući se od manjih i nemoćnih.

Ali mi vidimo i u vrlo stiliziranim, linearnim, pa i uvijek do potankosti izrađenim freskama i reljefima, ne samo dokolicu bogatih. Vidimo: kako se sprema lan, kako žeteoci žanju, zatim goniče magaraca, mlatioce žita, i trebljenje žita; vidimo prikazanu

sveukupnu gradnju brodova prije četiri i pol hiljade godina, tesanje stabla, blanjanje dasaka, dogotovljavanje greda (različita oruđa od bakra, a ne od željeza, jer ga u to vrijeme nije bilo).

Raspoznajemo oruđa sasvim jasno i vidimo da bijahu poznati pile, dlijeta, sjekire i, štaviše, svrdla. Vidimo talioce zlata i saznajemo, kako su se nekada potpirivale peći visokih temperatura; ugledamo kipare i tesare i vidimo kako rade kožari.

Ali mi također vidimo i to, uvijek iznovice, kakva li je moć bila dana službeniku kao što je gospodin Ti. Pred njega i njegovu

Veliki gospar Ti prolazi kroz guštaru papirusa

Slika 20

kuću dotjeravaju na obračun seoske glavare, bacaju ih na zemlju i surovo ih dave. Vidimo beskrajne redove seljakinjâ, kako mu donose darove, slugu, što dovlače životinje za žrtve i kolju ih (i tako na tim slikama prikazano sve do u sitnice te doznajemo kako su spretno prije četrdeset i pet stoljeća klači obarali volove). I gledamo u privatni život gospodina Ti-a kao kroz prozor u njegove sobe: gospodin Ti za stolom, gospodin Ti sa svojom ženom, sa svojom obitelji. Gospodin Ti lovi ptice, gospodin Ti s obitelju putuje u Deltu, gospodin Ti — i to je jedan od najljepših reljefa — na putu u guštarama papirusa.

Stojeći uspravno, klizi on u čamcu, mučeni veslači saginju se i saginju. Gore kroz guštaru lepršaju ptice. U vodi pod njim vrvi od riba i od životinja Nila. Jedan čamac plovi pred njim. Momčad baca ostve u debele zatioke vodenih konja, od kojih jednoga razdire krokodil. Taj prikaz uza svu zatvorenost kompozicije, uza svu jasnoću i sigurnost linija, nama dandanas ima u sebi nešto nevjerojatno; gospodin Ti prolazi ne samo kroz guštaru papirusa, on se vozi kroz sve guštare svijeta.

U vrijeme Marietteovo jedva se smatralo da ta prikazanja imalo vrijede kao umjetnost. Ona je bila u tomu, što su time prikazane najprisnije pojedinosti svagdanjega života starih Egipćana; na tim je prikazima ne samo to š t o su oni činili nego i k a k o su činili. To, što vidimo (ne samo u grobu Ti-a, nego i Ptahotep-a, jednoga visokog državnog činovnika, pa isto tako i u četrdeset godina kasnije otkrivenom grobu Mereruka — svi u blizini Serapeuma), sve je to izrađeno doduše brižno, ali tehnički nevjerojatno primitivno, da se svladaju materijalne tegobe života (sve je bila snaga robova); iz svega se toga vidi, kako su postignuća onih, koji izgradiše piramide, to veličajnija, ali u vrijeme Mariette-a to zagonetnija. (Nekoliko desetljeća nakon smrti Mariette-a u štampi su se i u stručnim knjigama i u putopisima pojavljivale fantastične slutnje o tomu, kojim su tajnim sredstvima Egipćani izgradili svoje kiklopske građevine. To ne bijaše nikakva tajna i nju je odgonetnuo načelno jedan čovjek, koji se rodio kod Londona, upravo kada je Mariette kopao kod Serapeuma.)

OSAM godina, pošto je Mariette pogledao prvi put s tvrđave Kaira na stari Egipat, nakon osam godina, u koje je on za vrijeme svih svojih iskapanja morao na svakom koraku da vidi veliku rasprodaju egipatskih antikviteta, a da ništa protiv toga nije mogao, on je, došavši u zemlju Nila, da kupi nekoliko papirusa, postigao ono, što mu je bilo i lebdjelo kao bitnija zadaća: on je u Bulak-u utemeljio »Egipatski muzej«, i, malo kasnije, potkralj ga je postavio za ravnatelja Egipatske uprave starinama i za vrhovnog nadzornika svih iskapanja.

Muzej su godine 1891. prenijeli u Gizeh, a napokon, 1902., nastani se u Kairu, nedaleko od velikog Nilskog mosta, a nju je sagradio Dourgnon u jednom antiknom stilu, kakav se i na koncu prošloga i u početku ovoga stoljeća jedva mogao bolji naći. Taj muzej nije bio samo sabiralište, nego i nadzorna postaja. Što je otada otkriveno u Egiptu, nađeno slučajno ili po planu iskopano, pripadaše muzeju, osim onih komada, koji su kao počasni dar prepušteni ozbiljnim iskopavačima, arheolozima i naučenjacima svih vrsta. Tako Mariette zaustavi rasprodaju, pljačku antikviteta, i tako jedan Francuz očuva Egiptu ono, što Egiptu po pravu i pripadaše. A zahvalni Egipat podigne mu u vrtu svoga muzeja spomenik, preveze nakon njegove smrti leš i sahrani ga u jednom mramornom sarkofagu.

Njegovo je djelo raslo. Nasljednici mu, ravnatelji Grébaut, de Morgan, Loret i osobito Gaston Maspéro, svake su godine vršili arheološke poslove. Za vrijeme Maspéro-a muzej je bio zapleten u jedan uzbudljivi kriminalni slučaj. Ali sve to spada u poglavlje o kraljevskim grobovima. Prije toga moramo se u posebnom poglavlju spomenuti čovjeka, koji je četvrti po redu među velikim egiptolozima, što su stvorili osnove egiptologije, naime jednoga Engleza, koji stiže u Egipat već kada se Mariette spremao na smrt.

13. POGLAVLJE

PETRIE I GROB AMENEMHETA

ZAČUDNO je, koliko se u arheologiji istaknulo ljudi, u kojih se talenat očitovao u ranoj mladosti. Schliemann već kao trgovački šegrt govori pet šest jezika, Champollion, kad mu bijaše dvanaest godina, ističe se svojim mišljenjem o političkim pitanjima, Rich u svojoj devetoj godini iznenađuje. A o William-u Matthew-u Flinders-u Petrie-u, tomu velikom mjeriocu i razjašnjavaču među arheolozima, tvrdi se, u jednoj životopisnoj novinskoj bilješci, da se on, već kad mu je bilo deset godina, izvanredno zanimao za istraživanja u Egiptu i već tada skovao rečenicu, koja mu je čitav život bila krilaticom: da se naime, stavljajući strahopočitanje i nagon za spoznajom u pravi odnos, mora egipatska zemlja malo po malo »odstrugati«, da se vidi ne samo ono, što je u njezinim dubinama, nego da se i spozna, kako je to, što je u njoj sakriveno, nekada ležalo pod svjetlošću. Ta bilješka (koja se ovdje navodi zbog kurioznosti i ne može se ispitivati koliko je točna) pojavila se u Londonu godine 1892., kada je Flinders Petrie postao profesorom na »University College« (a to uostalom kad mu je bilo 39 godina, dakle nipošto naročito rano.)

Sigurno je i zna se, da se on u najmlađim godinama zanimao za starine, a ujedno uz to sklonosti, koje su se dotad malo kada pojavljivale u takvoj svezi, i kasnije su mu posebno koristile. On je eksperimentirao u prirodnim znanostima, više nego diletantski zanima se za kemiju, i tjerao je upravo neki kult onoga, što je sačinjavalo osnove egzaktnih znanosti već od Galilea, naime kult matematike mjerenja. U isto vrijeme švrljao je po londonskim dućanima starina, ispitivao izrađevine na predmetima i tužio se, još kao učenik, što na području arheologije, specijalno egiptologije još uvijek nedostaje osnovnih radova.

Ono, što je učenik promašio, zreo čovjek je stvorio. Njegove znanstvene publikacije iznose devedeset svezaka. Njegova *Povijest Egipta* u tri sveska (1894—1905), svojim izvanrednim obiljem istraženoga, prethodnica je svim kasnijim radnjama takve vrste. Nje-

govo veliko izvješće *Deset godina iskapanja u Egiptu 1881.—1891.* (izišlo 1892) još i danas uzbuđuje, kada se čita.

Petrie, rođen kod Londona 3. lipnja 1853., poče kao istraživalac starina u Engleskoj i objavi prvo radnje o Stonehenge-u, tome neolitičnom naselju. Ali 1880. otputuje u Egipat, kad mu je bilo dvadeset i sedam godina. Kopao je na prekide, četrdeset i šest godina, sve do 1926.

On pronalazi grčki grad Naukratis. Iskopava iz ruševina brežuljaka u Nebeše-u jedan Ramsesov hram. Kod Kantare (nekada je tuda vodila velika vojnička cesta iz Egipta u Siriju, a danas se tamo spuštaju zrakoplovi) »struže« on i »iščeprka« iz »brežuljaka grobara« jedan vojnički logor Psametiha I. i poistovećuje to mjesto s grčkim Daphna-e i biblijskim Tahpanhes-om. Napokon stoji on, tamo gdje, 200 godina prije njega, 1672., prvi pažljivi zapadnjak, učenjak Vansleb, pater iz Erfurta, već stajaše: pred ostacima dviju kolosalnih statua od pješčenjaka, statua kralja Amenofisa III., koje već spominje Herodot.

(Grci ih nazivaju »stupovi Memnona«. Kada se majka Eos penjala po horizontu, sin Memnon je uzdisao i plakao glasom, koji ne bijaše ljudski, pa ipak jc ganuo srca svih, što ga slušahu. O tomu izvješćuju Strabo i Pausanias. Mnogo kasnije još čekaše Hadrian (130. naše ere) sa svojom suprugom Sabinom na tužaljku Memnona; i oni bijahu obilato nagrađeni zvučanjem, koje na njih djelovaše kao ništa prije toga. Septimius Severus je zatim gornji dio tih statua »popravi« kamenjem pješčenjakom — i zvuk nestade. Ni dandanas nemamo bjelodano razjašnjenje, kako je nastajao taj ton, o kojemu se ne može sumnjati.)

Tu je glodao vjetar stoljeća i stoljeća. Vansleb vidje još donji dio barem jedne statue. Petrie stoji još samo pred ruševinama, može samo još procjenjivati i smatrati, da je visina svake kraljevske figure, koja je nekada tamo stajala, iznosila dvanaest metara. (U južnoga kolosa dužina je srednjega rasta jedne ruke 1,38 m.)

I napokon Petrie, nedaleko od toga, pronađe ulaz u grob piramide u Hauvaru, a time i zametnuti grob Amenemhet-a i njegove kćeri Ptah-nofru. I taj nalaz konačno je vrijedan, da se i dandanas o njemu pripovijeda.

Potpuno nabrajanje njegovih iskopina ovdje ne će biti i suvišno je u knjizi, koja nije životopis Petrie-a. On kopaše svega svoga života. On se nije specijalizirao kao Evans, koji je četvrt stoljeća potrošio proučavajući palaču Knososa. On je »iščeprkao« stvarno sav Egipat, i pritom je šetao kroz tri tisućljeća. I on, a to je za njega tipično, postade osobitim stručnjakom za najsitnije i najintimnije, što bijaše u Egipćana, za keramiku i svu sitnu plastiku (on je probijao prtinu, kada je prvi tu sitnu umjetnost upotrebio

za određivanje vremena), i u isto vrijeme on je bio stručnjak za ono najuzvišenije i najveće, što su Egipćani ostavili do u naše doba, za ogromne nadgrobne spomenike, za piramide!

ČITALAC mora da je postao nestrpljiv upoznavajući se u posljednjim poglavljima više s poviješću nego s pripovijestima, više s nabrajanjima nego s doživljajima. Uzdam se, da će mu u budućim poglavljima ta šteta biti nadoknađena.

Godine 1880. na polju piramida kod Gizeha pojavi se zanimljiv Evropljanin. Pošto je pretražio područje, nađe neki osamljeni grob, na koji je netko prije njega stavio vrata — možda ga je upotrebljavao kao skladište. Taj zanimljivi čovjek saopći nosaču svoje prtljage, da se kani u tom grobu nastaniti. Već budućega dana on se smjestio. Na jednome sanduku svijetljaše svjetiljka, a u kutu već plamsaše ognjište za kuhanje. William Flieder Petrie bijaše kod kuće. I uvečer, u vrijeme plavih sjena, neki gološavi Englez gmizaše po ruševinama na podnožju velike piramide, nađe ulaz i uđe u vruću grobnicu, — sablast u mrtvim prostorijama. Po ponoći on se opet izvere gore; zažarenih očiju, mučen glavoboljom, sav obliven znojem, čovjek, izišao iz vruće peći — tako on čučaše pred svojim sandukom i prepisivaše bilješke, koje je bilježio u piramidi, mjerenje, prereze uzduž i poprijeko, hodnike i mjere kutova — i baš prve hipoteze.

Hipoteze, o čemu? Zar je bilo tajna o piramidi, koja pred očima svih ležaše tu već tisućljeća? Već joj se Herodot divio (a sfingu nije ni spominjao), a nekada u staro doba nazivali su je jedno od sedam čuda na svijetu. Čudo — to je neobjašnjivo. Zar čovjeku XIX. stoljeća, toga tehniziranog, racionaliziranog, mehaniziranog doba, lišena vjere i bez smisla za uzvišenost materijalne nesvrsishodnosti, zar tomu čovjeku sama opstojnost piramida ne mora zadati začudna pitanja?

Znalo se, da te piramide bijahu grobovi, gorostasne kuće za sarkofage, Ali šta je, za volju božju, potaklo faraone da grade tako i toliko toga, čemu u svijetu nema ništa slično? (Tako se mislio nekada. Danas se zna za srednju Ameriku i da se u njoj, u džungli Tolteka, događalo slično.) Šta ih je prisiljavalo da od svoga nadgrobnog spomenika prave tvrđavu, sa skrivenim prilazima, sa slijepim vratima, s rovovima, koji naglo svršavahu pred granitnim blokovima? Šta je Keopsa potaklo da iznad svoga sarkofaga nagomila brijeg? Dva i po milijuna kubičnih metara kamena? Englez, koji radi noć za noću, poluslijep, jedva dišući u isušenom zraku napola zasutih hodnika, bijaše odlučio da tajnu piramide odgonetne znanstvenim metodama svoga stoljeća, tajnu kako su one napravljene, i način građenja, sve, od čega se začinjaše pitanje u onomu, tko

ih ugleda. Mnogi od tih rezultata bijahu međutim potvrđeni, a mnogi su porečeni novim istraživanjem. Ako sada govorimo o piramidama, ne upotrebljujemo samo ono, što je nekada otkrio Petrie. Ako navodimo brojeve, onda su to oni po modernijem istraživanju. Ali ako prvi put stanemo na trag onih, koji rad faraona doveđoše ad absurdum, na trag razbojnika, onda ćemo opet izabrati Petrie-a za vodiča.

PRIJE više od četiri i pol hiljade godina: s Nila pa nagore valjala se golema rijeka golih robova bjelokožaca i crnih, splоštenih nosova i debelih usana i ošišanih. Vonjajući po lošemu ulju i znoju, po repi, luku i crvenom i bijelom (Herodot priča, da se za samu hranu radnicima u Keopsovoj piramidi platilo oko sedam milijuna današnjih njemačkih maraka), jaučući i uzdišući pod šibanjem nadzornika, oni su vukli i išli po izgrađenim pločama granitne ceste, što se protezala od Nila pa gore do gradilišta; stenjahu pod teretom konopa, što im rezahu ramena, i tegljahu ogromne saonice, što se polako valjahu na valjcima, natovarene kamenjem, od kojih svaki obuhvataše više od kubičnog metra. Uz njihov vrisak, njihovo stenjanje, njihovo umiranje rašćaše piramida. Rašćaše dvadeset godina. Svaki put, kada bi Nil preplavio obalu svojim nanosom, i kada na poljima ne bi bilo poslova, stotine bi hiljada bile stjerane da rade za Keopsa, da grade nadgrobni spomenik, što se zvaše »Ehet Kufu«, »Vidik Keopsa«.

Piramida rašćaše. Ljudska je snaga dovukla dva milijuna i trista hiljada kamenih blokova i nazidala jedan na drugi. Svaka od četiri strane bijaše duža od 230 metara. Visoka preko 146 metara, stršaše napokon vrškom uvis. Grob jednoga faraona visok je gotovo koliko katedrala u Kölnu, viši nego crkva Sv. Stjepana u Beču, puno viši nego ona Sv. Petra u Rimu, najveća crkva kršćanska, koja se skupa s londonskom katedralom Sv. Pavla lijepo može smjestiti u grob Egipćanina. Čitava ta građevina, koja je napravljena od pećina i hridina i kamenja s ovu i s onu stranu Nila, obuhvaća 2,521.000 kubičnih metara, nazidana na jednoj površini, koja iznosi gotovo 54.300 četvornih metara.

Danas se tramvajem broj 14 ljudi voze do blizu područja piramida, primaju ih kričavi dragomani, goniči magaraca i čuvari deva, i zahtijevaju bakšiš. Umuklo je stenjanje robova, zviždanje bičeva progutao je vjetar na Nilu, a vonj je znoja ishlapio. Ostalo je ogromno djelo. Jedno? Mnoga — jer popne li se čovjek danas na Keops-ovu piramidu (koja je najviša i najveća) i pogleda li na jug (lijevo leži sfinga, desno druga i treća piramida, Šefrena i Mikerinosa), u daljini se izdiže jedna druga skupina gorostasnih faraonskih spomenika, piramide kod Abusira, Sakkare i Dahšura. O mno-

gim drugima svjedoče još samo ruševine. Piramida kod Abu Roaš je raznesena, te se odozgo može gledati u grobnicu, koja nekada bijaše sakrivena pod hiljadu tona teškoga kamenja. Piramida kod Hauvara-e (u čijim glibavim hodnicima Petri 1889. slijedi tragove razbojnika) i ona kod Illahuna, podignuta oko hridina i građena od nepečenih opeka Nila, jesu razrušene. A »kriva piramida« (»el Hanam el-Kadab« — jer se Arapima činila sasvim različitom od ostalih piramida) kod Meduma bijaše prva točka i najbolja, koja će biti razorena nevremenom i letećim pijeskom, jer ona nije nikad dovršena — pa ipak strši četrdeset metara visoko. Piramide iz najstarijih vremena sve do doba abesinskih vladara u Meroe — četrdeset i jedna piramida sačinjavaju same sjevernu skupinu područja kod Meroe i u njima su trideset i četiri kralja, pet kraljica, dva prestolonasljednika! Piramide — sagrađene uz krv, znoj i suze. Nadgrobni spomenici za pojedince, koji bijahu jedini i naređivahu da uvijek druge i druge stotine hiljada bezimenih znacima od kamena napišu njihova imena za sve vijeke vjekova. Samo u slavu? Samo po monumentalnoj volji za kamenom manifestacijom? Samo od drskosti silnika, koji bijahu izgubili mjeru smrtnika?

SMISAO toga građenja piramida može se shvatiti samo po posebnoj vrsti religioznoga vjerovanja u Egipćana. Ne po njihovu vjerovanju u bogove — broj bogova je nepreglediv; ne po njihovoj svećeničkoj mudrosti — oblici obreda i dogmâ preinačivali su se kao i hramovi »staroga«, »srednjega« i »novoga carstva«; nego po osnovnoj religioznoj predodžbi, da put čovjeka i po njegovoj tjelesnoj smrti neprekidno vodi i dalje do u sve vječnosti; da »s onu stranu« jest »oprečni kraj« nebu i zemlji, napučen umrlima, ako im se — a to je ovdje najvažnije — mogu dati pravi uvjeti opstojnosti. Toj prvoj opstojnosti pripada upravo sve, što je pratilo opstojnost živoga. K tomu je spadala čvrsta kuća i hrana, da se utaže glad i žeđ; posluga, grobovi i službenici; svi predmeti za potrebu u svagdanjem životu. Ali prije svega bijaše potrebno: sačuvati tijelo, potpuno ga sigurno zaštititi od svakog škodljivog utjecaja. Samo tada bijaše moguće, da duša, koja nakon smrti slobodno lijeće (egipatski »baj«), opet može pronaći tijelo, kojemu pripadaše, isto tako kao što je i njegov zaštitni duh, »Ka«, personifikacija njegove tjelesne snage, što je s njim rođena, ali nije nestala smrću tijela, nego življaše dalje, kako bi umrlomu dala u onostranom svijetu potrebnu snagu — u onostranom svijetu, gdje žito raste visoko sedam lakata, ali ipak hoće da se o njemu stara.

Ta je predodžba dvostruko djelovala: mumificiranje mrtvih tjelesa (za koje znamo i kod Inka, Maorisa, Jivarosa i drugih, ali ni blizu tako usavršeno) i pravljenje grobova nalik na tvrđavu. Jer

svaka piramida bijaše utvrda samo da štiti mumiju, koja je unutri sakrivena, dvostruko, peterostruko, deseterostruko osigurano od svakog neprijatelja, i od svega, što bi narušavalo mir.

Na hiljade je živih mučeno prisilnim radom i tako žrtvovano, kako bi se jednomu mrtvome dala vječna sigurnost i vječni život. Faraon bi naredio, da se deset, petnaest, dvadeset godina gradi njegov grob, razrušio bi narodne snage, zapao u dugove ne samo on, nego i njegova djeca i unučad. Slabio bi državne financije još i poslije svoje smrti, jer njegov Ka zahtijevaše neprestane žrtve, neprestanu svećeničku službu — brižni faraon bi u oporuci naredio, da se dohodci od dvanaest sela daju svećenicima, koji će vršiti obrede žrtvovanja za njegov Ka.

Moć vjere nadglasila bi glas svakog političkog i moralnog razuma. Djelo faraona — i samo njihovo, jer manji moćnik zadovoljavaše se mastaba-om, čovjek naroda grobom u pijesku — djelo faraona je plod neograničeno razvijenog egocentrizma, koji ne dopuštaše da se misli u zajednici.

Piramide nisu služile kao ogromne građevine kršćanstva, katedrale i crkve, u prvom redu pobožnoj općini; ne kao babilonski tornjevi, zigurah-i, da bijahu prvo sjedište bogova i svetišta za sve. One su uglavnom služile samo njemu, faraonu; samo njegovu mrtvom tijelu, samo njegovoj duši i njegovu Ka.

Ali ipak jedno je neprijeporno: veličina spomenikâ, koje su kraljevi IV. dinastije podignuli prije četrdeset i sedam stoljeća,

Egipatski bogovi. Lijevo: Ra, sunce. U sredini: Osiris, bog smrti. Desno: Isis, žena Osirisa, boginja prirode.

Slika 21

premašuje mjeru, koju vjera i sigurnost propisivahu. Kasnije vidimo, da vrlo brzo građenje piramida popušta tome propisu o mjeri i napokon potpuno nestaje; i to u vrijeme kada vladahu kraljevi, koji ne bijahu ništa manji nego Keops, Šefren i Mikerinos; dapače oni bijahu bogolikiji nego prijašnji vladari, koji su kao Setos I. i Ramses II. bili još više odijeljeni od svjetine robova.

Jedan razlog, previše materijalističan, da bi bio dovoljan da se s pomoću njega razjasni to što su se prestale graditi velike piramide, jest i u tomu, što se povećavala smionost provalnika u grobove, dapače što se u stanovitim selima provalništvo stoljeća i stoljeća usavršavalo i postalo posao, kojim se stječe: socijalna kompenzacija vječno gladnih protiv vječno presitih. (O tim razbojnicima i provalnicima, koji su povijest grobova učinili Pitavalom, još ćemo čuti.) Sigurnost mrtvih tjelesa ne bijaše u piramidama više zajamčena, i taj je razvitak prisilio, da se poduzimaju sasvim drugačije mjere, pa i da se drugačije grade grobovi.

Ali drugi je razlog vjerojatno samo od morfološkog povijesnog promatranja, koje vidi kulturu jednu pokraj druge, kako se analogno uspinju i analogno propadaju, i nakon što se probudi jedna duša kulture uvijek se registrira sklonost k monumentalnosti, koja se penje u nebo. I po tomu postoji, unatoč svoj razlici, ipak suvislost između babilonskih zigurah-a, romansko gotskih crkvenih građevina Zapada i piramida Egipta. Jer one sve stoje na početku jedne kulture, kada se barbarskom snagom zida nešto ogromno. (Pomislimo na to, da su ranije gotske katedrale pravljene tako velike, da pojedinu sve stanovništvo grada, koje ju gradilo, ne bi moglo sobom ispuniti.) Snagom, što ne priznaje zapreka, koja iz tmine svijesti nenadano rađa umjetnost računanja o statici, iz napornoga shvaćanja o prirodi prve zakone potrebne mehanike!

XIX. stoljeće, doba tehničkoga napretka, ne htjede vjerovati, da je to moguće. Zapadnjački tehničari ne priznavahu, da su takve građevine mogle nastati bez »strojeva«, bez kolotura, čekrka i motovila. Nagon k monumentalnosti nadvladao je tegobe, te se kvantitativna snaga rane kulture izjednačila s kvalitativnom snagom kasnije civilizacije.

Piramide su sagrađene snagom mišića. U rupe, koje su unaprijed izbušene, utjerali su drvo i zalijevali ga vodom, dok bi nabubrilo: tako je iskakalo golemo kamenje iz gorja Mokatam. Na valjcima i saonama kotrljali bi ih i dovlačili. Piramida je bila podizana sloj za slojem. Jedno je od arheoloških pitanja, da li po jednom ili po više građevnih planova (Lepsius i Petrie bijahu antipodi — novije istraživanje više je sklono Lepsiusu i prihvaća više građevnih planova, skokovite planove za uvećavanje. Rad tih ljudi

prije 4700 godina bijaše takve vrsti, da se, kako reče Petrie, pogreške u mjerama dužine i kutova velikih piramida mogoše »pokriti palcem«. I oni stavljahu kamenje tako, da se, već prije osam stotina godina, arapski pisac Abd-el-Latif čudio onomu, što još danas svaki putnik agencije Cook u velikoj dvorani Keopsove piramide može ustanoviti svijetlom i kamerom: naime da je tu polučen majstorski posao, jer se u sljubnice klesanih ploča ne može gurnuti »ni igla ni vlas«. Stari su graditelji, što se tiče statike, učinili previše dobroga, ako su, primjerice, u pravoj grobnici, da bi odteretili potpornje od granita, iznad njih napravili pet šupljih prostora (premda po modernom iskustvu bijaše dovoljan samo jedan šuplji prostor). Tomu prigovara neki kritik. Taj je smetnuo s uma da mi, u naše doba röntgenovanih T-potpornjâ, običavamo graditi, i to ne samo naše mostove, osiguravajući peterostruko, osmerostruko i dvanaesterostruko.

Piramide će još dugo trajati. S Keopsove odlomio se samo vršak (pa se napravio zaravanak od deset četvornih metara), a glatki vanjski uresi, vanjština od finoga vapnenca iz Mokatama spuzla se, osim nekoliko ostataka, i vidi se žutkasti vapnenac, koji je izvađen u blizini i predstavlja masivni materijal. Piramida stoji, a s njom i mnoge druge. Ali gdje su kraljevi, koji su htjeli naći unutra sigurno utočište, sklonište, u kojem nema straha za njihova mrtva tjelesa i njihov Ka.

I ovdje se obijest faraona preokrenula u zasluženu tragiku. Onima, koji ne trunuše u kamenim tvrđavama, nego u mastabas-u pod zemljom ili u priprostim pješčanim grobovima, bijaše više pravednosti nego vladarima. Pokraj mnogih pljačkaši prođoše. Granitni sarkofag Keopsov je oštećen i prazan — ne znamo otkada. Na sarkofagu Šefren-a već je Belzoni 1818. našao razbijen poklopac, ispunjen šljunkom. S bogato urešenoga bazaltnog sarkofaga Mikerinos-ova već je tridesetih godina prošloga stoljeća, kada je pukovnik Vyse pronašao tu grobnicu, manjkao zaklopac; dijelovi drvenoga unutarnjega lijesa ležahu u nekoj gornjoj prostoriji razbacani, a između njih komadi kraljevske mumije! Taj je sarkofag potonuo s brodom, koji ga je imao prenijeti u Englesku; potonuo je pred španjolskom obalom.

Milijuni kamenih kocaka trebalo je da štite mrtva kraljevska tjelesa; zazidani hodnici, arhitektonski trikovi sakrivanja trebadoše svakoga odvratiti od toga da se na nelijep način obogati. Jer u grobnicama bijaše bogatstvo, blago, što se jedva dade predočiti. Pa i mrtvi kralj ostade samo kraljem — i ako bi se Ka prošuljao u mumiju, da bi oživio u onostranom svijetu, potrebni su mu bili nakiti, raskošni predmeti za uporabu, skupocjeno običajno oružje i pribor, pa oružje od zlata i plemenitih metala, urešeno lapislazu-

lijem, dragim kamenjem i kristalima. Da li te piramide zbilja štite? Ispostavilo se, da one svojom veličinom nisu strašile pljačkaša, nego ga primamljivale. U njihovu se kamenju nešto skrivalo (ali njihova je veličina dozivala: mi imamo nešto, što treba sakriti!)

Tako su se razbojnici davali na posao — već u najstarija doba sve do dana današnjega, uvijek iznovice. Kako li lukavo, kako li izdržljivo, kako li prepredeno, to je ustanovio Petrie, kada je u nadgrobnom spomeniku Amenemheta doživio razočaranje.

POTREBNO je još primijetiti, što se već stotinu godina pojavljuje u štampi (pa i u stručnim publikacijama) neprestance kao tajna »velike piramide«.

Znamo: gdje još postoji neizvjesnost, prostrano je za spekulaciju. Ali čovjek mora razlikovati između spekulacije i hipoteze. Potonja pripada metodi rada svake znanosti; ona potječe od osiguranoga posljetka i od nje nastaju mogućnosti, iza kojih je uvijek vidljiv upitnik. Spekulacija je naprotiv bez smetnje. U većini slučajeva nisu »osigurane« ni ishodišne točke, nego su »namjerne«, i ono, što se naziva zaključkom, nije ništa drugo nego fantazija. koja na tabanima sna korača nastranim stazama metafizike, najtamnijih šuma mistike, najtajanstvenijih područja krivo shvaćenoga Pitagore i Kabale. Te su spekulacije najopasnije tamo, gdje su kao svezane s logikom, s onom logikom, kojoj smo mi kao ljudi XX. stoljeća uvijek spremni držati ovacije.

Egipatski nalazi izazivahu spekulacije: već smo spomenuli neke, kada izvješćivasmo o razjašnjavanjima hijeroglifa prije Champolliona. Možemo dometnuti vrlo moderni pokušaj Sir Galahad-a (to je ime neke žene), koja u knjizi *Majke i amazonke* ne postavlja kao prijepornu tezu, nego kategorički tvrdi, da je u Egipćana već u povijesno doba postojao pravi pravcati matrijarhat. (Sir Galahad navodi uostalom svoje dokaze vatrometnim stilom i jezikom, koji zapanjuju, te čovjek može samo željeti, da bi takva snaga prikazivanja barem jedan jedini put bila i u kojega ozbiljnoga arheologa.) Suvislo s ovim posebno treba istaknuti Silvio-a Geselle-a, ekonomista, o kojem se u Njemačkoj nakon 1945. opet mnogo govori. On ne ostade u svojoj struci i ozbiljno je upitao: da li je Mojsije poznavao barut, i on »dokazuje« neobično oštroumno, da je Mojsije na dvoru Ramsesovu (s pomoću tasta Jethro-a, koji je kao svećenik znao tajne znanosti) zloupotrebljavao cehovsku prostoriju kao laboratorij za eksploziv. U drugoj knjizi Mojsija, poglavlje 30, stih 23—38 napisan je jedan recept za eksploziv. Gorući grm, egipatska ratna kola, koja se ruše i kojih se kotači tajanstvenom snagom otrgnu, hridina, koja se razbija jednim udarcem, družina Korah, koju guta raspukla zemlja, zidovi Jerihona, koji se ruši na

dani znak — sve je to po Silviu Geselle-u, rezultat znanosti, za koju je u cehovskoj prostoriji bila sagrađena tvornica. Ploče, na kojima su pisani zakoni, zar nije Mojsije primio uz pucanje i dimljenje? Zar nije bilo potrebno nevještomu laborantu četrdeset dana, da izliječi svoje opekline? To mišljenje Silvia Geselle-a podupire sa strane prirodnih znanosti Johannes Lang, pobornik teorije Hohlwelt.

Radi se o ovomu: već od davnina morade upravo velika piramida (Keopsova i — što je zanimljivo — nijedna druga) davati mistična čuda brojaka. Ta mistika brojaka ne može se promatrati ni na jednom drugom nivou kao navedeni primjeri. Nu to ne smeta ništa, da se i u naše dane uvijek iznovice ozbiljni naučenjaci bave mistikom brojaka (naučenjaci, koji su na specijalnim područjima postigli izvanredne rezultate).

Velika je piramida često nazivana »Biblijom od kamena«. Poznata su »izlaganja« biblije. Izlaganja velike piramide gotovo ih dostižu. Iz tlocrta, po položaju vratâ, hodnikâ, dvorana i grobnice pročitana je sva povijest ljudskoga roda! Na temelju te povijesti, stavljene u piramidu, neki istraživač proreče, da će početak Prvoga svjetskoga rata biti godine 1913; i oni, koji vjerovahu, zabilježiše, da se prevario samo »za jednu godinu«.

Ali mistici brojeva imaju pri ruci materijal koji zabezeknjuje, ako se odmah ne svede na svoje normalno značenje. Činjenica je na primjer: piramide su napravljene točno po nebeskim stranama. Tako se dijagonala Keopsove piramide od sjeveroistoka prema jugozapadu pokriva produženjem s dijagonalom piramide Šefrena. Većina drugih ustanovljenja počiva na pogrešnim mjerenjima ili na pretjeravanjima i nedoličnom proširenju mogućnosti, koje se nàdaju od svake velike građevine, ako se ona mjeri vrlo malim jedinicama mjerenja. Ali — otkako je Flinders Petrie mjerio prvi put — postoje relativno točne mjere o velikoj piramidi. Mora nam biti jasno, da je svako moderno mjerenje tek tako poprilici — jer se opseg piramide nije sačuvao, vršak joj je razoren. Dakle svaka mistika brojeva, koja svoje dokaze dokazuje jedinicama centimetara i palaca, unaprijed je diskreditirana. Ktomu još moramo i možemo priznati Egipćanima da su izvanredno poznavali astronomiju, ali nikad im ne moramo dopustiti da su imali jedinicu za mjerenje kao što je pariski prametar (da bismo razumjeli sve neobičnosti te misli, koja nije kao naša uvijek upućena na egzaktno, sjećamo se ovdje na pomanjkanje povijesnoga osjećaja vremena).

Na jednoj velikoj građevini nije teško operirati začudno malim mjerama. Ako mi katedralu u Chartresu, ili crkvu u Kölnu, mjerimo centimetrima, prilično je sigurno, da ćemo ispravnim zbrajanjem, odbijanjem i množenjem postići neslućene usporedbe s kozmičkim brojevima. I sasvim je vjerojatno, da ćemo ustanoviti, da

broj π nije više promatrati kao »Ludolfov broj«, jer je već bio poznat graditeljima piramida.

Pa i kada bi se ispostavilo, da su Egipćani svoje naročito astronomsko i matematičko znanje zbilja uzidali u mjere velike piramide (znanje i spoznaje, koje je moderna znanost pronašla istom u XIX. i XX. stoljeću — primjerice zaista točni otklon sunca), to još uvijek nije razlog, da se tim brojkama pridaje kakva mistika ili da se po njima izvode proročanstva.

Godine 1922. njemački egiptolog Ludvig Borchardt, pošto je potanko proučavao veliku piramidu, objelodanio je jednu knjigu: *Protiv mistike brojeva u velikoj piramidi kod Giseha.* U njoj nalazimo argumente, koji odvode vodu te rijeke mistike.

ARHEOLOGA Petrie-a nisu plašile nikakve zapreke. Tvrdokoran, nepopustljiv, sklon da traga, i izdržljiv, 1889. kopa on rupu u jednoj piramidi od nilskih opeka, piramidi nekoga kralja (o kojem on u vrijeme toga kopanja ne zna ni da je to bio Amenemhet III., jedan od prvih velikih rijetkih mirovnih vladara Egipta), ruje kroz kamenje, jer ne može da nađe ulaz — i ustanovljuje, da drugi bijahu na tom mjestu prije njega još izdržljiviji i još više skloni traženju nego on; ljudi nekoga davno proteklog vremena oskvrnjavahu grobove, a nisu namjeravali da iz zagrobnog mraka iznesu na vidjelo neku prošlu epohu, na čast prošlosti, za pouku sadašnjosti, nego da pljačkaju! Važno je, da upravo neumorni Petrie slavi razbojnike zbog njihove veće upornosti.

Kada je odlučio da ispita piramidu — iz sela Hauvaret-el Makta stigao je do građevine za tričetvrt sata magarećim hodom, — počeo je tražiti ulaz na mjestu, gdje ga je nalazio gotovo u svih piramida: na sjevernoj strani. Ali ga ne nađe — kao što ga prije njega ne nađoše ni njegovi kolege. Ne nađe ga ni na istočnoj strani, i, namjesto da trati vrijeme na naporno traženje, zaključi da kroz zidine i građevinu probije tunel.

Ta odluka bijaše veličajna. Petrieva tehnička sredstva bijahu ograničena. Znao je, da ga čeka težak rad. Ali jedva je slutio, da treba kopati tjedne i tjedne. Čovjek treba sebi predočiti, kako je bilo Petrie-u — nakon toliko napora na egipatskoj vrućini, s nedovoljnim oruđem i s radnicima, što se neprestance sustežu — u času, kada je smatrao, da je došao do posljednjega komada zidine i da se u njemu nalazi grobnica, kako mu je bilo, kada je ustanovio, da je netko brži bio tu prije njega.

Eto opet osjećaj u istraživača, osjećaj koji je često jedini na koncu njegova napora: strahovito razočaranje, koje samo jaki mogoše izdržati i ne klonuti. Točno dvanaest godina kasnije doživio

je sličan slučaj, te je barem imao zadovoljstvo, što je mogao biti zloban. Moderni drugovi antiknih pljačkaša grobova provalili su u grob Amenofisa II. (koji je umro oko 1420. prije naše ere) i, u potrazi za kraljevskim blagom, prerezaše zamote mumije. Razočaraše se — i, kao kolege svojih predšasnika, sigurno gore nego Petrie. Drugovi po zanatu prije tri hiljade godina svršili su svoj posao tako temeljito, da njihovim nasljedovateljima nije više ništa ostalo.

Rupa, koju je Petrie napravio, bijaše preuska za njegova ramena. Ne mogaše čekati, dok se ona proširi. Sveže on nekog mladog Egipćanina konopom, dade mu svijetlo u ruku i pošalje ga u tamnu komoru. Plamen svjetiljke padne na dva sarkofaga — otvorena, prazna!

Tomu naučenjaku ostade još samo da, unatoč porobiteljima, pokuša ustanoviti, u čiji je grob provalio. Nova tegoba! U piramidu unišla voda iz zemlje. Kada je Petrie povećao prvu rupu i sam unišao u grobnicu, stajaše u vodi kao kasnije u nekom grobu, iz kojega je izvadio mumiju svu u nakitima. Nije se prestrašio ovdje, kao ni kasnije. Čeprkaše lopatom po tlu, malo po malo. I nađe jednu posudu od alabastra, na kojoj je pisalo ime Amenemheta. U nekoj drugoj grobnici nađe on nebrojeno žrtvenih darova, svi posvećeni poimence princezi Ptah-nofru, kćeri Amenemheta III.

Amenemhet III., kralj XII. dinastije, vladaše od 1849. do 1801. prije naše ere (po Breastedu). Njegova obitelj vladaše svega skupa 213 godina, i vrijeme, u koje Amenemhet III. nošaše obje krune Egipta, bijaše jedno od najsretnijih u ovoj zemlji, koja je harala ratom vani (protiv barbarskih naroda) i unutra (protiv knezova, što se neprestance bunili). Amenemhet se brinuo za mir. Njegove nebrojene građevine — među ostalima nasip oko jednoga čitavog jezera — služile su profanoj i religioznoj svrsi, i njegove socijalne mjere nisu značajne po shvaćanju zapadnjačke civilizacije, ali značajne su po nepredočljivo klasno podijeljenom Egiptu, što se osnivao na robovima.

Od njega se Egipat zeleni više nego od velikog Nila,
On je obje zemlje ispunio jakošću,
On je život, koji hladi nozdrve,
Blago, koje daje, jelo je onima, koji ga slijede.
On hrani one, koji idu njegovom stazom.
Kralj je hrana, a njegova usta su obilje.

Petrie-u je bilo čast, što je našao grob toga kralja; učenjak ne bijaše potpuno nezadovoljan. Ali iskapača, digger-a, privlačilo

je još i drugo. Kojim su putem prodrli oni, koji su stigli prije njega? Gdje bijaše pravi ulaz u piramidu? Jesu li pljačkaši našli vrata, koja su on i istraživači prije njega uzalud tražili? — Razbojnici su našli trag arhitekata. Petrie je naišao na trag razbojnika.

Nebrojeno godina poslije pljačkanja, to bijaše pothvat, koji je bio samo malo manji nego kopanje tunela — jer voda nabujala iz zemlje, smetlje i komadi opeka i štošta smiješalo se kao kaljuža i bijaše prolaza, kroz koja se Petrie, neumoran, pužući na trbuhu, teško dišući, glib mu u ustima i na nosu, morao protisnuti kao kakva živina. Htio je znati, gdje bijaše pravi ulaz. I nađe ga. Oprečno svima dotadašnjim iskustvima, svoj egipatskoj tradiciji, ulaz bijaše na južnoj strani! — Pa ipak su ga pljačkaši pronašli! Bijaše li čudo, što se Petrie, potresen u svojoj istraživačkoj časti, pitaše, je li se to »nalaženje« zbilo kako valja? Nije li to bio zaista samo plod čistoga oštroumlja, samo posljedak neumorne izdržljivosti? Spopala ga sumnja i nagnala da ispituje.

Sustavno koračaše putem, kojim bijahu išli razbojnici. Stajaše pred svim zaprekama, pred kojima se bijahu našli i razbojnici. I uvijek ispitivaše vlastito oštroumlje. I njegov razum nipošto mu ne odgovaraše odgovorom, koji bijahu našli razbojnici. Kakav li tajanstveni instikt mora da je vodio razbojnike kroz nebrojene stupice, trikove i smicalice faraonskih arhitekata? — Eno jednih stuba, koje u nekoj bezizlaznoj komori naglo dokončavahu. Pljačkaši su očevidno hitro našli, da je taj izlaz bio krov komore, čitav krov, ogromna vrata, što padaju. Ona bijahu prolomljena, naporno, kako se to moderni obijači blagajna provlače kroz vrata tresora. Ali gdje se nađoše zatim? U hodniku, koji bijaše pun puncat masivnih kamenih blokova. Stručnjak Petrie procijeni, koliko je moralo biti rada, da bi se samo očistio taj hodnik, i on zamisli osjećaje tih pljačkaša, kada, pošto to posvršavaše, opet naiđoše na jednu komoru bez izlaza pa zatim, ponovo uklonivši zapreke, opet na treću komoru bez vrata. I napokon on se pokoleba u svojem čuđenju — da li da više cijeni instinkt pljačkaša (koji iz svih teškoća uvijek bijahu našli pravi izlaz), ili njihovu izdržljivost? Nema zbora — oni moradoše kopati tjedne, mjesece, možda godinu i još duže. I u kakvim prilikama? Možda u strahu od stražara, svećenika, pa i od pohodilaca, koji žrtvuju, koji velikom Amenemhet-u donošahu darove? Ili je bilo sasvim drukčije? — Petrie-va taština, toga čovjeka, koji je toliko bio oštrouman i iskusan pri uklanjanju teškoća, koje su stari arhitekti, da bi zaštitili kraljeve, svijesno stavljali na put budućim zlotvorima — taj tašti ponos prisili ga da poriče, da bi oštroumnost Egipćana pljačkaša, prije stotine i stotine godina, jedino bila dovoljna da otkrije te skrovite putove. Nisu li možda razbojnici imali pomoći i od stručnjaka? — O tomu egipatska knji-

ževnost daje stanovite pretpostavke. Možda su im svećenici i stražari svojom tajnom znanošću, uputama i potporom išli na ruku, korumpirani pripadnici korumpirane klase službenika? Tako stižemo do velikoga »poglavlja o razbojnicima« egipatske povijesti, koje poče u ono sivo doba i u »Dolini kraljeva« nađe svoj uzbudljivi nastavak, a prije ne baš previše dugo vremena postiže svoj vrhunac nekim kao sasvim modernim kriminalnim slučajem.

14. POGLAVLJE

RAZBOJNICI U »DOLINI KRALJEVA«

U POČETKU godine 1881. neki imućni Amerikanac, koji se zanimao za umjetnost, putovaše uz Nil do Luxora, do sela, koji leži naprama staromu kraljevskomu gradu Tebe. Htjede kupiti nekoliko starina. Zaziraše od službenog prodavanja i kupovanja, otkada je, pod utjecajem Mariette-a, takvo trgovanje bilo strogo uređeno i on se pouzda samo u svoj instinkt. Uvečer bi išao po tamnim ulicama u stražnje prostorije bazara i upozna se napokon s nekim tamnim Egipćaninom, i taj mu ponudi nekoliko očito zbiljskih i vrijednih predmeta.

Ta metoda Amerikanca neka nas potakne da maločak skrenemo. Danas svaki putni vodič opominje turista da ne kupuje starine od kriomčara. I sasvim pravo — većina takozvanih »antikviteta« izrađeni su u modernom egipatskom kućnom obrtu ili, dapače, uvezeni iz Evrope. Domišljatim smicalicama kriomčari pokušavaju prikazati, da su te starine prave pravcate. Pa i sami dobar poznavač umjetnosti, kao što bijaše njemački povjesnik umjetnosti Julius Meier Graefe, nasjeo je dvadesetih godina ovoga stoljeća. Ne sluteći ništa zlo, dok ga vodio neki vodič stranaca, nađe on u pijesku neku malu statuu. Ta okolnost, da je sam našao tu »starinu«, bijaše mu dokaz, da je ona ispravna. »Podmiti« on vodiča, kako bi osigurao da će taj šutjeti o nalazu. Tu malu izrađevinu on pod kaputom donese u hotel. Da bi nabavio postavac, potraži on nekoga trgovca i zapita ga, kako mu se sviđa ta stvar. Trgovac se smješkaše. I Julius Maier-Graefe piše: »Trgovac me zamoli da uđem u stražnju prostoriju njegova maloga dućana, otvori neku škrinju i pokaže mi četiri ili pet navlas sličnih komada, svaki pokriven hiljadugodišnjim pijeskom. Dolaze iz Bunzlau-a, ali on ih je namakao od agenata u Kairu, od nekoga Grka.«

Na kakve li sve šale i na iznenađenja mora znanost misliti — a ne samo na krivotvorenja kao na način stjecanja —, vidi se u autobiografskoj pripovijetki jednoga modernoga francuskog romansijera, komesara u Kini i šefa propagande generala De

Gaulle-a, u koju ne treba sumnjati, ali koja — naravno — ne može vrijediti kao primjer za mnoge druge, i ovdje je navodimo samo kao kuriozum. Godine 1925. nađe Malraux u nekom bufffetu u Singapuru nekoga ruskog skupljača, koji putovaše na trošak muzeja u Bostonu, da kupuje umjetnosne predmete. Nakon prve ruske blagoglagoljivosti pokaže mu on pet malih slonova od bjelokosti, koje upravo bijaše kupio od nekoga Indijca i metne ih preda se na stol. »Vidite, dragi prijatelju, ja kupujem male slonove. Kada iskopavamo, ja ih gurnem u jame prije nego ih zaspemo. Pedeset godina kasnije, drugi će ih ljudi kada opet otvore lijesove, naći unutra lijepo patinirane i strahovito o njima razmišljati... Onima, koji će doći poslije mene, volim da priredim maločak priliku da sebi razbijaju glavu; na jednomu tornju u Angkor-Wat-u, dragi prijatelju, ja sam urezao vrlo nepristojan napis u sanskrtu; lijepo zamazano, to izgleda vrlo staro. Neki će ih dosjetljivac odgonetati. Čovjek mora te poštenjačine maločak ozlojediti...«

Nakon toga zastranjenja vratimo se malo Amerikancu, koji doduše kao egiptolog bijaše diletant, ali ipak se nešto razumijevaše u stvar. Kad mu je Egipćanin ponudio, on se malo uzbudi, i kupi, ne obzirući se na običaje orijentalnoga pogađanja, kupi jedan papirus, kakva tako očuvana i lijepa malokada bijaše dotad vidio. Sakrije ga u svoj kovčeg i, zaobilazeći carinarnicu i redarstveni nadzor, otputuje što brže. Stigavši u Evropu, dade stručnjacima da pregledaju taj papirus, i oni ga pouče, da se on u zbilji nije dokopao samo neke neobične skupocjenosti, nego, štaviše — bez ikakvih svojih zasluga — potaknuo da se zbude nešto vrlo naročito.

Ali, prije nego o tomu izvijestimo, moramo pogledati na sasvim neobičnu priču o »dolini kraljeva«.

»DOLINA KRALJEVA« (Vidi tablu IX.) ili »Grobovi kraljeva u Biban-el-Muluk« leže na zapadnoj obali Nila naprama Karnaku i Luxoru (gdje se dižu ogromne dvorane na stupove i hramovi »novoga carstva«), i spadaju prostranom sada pustom području, na kojemu nekada bijaše nekropola grada Tebe. Tamo nastadoše u »novomu carstvu« grobovi za otmjene mrtvace, ali i hramovi za kraljeve i u počast boga Amuna.

Za upravu i za neprestano izgrađivanje toga gorostasnoga grada mrtvih bijaše potrebno mnogo osoblja, koje je bilo podvrgnuto nekom posebnom službeniku, »knezu Zapada i vrhovnom zapovjedniku namještenika Nekropole«. Stražari stanovahu u kasarnama; a u skupinama kuća, koje napokon bijahu po veličini kao mala sela, stanovahu poljoprivrednici i građevni radnici, tesari i

slikari, umjetnici svake vrsti, i napokon balzamovatelji, mumificiratelji, koji ono, što je smrtno, čuvahu i svarahu vječno sklonište za Ka.

Kako je rečeno, to bijaše u vrijeme »novoga carstva« kada vladahu najsilniji, koji su ikada Egiptom gospodarili, »sinovi sunca«, Ramses I. i II.

To bijaše vrijeme XVIII., ali prvo XIX. dinastije, poprilici od 1350. do 1200. prije naše ere, to bijaše, misli li se u analogijama Spenglera naša sadašnjost, kad je vladala gotovo čitava civilizacija i obrazovao se «cezarizam«. Što se tamo povijesno dogodilo, dogodilo se »u isto vrijeme« u carskom Rimu, koji je monumentalnu kulturu Grčke napokon dokončao još samo kolosalnošću, baš kao što se piramidalna veličina starih Egipćana raspala u razmetljive građevine u Karnaku (vidi tablu VII), Luxoru i Abydosu; dogodilo se »u isto vrijeme« djelovanjem Sanheriba u Ninivi, u tomu »asirskom Rimu«; pokaza se kod kineskog cezara Hoang-ti i u gorostasnim indijskim gradovima već od 1250. To bijaše doba, kada se kulturi egipatskoj događa ono, što se događa nama, zapadnjacima između New-Yorka, toga grada nebodera, i razrušenoga Berlina, i jednoga stagniranoga Londona i jednoga Pariza rastrojenih živaca.

U početku razvitka toga najvećega grada mrtvih za koji znamo, ali osobito u početku svake pojedine građevne djelatnosti u »Dolini kraljeva«, stajaše jedna od najznačajnijih odluka kralja Tutmosisa I. (1545—1515 prije naše ere). Zanimljiva je za čitavu dalju povijest vladajućih dinastija u Egiptu, štaviše vrlo je vjerojatno da je značajna i za to: kako ustanoviti točni rok kada se na tradiciji temeljena, produhovljena egipatska »kultura« preobrazila u »civilizaciju«, koja poriče tradiciju, te postala bezdušnom i razbija svaku formu (premda su jedva poduzeta istraživanja u tom smjeru, koja bi prelazila stručno područje arheologa).

Bilo kako bilo — Tutmosis I. kao kralj, prvi je odlučio da svoj grob odijeli od hrama mrtvih — čitav kilometar i pol; i da svoj leš ne sahranjuje u grob, koji je izdaleka vidljiv, nego u grobnicu sakrivenu u hridinama!

Nama to nije baš značajno. Ali time, što je Tutmosis naredio, potpuno je prekinuta tradicija, duga sedamnaest stotina godina.

On je u svojemu Ka, a time u svojemu daljemu življenju poslije smrti, prouzrokovao nepregledive tegobe, time što je hram odijelio od groba, hram, u kojemu se u vrijeme svečanosti prinose žrtveni darovi, koji bijahu nužni opstojnosti Ka-a. Ali — i to je vanjski povod i poticaj njegovoj odluci; on smatraše, da će na taj način dobiti sigurnost, koja ne bijaše dana njegovim predšasnicima, kako to pokazuje iskustvo o oskvrnutim grobovima. Poticaj upu-

tama, koje je on dao svojemu graditelju Ineni-u, bijaše strah, što usprkos svemu racionalističkomu rastvaranju, svemu posvjetovljenju religije (XXI. dinastija sastojaše se od svećenika Amuna, »kraljeva svećenika«; prije toga je njihova moć u državi stalno rasla) bijaše još jaki strah, da se ne bi razorila njegova mumija, njegov grob oskvrnuo. Pri početku XVIII. dinastije iz Teba bijaše u svemu Egiptu jedva još jedan kraljevski grob, koji nije opljačkan, jedva koja znamenita mumija, koja ne bijaše lišena svoje »magične opreme« i time zauvijek oskvrnuta. I rijetko su kada ti pljačkaši grobova uhvaćeni, možda su tu i tamo negdje zatečeni i morali dio svoga plijena ostaviti. Pet stotina godina prije Tutmosisa zlikovac, koji je mumiju supruge kralja Zer-a upravo bio raskomadao, da bi je lakše odnio, bijaše zatečen, pa je jednu sasušenu ruku, žureći se, sakrio u neku rupu u zidu groba, gdje su je našli engleski arheolozi godine 1900. — nepovrijeđenu, a među ovojima njezinim još jedan skupocjeni prsten od ametista i tirkiznih bisera.

Vrhovni graditelj Tutmosisa zvao se Ineni. Možemo samo zamisliti, kakvo li mora da je bilo vijećanje između vladara i arhitekta. Pošto je ta odluka, da se prekine s tradicijom, najednom odlučena, sigurno ona bijaše jedini izlaz, da bi izmaknuo sudbini svojih predšasnika, i Tutmosis ju je hitro spoznao. Taj izlaz bijaše da se sačuva tajna, da mjesto građenja i gdje će biti grob bude apsolutna tajna.

Zbog taštine graditelja Ineni-a mi znamo danas, kako se to djelo odjelotvoravalo. Na zidovima vlastite grobne kapelice on je ostavio kao potanku povijest svoga života također i izvješće o gradnji prvoga sakrivenoga groba. I rečenica, o kojoj je riječ, glasi: »Ja sam jedini nadgledao građenje toga groba u hridinama, groba za njegovo veličanstvo. Nitko to ne vidje, nitko ne ču!« Ali jedan moderni arheolog, jedan od najboljih poznavača »Doline kraljeva« i svih teškoća građenja u njoj (Carter), smatra, da je Ineni morao zaposliti nesumnjivo najmanje preko stotinu radnika. I on piše, trijezno i bez ikakva moralnog ocjenjivanja: »Shvatljivo je, da stotinu, ili više, radnika, koji znadoše za najvažniju kraljevu tajnu, ne smjedoše naokolo hodati slobodno, i Ineni je sigurno našao sredstvo da ih ušutka. Moguće je s njima učinjeno kao s ratnim zarobljenicima, koji su nakon obavljenoga posla ubijeni!«

Da li je taj nevjerojatni prekid s tradicijom doveo do posljetka kakav je želio Tutmosis? Njegov je grob prvi u »Dolini kraljeva«, u strmom obronku samotne mrke kotline. On je u hridine ugradio strme stepenice i »načelno« postavio grob tako, kako su to činili pet stotina godina svi kasniji graditelji faraona, te Grci, polazeći od oblika grobova nalik na cijevi, nazivahu ih »syringe« po »sirinksu«, dugačkoj pastirskoj fruli. (Strabo, grčki putnik u posljed-

njem stoljeću pr. naše ere, opisuje već četrdeset »grobova vrijednih da se obiđu«.)

Ne znamo koliko je dugo Tutmosis zaista mogao imati svoj mir. Znamo — računa li se u razmjerima egipatske povijesti — znamo da to nije moglo biti previše dugo. Skupa s njegovom kćeri i drugim mumijama jednoga su ga dana odvukli — ne razbojnici, nego da bude zaštićen od razbojnika, jer kao da ni njegov grob u hridinama ne bijaše više siguran. Kraljevi su prešli i na to, da svoje grobove postavljaju sve bliže jedan drugome u hridini. Osoblje, što je nadziralo, moglo se usredotočiti; stražari nisu više bili tako raštrkani — pa ipak pljačkanje se nastavljalo.

U grob Tut-enk-Amuna prodriješe razbojnici već deset ili petnaest godina nakon njegove smrti. U grobu Tutmosisa IV., isto tako nekoliko godina nakon njegove smrti, razbojnici ostaviše čak svoje posjetnice, črčkanja po zidu, antikni šatrovački govor i razoriše grob tako da; stotinu godina kasnije, pobožni Haremheb, u osmoj godini svoje vladavine, naloži činovniku Kej-u da »grob kralja Tutmosisa IV. blaženoga opet napravi u skupocjenom prebivalištu u zapadnim Tebama«.

Ali vrhunac svega toga pljačkanja grobova dostignut je u vrijeme XX. dinastije. Vladavina, silna i raskošna, Ramsesa I. i II. pa I. i II. Setosa, bijaše već prošla. Slijedećih devet kraljeva, imenom Ramses, nemahu ništa nego veliko ime. Njihovo vladanje bijaše slabićsko i uvijek nečim ugroženo. Podmitljivost i korupcija sačinjavahu novu neshvatljivu moć. Stražari groblja slože se sa svećenicima, naglednici s predstojnicima okružja, štaviše sam predstojnik zapadnoga Tebe-a, vrhovni činovnik za nadzor nad nekropolom, šurovaše jednoga dana skupa s robiteljima grobova. I nevjerojatno je, kada danas po nalazima papirusa iz vremena Ramsesa IX. (1142 do 1123 pr. naše ere) možemo biti svjedoci jednoga procesa protiv pljačkaša grobova, koji nekada uzbuđivaše; svjedoci procesa prije tri hiljade godina, u kojemu, dosad bezimeni razbojnici najednom imaju svoje ime!

Jednoga je dana Peser, predstojnik Istočnog Tebe-a, obaviješten, kako se naveliko pljačkaju grobovi na zapadnoj strani. Predstojnik Zapadnog Tebe-a bijaše očito Pewero, koji Peseru bijaše baš toliko malo sklon kao i on njemu. Tako Peser od dragosti uluči priliku da veziru čitavog tebeskog okružja, Chamwese-u, svoga kolegu prikaže kao nedostojnika .(Upotrebljujemo ovdje zabavno ispripovijeđeni prikaz, kako ga pripovjedio Howard Carter, koji se u citatima oslanja na divnu zbirku egipatskih zgodopisa, koje je skupio Breasted, na zbirku *Ancient Records of Egypt.)*

Ali ta stvar ispade loše za Pesera; jer on pogriješi, što u svojoj prijavi navede točan broj opljačkanih grobova: deset kraljevskih

grobova; četiri groba svećenicâ i vrlo mnogo privatnih grobova. Više članove komisije naime, koje Chamwese pošalje preko rijeke da to ispitaju, možda i njihov vođa, možda dapače i sam vezir, koji njih pošalje, nesumnjivo su imali korist od tih pljačkanja (a to svjedoči, kako je Pewero bio oprezan). Oni, kako bismo danas rekli, dobivahu procente, i njihov sud mora da je bio čvrst, kada su veslali preko rijeke. Oni su stvarno svršili s tom prijavom formalno pravnički tako, što se nisu bavili pitanjem, da li su se ta pljačkanja uopće dogodila, nego što su dokazali, da su Peserovi navodi sasvim netočni. Namjesto deset kraljevskih grobova bijaše naime zaista razvaljen samo jedan, namjesto četiri groba svećenicâ samo dva! Činjenica da su stvarno gotovo svi privatni grobovi bili opljačkani, ne mogaše se poreći. Ali komisija ne vidje nikakva povoda zašto bi se tako zaslužan službenik, kao što je Pewero, stavio pred sud. Prijava bude oborena! Budućega dana Pewero, trijumfirajući, (možemo zamisliti njegov karakter) okupi »nadglednike, upravitelja grada mrtvih, zanatlije, redare i sve Arape grada mrtvih« i pošalje ih na jednu manifestaciju, koju bismo mi i dandanas, u našem novom jeziku, vjerojatno nazvali spontanom, pošalje ih prijeko na istočnu obalu, štaviše, on dometne i naročitu uputu, da nipošto ne budu daleko od Peserove kuće.

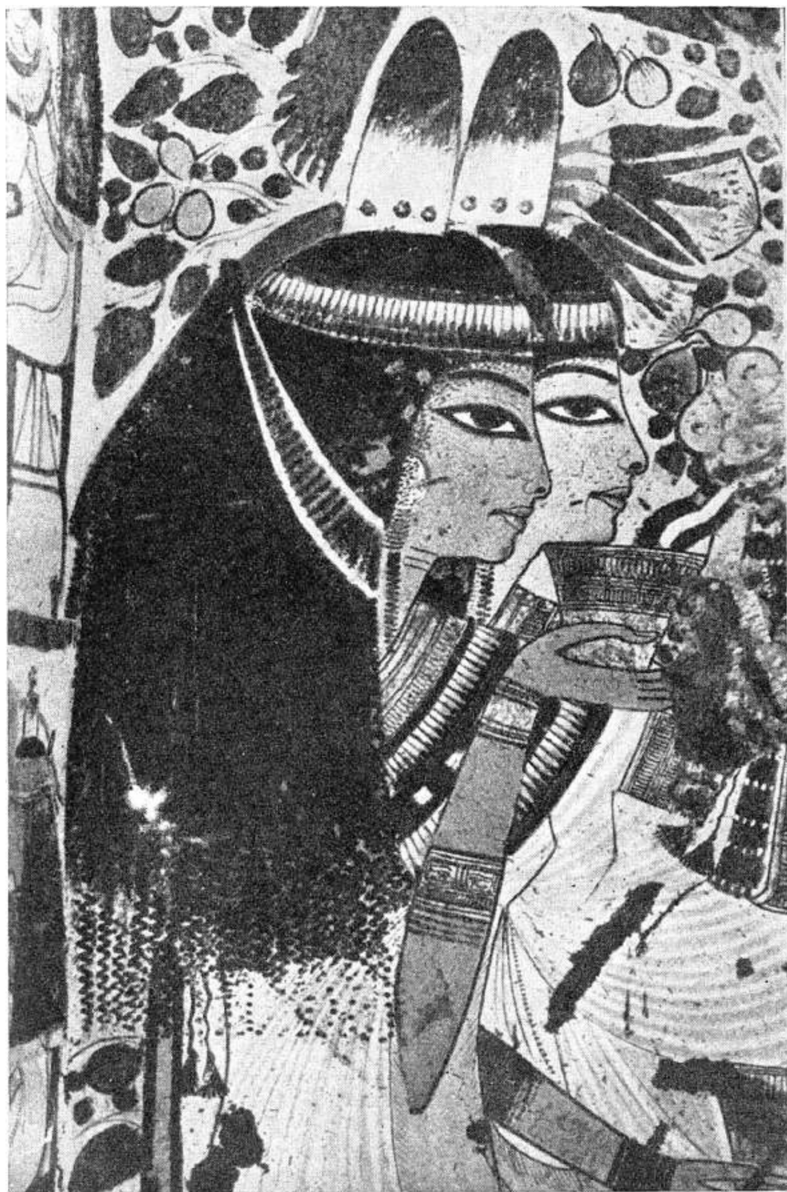
To Peseru bijaše previše!

Šta se dogodilo, i šta se događaše, on osjeti, sasvim pravo, kao pravi izazov, i u svome bijesu počini drugu, ovaj put odlučnu pogrešku, žestoko se porječka s jednim od predvodnika te gomile iz zapadnog grada i napokon, vrlo uzbuđen, očituje pred svjedocima, da će taj nevjerojatni događaj, ne obazirući se na vezira, javiti upravce samomu kralju.

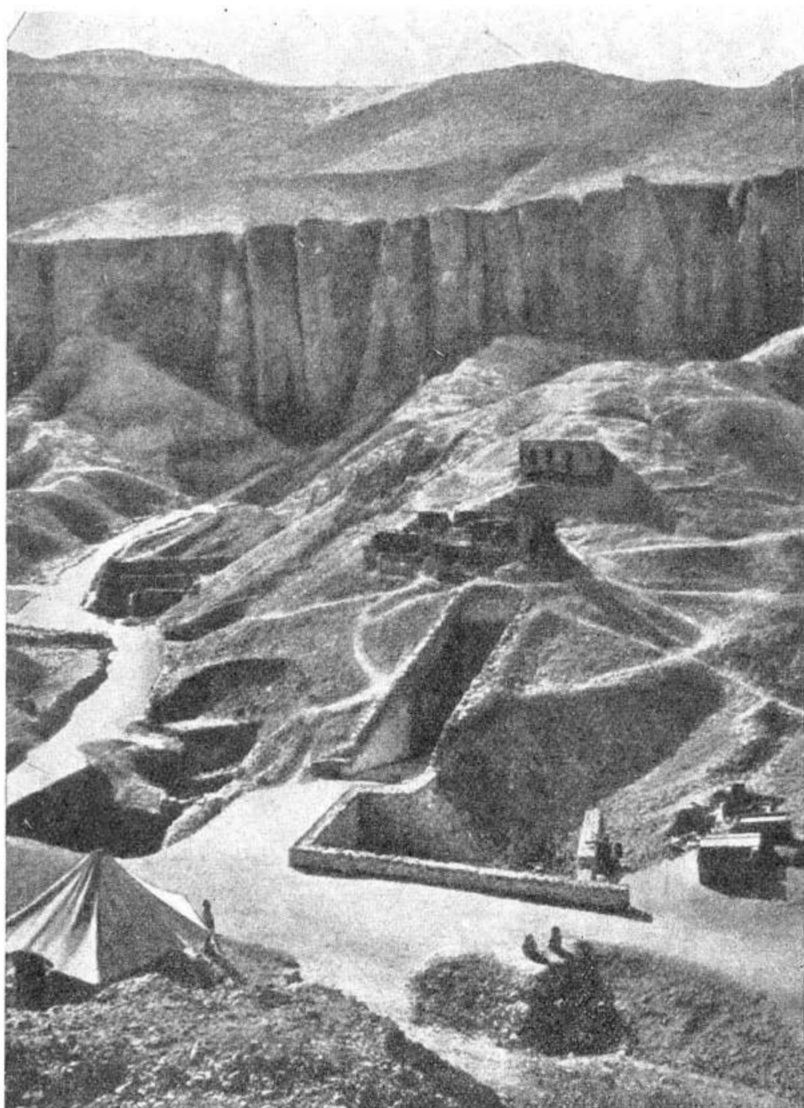
Pewero je samo čekao na to. On hitno obavijesti vezira o toj nevjerojatnoj namjeri Pesera, da prekršava svaki red, da zaobilazi službeni put. Vezir sazove sud. Prisili nespretnoga Pesera da sam u njemu sudjeluje kao sudac. On sam morade pomoći, da ga optuže zbog toga što je prekršio zakletvu, i uglavi sam sebe kao krivca.

Modernost te priče, pojedinostima koje nije ništa dodano (dala bi se pripovijedati potanje), konac je bajke, kakav uvijek želimo, ali rijetko doživljujemo.

Dvije ili tri godine naime, nakon toga neobično koruptivnog postupka, uhvaćena je neka rulja od osmorice pljačkaša grobova, te je ona, pošto je »išibana dvostrukom kandžijom po rukama i nogama«, iskazala u zapisnik, a taj zapisnik je očito dospio u ruke nekoga nepodmitljivca i nije se mogao više prešutjeti. Mi znamo za pet imena tih razbojnika. To su tesar Hapi, rukotvorac umjetnina Iramun, seljak Amenemheb, vodonoša Kemvese i crnac rob Ehenufer. I oni iskazaše:

Otmjene egipatske žene. Dio jedne freske iz groba Veserheta kod Tebe, XIX. dinastija, oko 1300 prije naše ere.

U »Dolini kraljeva«. Iza niskoga kamenog zida sprijeda počinje hodnik, što vodi do groba Tut-enk-Amuna. Lijevo pokraj toga, uvirući u ograđeni brežuljak, ulaz u grob Ramsesa VI. Na toj se slici može dobro vidjeti kako su arheolozi kopali u toj dolini; ne ostade ni kamen na kamenu.

»Otvorismo njihove lijesove i njihove smrtne ostatke i zamote, u kojima bijahu. Nađosmo uzvišenu mumiju toga kralja... Bijaše velik niz amuleta i zlatnih nakita o njegovu vratu; glava mu pokrivena zlatnom maskom; uzvišena mumija toga kralja bijaše sasvim pokrivena zlatom. Njegovi ostaci bijahu iznutra i izvana pozlaćeni i posrebreni; svim skupocjenim kamenjem obloženi. Otrgli smo zlato, što nađosmo na uzvišenoj mumiji toga boga, i njezine amulete i nakite, što joj bijahu na vratu, i omote, u kojima počivaše. Kraljevu suprugu nađosmo na jednak način; otrgosmo sve, što na njoj nađosmo, na jednak način. Njezine zamote zapalismo. Ukradosmo njezine pribore, što kod nje nađosmo, a bijahu to posude od zlata, srebra i bronce. Razdijelismo mi i zlato, što nađosmo na mumijama tih dvaju bogova, razdijelismo u osam dijelova kao i amulete, nakite i zamote.«

Sud ih proglasi krivima. Peserove tvrdnje bijahu poduprte činjenicama; jer među grobovima, za koje se sada priznaje da su opljačkani, nalažaše se i jedan, koji je Peser prvotno naveo.

Ali čini se kao da taj sudski postupak (i mnoštvo sličnih slučajeva bijaše suđeno) ne mogaše zadržati i suzbiti sistematski organizirano pljačkanje »doline«. Znamo po sudskim poveljama, da je provaljeno u grobove Amenofisa III., Setosa I., Ramsesa II., »... i pod slijedećom dinastijom«, kaže Carter, »kao da su se okanili svih pokušaja, da se nad grobovima stražari.« I on otkriva tu mračnu panoramu pljačkanja u »dolini«: »mora da je ta dolina vidjela čudnih stvari, i smione bijahu pustolovine, što se tamo zbivahu. Može čovjek sebi predočiti kovanje planova, što je trajalo dane i dane, potajne noćne sastanke na hridinama, podmićivanje ili zaglušivanje stražara groblja; a zatim smiono kopanje u tmini, prodiranje kroz kakvu malu rupu sve do u grobnicu, grozničavo traženje pri slabašnoj svjetlosti, traženje blaga, što se može odnijeti, i rano pred zoru povratak s plijenom. Sve to možemo sebi predočiti i u isti čas zamisliti, kako to bijaše neuklonjivo. Pošto je kralj predvidio, da se njegova mumija sahrani brižno i skupocjeno, kako je to smatrao da pristaje njegovu dostojanstvu, on je sam pridonio, da se ona razori. Iskušenje bijaše preveliko. Bogatstvo, što nadmašivaše i najpohlepnije snove, ležaše tamo spremljeno za onoga, koji nalažaše sredstva i puta da ga dobije, te prije ili kasnije pljačkaš grobova morade dospjeti do cilja.«

ALI mnogo uzbudljivije nego to mora da je bila jedna druga slika. Moradosmo toliko pripovijedati o pljačkašima grobova, o svećenicima izdajicama, podmitljivim činovnicima, korumpiranim gradonačelnicima, o svoj toj lopovskoj mreži, smišljeno rasprostranjenoj u svim slojevima društva (o kojoj je Petrie prvi naslutio,

kada je ispitivao tragove pljačkaša u grobu Amenemheta), te bi mogao nastati utisak, da u vrijeme XX. dinastije nije bilo uopće više nijednoga pravednika, nijednoga vjernika, koji bi mrtvim kraljevima odavao počast.

Ali u isto vrijeme, kada se lopovi sa svojim plijenom šuljaju po noćnim stazama, male skupine vjernih vrebaju na drugoj stazi. Morali su se, nužno, poslužiti metodama svojih protivnika, kako bi postigli oprečno. Otimačina se mogaše suzbijati samo bržom otimačinom. I u tomu malom ratu, tomu preventivnom ratu nekolicine vjernih svećenika i nepodmitljivih službenika protiv izvrsno organiziranih razbojnika, moramo sebi predočiti još veću potajnost, još tajanstveniju pripravu; noćne urote protiv pljačkaša možda na nekom samo malo udaljenom mjestu.

Moramo upotrebiti svoju uobrazilju, kako bismo čuli prisno šaputanje i vidjeli zaklonjenu svjetlost luči pred otvorenim sarkofagom i kako se spodobe prignule u strahu da ih tko ne zateče. Ako ih i zateknu, ništa zato — oni s pravom bijahu tamo — ali jedan jedini pogled nekog podmitljivca obavijestio bi pljačkaše, koji bi novi kralj imao biti odvezen u sklonište i time izmaknut njihovu zahvatu za plijenom. I mi moramo zatim nastojati da upoznamo četu svećenika: po dvojica, po trojica najviše, oni se žure možda iza posljednjega stražara, što je ostao vjeran svojoj službi i sada ih vodi. Oni odvlače balzamirana tijela svojih mrtvih kraljeva. Odvlače mumije od groba do groba, da bi ih zaštitili od zlikovaca. Doznaju o novom komplotu i moraju uvijek ponovo na svoje noćne izlete. Mrtvi kraljevi, kojih mumije trebadoše da počivaju za sve vijeke vjekova, počinju putovati!

A najednom bi drugačije. Tada se to možda dogodi u po bijela dana. Redarstvo ogradi »dolinu«. Nosači i kolone tegleće marve prenošahu u novo skrovište neki golemi lijes iz grobnice, što je postala nesigurnom. Vojska stupaše — i možda mnogi od tih svjedoka moradoše izgubiti život, kako bi se sačuvala nova tajna.

Ramses III. bijaše triput prenošen iz svoga groba i iznovice sahranjivan. Amosis, Amenofis I., Tutmosis II., i čak Ramses Veliki, putuju. Napokon, zbog oskudice kakva novog skrovišta njih nekolicina moradoše ležati u jednom jedinom grobu.

»U 14. godini trećega mjeseca drugoga godišnjeg vremena na šesti dan bijaše Osiris, kralj Usermare (Ramses II.) donesen, da opet bude sahranjen u grobu Osirisa, kralja Menmare-a (Setosa I.): nazočan vrhovni svećenik Amuna, Pinutem.«

Ali ni ovdje nisu sigurni. Setos I. i Ramses II. dovučeni su u grob kraljice Inhapi. Napokon u grobu Amenofisa II. leže ništa manje nego trinaest kraljevskih mumija. A ostali, od vremena do

vremena, u najrazličitijim prilikama iznošeni su iz prvotnih grobova, prvih i drugih skrovišta, i prenošeni preko puste samotne staze po visoravni (po kojoj se još i dandanas može ići), prenošeni su u »Dolinu kraljeva«, u grob što je ugrađen u kotlini od hridina kod Der-el-Bahri, nedaleko od golemoga hrama, koji je tamo bila počela graditi kraljica Hačepsut, nesretna suvladarica i sestra Tutmosisa III.

Tu su mumije počivale u miru 3000 godina. Znanje, gdje se točno nalazi položaj groba, izgubilo se, vjerojatno, u jednom od onih slučajeva, koji je i grob Tut-enk-Amuna štitio nakon prvoga površnoga orobljavanja: možda neka jaka olujna kiša, koja je zatrpala ulaz u dubljemu dijelu »dolinc«. Neki drugi slučaj u naše doba, putovanje američkoga skupljača u Luxor, očitova, da taj ogromni skupni grob kraljeva, ovaj put, godine 1875. naše ere, bijaše nađen sasvim slučajno!

15. POGLAVLJE

MUMIJE

DOLINA KRALJEVA pokrivena je tamom nepovijesnosti. »Moramo«, piše Carter, »zamisliti ostavljenu dolinu, koja je Egipćanima nesumnjivo puna duhova, a čije su galerije, nalik na pećine, opljačkane i prazne; ulaz u mnogo njih je otvoren, log za lisice, pustinjske sovuljage i za jata šišmiša. Pa ipak, premda su njezini grobovi opljačkani i razvaljeni, nije joj nestalo čara. Ostade »Sveta dolina kraljeva«, i velike skupine zanesenjaka i radoznalaca mora da su ih još pohađale. Nekoliko njezinih grobova bijaše stvarno u doba Osorkona I. (poprilici 900. prije naše ere) upotrebljavano kao sahranilište za svećenice.«

Hiljadu godina kasnije ta je »dolina« napučena prvim kršćanskim eremitima, što se ugnijezdili u praznim siringama.

»Sjaj i kraljevska raskoš nadomješteni su poniznim siromaštvom. Skupocjena nastamba kraljeva postala tijesnom ćelijom kojega naseljenika.«

Ali to se preinači. Tradicija je odlučila, da ta dolina bude ujedno zavičaj i kraljeva i razbojnika. Godine 1743. engleski putnik Richard Pococke objelodanjuje prvo moderno izvješće o dolini. Njega je vodio jedan šeih, i on je obišao četrnaest otvorenih grobova. (Kako je već kazano, Strabo ih je poznavao četrdeset; a sada se zna za šezdeset i jedan.) Ali taj kraj bijaše nesiguran. Na brežuljcima u Kurna-u utaborila se neka razbojnička rulja. Kada je dvadeset i šest godina kasnije James Bruce pohodio dolinu, on pripovijedaše o uzaludnom pokušaju, da se te bande razagnaju. »Svi su žigosani i osuđeni na smrt, ako se nađu negdje drugdje. Osman Bey, neki stari namjesnik u Girge-u, koji ne mogaše više podnositi nered, što ga napraviše ti ljudi, zapovjedi, da se donese suhoga pruća u snopovima, i zaposjedne sa svojim vojnicima dio brijega, gdje se zadržavaše najveće mnoštvo tih nevoljnika; zatim zapovjedi, da se sve njihove pećine napune tim suhim snopljem pruća i da se zapale, te ih je većina poginulo; ali otada oni su se opet namnožili i nisu se odvikli svojih navika.«

Kada je Bruce, kako bi napravio kopije reljefa na zidu u grobu Ramsesa III., htio da noći u grobnici, njegovi se urođenici vodiči prestrašili i, psujući, odbacili baklje. Gledajući, kako se sva svjetla trnu palucajući, »oni proricahu strahote i nesreće, koje će provaliti iz pećine, čim oni odu«! I kada je Bruce jahao niz mračnu dolinu s jednim jedinim slugom, što je s njim ostao, kako bi stigao do čamca na Nilu, podigne se graja, a s tamne uzvisine stanu zviždati kamenice, odjekivati pucnjevi. Opće puškaranje dokonča njegov pohod u dolini, i on morade iz nje pobjeći. Dapače, kada je opet trideset godina poslije došla Napoleonova »Egipatska komisija«, kako bi izmjerila dolinu i grobove u njoj, na nju su puškama navalili tebeski razbojnici.

Danas je ta dolina stjecište nebrojenih stranaca iz svega svijeta. Jedno od najvećih blaga, koje je ikada izvađeno iz nekog starog tla, u njoj je otkriveno prije nekih dvadeset godina. Sada pred tim nalazištem i dragomani ćuškaju svoje magarce, a iz Cook-ova odmarališta, prijeko kod Der-el-Bahria, dolaze pohodioci, Arapi pozivaju najdivnijim engleskim jezikom da se obiđu i pogledaju »de Kingses tombes«. I čovjeka se kosne bolno i u isti čas radosno, ako se — imajući pred očima nevjerojatnu povijest te doline Nila, njezinih kraljeva i naroda — u putnom vodiču saznaje:

»Najvažniji grobovi i grob Tut-enk-Amunov triput su tjedno prijepodne rasvijetljeni električno!«

NAJVEĆI nalaz u dolini, od koga se uzbudila sva evropska javnost, kao što se uzbudila od onoga arheološkoga otkrića prije toga, naime kada je Schliemann pronašao Troju, zbio se godine 1922.

Nekoliko desetljeća prije toga pronađen je isto tako čudan nalaz, ali u mnogo zanimljivijim okolnostima u kotlini Der-el-Bahri.

Sjetimo se Amerikanca, kojemu je pošlo za rukom da se u zakutnim ulicama Luxora dokopa nekoga vrijednog egipatskoga papirusa. Kada je evropski stručnjak ustanovio, da je taj papirus zaista pravi i da je vrlo vrijedan, pokušao je Amerikanca ispitivati, da bi što od njega doznao. Zadovoljni skupljač, kojemu na evropskom tlu nitko više ne mogaše oteti njegovu lovinu, pripovijedaše vrlo rado i nije bio suviše čedan. Taj stručnjak je potanko pisao u Kairo. Najedamput se ustanovi i otkrije, da se dogodilo neko izvanredno oskvrnuće groba.

Kada je profesor Gaston Maspero dobio u svom muzeju u Kairu pismo iz Evrope, dvije su ga stvari prenerazile. Prvo to, što je njegovu muzeju izmaknuo neki skupocjeni nalaz. Opet — jer je tomu blizu šest godina, otkada se na tajanstveni način pojavili među kriomčarima starina rijetki i za znanost izvanredno skupocjeni dragulji i dragocjenosti, kojih se podrijetlo nikada nije moglo usta-

noviti, kada su ti sretni kupci negdje izvan Egipta izjavili, da su spremni prikazati okolnosti, u kojima su ih kupili. Ponajvećma je tada bilo govoreno o nekom velikom neznancu; ali jedamput bi taj neznanac bio Arapin, a jednom kakav mladi Crnac, zatim neki poderani felah i napokon očito neki imućni Šeih. Ali druga točka, od koje se Maspéro uzbudio, bijaše činjenica, da najnoviji komad, o kojemu je sada obaviješten, bijaše i prilog u grobu nekome kralju XXI. dinastije, o čijim grobovima bijaše izgubljena svaka obavijest! Tko je našao te grobove? Bijaše li to grob jednog jedinog kralja?

Da je profesor Maspéro pregledao »crne« komade, o pojavi kojih mu bijaše dotad došlo do ušiju, bilo je dovoljno ispitati i na najpovršniji način, da bi se ustanovilo, kako ti komadi potječu od priloga grobovima različitih kraljeva. Bijaše li vjerojatno, da su moderni pljačkaši grobova otkrili više starih grobova? Moglo se zaključiti, da je nađen jedan od velikih skupnih grobova!

Nade, koje od toga nastadoše, uzbudiše učenjaka kao što je Maspéro. Morade se nešto dogoditi. Egipatsko redarstvo nije uspjelo. Novo pljačkanje morade sam zamijetiti. Posljedak nekoliko, u najužem krugu vođenih, razgovora bijaše, da se pošalje jedan od njegovih mladih asistenata u Luxor.

Taj asistent, od časa kada je izišao iz jedne lađe na Nilu, ponašao se sasvim drugačije negoli inače neki arheolog. On odsjedne u istom hotelu, gdje i Amerićanin, koji se dokopao papirusa. A zatim dan i noć neki mladi »Franak« švrljaše ulicama i po zakucima bazara tamo amo, zveketaše novcem, kupio bi ovu ili onu malenkost, i nesebično i velikodušno plaćao. Kad bi zašao s trgovcima u kakav povjerljivi razgovor, davao bi dobre napojnice, ali dozirane točno, ni previše ni premalo, da se u nj ne bi što posumnjalo. Dobivao je neprestance nove ponude, da kupi ovu ili onu »starinu« iz modernog kućnog obrta. Ali taj mladi čovjek, koji je toga proljeća godine 1881. lutao po Luxoru, ne dade se prevariti. Trgovci, koji su imali dopuštenja za svoj posao, uvidjeli su to ubrzo, isto kao i oni »divlji«. Taj stranac bijaše poštovan sve više i više, a za poštovanjem dolazi povjerenje. Jednog dana namigne njemu neki trgovac, koji čučaše pred vratima svoga dućančića. I tada naš asistent »Egipatskog muzeja« prihvati rukom neku malu statuu. Znao se savladati i pravio se ne baš oduševljenim. Čučne on s trgovcem na hasuru i stane se pogađati. Pritom prevrtaše u ruci tu malu statuu i bijaše siguran: ovo je ne samo pravi pravcati komad, star gotovo 3000 godina, nego je — kako se vidi po natpisu — prilog nekomu grobu XXI. dinastije!

Cjenkanje potraja dugo. Napokon taj asistent kupi tu malu izrađevinu. Ali omalovažavaše je. Time dade znak, da on traži ne-

što veće, nešto vrednije. I, zbilja, toga istog dana on se upozna s nekim krupnim Arapinom najboljih godina. Zvaše se Abd-el-Rasul. Bijaše to poglavica neke vrlo razgranate obitelji. I kada mladi asistent razgovaraše i razgovaraše s njim nekoliko dana, i kada mu taj Arapin nakon novoga sastanka napokon pokaže još drugih grobnih priloga, ovaj put iz vremena XIX. i XX. dinastije, on ga prijavi pa taj bude uhapšen. Bijaše osvjedočen, da je pronašao nekoga pljačkaša grobova.

Zbilja?

Abd-el-Rasul s više svojih pripadnika bude izveden pred mudira u Kene-u. Da'ud paša je osobno vodio istragu. Ali nastupi nebrojeno svjedoka, koji odterećavahu optuženoga. Svi stanovnici sela, Abd-el-Rasulova zavičaja, zaklinjahu se, da je on sasvim nevin, dapače da je nedužna i sva obitelj, i da se ona ubraja među najstarije i najpoštovanije u općini.

Sasvim osvjedočen, da je njegova optužba ispravna, asistent je smjesta brzojavio u Kairo i javio o svom uspjehu. Sada najednom morade vidjeti, da je Abd-el-Rasul sa svojim pripadnicima oslobođen, jer nema dokaza protiv njega. On uvjeravaše službenike, ali oni slijegahu ramenima. Ode on k mudiru. Ali ga ovaj gledaše začuđeno, snebivaše se, što je taj »Franak« tako nestrpljiv, i reče mu neka čeka.

Asistent pričeka jedan dan, zatim još jedan. Tada pošalje u Kairo novi brzojav, malko smanji ono, što je javio prvi put. Razboli se od neizvjesnosti, koja ga izgrizaše, od orijentalne mirnoće mudirove. Ali taj poznavaše svoje ljude.

Howard Carter pripovijeda pripovijetku jednoga od svojih najstarijih radnika. Ovoga su u njegovoj mladosti uhvatili kao lopova i dovukli pred mudira. On se užasno strašio od toga strogoga Da'ud paše, ali taj strah je još povećan strahom od nesigurnosti, kada je, namjesto pred neko sudačko vijeće, doveden u privatnu odaju pašinu, koji se, jer bijaše strahovita žega, praćakaše u velikoj zemljanoj kadi hladne vode.

Da'ud paša ga pogleda, ma ništa drugo nego ga samo pogleda, ali taj stari radnik, još pod utiskom nakon mnogo godina, stane pričati i izvješćivaše: »... i kada me njegove oči probodoše, oćutjeh, kako mi se kosti razvodniše. Zatim mi reče sasvim mirno: ,ovo je prvi put, što si preda mnom; otpušten si, ali pazi, vrlo pazi, da ne dođeš po drugi put'; i ja se tako prestraših, da sam smjesta promijenio zanimanje i nikad se više ne vratih!«

Taj Da'udov autoritet — sigurno poduprt strahovitim postupcima, ako sam nije bio dosta — urodio je plodom, koji mladi asistent, što u to vrijeme ležaše u groznici, ne bijaše očekivao. Mjesec dana kasnije naime ode jedan od rođaka i suučesnika Abd-el-

Rasulovih k Da'udu i prizna mu sve do u tančine. Mudir obavijesti o tome mladoga učenjaka, koji još uvijek prebivaše u Luxoru. Započnu nova preslušavanja. I ispostavi se, da cijela Kurna, to zavičajno selo Abd-el-Rasulovo, bijaše selo strasnih i prepredenih pljačkaša grobova. Taj obrt nasljeđivali su sinovi od otaca, razvijao se već od iskona, vjerojatno neprekidno od XIII. stoljeća pr. naše ere. Takve dinastije pljačkaša ne bijaše nikada na svijetu!

Najveći nalaz, koji je ta dinastija ikada pronašla, bijaše skupni grob kod Der-el-Bahria. U nalazu i u pljačkanju toga groba važni su i skupa su slučaj i sustav. Šest godina prije, 1875., Abd-el-Rasul je u hridinama, što se podižu između »doline kraljeva« i Der-el-Bahrija sasvim slučajno otkrio neki sakriveni otvor. Kada je kojekako tegobno počeo da istražuje, pronađe, da je naišao na jednu prostranu grobnicu, u kojoj su mumije. Već po prvom istraživanju uvidje, da je tu moguće dočepati se blaga, koje njemu i njegovoj obitelji može za sav život osigurati rentu — bude li moguće čuvati tajnu.

O tomu su znali samo glavni članovi obitelji. Svečano se zakleše, da nikada ne će odati tajnu, da će nalaz ostaviti tamo, gdje bijaše već tri hiljade godina, i taj grob smatrati za mumificirani bankovni račun samo obitelji Abd-el-Rasulove, iz kojega se diže samo onda, ako je to obitelji potrebno. Nevjerojatno je, da je stvarno uspjelo samo šest godina očuvati zaista tu tajnu. U tih šest godina obitelj se obogatila. Ali 5. srpnja 1881. opunomoćenik muzeja iz Kaira, kojeg je vodio Abd-el-Rasul, stupi pred otvor toga groba.

JEDNA od malih zloba, koje uvijek stvara sudbina, jest ta, da taj opunomoćenik ne bijaše ni naš mladi asistent, koji je jedino zaslužan da se ti pljačkaši otkriju, niti to bijaše profesor Maspéro, koji je na to potakao. Novi brzojav, koji je, sada s nesumnjivim navodima, poslan u Kairo, nije stigao u ruke Maspérou; on se nalazaše na putovanju. Budući da je bila žurba, morade biti poslan jedan predstavnik. Bijaše to Emil Brugsch-Bey, brat slavnoga egiptologa Heinricha Brugscha, tada zaposlen kao konservator u muzeju. Stigne on u Luxor i nađe mladoga kolegu, bolesna od groznice, koji je tako uspješno bio detektiv. On ode mudiru u diplomatske pohode. Svi, što se za stvar zanimahu, složiše se, da se smjesta mora grob zaplijeniti, kako ne bi bilo vremena da bude i dalje pljačkan. Tako Emil Brugsch-Bey, koga prati Abd-el-Rasul i njegovi arapski pomoćnici, pođe rano ujutro 5. srpnja. I ono, što zamalo vidje, bijaše slično blagu u onim bajkama o Aladinu; a ono, što se događaše budućih devet dana, to nije mogao zaboraviti.

Nakon tegobna uspinjanja Abd-el-Rasul se zaustavi i pokaže na jednu rupu, koja sasvim prirodno bijaše prikrivena kamenjem. Sakrivena od svakoga neposrednoga pogleda. Nikakvo čudo što oči ljudske mogahu mimo proći i ne opaziti pune 3000 godina. Abd-el-Rasul skine jedno uže s ramena i naznači Brugschu da je potrebno spustiti se u tu rupu. Ostavljajući mračnoga vodiča pod stražom svoga pouzdanoga arapskoga pomoćnika, Brugsch ne oklijevaše ni časa da posluša tu uputu. Oprezan i ne bez stanovite zabrinutosti, da ne bi pao žrtvom tomu prepredenomu smicarošu, on se spusti dolje. Ako u njemu sjaše nada, da će nešto naći, ipak nemaše ni najmanje predodžbe o onomu, što ga zaista očekivaše.

Pokaže se, da ta jama bijaše duboka poprilici jedanaest metara. Spustivši se dolje, on upali svoju luč, zaobiđe nekoliko koraka oko jednog oštrog ugla i zastane pred prvim golemim sarkofagom.

Jedan od najvećih, koji stajahu odmah iza ulaza, natpisom označivaše, da se u njemu krije mumija Setosa I., mumija, koju je Belzoni u listopadu 1817. uzalud tražio u prvotnoj grobnici faraona u »Dolini kraljeva«. Odsjev njegove baklje padne na druge ljesove, na nebrojene skupocjenosti egipatskoga kulta mrtvih, koji nemarno bijahu razasuti po tlu i po ljesovima. Brugsch pođe dalje, korak po korak napredovaše. Najednom se pred njim otvori prava grobnica, kao da joj nema kraja u tmurnoj svjetlosti. Ti lijesovi ležahu kao raštrkani, napola otvoreni, napola još zatvoreni. Pojedine mumije ležahu između nebrojenog pribora i nakita. Brugsch-u zastane dah. Znade li u taj čas, da vidi ono, što još nikada ne vidje neki Evropljanin prije njega ?

On stajaše pred zbiljskim tjelesima najsilnijih vladara staroga svijeta. Često pužući, a zatim opet nesmetano koračajući, ustanovi, da ovdje ležaše Amosis I. (1580—1555 prije naše ere), koji se proslavio i tim, što je napokon potpuno protjerao »pastirske kraljeve«, Hiksos-e (ali s time nije suvisla ona biblijska priča o ishodu Izraelaca iz Egipta); i ujedno je ustanovio, da se tamo nalazi mumija Amenofisa I. (1555—1545 prije naše ere), koji je kasnije postao zaštitnikom čitavoga tebeskoga grada mrtvih. A među nebrojenim ljesovima manje poznatih egipatskih vladara nalazi on napokon — morajući s bakljom u ruci sjediti čitave minute zapanjen — nalazi mumije obaju najvećih vladara, kojih je slava bez arheologa, bez ikakve povijesne znanosti, hiljade i hiljade godina prenoseći se od koljena na koljeno, došla i do naših ušiju. Nalazi on mrtva tjelesa Tutmosisa III. (1501—1447 prije naše ere) i Ramsesa II. (1298—1232 prije naše ere) nazvanog Velikim, na čijemu dvoru, kako se nekada vjerovalo, mora da je odrastao Mojsije, zakonodavac židovskog naroda i Zapada, vladari, koji vladahu pedeset i četiri i šezde-

set i šest godina i koji su ne samo osnovali svjetska carstva krvlju i suzama svojih podanika, nego ih znadoše i dugo vremena sačuvati!

Kada je zapanjeni Brugsch letimice pregledao natpise na ljesovima, jedva znajući, gdje treba da počne, odmah nađe povijest o »putujućim mumijama«. I pred njim uskrsne slika onih nebrojenih noći, kada su svećenici u »Dolini kraljeva« vadili mrtve faraone iz njihovih grobova, da ih zaštite, da ne budu ukradeni i oskvrnuti, i — često preko više postaja — ovdje ih u Der-el-Bahri-u stavili u nove sarkofage, jednoga pokraj drugoga. Jednim pogledom ugleda on, kako je nekada strava i žurba šibala bičem, jer nekoliko mumija bijahu samo nakoso naslonjene na zid. I, sav potresen, čita on kasnije u Kairu, šta su sve svećenici povjerili zidovima tih ljesova: odiseje mrtvih kraljeva.

Kada je prebrojio skupljene vladare, izbroji ih četrdeset. Četrdeset mumija! Četrdeset smrtnih ostataka onih, koji su nekad, bogoliki, vladali svijetom; koji tri hiljade godina počivahu u miru, dok ih ne otkri neki provalnik i robitelj, a zatim, Emil Brugsch-Bey smjede opet baciti na njih svoj pogled.

UNATOČ svoj brizi (kojom su se brinuli djelomice još prije vlastite smrti), egipatski vladari bijahu često vrlo pesimistični. »Jedni su gradili od granita, jedni su uzidali prostoriju u piramidu, oni ondje izradiše ovako ... nešto lijepo ... njihovi su žrtvenici isto tako prazni kao i onih umornih, koji umiru na nasipu duž obale, ne ostavljajući iza sebe nikoga svoga!«

Pesimizam ih nije priječio da se nanovo brinu kako bi svoje mrtvo tijelo održali na pravi način. Herodot opisuje običaje ukapanja i balzamiranja, kako su još bili kada je on putovao po Egiptu. (Tekst se ovdje navodi, kako ga piše Howard Carter.) »Umre li kakva ugledna ličnost, onda žene u kući namažu glavu, pa štaviše i lica zemljom. Zatim odu od mrtvaca, pojure iz kuće i prolaze kroz grad, podignutih sukanja, razgolite grudi i udaraju se. Sve ženske rođakinje priključuju se tomu ophodu i čine to isto. I muškarci se opasaju i udaraju se u prsa. Nakon toga obreda odnose leš da se balzamira.«

Već je vrijeme da se nešto kaže o mumijama. To je riječ mnogoznačna, a to je jasno, ako se čita opaska jednom već spomenutog arapskoga putnika Abd-El-Latif-a iz XII. stoljeća, da se u Egiptu »mumija« jeftino prodaje u medicinsku svrhu. Mumija ili mumyjaji je arapska riječ i znači u smislu Abd-El-Latifa ili asfalt ili »židovska smola« ili prirodno znojenje hridina, kako se to dobiva iz brda mumija u Derabgerdu u Perziji. »Smjesa od smole i mirha«, tako je nazvao arapski putnik mumiju — i još u XVI. i XVII. stoljeću u Evropi se razmahala trgovina time, dapače, još u prošlomu

stoljeću ljekarnik prodavaše »mumiju« kao ljekariju protiv kile i rana. Napokon je mumija i kosa i nokat, odrezani sa živoga; ona je dio čovjeka, koji vrijedi za cjelinu i stoga služi za zaklinjanje i čaranje. Ako danas kažemo »mumija«, onda mislimo samo na balzamirana tijela, osobito na sačuvana tjelesa starih Egipćana. Nekada su razlikovali između »prirodnog« mumificiranja i »umjetnog« i smatrali »prirodnim mumijama« one, koje su sasvim sačuvane bez naročitog postupka, u stanovitim povoljnim okolnostima; kao primjerice, tjelesa u kapucinskom samostanu kod Palermo-a, u samostanu na Velikom St. Berhardu, u podrumu katedrale u Bremenu ili u dvorcu Quedlinburgu. Još i danas ima razlika, ali ograničena, pošto se po nebrojenim istraživanjima, osobito po istraživanjima Elliota Smitha, i po analizi mumije Tut-enk-Amuna, kako ju je analizirao Douglas E. Derry, ustanovilo, da se to čudno konzerviranje ne polučuje toliko umjetnim balzamiranjem, nego je posljedica naročito suhe klime zemlje oko Nila, čistoga zraka i pijeska. Zato ima sasvim sačuvanih mumija bez lijesa i bez i najmanjeg traga da su iz njih uklonjene utrobe; naprosto su nađene u pijesku; i nisu bile lošije sačuvane nego balzamirani leševi, koji su od smole, od asfalta i mnogih drugih upotrebljenih balzamskih ulja u toku vremena često vrlo izgrizeni ili se slijepili kao bezoblična masa.

U prošlomu stoljeću naročito se pretpostavljalo, da su Egipćani imali neka posebna tajnovita kemijska sredstva. Do dana današnjega nije uspjelo pronaći autentičnu i zaista točnu uputu, kako se mumificira. Ali mi znamo danas, da pri upotrebi nebrojenih sastavina religiozni obredi, mistične relacije često bijahu značajniji nego i samo kemijsko djelovanje. I mi moramo uzeti u obzir, da se umjetnost mumificiranja u toku tisućljeća sigurno više puta preinačivala. Tako je već Mariette opazio, da su mumije iz Memfisa, starije, gotovo crne, osušene i vrlo krhke, a naprotiv, novije, iz Tebe-a žute, mutnoga sjaja i često savitljive, što se ne može razjasniti samo razlikom starosti.

Herodot izvješćuje o tri vrste mumificiranja, od kojih je prva tri puta bila skuplja nego druga; treća bijaše najjeftinija, pa je mogaše platiti i niži činovnik (ali nipošto čovjek iz puka, koji sudbinu svoga mrtvoga tijela mogaše povjeriti samo dobroti podneblja).

U najstarije doba uspijevalo je sačuvati samo vanjske oblike tijela. Kasnije su pronađena sredstva, da se koža ne smežura, te su se našle mumije, vrlo dobro sačuvane, na kojima su se mogle raspoznati njihove individualne crte lica.

S lešinom je redovito postupano ovako: najprije je metalnom kukom izvučen mozak kroz nozdrve; nožem od kamena otvorena je trbušna šupljina, zatim je izvađena utroba (vjerojatno ponekiput kroz stražnjicu) i stavljena u takozvani »kanopen« (vrčevi ili vaze?); izvađeno je napokon srce i namjesto njega stavljen kameni skarabeus. Zatim je temeljito oprano i »zasoljeno« i tako lešina ostavljena mjesec dana. Napokon je opet osušena — a to je, po nekim vijestima, trajalo do sedamdeset dana.

Sve se to stavljalo u više drvenih ljesova (koji su većinom imali oblik ljudskoga tijela) ili u sarkofage; ili je više drvenih ljesova umetnuto jedan u drugi i sahranjeno u kameni sarkofag. Tijelo je sahranjivano u ležećem položaju. Ruke su prekrižene ili preko prsiju ili u krilu ili su bile ispružene niz tijelo. Kosa je bila kratko ošišana, ali u žena je često ostavljena koliko god je duga, i divno je nakovrčana. Vlasi na spolovilu i pod pazuhom bile su obrijane.

Da se ne bi skljokalo u sebe, tijelo je bilo ispunjeno ilovačom, pijeskom, smolama, pilovinom, klupcima od platna; k tomu je dodavano aromatičnih tvari, pa i samog luka. I ženske su grudi ispunjene. Zatim se tijelo dugo omotavalo ovojima od platna i tkanina, koje su tokom vremena namočene asfaltnim tvarima. Naučenjaku često puta ne polazaše za rukom da ih uredno odvije. Lopovi, koji su vrebali samo na nebrojene nakite, što bijahu zamotani u povoje, nisu se uopće oko toga mučili, nego bi naprosto te povoje razrezali uzduž i poprijeko.

Godine 1898. Loret, tadašnji glavni ravnatelj Uprave za starine, među ostalim otvori grob Amenofisa II., i on pronađe »seleće mumije«, naime trinaest kraljevskih mumija, koje su isto tako pod XXI. dinastijom svećenici, teško se noću mučeći, snijeli skupa. Ali Loret ne nađe dragocjenosti, kakvih je još Brugsch pronašao. On je našao samo nedirnute mumije (Amenofis ležaše u svom sarkofagu), sve ostalo bijaše opljačkano. Pa ipak, pošto je, po predodžbama Sir William Garstina, grob opet bio zazidan, da bi ti mrtvi kraljevi počivali u miru, godinu ili dvije kasnije prodru provalnici grobova, izvade Amenofisa iz njegova lijesa i oštete mu mumiju. Vjerojatno su i oni poslovali skupa sa stražarima kao i pljačkaši kroz hiljade godina prije toga. Taj slučaj je dokazao, da je Brugsch postupao ispravno, kada je ispraznio taj skupni grob; svako premišljanje, nastalo od pijeteta, u egipatskim relacijama ne bijaše na pravom mjestu!

KADA se Emil Brugsch-Bey opet uspeo iz uske jame, pa otišao od četrdeset mrtvih kraljeva, već je počeo razmišljati, kako da se oni sklone. Ostaviti grob, kakav bijaše, značilo je prepustiti

ga da bude i dalje pljačkan. Ali isprazniti ga i prenijeti u Kairo, značilo je zaposliti nebrojeno radnika, koji se ne mogahu nabaviti ni iz kojeg drugog mjesta osim iz Kurna-a, zavičaja Abd-el-Rasulova, toga prazavičaja provalnika. Kada se Brugsch najavio u novu audijenciju mudiru, on se unatoč svim strahovitim mogućnostima odlučio za to potonje. Odmah drugoga dana on skupi tri stotine felaha na nalazištu. Ogradi područje. Skupa sa svojim arapskim pomoćnikom, izluči posebnu malu skupinu, u koju imaše više povjerenja nego u mnoštvo ostalih. Dok je ta skupina, teško radeći, jednu po jednu dragocjenost izvlačila napolje — pri čemu se ispostavilo da za iznošenje najtežih komada bijaše potrebno po šesnaest ljudi — dok su tako izvlačene te dragocjenosti, Brugsch i njegov pomoćnik primali su jednu po jednu, registrirali ih i polagali redom na podnožje brežuljka. Posao se svršio za četrdeset i osam sati! Howard Carter, moderni arheolog, lakonski kaže: »Dandanas ne radimo više tako brzo!« Ta žurba bijaše pretjerana, i ne samo u arheološkom pogledu. Jer brod iz Kaira bijaše zakasnio nekoliko dana. Brugsch-Bey naredi, da se mumije zakapaju, ljesovi omotaju i otpreme u Luxor. Istom na 14. srpnja počnu ih utovarivati.

Ali tada se dogodi, što je Brugscha, toga ogrezloga učenjaka, još više impresioniralo nego samo otkriveno blago. Jer ono što se odigralo za vrijeme plovljena uz Nil, ne ticaše se više učenjaka, nego čovjeka, u komu još bijaše strahopočitanja.

Munjevitom brzinom u svim selima oko Nila i daleko po čitavoj zemlji počelo se govorkati, šta sve plovi u tomu brodu. Pokaza se, da stari Egipat, koji je u svojim vladarima vidio bogove, još ne bijaše izumro. Brugsch stajaše na palubi i vidje, da stotine felaha sa svojim ženama prate taj brod, neprestance, od Luxora pa dalje, uvijek drugi i drugi, sve do velike okuke Nila, do Kufta i Keneh-a. Muškarci pucahu iz svojih pušaka u počast mrtvih faraona, žene posipahu svoje lice i tijelo zemljom i prahom, a grudi trljahu pijeskom. Tu plovidbu broda praćahu tužaljke, što odjekivahu daleko daleko. Bajoslovna procesija, daleko od svakoga sjaja, potresna tužaljkama.

Brugsch ne mogaše više to gledati i odvrati se. Da li je radio ispravno? Videći to, sve te ljude i žene koji tugovahu svojim tužaljkama i udarahu se u grudi, on se pitaše, nije li i on išta drugo nego provalnik, jedan od onih robitelja i zlikovaca, koji tri hiljade godina oskvrnjavahu grobove? Bijaše li dovoljno obrazloženje, to što služi znanosti?

Howard Carter mnogo godina kasnije odgovori jasno. Događaji s grobom Amenofisovim, i oko njega, potaknuše ga da kaže: »Od ovoga slučaja imamo pouku i mi je preporučujemo kriticima, koji

nas nazivahu vandalima, stoga što odnesosmo predmete iz grobova. Time što te starine odvozimo u muzeje, brinemo se za to, da ih sačuvamo; ostavljene na mjestu, gdje bijahu, neizbježivo bi, prije ili kasnije, postale plijenom lopova, a to bi bilo isto kao da su uništene.«

Kada je Brugsch Bey prispio u Kairo, on obogati ne samo jedan muzej, nego sav svijet znanjem o nekadašnjim divotama i nepovratljivoj veličini.

16. POGLAVLJE

HOWARD CARTER OTKRIVA TUT-ENK-AMUNA

GODINE 1902. Amerićanin Theodor Davis dobije od egipatske vlade dopuštenje da iskapa u »Dolini kraljeva«. Kopao je dvanaest zima. Otkrio grobove Tutmosisa IV., Siptaha, Haremheba, i pronađe mumiju i lijes Amenofisa IV. Velikoga, »krivovjernog kralja« (čija je supruga Nofretete, a njezina je divna obojena bista postala u nas najpoznatijim egipatskim likovnim djelom). Amenofis se kao reformator nazivao »Ehnaton« (»Sunčev kolut je zadovoljan«); on je namjesto starinske religije uveo jedno vrijeme obožavanje sunca.

U prvoj godini Prvoga svjetskoga rata spomenuto dopuštenje prešlo je lordu Carnarvon-u i Howard-u Carter-u. Time počinje povijest najznamenitijega egipatskoga pronašašća grobova, koja, kao što to kasnije piše Carnarvonova sestra o svomu bratu, počinje »kao čarobna Aladinova svjetiljka, a dokončava kao grčka saga Nemesis-e«.

Otriće toga groba Tut-enk-Amun-ova za našu je knjigu naročito važno. U toku povijesti arheoloških otkrića ono je vrhunac svih uspjeha. Ono je ujedno — ako nastojimo u razvitku naše znanosti upoznati dramatsku napetost — ujedno peripetija. Ekspoziciju je napisao Winckelmann i nepregledivo mnoštvo sistematika, metodika i specijalista. Prvi čvor te upravo započete radnje razriješili su Champollion, Grotefend i Rawlison (o toj dvojici posljednjih govorit će se u knjizi *Knjiga kula).* Prvi, koji su tu radnju razvijali dalje i doživjeli, da im se odobrava na otvorenoj sceni, bijahu Mariette, Lepsius i Petrie u Egiptu, Botta i Layard u zemlji Eufrata i Tigrisa (*Knjiga o kulama*) i Amerićani Stephens i Thompson u Yucatanu (*Knjiga o stubama*). K dramatskom vrhuncu, od kojega zastane dah, a u kojemu sudjeluju svi igrači, dolazi prvi put, kada su Schliemann i Evans otkrili Troju i Knosos, zatim kada su nastala otkrića, koja su otkrili Koldewey i Woolley u Babilonu i u zemlji Ur, zavičaju Abrahama. Schliemann bijaše posljednji veliki

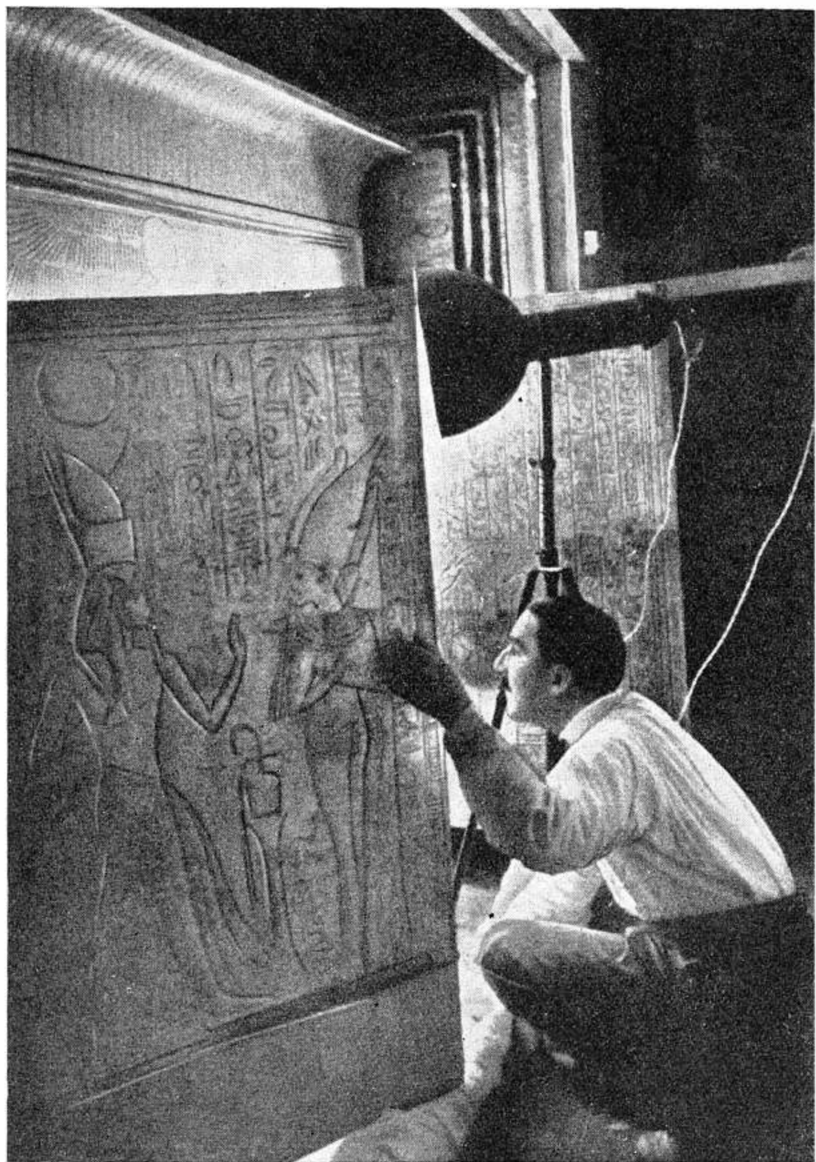
diletant, koji je sam kopao, genijalni samotar u svojim radovima. U Knososu i Babilonu radili su čitavi stožeri stručnjaka. Vlade, knezovi, bogati mecene, imućna sveučilišta, arheološki instituti i privatni novčari iz svih dijelova modernoga svijeta šiljahu, regbi, svake godine dobro opremljene ekspedicije u sve dijelove staroga svijeta. Sve, što se polučilo pojedince i nebrojena skupna iskustva u oblasti istraživanja, bijaše grandiozno sažeto u otkriću Tut-enk Amunova groba. Tu nije bilo više nikakva diktata, nego diktat znanosti. Tegobe, koje su nastale Layard-u, što se morao boriti s praznovjernom glupošću, a Evans-u, što je naišao na zlovolju nadležnih vlasti, tu više nisu bile, jer je vlada bila spremna da podupire. Zavist učenjačkih kolega, koji su još grdili Rawlisona, a Schliemannu život pretvorili u pakao, sada je nestala i namjesto nje je bila međunarodna suradnja i volja, da se pomogne, kakve u znanosti nikada dotad ne bijaše. Vrijeme velikih pionirskih djela, kada je jedan jedini, kao, primjerice Layard, pošao samo s magarcem i torbom, da osvoji neki propali grad, bijaše prošlo. Howard Carter, kao učenik Petrie-a, još čovjek staroga kova, bijaše — ako se tako smijemo izraziti — arheološki izvršni činovnik, u kojega je smioni prodor u neotkrivenu zemlju već zamijenjen strogim metodama mjernika jedne stare kulture, koji registrira.

Ali time, što se uza svoju znanstvenu akribiju još uvijek znao oduševiti i u isto vrijeme razvijati znanstvenu strogost, točnost, revnost do savršenstva, on je jedan od onih velikih u carstvu znanosti o starinama, u carstvu ljudi, koji su kopali motikom ne samo da bi pronašli blago i tjelesa mrtvih kraljeva, nego pronašli i sve zagonetke čovječanstva, otkada su njegove velike kulture — njegov oblik, lice, karakter i duh.

LORD CARNARVON je kao ličnost zapravo samo u Engleskoj postojeća smjesa sportaša i skupljača umjetnina, gentlemena i putovaoca po svijetu, realista u postupcima i poslovima, a romantika po osjećaju. Kao učenik Trinity-College-a u Cambridge-u, on jednoga dana predloži, da na vlastiti trošak s prvotne lijepe oplate svoje sobe skine ružne kasnije slikarije; kao mladić je švrljao po svim mogućim starinarnicama i kao zreo čovjek strastveno i razumno skuplja stare bakroreze i crteže. Ali on je ujedno uvijek gost na svim trkalištima, vježba se, i postaje odličan strijelac, bavi se sportom na vodi i — kad mu je bilo 23 godine, baštini vrlo velik imutak — zaplovi jedrilicom po svemu svijetu. Treći licencirani auto u Engleskoj je njegov, strastveno se bavi automobilskim sportom. Od toga je nastao odlučan preokret u njegovu životu. Potkraj prošloga stoljeća, a početkom ovoga on u Njemačkoj na

Prijestolje Tut-enk-Amuna od drveta, prevučeno zlatom i urešeno ulošcima od fayance, stakla i kamena. Na slici je mladi kralj sa svojom ženom Anches-en-Amun. Kralj mora da je umro u mladoj dobi, u kojoj je tu predstavljen — u svojoj 18. godini.

Howard Carter otvara vrata drugog pozlaćenog ormara, za koji sluti da je u njemu lijes Tut-enk-Amuna. Pogled mu pada na treći pozlaćeni ormar . . .

cesti pred kupalištem Langenschwalbach doživi automobilsku nesreću, prevrne se sa svojim kolima i zadobije nekoliko težih rana, te od toga sav svoj život pati od teškoća pri disanju pa mu je bilo nepodnošljivo boraviti zimi u Engleskoj. Stoga on 1903. prvi put ode u blagu klimu Egipta, susreće se s više arheoloških ekspedicija na područjima, gdje se iskopavalo, i taj bogati nezavisni čovjek, dotad bez zadaće i cilja, uviđa, da u toj djelatnosti može upravo divno sjediniti sve moguće sportove i sklonosti da se ozbiljno bavi umjetnošću. Godine 1906. počinje on i sam iskapati. Ali još iste zime uviđa, da njegovo znanje nije dovoljno. Moli profesora Maspéro-a za savjet, a ovaj mu preporučuje mladoga Howarda Cartera.

Zajednica te dvojice ljudi bijaše neobično sretna. Howard Carter bijaše potpuna nadopuna lorda Carnarvon-a. On bijaše izobražen učenjak, koji, još prije nego ga lord Carnarvon upoznao i dao mu da stalno vrši vrhovni nadzor nad svim njegovim iskapanjima, bijaše kod Petrie-a i Davisa skupio znatna praktična iskustva. Ali on bijaše sve drugo nego kakav istraživalac činjenica, koji nema mašte, premda su neki kritici o njegovu radu govorkali da je bio pretjerano pedantan. On je uvijek bio praktično spretan i, ako se baš hoće, i neustrašiv, dapače smion, da ne može biti smioniji. To se vidi u pustolovnoj prilici godine 1916.

Nalažaše se na kratkom dopustu u Luxoru. Tada jednoga dana, zabezeknuti i malodušni, dođu k njemu seoski starješine i zamole ga da im pomogne. Ratom, što se osjetio i u samome Luxoru, činovnički aparat bijaše desetkovan, nadzor i redarstvena služba bijahu jenjali, a pljačkanje grobova, koje su vršili unuci Abd-el-Rasula, naglo oživjelo.

Jedna skupina tih provalnika pronašla nešto novo na zapadnoj strani brežuljka iznad »Doline kraljeva«. Jedva o tomu čula skupina takmaca, već se dala na to, da dobije svoj dio od blaga, o kojem se naslućivalo. Što se sada događa, ispada kao rđav film.

Dođe do bitke između tih dviju rulja. Prvi dio te skupine bude svladan i razbijen i bijaše velika opasnost, da će doći i do drugih krvavih okršaja. Premda na dopustu i ni najmanje odgovoran za te neprilike, Carter odluči da se lati posla. Evo neka govori on sam:

»Bijaše kasno popodne. Hitro okupim nekolicinu svojih radnika, koji ne bijahu odvedeni u vojsku i, opremljen kako je potrebno, pođem na lice mjesta, a put je išao na neki preko šest stotina metara visok brežuljak kod Kurna-e, a po mjesečini. Bijaše ponoć, kada stigosmo na poprište, i vodič mi pokaza kraj jednoga konopa, što je visio niz neku strmenitu hridinu. Prisluhnusmo i zaista očusmo provalnike kako rade; prerežem im konop, dakle sredstvo, s

pomoću kojega bi mogli umaknuti, i pošto sam privezao vlastiti čvrst konop, spustim se dolje niz pećinu. Spustiti se u ponoć konopom u gnijezdo provalnika, u grobove, to je dokolica i razbibriga, koja baš nije bez dražesti. Osmorica bijahu na poslu, kada siđoh dolje, i bijaše nekoliko nelagodnih časaka. Ja im predložim da izaberu da se mojim konopom izvuku ili da ostanu bez konopa tu, gdje jesu; napokon se urazume i odu. Tu noć ostanem na tom mjestu...«

Čovjek mora taj skromni i suhi prikaz, iz kojeg sijeva opasnost obješenjačko humoristička, ispuniti svojom maštom, da bi se dobila slika toga svadljivoga arheologa. Uostalom, provalnici bi bili razočarani, da ih je Carter pustio da rade po miloj volji. Ispostavilo se, da je taj ulaz u grob, koji je prvotno bio sagrađen za kraljicu Hačepsut. U njemu ne bijaše nikakva blaga nego samo nedovršen sarkofag od kristalnog pješčanog kamena.

CARNARVON i Howard Carter pođu skupa na posao. Istom u jesen 1917. mogahu raditi toliko, kako bi jedino mogli uspjeti. I dogodi se nešto, što češće doživjesmo baš u povijesti znanosti: padne im napamet, nasreću, da najuže područje, na komc treba da se zbude otkriće, odmah mora biti točno obilježeno kolcima. Ali u isto vrijeme nastanu vanjske okolnosti. Kritična razmišljanja, oklijevanja, sumnje, a prije svega »stručnjačke upute«, suzbijahu ih da ne dovrše djelo, te se time odugovlačilo, i malo, te bi ga se okanili.

Zar nije jedan od prvih iskapača uopće, napuljski Cavaliere Alcubierre, kada je, isto takve sreće, 6. travnja 1748., naišao na sredinu Pompeja, iskopane jame opet zasuo, i nestrpljivo počeo kopati na drugome mjestu te istom nakon nekoliko godina ustanovio, da je prvo kopanje bilo ispravno?

Carnarvon i Carter vidješe pred sobom »Dolinu kraljeva«. Deseci ljudi kopahu tu prije njih, i ni jedan jedini nije iza sebe ostavio točnih nacrta ili dapače planova. Tako se, kao neko umjetno gorje, gomilao nasip pokraj nasipa, između njih ulazi otkrivenim grobovima. Ne bijaše drugoga puta nego po planu kopati sve do dna pećine. I Carter predloži, da počnu u jednomu trokutu, koji bijaše omeđen grobovima Ramsesa II., Meremptahsa i Ramsesa VI. »Unatoč opasnosti«, piše on kasnije, »da ću biti optužen zbog nekoga sveznadarstva, ustanovit ću, da smo se mi pouzdano nadali, da ćemo naći grob nekog stanovitog kralja, a taj kralj bijaše Tut-enk-Amun!«

Zvuči nevjerojatno, ako se predoči sasvim isprekopana »dolina«. To zvuči smiono, naročito stoga, što razlozi, koji obojicu iskopavača

ispunjahu takvom nadom, bijahu neobično maleni, a sav je stručnjački svijet tvrdo vjerovao, da je prošlo vrijeme otkrića u »Dolini kraljeva«.

Točno stotinu godina prije toga, baš Belzoni, kada je ispraznio grobove Ramsesa I. i Setosa I., Eje-a i Mentu-her-kopšef-a, pisao je: »Tvrdo sam uvjeren, da u dolini kod Biban-el-Muluka nema nikakvih drugih grobova osim onih, koje sam otkrio; jer prije nego sam otišao iz toga mjesta, sve sam svoje skromne snage upotrebio da bi našao još koji grob, ali to mi ne pođe za rukom. To moje shvaćanje potvrđeno je time, što se, nezavisno o mojim vlastitim istraživanjima, britanski konzul, g. Salt, zadržavao tamo četiri mjeseca, pošto sam ja otišao iz toga mjesta, pa se isto tako uzalud mučio da nađe još koji grob.« 27 godina poslije Belzonija, 1844., stigne velika Pruska ekspedicija da pretraži temeljito »dolinu«. Kada je otputovala, njezin vodič, opet Richard Lepsius, smatra, da je otkriveno sve, što bijaše da se otkrije. To ne mogaše zapriječiti, da Loret, tik pod konac prošloga stoljeća, ipak nađe grobove, isto tako kao i Davis malo poslije njega. Ali sada svako zrnce zemlje, doslovno svako zrnce u »dolini«, bijaše po triput prevrnuto i prorešetano, i kada Maspéro, kao predsjednik odjela za starine, potpisa dopuštenje lordu Carnarvonu, jedan učenjak izreče, kako je posve osvjedočen, da je to dopuštenje zapravo suvišno; da se u »dolini« ne može više ništa pronaći.

Ali što je nakon toga svega Carteru ulijevalo nadu, da će ipak pronaći neki grob, dapače ne samo negdje neki, nego jedan sasvim izvjesni. On je na vlastite oči vidio nalaze Davis-ove. A među njima — otkriven pod nekom pećinom — bijaše jedan vrč od poluporculana, a na njemu ime Tut-enk-Amun. A u jednoj jami, sasvim blizu, našao je razbijen drveni ormar. Zlatni listići, koji bijahu još u tomu ormaru, bijahu ispisani imenom: Tut-enk-Amun. Davis se prenaglio — tvrdeći, da je ta jama posljednje počivalište kralja. Carter je zaključio drugačije. Taj je zaključak imao još više smisla, kada se ispostavilo, da treći nalaz Davisov nije mogao biti točno spoznan, kad je pregledavan prvi put. Bijaše to nekoliko naočice nevažnih okrnjaka glinene posude i smotaka platna, što se nalažahu u zemljanim posudama u nekoj rupi pećine. Ponovnim istraživanjem u »Metropolitan Museum of Art« u New-Yorku doznalo se najednom, da se nesumnjivo radi o skrivenim ostacima materijala, što je upotrebljavan pri obredima i svečanostima ukopa, kada je sahranjivan Tut-enk-Amun. I ne samo to: napokon Davisu, kada je pronašao skrovište Ehnatona, krivovjernog kralja, palo je u ruke više glinenih pečata Tut-enk-Amunovih.

Sve to ima možda u sebi dokazne snage. Kao da je smjesta Carteru bilo dopušteno da, prema tim nalazima, a usprkos svim

dosadašnjim neuspjesima, zaključi da je negdje u blizini ipak grob Tut-enk-Amun-ov, i to u sredini »doline«. Ali pomislimo na tri hiljade godina, koje su otada prošle po toj »dolini«, razmislimo o nebrojenim razvlačenjima svega, što se nalazilo u grobovima, o razvlačenjima, koja su razvlačili provalnici i svećenici, pa napokon i o razornom raskopavanju, što su u početku činili često nevješti arheolozi. Carterova četiri »dokaza« bijahu nekoliko zlatnih listića, jedan vrč od poluporculana, nekoliko zemljanih posuda i jedan pečat. Da bi se spojile nada i instinktivna sigurnost, da će se pronaći grob Tut-enk-Amuna, za to bijaše potrebno upravo nevjerojatno pouzdanje u vlastitu sreću.

Kada su Carnarvon i Carter počeli kopati, odstrane oni radom za jedne zime, unutar obilježenoga trokuta, velik dio najgornjih slojeva i dospiju do podnožja otvorenoga groba Ramsesa VI. »Naišli smo na red radničkih koliba, koje bijahu sagrađene na mnoštvu ovećih grumena kremena, a to bijaše u dolini uvijek znak da je blizu neki grob.«

Što se sada dogodi bijaše puno napetosti, ako se skupi sve, što se odigralo u nekoliko godina. Zbog turista, kojima zbog daljeg rada u započetom smjeru, ne bi bilo omogućeno da pohađaju Ramsesov grob, iskapači odluče, da kopanje na tome mjestu obustave do povoljnije prilike. Zimi 1919.—20. kopali su samo na ulazu u grob Ramsesa VI. i u njemu i u nekom malom skrovištu nađu zbilja nekoliko arheoloških, ne baš nevažnih, komada, potrebnih za opremu groba. »Tako blizu zbiljskom nalazu ne bijasmo još nikad dosad u svemu našem poslu u dolini«, bilježi Carter.

Sada već bijahu, kako bi rekao Petrie, »ostrugali« trokut sve do dijela površine, na kojem bijahu radničke kolibe. I opet taj posljenji dio nisu dodirivali; opet počnu raditi na jednom sasvim drugom mjestu, u maloj postranoj dolini kod groba Tutmosisa III. i kopahu tamo dvije duge zime, a da ne nađu »zapravo ništa vrijedno«.

Sada se skupe i ozbiljno raspravljaju zar nakon višegodišnjega rada, od kojeg su relativno mali rezultati, ne bi trebalo prijeći na neko sasvim drugo mjesto i na njemu kopati? Samo mjesto, na kojem bijahu radničke kolibe, još ne bijaše istraženo, mjesto na podnožju groba Ramsesa VI. Pošto dugo oklijevahu i pošto opet promijeniše odluku, sporazume se, da će u toj »dolini« raditi još samo jednu jedinu, uistinu jednu jedinu, i posljednju zimu.

I oni sada stanu rovati točno na mjestu »doline«, koje bijahu označili šest zima prije toga — na mjestu gdje stajahu kolibe. I ovaj put konačno učiniše, što su prije šest godina mogli učiniti; kada naime razvališe radničke kolibe, jedva što zabodoše maškli-

nom, nađoše ulaz u Tut-enk-Amunov grob, ulaz u najbogatiji kraljevski grob Egipta. I Carter piše: »Od toga sasvim iznenadnoga otkrića ja sam se gotovo onesvijestio, a u mjesece poslije toga bijaše toliko puno događaja, da nemadoh vremena razmišljati.«

Dne 3. studenoga 1922., dok se lord Carnarvon nalažaše u Engleskoj, Carter počne razvaljivati radničke kolibe (bijahu to ulomci koliba iz doba XX. dinastije). Sutradan pod prvom kolibom nađena je jedna kamena stepenica. Popodne 5. studenoga bijaše odstranjeno toliko pijeska od ruševina, da više ne bi sumnje, da je pronađen ulaz u neki grob.

A možda to bijaše grob, koji nije dovršen i upotrebljen? Možda bijaše oskvrnut kao i svi drugi grobovi, ako je zbilja u njemu bila kakva mumija? Da ne propustimo nijednu pesimistički gledanu mogućnost, možda to bijaše mumija kakvoga dvorskoga činovnika ili svećenika? Ako ona uopće postojaše?

Rad napredovaše, a Carter se sve više uzbuđivaše. Stepenica za stepenicom izvirivaše iz survina, i kada nagli egipatski zalaz sunca prodre unutra, izviri podnožje dvanaeste stepenice i »ugleda se gornji dio jednih zatvorenih, mortom obloženih i zamazanih, zapečaćenih vrata«.

»Zapečaćena vrata... Zbilja bijaše istina... bijaše to čas, od koga se iskapač mogao potresti.«

Carter pregleda pečat. Bijaše to pečat kraljevskoga grada mrtvih. Dakle iza njih sigurno počiva neka vrlo velika ličnost. Budući da su kolibe radnika već od XX. dinastije sprečavale ulaz, mora da je barem od toga vremena grob neopljačkan! I kada Carter, grozničavo uzbuđen, provrti rupicu u vratima, »upravo toliku, kroz kakvu može unići električna lampa«, ugleda on, da je hodnik iza vrata potpuno ispunjen šljunkom i kamenjem — daljnji dokaz, koji uvjerava, da je grob zaštićen sigurno.

Kada Carter, pošto je svoje najpouzdanije radnike ostavio da nadgledaju i čuvaju, jahaše po mjesečini niz »dolinu« kući, bori se on s odlukom. »Sve, doslovce sve, mora da leži iza onoga hodnika, i trebalo je da se sav svladavam, da ne provalim kroz ulazna vrata i da smjesta radim dalje i istražujem!« bilježi on, kada je pogledao kroz viriokno. Sada, dok mazga kasaše kući, rve se on sa svojim nagonom, svojom nestrpljivošću, svojim glasom, koji mu veli, da je pred ogromnim otkrićem. I za divljenje je kada otkrovitelj, nakon šest godina uzaludnog rada, sada stoji pred velikim nalazom, odlučuje da grob opet zatrpa i da pričeka, dok stigne lord Carnarvon, prijatelj i poticatelj.

Ujutro 6. studenoga on brzojavlja: »Napokon sam otkrio divno otkriće u dolini; veličajni grob s neoštećenim pečatom; dok Vi ne

stignete, sve je opet zasuto. Čestitam!« Dne 8. stižu dva odgovora: »Dolazim što je moguće prije!« »Mislim, da ću 20. stići u Aleksandriju!«

Dne 23. evo ti u Luxoru lorda Carnarvona sa svojom kćerkom. Više od 14 dana Carter je, grizući se od nestrpljivosti, grozničavo očekujući, stajao pred zatrpanim grobom, ne radeći ništa. Već dva dana nakon otkrića stepenica, saletješe ga čitavom rijekom čestitaka. Ali čestitke za što, za kakvo otkriće, za kakav grob? Carter ne znade: da je samo za podlanicu još kopao, bio bi naišao na potpuno jasan otisak pečata Tut-enk-Amunova. »Bio bi imao noću više mira i odmora i ne bi tri puna tjedna živio u neizvjesnosti!«

POPODNE 24. odčeprkaše radnici stepenice potpuno. Niz 16 stepenica siđe Carter i stane pred zapečaćenim vratima. Ugleda jasne otiske i ime Tut-enk-Amun, i ugleda još više. Ugleda ono, što su do toga morali ugledati gotovo svi otkrivači kraljevskih grobova: i ovdje drugi bijahu brži. I ovdje su provalnici učinili svoje.

»Budući da su sada čitava vrata bila u svjetlosti, mogosmo nešto prepoznati, što dotad ne vidjesmo — naime da su ona jednim dijelom dva put za redom bila otvorena i opet zatvorena; nadalje, da su pečati, koji su otkriveni prvo, šakal i devet zarobljenika, stavljeni na opet zatvorene dijelove, dok se pečati Tut-enk-Amunovi nalažahu na dijelu vrata, što još bijahu u svom prvotnom stanju, i prema tomu oni, kojima je grob prvotno osiguran. Dakle grob ne bijaše potpuno nedodirnut, kako se nadasmo. Pljačkaši bijahu u njemu, i to više nego dvaput. Sudeći po kolibama, koje bijahu nad svim tim, bijahu to pljačkaši u vrijeme, koje nije nakon vladavine Ramsesa IV; ali ipak nisu sve opljačkali; to dokazuje okolnosti, što je grob iznovice zapečaćen.«

Ali nije dosta, što se to otkrilo. Cartnerova zbunjenost i neizvjesnost povećavahu se. Kada je naredio, da se odstrani i ukloni posljednja ruševina sa stuba, nađe on lonce i ormare, na kojima su imena: Ehnaton, Sakeres i Tut-enk-Amun. Nađe jedan skarabeus Tutmosisa III. i komad jednoga drugoga, na kojemu je ime Amenofis III. Zar to mnoštvo kraljevskih imena mogaše ukazivati na nešto drugo osim na to da, oprečno očekivanjima, to ne bijaše neki grob pojedinca, nego skrovište za mnoge?

Da bi bilo izvjesno, što je u zbilji, trebalo je otvoriti grob. Budući dani bijahu puni toga rada. Kao što je već Carter prvim pogledom kroz viriokno ustanovio, iza vrata bijaše hodnik pun kamenja. Po raznorodnosti toga kamenja moglo se raspoznati, gdje su provalnici u tom tunelu, široku kao ramena, provalili i po kojem načinu su opet zatrpali taj hodnik.

Pošto su radili više dana, iskapači naiđu deset metara duboko u hodniku na druga vrata. I tu se nađoše pečati Tut-enk-Amunovi i kraljevskoga grada mrtvih, i tu se moglo vidjeti, gdje bijahu prodrli nepoželjni pohodioci.

Po sličnosti svega toga uređaja jednom skrovištu Ehnatona, što bijaše nađeno u blizini, Carter i Carnarvon se poprilično osvjedoče, da su u zbilji našli samo skrovište, a ne grob. A zar se mogaše mnogo očekivati u nekom skrovištu, u kojemu očito već bijahu provalnici?

Nada im smalaksala. Pa ipak se napetost poveća, to više, što je više kamenja bilo odgurnuto od drugih vrata. »Došao odlučan čas!« piše Carter. »Dršćućim rukama napravimo mali otvor u lijevom gornjem uglu. . .«

Carter prihvati neku željeznu polugu i zabije ju skroz; ona se zanjiha u praznoj prostoriji. Zapali nekoliko puta plamen; ne bijaše nikakvih plinova. Zatim proširi rupu.

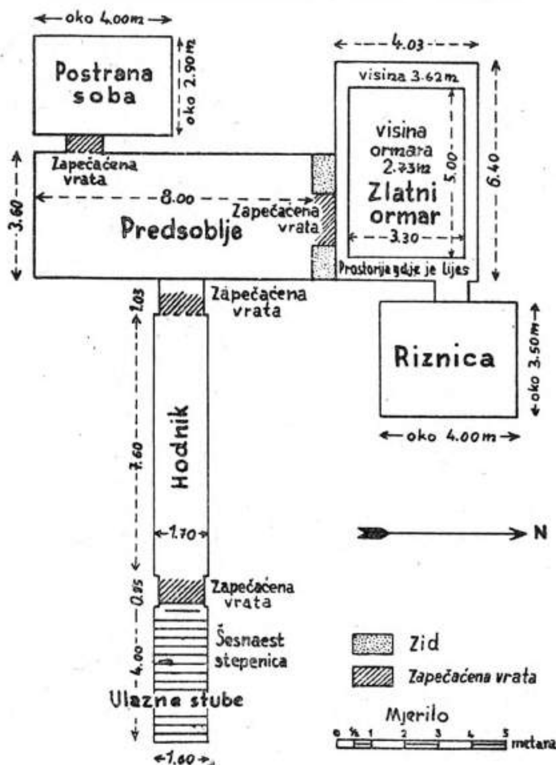
Sada se svi saučesnici doguraju, lord Carnarvon, njegova kći lady Evelyn i egiptolog Callender, koji bijaše dožurio, čim je obaviješten o tom novom pronašašću. Carter vrijetko užeže šibicu, zapali svijeću i prinese je k rupi; ruka mu nesigurna. Kada, doslovce, dršćući od očekivanja i radoznalosti, približi glavu tomu otvoru, kako bi napokon pogledao u nutarnjost, od vrućeg zraka što probijaše iznutra, svijeća stane plamtjeti. Carter u prvi čas ne mogaše raspoznati ništa. Ali kada mu se oči privikoše na mutnu svjetlost, kada vidje prve obrise, zatim sjenu, zatim boje, kada se njegovu pogledu sve jasnije ocrtavaše ono, što bijaše u prostoru iza drugih zapečaćenih vrata — tada ga ne stane neko klicanje, nego naprosto zanijemi. . . Onima, što čekahu pokraj njega, kao da prođe čitava vječnost. Tada Carnarvon ne mogaše više izdržati tu neizvjesnost i upita: »Možete li išta vidjeti?«

Howard Carter okrene se polako oko sebe pa će iz sve duše kao očaran: »Divne stvari!« »Sigurno se nikada prije u povijesti iskapanja nisu vidjele takve divote, kakve nam sada otkriva svjetlost naše električne svjetiljke.«

CARTER reče to, kada se prvo uzbuđenje otkrivača smirilo i kada oni, jedan za drugim mirno stadoše pred viriokno. I riječ je vrijedila, kada su dne 17. otvorili vrata. Sada kada svjetlost jake električne svjetiljke rasvijetli drhtavo zlatne odre, zlatno prijestolje, kada izazva mutne odsjeve na dvjema velikim crnim statuama, na vazama od alabastra, i na čudnim i neobičnim škrinjama. Bizarne glave životinja bacahu izobličene sjene po zidovima. Iz jedne škrinje palucaše jezikom neka zlatna zmija. Te dvije statue stajahu

jedna drugoj sučelice kao stražari. »Sa zlatnom pregačom, zlatnim sandalama, s kijačom i štapom, a blistava zlatna zmija im na čelu«.

Između tih divota, koje se ne mogahu pregledati tako lako, nađoše se tragovi živih. Kraj vrata stajaše još jedna posuda napola napunjena mortom, tamo opet stajaše pocrnjela svjetiljka, ovdje opet otisak prstiju na plohi, koja je upravo obojena, a na pragu, kao pozdrav na oproštaju, rukovet cvijeća.

Skica groba Tut-enk-Amunova

Slika 22

Tako između mrtve raskoši i živoga znaka trajaše dosta vremena dok Carnarvon i Carter, najednom zapanjeni bijahu svijesni činjenice, da u ovom muzejskom obilju skupocjenih dragocjenosti ne bijaše ni sarkofaga ni mumije. Pitanje, o kom su mnogo raspravljali, da li je tu grob ili skrovište, opet ih stane mučiti.

Uto, kada su prvi put pomno pogledali sve zidove, otkriju, da se između dviju kraljevskih straža nalaze jedna zapečaćena vrata. »Vizije od komore do komore, svaka jednaka prvoj, koje smo vidjeli, ispunjene predmetima, prolažahu pokraj nas u mislima i od toga nam stane dah.« Kada su dne 27. s pomoću jakih električnih svjetiljaka, koje je instalirao Callender, pretražili ta treća vrata, ugledaju tik iznad poda neki otvor; također zapečaćen, ali kasnije nego sama vrata. Pa i tu bijahu provalnici. Šta mogaše biti u toj drugoj komori ili u tom drugom hodniku? Kada se mumija nalažaše iza vrata — bijaše li oštećena? Bijaše tu štošta zagonetno. Ne samo da se čitav položaj toga groba razlikovaše od dosad svih poznatih. Bijaše mnogo zanimljivije, što su se provalnici naprezali,

kako bi prodrli kroz treća vrata, a da uopće nisu dirali ono, što im bijaše na dohvatu pred ovim vratima. Šta htjedoše pronaći, te su samo progazili kroz gomile zlata, što ležahu u predsoblju? —

Kada Carter pogleda po toj čudnoj riznici, ugleda iza predmeta više nego kakvu materijalnu vrijednost.Kakve li sve zaključke mogaše istraživalac zaključiti po tim stvarima! Tu bijahu nebrojeni egipatski predmeti za svagdašnju porabu, raskošne stvari i znaci kulture, od kojih svaki pojedini bijaše arheologu obilata nagrada za trud, kojim se trudio svu zimu, iskapajući. Osim toga tu se očituje egipatska umjetnost neke stanovite epohe tako snažno i živo, te Carteru, tek što je hitro pogledao, odmah bude jasno: točnom proukom nastat će »preinaka, ako ne prevrat, u svima prijašnjim shvaćanjima«.

Ne potraje dugo i oni otkriju nešto novo i važno. Jedan od njih pogleda radoznalo pod jedan od triju velikih odara. Ugleda neku malu rupu. Zovne druge, oni dogmižu i osvijetle električnom svjetiljkom. Pogled im upadne u neku malu prostranu komoricu, manju nego je pretkomora, a puna oruđa i skupocjenosti svih vrsta, dapače do vrha puna. I u toj komori nije ništa prevrnuto nakon pohoda pljačkaša (kao što je to očito u prednjoj komori). Provalnici, koji su ovdje isprevrćali, »obavili su svoj posao temeljito poput zemljotresa«. (Ali sada se pita: provalnici su raskopavali i premećali; oni su, što se dade raspoznati, prebacili pojedine komade iz postrane komore u prednju komoru, nešto su porazbijali, prelomili; ali su zaista odnijeli nevjerojatno malo — pa ni ono, što im je iza drugih vrata upravce palo u ruke. Jesu li možda prerano zatečeni?)

Svi, koji su smjeli da uđu u prednju komoru, bijahu do toga otkrića kao opojeni; misli im od toga vidika nisu normalno funkcionirale. Sada, nakon što vidješe to šta je u postranoj komori, očekivajući ono što će se nalaziti još iza trećih zapečaćenih vrata — sada im sijevne, kakva li je ogromna znanstvena zadaća zadana i kakov li posao još bijaše i kakva li organizacija. Jer ovo pronašašće — samo ovo kakvo je do sada — ne mogaše se iskoristiti za jednu jedinu zimu.

17. POGLAVLJE

ZLATNI ZID

ČUJEMO li sada, da su Carnarvon i Carter odlučili da taj upravo otkopani grob još jednom zaspu, onda to znači nešto drugo nego li da brzi prijašnji iskopavatelji što prije zatrpaju hitro iskopana nalazišta.

Otkopavanje tih nalaza, što se tiče Tut-enk-Amuna, kada još ne bijaše ništa izvjesno o tomu grobu, već od prvog časa bijaše tako promišljeno, da ono može biti ugled — premda se mora misliti na to, da se u manje senzacionalnom nalazu jedva mogahu imati takvi izvori pomoći, kao što su tada odmah pritekli.

Carteru bijaše jasno ovo: ni u kakvu slučaju ne smije odmah iskapati brzo. Bez obzira na to, što bijaše važno ustanoviti prvobitni položaj tih predmeta, da bi se moglo odrediti vrijeme i dobiti druga uporišta, moralo se paziti i na to, da mnoga oruđa i dragocjenosti odmah, pošto se dodirnu, (ili još prije) moraju biti konzervirani, kako bi se mogli sačuvati. Zato bijaše potrebno da se za tako veliko pronašašće napravi opsežno skladište sredstava za prepariranje i materijala za pakovanje. Morade se sazvati vijeće stručnjaka o najboljemu načinu postupanja, morade se napraviti laboratorij, kako bi se odmah mogla učiniti analiza važnih, ali raspadljivih tvari, ako se dodiruju. Za samo katalogiziranje toga nalaza bilo je potrebno velikih organizatornih radnja. A sve se to moglo urediti izvan samoga nalazišta. Bijaše potrebno da Carnarvon ode u Englesku, a Carter barem u Kairo. Sada, nakon što se zna za veliko provalničko poglavlje egipatske povijesti, tko ne bi mogao posumnjati, da i danas, u naše doba, to poglavlje još nije dovršeno. Zato Carter odluči, da grob bude na 3. prosinca opet zatrpan. Jer Carter je vidio, da samo onda, ako se grob zaspe — pa i kada je Callender-a ostavio za stražara, — može biti zaštićeno od modernih nasljednika Abd-el-Rasula. Stoga on, čim stiže u Kairo, naruči teške željezne rešetke, da bi zaštitio unutarnja vrata.

Kako bi to najveličajnije iskapanje u Egiptu bilo što temeljitije, pomogla je pomoć, što se od prvoga časa davala iz svih dijelova

svijeta, često na najsebičniji način. Carter kasnije zahvaljuje za tu obilatu pomoć. On počinje objelodanjenjem pisma, što mu ga vodič njegovih radnika, neki urođenik poslao, dok on bijaše odsutan. Navodimo ga i ovdje, da ne bismo slavili samo intelektualnu pomoć:

Karnak, Luxor 5. kolovoza 1923.

Mr. Howard Carter Esq.

Poštovani gospodine!

Molim ovo pismo pisati u nadi, da ste Vi u dobrom zdravlju, i molim se svemogućemu, da Vas on očuva i u sigurnosti dovede k nama.

Molim Vašu preuzvišenost, da obavijesti, da je skladište br. 15 u redu, blago je u redu, sjeverna prostorija za zalihe je u redu, Wadain i kuća su u redu i pri Vašemu svemu poslu sve će se naredbe po Vašemu poštovanomu nalogu i dalje izvršavati.

Rais Husein, Gad Hasan, Hasan Avad, Abdelad Ahmed i svi gafiri kuće šalju Vam svoje najljepše pozdrave.

Moji najljepši pozdravi Vama samima i svim članovima obitelji lordove i svima Vašim prijateljima u Engleskoj.

Želeći da se što prije vratite

Vaš vrlo poslušni sluga
Rais Ahmed Gurgar

Tek što je oklijevajući upitao neku ekspediciju u Tebe-ama, u neposrednom susjedstvu, kurator egipatskoga odjela »Metropolitan Museum of Art« u New-Yorku, Lythgoe pošalje mu svoga fotografa Harry-a Burton-a. A Lythgoe, koji se time odrekao vlastitog vrijednog pomoćnika, brzojavi: »Radujem se, pomoći na svaki način. Molim vas, da raspolažete Burton-om i svakim drugim članom našega stožera.« Posljedak toga bijaše, da i crtač Hall i Hauser i vodič pri iskapanjima kod piramida kod Lišta, A. C. Mace, prijeđoše Carteru. Iz Kaira ravnatelj državnog egipatskog odjela za kemiju u Kairu, Lucas, dade mu na raspoloženje svoj tromjesečni dopust. Dr. Alan Gardiner preuze natpise, a profesor James H. Breasted, sa sveučilišta u Chikago-u, dohiti, da bi bio na pomoći svojim znanjem o povijesnom značenju pečatnih otisaka.

Kasnije — dne 11. studenoga 1925. — dr. Saleh Bey Hamdy i Douglas E. Derry, profesor za anatomiju na egipatskom sveučilištu, počnu istraživati mumiju. A. Lucas napisa oveću radnju *Kemija o grobu* (O metalima, uljima, mastima, tekstilijama). P. E. Newberry istraži vijence cvijeća u grobu i ustanovi, da su to vrste cvijeća prije gotovo 3300 godina. (Njemu je uspjelo da iz rukoveti cvijeća i plodova ustanovi godišnje doba, kada je sahranjen Tut-enk-Amun, a poznavajući vrijeme cvata različka i malih picris-a,

sazorenja ploda mandragore — te »ljubavne jabuke« iz pjesme nad pjesmama — i pomoćnice (solanum) zaključio je: Tut-enk-Amun je sahranjen u vrijeme između sredine ožujka i konca travnja!) »Posebne tvari« istražili su još Aleksander Scott i H. J. Plenderleith.

Ta suradnja izvrsnih specijalista (pa i na područjima koja bijahu daleko od znanosti o Starom vijeku) jamčila je, da će ispražnjavanjem toga groba znanstvena korist biti veća nego ikada prije. Posao se mogao započeti. Dne 16. prosinca grob je opet otvoren, 18. je fotograf Burton u prednjoj komori napravio prve pokuse, a dne 27. bio je prvi predmet iznesen na vidjelo.

ZA TEMELJITOST je potrebno vrijeme. Otkapanje groba Tut-enk-Amuna trajaše više zima. Ovdje nije mjesto da to točno opišemo. Navodimo divno šaroliko izvješće Howard-a Carter-a samo onoliko, koliko je najizvrsnije i najnapetije. Pa nemoguće je nalaze točno opisati. Ali nekoliko ponajljepših komada ne bi se smjelo ne spomenuti. Drvena škrinja, napriliku, jedan od najvrednijih predmeta egipatske umjetnosti. Po njoj bijaše tanak sloj gipsa, a sve joj strane obojene. Pri tom obojenju združili se snaga boje i osjećanje za boju izvanrednom finoćom crteža. Prizori lova i klanja tako su potanko i dobro komponirano crtani, da »nadmašuju i same perzijske minijature«. Ta škrinja bijaše puna kojekakvih predmeta. I to je dobar primjer brižnosti u radu, koji su radili naučenjaci; Carter je potrošio tri tjedna najtegobnijega rada, zbog toga što taj rad bijaše suptilan, kako bi dospio do dna škrinje.

Isto tako ne bijahu manje značajna tri velika nosila; o njihovoj upotrebi znalo se po slikama u grobu, ali još nijedna ne bijahu nađena. Bijahu to zanimljivi komadi pokućstva s uzvišicom za noge namjesto za glavu; prva s lavljim glavama, druga s glavama krava, treća s glavom pola nilski konj, a pola krokodil. Sva ta troja nosila bijahu zasuta dragocjenostima, oružjem i odjećom; na njima bijaše jedno prijestolje tako urešenog naslona, da Carter »ne oklijevajući« tvrdi, »da je to najljepše, što je dosad nađeno u Egiptu« (Vidi tablu X).

I napokon spomenuti je četvera kola, koja bijahu prevelika, da bi se u grob mogla unijeti nerastavljena. Zato su ih razglobili. Provalnici su ih osim toga još jedamput isprevrtali. Sva ta četvera kola bijahu od vrha do dna pokrivena zlatom. Svaki palac bijaše urešen ili utaknutim ornamentima i slikama, ili uloženim slikama od obojenog stakla i kamena.

Šest stotina do sedam stotina pojedinih komada bijaše samo u prednjoj komori. Kakvi sve otpori bijahu ne samo iznutra (malom pogreškom mogaše se razbiti nenadoknadivo), nego također izvana, o tome ćemo još čuti.

Dne 13. svibnja pri 37 stupnjeva u sjeni na jednoj poljskoj željeznici, kojoj tračnice straga uvijek morahu biti dizane, kako bi sprijeda mogle biti novim kolosjekom, kotrljala su se prva 34 teška sanduka kilometar i pol nizbrdo do prijevozne lađe na Nilu.

Dragocjenosti su išle istim putem, kojim su u obrnutom smjeru prije više od tri hiljade godina išle u svečanoj procesiji! Sedam dana kasnije bijahu u Kairu.

OKO sredine veljače prednja komora bijaše ispražnjena. Načinjeno mjesto za rad, koji su svi napeto očekivali: zapečaćena vrata između obiju straža mogahu se otvoriti. Sada se povećavala radoznalost, da li se u pokrajnjoj komori nalazi mumija. Kada se, u petak, 17. veljače, popodne oko 2 sata, skupilo u prednjoj komori kojih 20 osoba, što imađahu čast da budu nazočni, nijedan od njih nije slutio, šta će vidjeti dva sata kasnije. Po blagu, koje je upravo izneseno, bijaše teško predočiti, da će na vidjelo izaći nešto još značajnije, još skupocjenije.

Pohodioci — bijahu to članovi vlade i učenjaci — sjedoše na stolice, tijesno poredane jedna do druge. Kada se Carter pope uz stuboliku predgradu, pa mu s njezine visine bijaše lakše raskopati vratnike, nasta mrtva tišina.

Što god mogaše opreznije, Carter izvadi najgornji sloj kamenja. Za taj posao bijaše potrebno vremena i bijaše tegoban, jer postojaše opasnost, da se kamenje razvali, padne unutra i razbije ili ošteti ono, što se nalažaše iza vrata. Osim toga morade pokušati da sačuva otiske pečata, koji su važni za znanost. Kada se pokaza prvi otvor, priznaje Carter: »Iskušenje, da svaki čas zastanem i da pogledam unutra, bijaše neodoljivo!«

Pomagahu mu Mace i Callender. Nastane tiho šaputanje, kada Carter nakon 10 minuta zatraži da mu pruže svjetiljku, koja bijaše svezana za dugu žicu, da bi je uvukao kroz otvor.

Što vidje, nadmašivaše sve, što se očekivalo, svaku nadu, dapače bijaše nevjerojatno, ali u prvi čas i sasvim neshvatljivo.

Carter se nađe pred jednim blještavim zidom, koji on, gledajući zdesna nalijevo ne mogaše odmjeriti. Taj zid sprečavaše ulaz. Carter unese svjetiljku unutra što dublje mogaše. Bijaše pred nekim zidom od masivnoga zlata.

Što mogaše brže, rasklima i izvadi ostalo kamenje. Sada i ostali mogaše vidjeti zlatni sjaj. Kada ukloniše kamen za kamenom i zlatni zid bijaše sve vidljiviji, tada — piše Carter — »mogosmo kao kroz kakav električni vod osjetiti bockanje uzbuđenja, u koje gledaoci iza ograde dospješe«.

I Carteru i Mace-u i Callenderu bijaše u isti čas jasno, šta je zapravo taj zid. Stajahu stvarno pred ulazom u grobnicu. I što

vidješe kao zid, to bijaše prednja stijena sasvim neobično velikoga, vjerojatno najskupocjenijega mrtvačkog kovčega, koji je čovjek ikada ugledao. Kovčega, u kojemu mora da su ljesovi, a napokon i sarkofag, gdje je mumija.

Trebalo je dva sata naporno raditi, kako bi se ulaz otvorio, da se može ući u mrtvačnicu. Zbude se stanka, za koje je nastala strahovita napetost, kada na pragu nađoše razasute bisere ogrlice, koja je, vjerojatno, pljačkašima ispala. Dok se gledaoci nestrpljivo tociljahu na svojim stolcima, Carter uporno, kao pravi arheolog, koji i pri najvećem ne pušta s vida i ono najsitnije, brižno pokupi biser za biserom.

Sada se pokaže, da je ta mrtvačnica dublja koji metar nego prednja komora. Carter uzme svjetiljku i spusti se dolje. Dakako, stane pred jednim mrtvačkim kovčegom. Taj kovčeg bijaše velik toliko, da ispunjaše gotovo čitavu komoru. Carter, da bi ga izmjerio koracima, nađe samo šezdeset i pet centimetara širok hodnik između kovčega i zida. Morade se oprezno kretati, jer na tomu uskom hodniku bijahu postavljeni svukuda darovi za mrtvaca.

Lord Carnarvon i Lacau sada uđu prvi. Stanu, zanijemjeli. Tada promjeriše veličinu kovčega. Kasnije, po točnom mjerenju, njegove mjere bijahu 5,20×3,35×2,75 metara.

Bijaše zbilja od vrha do dna prevučen zlatom, strane mu bijahu ispunjene svijetloplavim fajansom, sav iscrtan čarobnim crtežima, koji su imali da budu zaštita mrtvacu.

Pitanje, koje sada stane mučiti svu trojicu, bijaše ovo: imadoše li provalnici vremena da provale i u ovaj kovčeg? Jesu li oskvrnuli mumiju? Carter ustanovi, da istočna velika krilna vrata kovčega bijahu zakračunana, ali ne zapečaćena. Dršćućom rukom potegnu poprečni kračun natrag i otklope škripava vrata. Zasja im drugi kovčeg. I na njemu bijahu zakračunana vrata. I na tim kračunima nađe se neoštećen pečat.

Sva trojica čujno odahnu. Dosad uvijek bijahu prije njih provalnici. A sada, i to pred najvažnijim komadom u grobu, oni sami bijahu prvi. Mumiju će naći nedotaknutu, kako je sahranjena prije više od tri hiljade godina.

Zatvore vrata — »tiho kao što to uopće bijaše moguće«. Osjetiše se kao provalnici. Opaziše blijedi platneni pokrov, što je visio preko unutarnjeg kovčega. »Osjetismo, da smo u nazočnosti mrtvoga kralja i da mu moramo odati poštovanje.«

U taj čas, na vrhuncu svoga istraživanja, ne bijahu sposobni da išta dalje otkrivaju. Što im se ukaza, bijaše veličajno. Pa ipak u tili čas moradoše se naći pred novim otkrićem.

Odu do drugoga kraja komore. Tu nađoše — iznenađenje — neka niska vrata, što vode u neku dalju, ipak prilično malu ko-

moru. Sa svoga motrišta oni mogoše pregledati sve što se nalažaše u toj komori. I moramo sebi predočiti šta to znači, kada Carter nakon svega, što dosad bijaše vidio u tomu grobu, veli: »Jedan jedini pogled bijaše dosta da se uvjerimo, da se tu nalazi najveće blago groba!«

Sa sredine im zasja zlatni spomenik što, iznad sve te raskoši, u svojim četirma boginjama zaštitnicama, blistaše takvom milinom, prirodnošću i živošću, tolikim suosjećajem i molitvom za smilovanje, »da se i samo gledanje u to osjećaše kao oskvrnuće.« Carter piše u uspomeni: »...ne stidim se priznati, da mi bijaše nemoguće izustiti i jednu riječ.«

Carter, Carnarvon i Lacau polako se vrate natrag, mimo zlatni kovčeg pa u prednju komoru. Sada i ostali mogoše unići unutra. »Bijaše zanimljivo promatrati iz prednje komore, kako oni jedan za drugim izranjaju na vrata. Svima sjahu oči i svi jedan za drugim dizahu ruke, kao nesvijesni i nesposobni opisati riječima čuda, koja vidješe...«

Oko pet sati popodne, nakon tri sata boravka u grobnici, svi iziđu van. Kada izađoše na bijeli dan, učini im se kao da je »sama dolina promijenjena i u nekoj naročitoj svjetlosti.«

DALJE istraživanje toga najvećeg nalaza u povijesti znanosti o Staromu vijeku produži se nekoliko zima. Nažalost, prva zima prođe uzalud; lord Carnarvon bijaše umro, i najednom nastanu s egipatskom vladom ozbiljne razmirice o tom, da li će se produžiti dopuštenje, i o diobi nalaza. Napokon je uspjelo međunarodnim intervencijama da se ta stvar mirno dokonča i uredi. Posao se mogao nastaviti. Zimi 1926/27. uradilo se najvažnije. Naime otvoren je zlatni kovčeg, izvađeni su jedan iz drugoga različiti skupocjeni ljesovi i istražena je mumija Tut-enk-Amuna.

I taj posao, od kojega bijaše malo iznenađenja za javnost željnu senzacija, za znanost egiptologije bijaše vrhunac. Bijaše to čas, kada istraživači prvi put mogaše pogledati u zbiljsko lice onoga, koji 33 stoljeća počivaše nevidljiv ikakvu smrtnom oku. Da upravo taj željni čas morade biti jedino razočaranje, što se tiče toga groba, napuklina je, kakva se često pokaže napokon i na karici u najboljih lanaca sreće.

Posao je počeo tako, što se prvo uklonio i iznio nadvor zid od opeka, zid između prednje komore i grobnice. Zatim je izvađen prvi zlatni kovčeg. U njemu bijaše drugi, u drugomu treći.

Carter imaše razloga vjerovati, da će sada doprijeti do lijesa. On opisuje otvaranje trećega kovčega i novo otkriće: »Primirivši se, pođem da otvorim i treći kovčeg. Taj napeti čas našega napornoga posla nikada ne ću zaboraviti. Prerežem konop, uklonim

skupocjeni pečat, povučem zasun, otvorim vrata, i najednom pred nama četvrti kovčeg. I taj je bio nalik na druge, samo još divniji i još ljepše izrađen nego treći. Neopisiva li časa za arheologa: opet stajasmo pred nepoznatim. Šta je u tomu kovčegu? Žestoko uzbuđen otkračunam posljednja nezapečaćena vrata; polako se otvore. Pred nama, ispunjujući sav kovčeg, ogromni žuti lijes od kvarcita, nedotaknut, kao da su ga pobožne ruke netom zaklopile. Kako li nezaboravan divan vidik, poljepšan još svjetlucanjem zlata na kovčezima. Po podnožju sarkofaga neka boginja raširivaše ruke i krila, kao da ga htjede obraniti od provalnika. Puni strahopočitanja, stajasmo pred tim rječitim znakom...« (Vidi tablu XI.)

Da bi se iznijeli kovčezi iz grobnice, za to bijaše potrebno osamdeset i četiri dana teškoga tjelesnog rada. Ta četiri kovčega imađahu skupa poprilici 80 dijelova — a svaki dio težak, nezgodan za nošnju i vrlo osjetljiv!

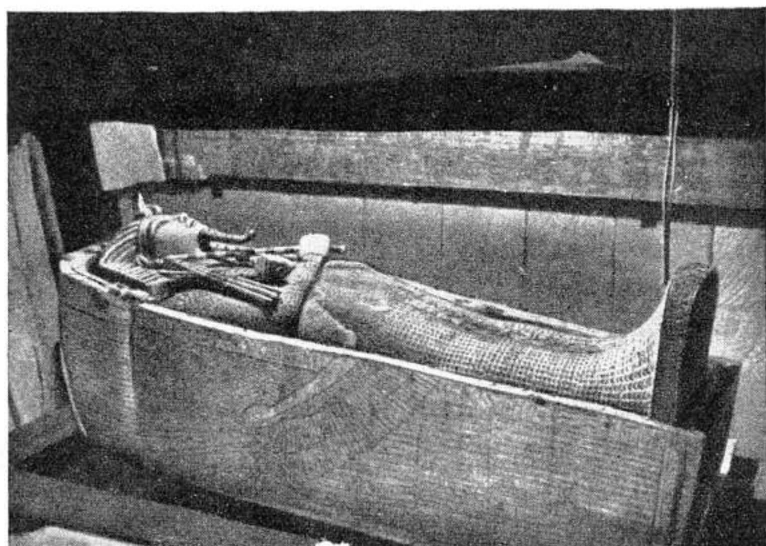
Bijaše tu i šaljivoga, što se pokraj uzvišenoga nikada ne izmakne vidu; Carter, stručnjak u vađenju, kudi naime posao onih, koji su nekada te kovčege sastavljali, uklapali jedan u drugi. Dok se divi majstoriji obrtnika, što su gradili kovčege i, prije nego su ih sastavljali, svaki komad brižno označili brojkom, i znakom po kojem se snalažahu, on strogo prigovara onima, koji su montirali. »Ali postavljenje je očito izvršeno u žurbi, i vršili su ga sasvim nepouzdani ljudi, jer su pojedini komadi zamijenjeni i postavljeni prema obrnutim stranama svijeta, te su se vrata kovčega otvarala na zapad namjesto na istok, a podnožje usmjereno prema istoku namjesto prema zapadu. Te pogreške neka im budu oproštene, ali druge aljkavosti su neoprostive. Urezba od zlata je oštećena, još se na njoj vidi udarac od čekića. Na nekim su mjestima odbijeni čitavi komadi, a blanjotina i ostali otpaci nikada nisu odstranjeni.«

Trećega veljače napokon istraživači prvi put ugledaju sarkofag sasvim razotkriven, umjetničko djelo, istesano od jednoga jedinog monumentalnog bloka najljepšeg žutog kremenovca, 2,75 m dug, 1,50 m širok i 1,50 m visok. Zaklopljen bijaše pločom od granita.

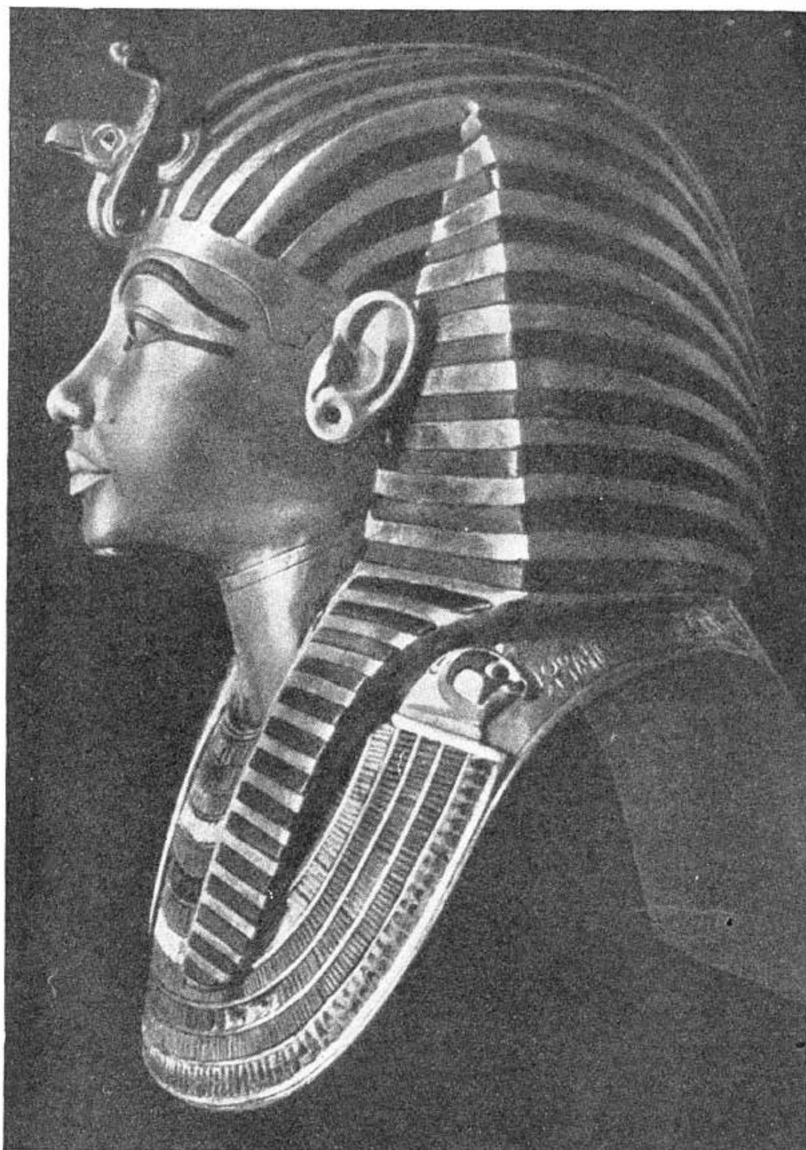
Kada čekrci, koji tu, više od dvanaest metričnih centi tešku, ploču trebadoše dignuti, počeše kreštеći raditi, opet se u grobu nađe mnogo uglednih pohodilaca. »Ta se golema ploča diže,dok svi stajahu šutke...« Od prvog vidika bijaše razočaranje: omotano nebrojeno plahta. Ali to čarnije bijaše pogledati drugi put, kada pogled, pošto te plahte bijahu jedna za drugom uklonjene, pade na samoga kralja.

Već na njegovo tijelo? Ne, na zlatnu sliku vladara, dječaka po izgledu... Taj zlatni komad sjaše kao da je upravo iz radionice. Glava i ruke bijahu plastično savršeno oblikovani, a tijelo naprotiv

Gore Howard Carter odgr[illegible] mrtvačko pokrivalo, kojim je pokriven drugi lijes Tut-enk-Amuna. Dolje drugi lijes upravo razotkriven — jasno se raspoznaje kako je utisnut u prvi (vanjski).

Zlatna maska, kojom su pokriveni glava i ramena Tut-enk-Amuna. Sastoji se od rasplošnjenog zlata i obložena je mnogobrojnim staklom, lapislazulijem, zelenim iskrolistnikom, srdolikom, alabastrom i obsidianom.

Znanstvena komisija prisustvuje dok anatom dr. Derry zarezuje prvi zarez u povoje mumije Tut-enk-Amuna.

TABLA XV

Lijevo: glava mumije Ramsesa II, poslije zvanog Veliki. Desno: glava Tut-enk-Amuna.

rađeno u plosnatom reljefu. U prekriženim rukama držaše kraljevska insignia: savijeni štap i lepezu, urešenu plavim fajansom. Lice od čistoga zlata, oči od aragonita i opsidijana, obrve i trepavice od stakla, boje lapislazuli. To šareno lice djelovaše ukočeno kao maska, pa ipak živo.

Ali što djelovaše na Cartera i na ostale prisutnike, nerazmjerno više, kada to vidješe? Carter to opisuje: »... to bijaše ganutljivi mali vijenac od cvijeća, oproštajni pozdrav mlade udovice svomu dragomu suprugu. Sva kraljevska raskoš, sva kraljevska divota, sav sjaj i blijesak zlata blijed je pokraj tih jadnih cvjetova, što se osušili, koji još sjahu mutnim sjajem svojih nekadašnjih boja. Oni govorahu najuvjerljivije o prolaznosti tisućljeća.« Nije nevažna i Carterova opaska, kada on, zimi 1925/26. opet silazi u grob, da otvori ljesove, veli: »I ovaj put smo opet nadvladani tajanstvom groba. Pa i za vrijeme čisto mehaničkog rada na svom poslu, arheolog nikada ne gubi sasvim taj osjećaj.«

Tu opasku, isto tako kao ni onu o vijencu od cvijeća, ne treba da shvatimo kao sentimentalnost, nego kao ljudskost. Dobro je znati, da strogom naučenjaku ni ćud ne ostaje nedodirnuta.

NIJE moguće zadržavati se kod pojedinosti i malih događaja, što se zbivahu pri otvorenju ljesova (Vidi tablu XII). Dugotrajan bijaše posao i u tijesnomu prostoru uvijek opasan opasnošću, da bi pogrešan zahvat, krivo lijevanje iz boce, kakav lomljivi potporanj, mogli teško oštetiti pronađene dragocjenosti. Točno kao na zaklopcu prvoga sarkofaga ležaše i na drugomu mladi faraon u svečanoj raskoši, bogato iskićen u liku Osirisa. Kada bijaše rastvoren treći lijes, ne mogaše se vidjeti ništa drugo. Pri svemu tomu poslu suučesnicima je bila upadna sasvim nerazjašnjiva težina. I opet se pokaza jedno od iznenađenja, kojima u tomu grobu kao da nema kraja.

Kada Burton snimaše svoje snimke, kada Carter bijaše uklonio ogrlicu od cvijeća i zaštitnu platnenu plahtu, tada se na prvi pogled odgonetne zagonetka te ogromne težine.

Treći, 1,85 metara dugi lijes, bijaše od masivnoga zlata dva i pol do tri i pol milimetra debelog; neprocjenjivog kao sama materijalna vrijednost.

Ali tomu iznenađenju, koje se može nazvati dobrim, pridruži se odmah jedno drugo, koje u istraživačima izazva teške strahove i pobojavanja. Već kod drugoga lijesa moradoše ustanoviti, da su ornamenti morali biti oštećeni vlagom. Ali sada se pokaza, da čitav prostor između drugoga i trećega lijesa, sve do zaklopca, bijaše pun neke crne čvrste mase. Jedna dvostruka zlatna ogrlica od zlatnih zrna i zrna od fajanse mogaše se od te smolaste mase doduše

potpuno očistiti, ali istraživači se tjeskobno pitahu: kakvu li su štetu na mumiji prouzročila očevidno neumjereno upotrebljena ulja? Kada je jedan od suradnika dodirnuo posljednju plahtu i ogrlicu od cvijeća i zrnca od fajanse, koji oboje izgledahu dobro sačuvani, one se raspadoše. Sveta ulja potpuno ih razgrizla.

Lucas počne odmah analizirati ta ulja. Mora da se radilo o nekoj tekućoj ili napola tekućoj supstanci, kojoj su glavne sastavine masti i smola. Ne mogaše se ispočetka dokazati da postoji u tomu smola iz drveta — po kojoj je jako vonjala ta masa, kad se ugrijala. Opet se svi tresijahu od groznice; ali sada pred zaista posljednjim odlučnim časom.

Bijaše skinuto nekoliko čavala od zlata, zatim je zaklopac posljednjega lijesa, prihvaćen za svoje zlatne ručke, otklopljen i otkrivena mumija. Tut-enk-Amun, kojega su tražili šest godina, ležaše pred njima tijelom.

»U takvim časovima«, veli Carter, »jezik zastane!«

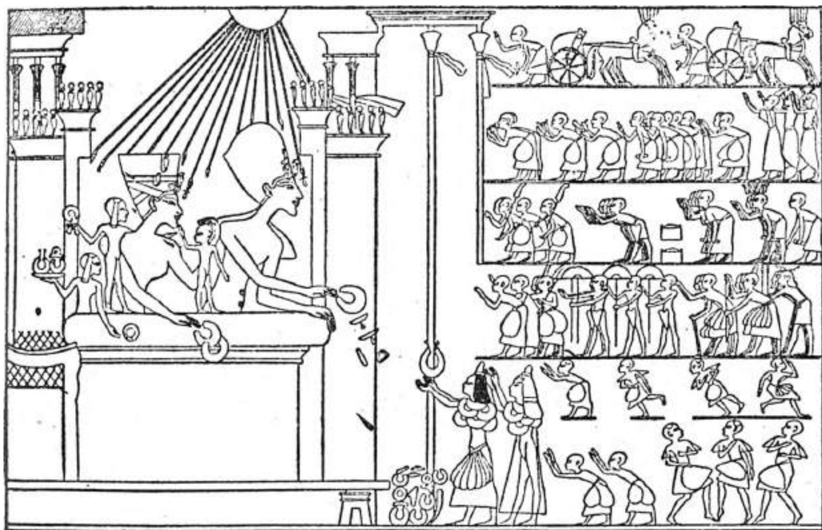
VEĆ je odavno na jeziku pitanje: tko bijaše taj faraon, taj Tut-enk-Amun, kojemu je napravljen takav grobni spomenik? Čudno je: ali on bijaše neznačajan vladar. Umro kad mu je bilo osamnaest godina. Sigurno je, da bijaše zet Ehnatona, »krivovjernoga kralja«, i, vrlo vjerojatno, njegov zbiljski sin. Svoju mladost proveo je za vrijeme vjerske reforme svoga tasta kao obožavač Aton-a. Budući da se obratio na staru religiju — o tomu svjedoči to što je preinačio ime: od Tut-enk-Atona, postao Tut-enk-Amun. Znamo, da je u doba njegova vladanja bila politička zbrka. Vidimo na slikama, kako on ratne zarobljenike udara nogama i u boju ubija redom neprijatelje, zaista kraljevski. Ali nimalo nije sigurno, da li je zbilja ikada bio u boju. Ne znamo također točno, koliko trajaše njegova vladavina (oko 1350. prije naše ere). To je prijestolje primio pomoću svoje žene, pomoću Anhes-En-Amun, kojom se vrlo mlad oženio (čaroban stvor, ako slike ne laskaju).

Po nebrojenim slikama i reljefima njegova groba (vidi tablu X.), pa i po nekim predmetima, koji su, kao napriliku prijestolje, bili blizu njega, znamo mnogo privatnih crta njegova karaktera, po kojima izgleda ugodan, ali o njegovim kraljevskim djelima nismo obaviješteni, njegova je vladarska uloga sasvim nejasna; sigurno je, da uloga nekoga, tko je umro u svojoj osamnaestoj godini, ne bijaše značajna.

Zato Carter u svom povijesnom pregledu ima pravo lakonskom rečenicom: »Ukoliko znamo do danas, možemo izvjesno kazati: jedino, što bijaše značajno u njegovu životu, jest to, što je umro i što je ukopan.«

Ta istina prisiljava na važan zaključak: ako je taj faraon, kojemu bijaše osamnaest godina, sahranjen tako raskošno, da to nadmašuje sve naše zapadnjačke predodžbe, kakvi li onda mora da su bili sahrana i prilozi grobu Ramsesa Velikoga (Vidi tablu XV.) i Setos-a I., kada su polagani u svoje grobove? O Setosu i Ramsesu Derry kaže: »Sigurno u svakoj pojedinoj komori njihove grobnice bijaše nagomilano toliko, koliko u čitavu grobu Tut-enk-Amuna.«

Kakva li nepredočljiva blaga kraljevskih grobnica spomenute doline mora da su, u toku tisućljeća, pala u ruke provalnika?

Ehnaton i njegova supruga. Tast Tut-enk-Amuna obdaruje svećenika Ef-a i njegovu ženu

Slika 23

POGLED na mumiju faraona bijaše ujedno divan i strahovit. Po njoj bijaše poliveno nevjerojatno mnogo ulja, što se sada stvrdlo i pocrnjelo, i sve se slijepilo.

Oprečno toj tamnoj masi bez obrisa, zaista kraljevskim sjajem sjaše zlatna maska, kojom bijaše pokriveno lice; isto tako čista, bez tamnoga ulja, kao i noge. (Vidi tablu XIII.)

U dugotrajnom procesu, poslije različitih uzaludnih pokušaja, uspjelo je grijanjem od 500^0 Celsiusa drveni lijes otkinuti i odijeliti od zlatnoga lijesa (zlatni lijes bijaše zaštićen cinčanim pločama).

Kada su prešli na to, da istraže tijelo mumije, jedine mumije u dolini, koja je ostala nedotaknuta trideset i tri stoljeća, tada se pokazalo nešto, što Carter ovako formulira: »Sudbina, ironično nasmiješena, pokaza istraživaču, da provalnici u grobove i svećenici, koji bijahu skrivali opljačkane mumije, uspješe najbolje konzervirati.« Jer mumije, opljačkane i odvučene prije stoljeća, bijahu tako za vremena otete ulju, što je kvarilo; one bijahu često oštećene (kada ih svećenici nisu »ugrabili«) i većinom ukradene — ali bijahu bolje sačuvane nego mumija Tut-enk-Amuna, koja time — barem što se tiče svoga stanja — bijaše jedino, što je u grobu razočaralo.

Dne 11. studenoga, prije podne oko 9 sati i 45 minuta, anatom Dr. Derry zareže u najgornji dio ovoja mumije. Izuzevši lice i noge, kojih se ulje nije dotaklo, mumija je bila u strahovitom stanju. Oksidiranje sastavina smole izazvalo je neku vrst samoizgaranja, i to tako jako, da su se pougljenili ne samo bitni dijelovi povoja, nego donekle štaviše i tkivo i kosti mumije. Sloj masti, kojom je bila namazana, bijaše se djelomice stvrdnuo, te se pod udovima i pod trupom morala odstrugati. (Vidi tablu XIV.)

Iznenadilo je, kada se pod jednim jastukom, nalik na krunu na glavi, našao jedan amulet. Samo po sebi ništa naročito. I Tut-enk-Amun bijaše u tim povojima pokriven »magičnom opremom«, nebrojenim amuletima, simbolima i čarobnim znacima. Redovito su takvi amuleti bili od hematita. Ali taj bijaše od željeza! Tako je pronađen jedan od najranijih egipatskih nalaza od željeza, i mora se spomenuti, ne baš bez ironije, da u grobu, punu puncatu zlata, jedan od najvažnijih kulturno-povijesnih znakova bijaše komadić željeza!

Izvanredno oprezno i važno bijaše otkidanje posljednjega povoja s pougljene glave mladoga faraona. Već od samog dodira jedne male kičice, raspadali se ostaci truloga tkiva. Ali zatim se pokaza, i Carter, napokon pred licem mladoga kralja, ima riječ: »... mirno blago mladićsko lice. Bijaše plemenito i otmjeno, lijepih crta i jasno i određeno ucrtanih usana« — (Vidi tablu XV).

Koliko li obilje nakita bijaše na mladom kralju, to se ne da predočiti. Pod mnogostrukim povojima nalažahu se sve nove i nove dragocjenosti, a bilo ih 101 različita skupina. Prsti na rukama i na nogama bijahu u zlatnim ljuskama. Od 33 strane, na kojima je Carter opisao istraživanje mumije, morao je više od polovice upotrebiti za nalaze na tijelu. Kralj — taj faraon od 18 godina — bijaše doslovce zatrpan zlatom i draguljima.

Kasnije prof. Derry opisuje sa svoga motrišta, kao anatom, istraživanje mumije u jednom posebnom spisu. Spomenut ćemo ovdje samo tri njegova podatka. On dokazuje, vrlo uvjerljivo, srod-

nost između oca i sina, naime između Ehnatona i Tut-enk-Amuna, a po tome se mogu razvidjeti dinastijske, dakle i političke prilike u vrijeme izumiruće XVIII. dinastije, i to je izvanredno značajno.

I on primjećuje nešto, što je vrlo zanimljivo u umjetnosno-povijesnom smislu (a to je i Carter više puta potvrdio); naime relacije umjetnosti prema realizmu. Neka govori on sam: »Zlatna maska pokazuje Tut-enk-Amuna kao prijazna i otmjena mladića. Tko imaše sreću da vidi razotkriveno lice mumije, može potvrditi, kako li je spretno, točno i prirodno oblikovao umjetnik XVIII. dinastije. On nam je zauvijek i u neprolaznoj kovini poklonio divan portret mladoga kralja.«

I napokon on, kao anatom, jasno zaključuje o dobi kralja, o kojemu nemamo povijesnih dokaza. Po tomu, kakve su kosti koljena i kakve su nožne kosti, on zaključuje, da mu je moglo biti 17 do 19 godina; vrlo je vjerojatno, da mu bijaše 18.

OVDJE bi se mogla svršiti povijest o iskopavanju Tut-enk-Amunova groba. Ispražnjenjem pobočnih komora i male riznice došlo se do važnih doduše, ali za nas ne bezuvjetno značajnih događaja i spoznaja.

Nu jedno se mora još kazati. Riječ je o »prokletstvu faraona«. O tajanstvenoj neprirodnoj smrti, koja je zadesila više od dvadeset osoba, što su sudjelovale u iskapanju faraona.

Već gotovo 200 godina, otkada ima arheologije, ni o jednom nalazu iz potonulog svijeta nije se tako publicistički govorilo u najširoj javnosti kao o nalazu Tut-enk-Amuna. To se pronašašće nije uzalud dogodilo u znaku rotacione štampe, fotografije, filma i radio-aparata, koji je upravo tada izumljen. Brzojavne čestitke dolažahu iz svega svijeta. Drugi po redu na mjestu pronašašća nađoše se novinari. Zatim — razbubnjano po svemu svijetu, da je nađeno blago — stigoše pisma kritičara, ili onih koji mišljahu povoljno. Jedni optuživahu zbog oskvrnuća, a drugi šiljahu patente za praktične mode (po Carterovim saopćenjima). Prve zime bijaše svaki dan deset do petnaest besmislenih ili barem suvišnih pisama. »Šta primjerice«, pita Carter, »šta mora da je čovjek, koji ozbiljno pita, da li je time, što je otkriven spomenuti grob, rasvijetljeno štošta o navodnim belgijskim nedjelima u Kongu?«

Zatim stigoše pohodioci. Normalno stizanje naraste u prave hodočasničke pohode. Fotografiralo se. Budući da pri dugotrajnom poslu u grobu, osobito u prvo vrijeme, vrlo rijetko bijaše kakav predmet iznošen na vidjelo — u laboratorij — mnogi prijatelji fotografija moradoše dane i dane čekati da što snime. Carter je opazio, da je jedan jedini komadić priprostog ovoja mumije, što

se prenosio u laboratorij, za vrijeme toga svoga prijenosa fotografiran osam puta.

U tri mjeseca godine 1926. kada je sav svijet govorio samo o Tut-enk-Amunu, 12.300 turista pohodilo je grob, a 270 društava laboratorij.

Naravno, neko normalno uredništvo novina, koje svoje čitaoce nije smjelo ne uputiti u ono, o čemu svijet govori, nije kadro da mu svako izvješće i svaki članak napiše kakav stručnjak u egiptologiji. Zato se u novinama i u obavijestima u novinama, te u pismenim i usmenim izvješćima, o Tut-enk-Amunu uvuklo pogrešaka. Novinama je važnija senzacija nego suhoparna vijest. Tako se rupe mašte ispunjavale koječim.

Kako je nastala priča o »prokletstvu faraona«, danas se ne može objasniti. U svjetskom novinstvu ona se sve više i neprestance pričala do godine 1930. O njoj se ne može drugačije misliti nego kao i o »mistici brojeva« na velikoj piramidi, o čemu smo već govorili. Ne drugačije nego li i o onoj nedokazanoj pripovijesti o »mumijskoj pšenici«, što ponovo niče, o zrncima žita iz egipatskih grobova, zrncima starima tri ili četiri hiljade godina, a koja, navodno, mogu još uvijek klijati. (Otkada je ta pripovijest dovoljno poznata, tu »mumijsku pšenicu« i dandanas često pronađu turisti u pukotinama kraljevskih grobova; vodiči stranaca brinu se za to i stoga im ne bude rđavo.)

»Prokletstvo faraona« je isto tako dobar, lagan predmet za zabavu kao poznato »prokletstvo Hope-ova dijamanta«, ili kao onaj strahoviti niz udaraca sudbine, koje je izazvalo manje poznato »prokletstvo monaha s Lokruma«. (S toga otoka — koji se nalazi pred Dubrovnikom — protjerani monasi su prokleli ostrvo. Kasniji posjednici i vlasnici, car Maksimilijan, carica Elizabeta austrijska i prijestolonasljednik Rudolf, kralj Ludvig II. bavarski i nadvojvoda Franz Ferdinand — svi su umrli neprirodnom smrću.)

Povod, da se konstruira »prokletstvo faraona«, bijaše vjerojatno rana smrt lorda Carnarvona. Kada ga je ujeo moskito, te on umro nakon tri tjedna borbe sa smrću, dne 6. travnja 1923., najednom se očuše glasovi, što govorahu o »kazni za zlikovce«.

Pod novinskim natpisom »Osveta faraona« uskoro se pojavi podnaziv »Nova žrtva Tut-enk-Amunova prokletstva!«; i nastavilo se dalje: »druga«, pa opet »sedma«, »devetnaesta žrtva«! Devetnaesta se žrtva pojavljuje u jednom »brzojavnom izvješću iz Londona 21. II. 1930.« u nekim njemačkim novinama. »Danas je lord Westbury, kojemu bijaše sedamdeset i osam godina, skočio s prozora svoga stana, u sedmom katu, u Londonu, i ostao mrtav. Sin lorda Westbury-a, koji je u svoje vrijeme bio tajnik istraživača Cartera i sudjelovao pri iskapanju Tut-enk-Amuna, nađen je mjeseca stu-

denog prošle godine mrtav u svomu stanu, premda je uveče otišao u postelju zdrav. Točan uzrok smrti nikada se nije mogao ustanoviti.«

»Strava ide kroz Englesku...«, piše u jednim novinama, kada je umro Archibald Douglas Reid, dok je neku mumiju pregledavao rentgenom, i pošto je, kao dvadeset i prva »žrtva faraona«, egiptolog Arthur Weigall umro »od neke nepoznate groznice«.

Zatim umire A. C. Mace, koji je zajedno s Carterom otvorio grobnicu (ali u tom se izvještaju prešućuje, da je Mace već odavno, prije toga bio bolestan, i da je unatoč svoje bolesti pomogao Carteru, a zatim zbog bolesti odustao od otkapanja).

Poslije, kada je polubrat lorda Carnarvon-a, Herbert Aubrey, umro naravnom smrću, pokušaše neke novine i njegovo preminuće prikazati kao da je suvislo s tom legendom o prokletstvu. Pošto je, u veljači 1929., umrla Elisabeth Carnarvon, jedino Howard Carter bude nadživjeli suradnik.

»Smrt će hitro doletjeti k onima, koji narušavaju mir faraona« — to je jedna od mnogih verzija »prokletstva«, što je — vele — napisano u Tut-enk-Amunovu grobu.

Kada je jednoga dana javljeno, da je Mr. Carter zaglavio kao najnovija žrtva faraona na tajanstven način, i da faraon opominje dakle i samoga otkrivača, tako što kažnjava njegovu obitelj, tada napokon nekoliko ozbiljnih arheologa, razljućeni, počnu se tim vijestima opirati.

Sam Carter odvrati prvi. Istraživač, veli on, ide »na svoj posao zaista pun strahopoštovanja i svete ozbiljnosti, ali bez ikakve strave, kojoj kao tajanstvenoj draži vrlo lako podlegne svjetina, žedna duševnih senzacija«. On govori o »smiješnim pripovijestima« i o »izrođenju i izopakama običnih priča o duhovima«. Zatim se bavi stvarno o vijestima, koje tvrđahu, da prekoračiti prag groba uistinu — znanstveno možda vrlo lako objašnjivo — znači stupiti u životnu opasnost. On upozorava, kako je dokazano i brižno istraženo da u grobu nema klica. I ogorčen je u svojoj posljednjoj rečenici, kada kaže: »Tomu blesastomu brbljanju manjka razum. Očito da ćudoredno još nismo napredovali dalje od Staroga vijeka; unatoč tomu što dobri ljudi vjeruju da jesmo«.

Imajući dobar instinkt za javnost, odgovara joj njemački egiptolog prof. Georg Steindorff god. 1933. On se naime trudi da istraži vijesti, kojih podrijetlo još treba ustanoviti. On ustanovljuje, da gospodin Carter, koji je poginuo u Americi, nema ništa zajedničko s otkrivačem osim imena. Nadalje ističe, da nijedan od one dvojice Westbury-a nema ništa, ni posredno ni neposredno, s grobom, s ispražnjivanjem, niti je što imao posla s mumijom. I on iznosi —

nakon svih mogućih drugih dokaza — kao najbolji dokaz: »prokletstvo faraona« uopće ne postoji; nikad nije izrečeno i ne postoji ni u jednom napisu.

On potvrđuje ono, na što je Carter upozorio uzgredice: »U egipatskom obredu pri ukopu mrtvih živi nisu udarani nikakvim prokletstvom, nego je u njemu samo zahtjev da se mrtvomu zažele pobožne i dobronamjerne želje.«

Obično je iskrivljivanje smisla, ako se neke zaštitne formule zakletve, što se nađoše na nekim magičnim likovima grobnice hoće pretvoriti u »prokletstva«. Te formule treba da »poplaše neprijatelja Osirisa (umrloga), makar u kojoj god spodobi on došao«.

OTKADA je otkriven grob Tut-enk-Amuna, u Egiptu su radile mnoge ekspedicije. One su našle mnogo nalaza, znanstveno vrlo važnih, ali nikakvih zaista uzbudljivih — u smislu nalaza Tut-enk-Amuna. Evo nas na kraju našega egipatskog poglavlja. Ali možda se slijedeći dio mora brzo napisati. I nakon Drugoga svjetskoga rata arheolozi su otišli na posao. I nedaleko »Doline kraljeva« otkrivena je jedna aleja sfinga.

Čime poče ovo poglavlje? Napoleonovim vojničkim pohodom u zemlju Nila; rođenjem tamnoputoga dječaka imenom Jean François Champollion. U vrijeme, kada je Napoleon nagrajisao i Champollion naučio prve strane jezike, u Göttingenu sjeđaše neki školnik pred nekoliko kopija napisa, vrlo zanimljive vrsti. Kada je otkrio, šta znače znakovi na tim kopijama, mogao je početi da osvaja znanstveno jedno drugo starinsko carstvo, još starije nego je Egipat, zemlju između Eufrata i Tigrisa, gdje se nekada izdizala kula Babilonska i stajala Niniva i pala.

III. KNJIGA O KULAMA

Moj otac i otac moga oca su prije mene ovdje razapeli svoje šatore. Već dvanaest stoljeća pravi vjernici — i neka je hvaljen bog, oni jedino znaju pravu mudrost — naselili su se u ovoj zemlji i nijedan od njih nikada nije čuo o nekoj podzemnoj palači, pa ni oni, što dođoše prije njih. I gle! U to dođe neki Franak iz neke zemlje, daleke mnogo konaka puta, i upravce će na mjesto i uzme štap i zacrta jednu crtu ovamo, a jednu crtu onamo. Ovdje je, kaže on, »palača«, i tamo, kaže on, »jesu vrata«, i pokaže nam, što je za svega našega života ležalo pod našim nogama, a da o tom i ne slutismo. Čudno! Čudno! Jesi li to naučio iz knjiga, iz čarolija, ili od svojih proroka? Kaži, o bey! Kaži mi tajnu te mudrosti.

Govor šeika Abd-er-Rahman-a engleskomu arheologu Layard-u

18. POGLAVLJE

U BIBLIJI PIŠE

U BIBLIJI se govori o kaznenim sudovima Asiraca, o zidanju kule Babilonske, o sjajnoj Ninivi, o ropstvu Židova, koje je trajalo 70 godina i o vladaru Nebukadnezaru. O sudu božjemu, o suđenju, o »velikoj krvi« i o čašama njegove srdžbe, koje sedam njegovih anđela proliše po zemlji Eufrata. Isaija i Jeremija, proroci, ocrtaše, kako su vidjeli strahovito razorenje »najljepšega među kraljevstvima«, »divne raskoši Kaldejaca«, »koja se preobrnula i odvratila od boga kao Sodoma i Gomora«, te »divlji psi zavijaju u palačama i šakali u veselim dvorcima«.

U stoljećima kršćanskoga vjerovanja riječ biblije bijaše nepobitljiva i slovo joj sveto. U doba prosvjetiteljstva nastane kritika. Ali u istom stoljeću, u kojemu kritika u svim filozofijama materijalizma postaje permanentnom sumnjom, iznesen je također dokaz za to, koliko je istine u srži biblije, makar se to zamumuljilo u kojekakve kasnije izmišljotine.

Ravna bijaše zemlja između rijeka Eufrata i Tigrisa. Samo tu i tamo izdizahu se tajanstveni brežuljci, po kojima hujahu prahovi od oluja i crnu zemlju gomilahu u strme sipine, koje rašćahu stotine godina i u pet daljih stoljeća opet se zametoše. Beduini, što tu počivahu i odmarahu se i svojim devama davahu oskudnu hranu, ne znađahu, da li pod tim brežuljcima nešto ima, i ti vjernici Alaha i Muhameda, njegova proroka, ne znadoše ništa o riječima biblije, koje opisuju tu zemlju. Trebalo je da se sluti, da se pita. Bijaše potreban poticaj djelotvornom snagom nekoga čovjeka sa Zapada, bijaše potrebno nekoliko puta zamahnuti motikom da se kopa . . .

Taj čovjek, koji imade da prvi put zabode motikom, rođen je 1803. u Francuskoj. Još kad mu bijaše trideset godina, nije ni slutio o zadaći, koja će postati najvećom u njegovu životu. Naime u toj dobi dođe on, tada liječnik, natrag s jedne egipatske ekspedicije. Kada stiže u Kairo, imaše uza se mnoštvo sanduka. Redarstvo zahtijevaše, da se otvore. U tim sanducima bijaše spremljeno dvanaest hiljada insekata, brižno nataknutih na igle.

ČETRNAEST godina kasnije taj liječnik i sabirač insekata izda djelo u pet svezaka o Asiriji, koje postade poticajem, da se znanstveno istražuje zemlja između dviju rijeka, ne manje važnim nego je *Description de l'Egypte* u 24 sveska za istraživanje Egipta.

Nepunih sto godina poslije izađe u Njemačkoj (u Francuskoj i Engleskoj dade se navesti više sličnih primjera) knjiga profesora Bruno-a Meissner-a pod nazivom: *Kraljevi Babilona i Asirije.*

Značaj toga djela najmanji je u oblasti stručne znanosti. Ali ono i ne moraše biti tako značajno, jer mu je bila svrha samo da u popularnom obliku izvijesti o vladarima, kojih je sjaj prošao već je tomu 2000 do 5000 godina. Zbiljski značaj te knjige — i svih sličnih knjiga od stručnjaka druge narodnosti — jest naime za naš prikaz razvitka arheologije u tomu, što se ono uopće moglo napisati. I navlastito u tomu, što je to pisanje moglo biti popularno. »Za takvo prikazivanje naime« — navodimo iz uvoda — »potrebna je građa, od koje se mogu dobiti pune boje za kolorit slike života znamenitih ljudi i žena, ako se hoće da pred nama ožive.«

Ali gdje je to gradivo o tradiciji? Prelazimo simbolično uveličana izvješća Staroga zavjeta i opet citiramo: »Prije jedno stoljeće i ne mnogo više, sva asiriološka znanost bijaše nam još zapečaćena knjiga, a još prije nekoliko desetljeća bijahu nam babilonski i asirski vladari samo šeme bez bića, o kojima ne znadosmo ništa osim njihova imena. Da li je nakon toliko malo vremena moguće napisati povijest te zemlje između dviju rijeka, povijest, koja obuhvata više od dva tisućljeća, i uz to nacrtati zbiljske slike karaktera njezinih vladara? «

Meissnerova knjiga (i nekoliko drugih u isto vrijeme) dokazuje, da je to u našemu stoljeću bilo moguće. Pokazuje, da u nekoliko desetljeća jedna skupina oduševljenih iskapača, naučenjaka i diletanata mogaše čitavu jednu kulturu iznijeti na vidjelo. Dapače, priložena joj je jedna tabla vremena, koja, izuzevši nekoliko rupa, pokazuje imena i nadnevke vladara spomenute zemlje između dvije rijeke, a sastavio ju je Ernest F. Weidner, jedan od najznamenitijih među često vrlo znamenitim asiriolozima.

Naime 20 godina sjeđaše Weidner kao zamjenik urednika u uredništvu lista *Berliner Illustrierte Zeitung.* Uređivao je zabavne romane i križaljke. Ali u isto vrijeme objavio je vrijedne članke o asirskoj kronologiji i izdavaše međunarodni stručni list, što izlažaše u nekoliko stotina primjeraka, a na nj se pretplaćivahu samo sveučilišta i privatni učenjaci. Istom godine 1942., kada su savez-nički bombaši onemogućili svaki učenjački rad u glavnom gradu »Trećega Reich-a«, on je postao profesorom u Austriji. Svi su se

članovi uredništva lista *Berliner Illustrierte Zeitung* iznenadili, pošto dvadeset godina nisu ni slutili, da su sjedili u sobi s jednim znamenitim asiriologom.

Značaj je takve knjige, i svih njoj sličnih, u tomu, što bijaše moguće, da se ona objelodani. Rezultati, koji su u njoj obrađeni popularno, bijahu znanstveni trijumf, veći nego, napriliku, Lepsius-ova prva egipatska kronologija. Ti su rezultati kompilacija onoga, što su skupila tri naraštaja oduševljenika. U njima se vidi uspjeh ne nekoga pojedinca, već nebrojenih radnih sati u pisarnici francuskoga konzulata u Mosulu isto tako kao i u jednoj profesorskoj sobi u Göttingenu, pod žegom sunca između Eufrata i Tigrisa kao i u nekoj maloj brodskoj kabini, gdje se pod svjetiljkom, što se njihaše, neki engleski časnik zadubio i razmišljao o klinastom pismu.

Osvajanje jedne sirijske tvrđave. Reljef na sjev. vanjskoj strani velikog hrama Medinet Habua.
Slika 24

Taj naporni rad je stoga trijumf veći od svih drugih u arheologiji, jer tu jedva pomagahu tragovi prošle veličine. Ne pomagahu nikakvi hramovi i statue, kao na klasičnom tlu Grčke i Italije. Ne stršahu nikakve piramide i obelisci, kao u Egiptu i nikakvi žrtvenici ne pripovijedahu o hekatombama poklanih, kao u šumama Yucatan-a i Meksika. Ukočena lica Beduina i Kurda ne nošahu ni u jednoj crti tragove nekadašnje veličine predaka. Njihove živahne priče i sage ne dopirahu natrag dalje nego do bogatih vremena Harun-al-Rašida, a što bješe prije toga, ležaše u mraku i tmini. Među jezicima, koji tu još življahu i kojima se razgovaralo, i među jezicima tisućljeća prije njih, ne mogaše se uspostaviti nikakva razumljiva sveza.

Stoga je taj trijumf velik; ništa ne bijaše, po čemu bi istraživači mogli zaključiti, gdje da bude ishodište, nego nekoliko biblijskih riječi — osim raštrkani brežuljci, što malo pristajahu u prašnu ravnicu između rijeka; i možda nekoliko zemljanih lonaca, kakvi se tamo mogahu naći, pokriveni zanimljivim klinastim znakovima, koji su smatrani za ornamentalni ures, jer, po iskazu nekoga davnog promatrača i opažača, izgledahu »kao da su ptice trčale po mokromu pijesku«!

19. POGLAVLJE

BOTTA NALAZI NINIVU

ARAM-NAHARAIM, Sirija između rijeka, zove se u Starom zavjetu gornja zemlja između dvije rijeke. U njoj su gradovi, na koje je pala srdžba božja. U njoj, u Ninivi, i južno od toga, u velikom Babilonu, vladahu grozni kraljevi, koji imađahu druge bogove uz Njega i stoga se moradoše istrijebiti sa zemlje.

Tu zemlju znamo pod imenom Mezopotamija. Danas se zove Irak, a Bagdad mu je glavni grad. Na sjeveru graniči s Turskom, na zapadu s francuskom Sirijom i Transjordanijom, na jugu sa Saud-Arabijom, a na istoku s Perzijom, s današnjim Iranom.

U Turskoj izviru obje rijeke, koje tu zemlju učiniše kolijevkom kulture, kao što to učini Nil od Egipta: Eufrat i Tigris. Teku od sjeverozapada prema jugoistoku, sjedinjuju se tik pred današnjom Basrom (a to u Starom vijeku ne činiše) i utječu u Perzijski zaton.

A Sirija, stara zemlja Asur, prostire se na sjeveru uzduž bijesnoga toka Tigrisa. Babilonija, stari Sumer i Akad, prostire se na jugu između Eufrata i Tigrisa sve dolje do zelenih voda Perzijskoga zatona. U jednom konverzacionom leksikonu od god. 1867. pod riječju Mezopotamija nalazi se ova zaključna opaska: »Ta je zemlja najviše cvala za vrijeme asirske i babilonske vladavine. Pod vladavinom Arapa bijaše sjedište kalifa i opet se uvelike razvila. Istom, kada su u nju upadali Seldžuci, Tatari i Turci, poče propadati i sada je djelomice nenaseljena pustinja.«

U TOJ pustinji izdizahu se tajanstveni brežuljci, odozgor ravni, strmenitih obronaka, na mnogo mjesta razvaljeni, napukli kao suhi ovčji sir Beduina. Oni raspaljivahu maštu nekolicine ljudi, tako da u toj zemlji dviju rijeka arheologija kao znanost motike slavljaše svoje najveće i prve velike trijumfe.

Paul Emile Botta još dok bijaše mlad proputovao je po svemu svijetu. Godine 1830. on, kao liječnik, stupi u službu Muhamedu Ali-u i ode s jednom egipatskom ekspedicijom u Sennaar (i pritom

je sabirao insekte). Godine 1833. francuska ga vlada postavi za konzula u Aleksandriji. Pođe on na putovanje po Arabiji i napiše o tomu opsežnu knjigu. Godine 1840. postane konzularnim agentom u Mosulu. Taj grad leži na gornjemu Tigrisu. I kada sunce zapadaše i Botta jašući bježaše iz sparine Basare, tada ugleda zanimljive brežuljke...

Nije baš kao da su ti brežuljci udarili u oči njemu prvome. I stariji putnici, Kinneir, Rich, Ainsworth, naslućivali su, da su pod njima ruševine. (Najzanimljiviji među njima bijaše C. J. Rich, čudo od djeteta, kao Champollion. Kada mu bijaše devet godina, počeo je proučavati orijentalne jezike. U svojoj četrnaestoj godini proučavao je kineski. U dvadeset i četvrtoj bijaše konsulent »East Indian Company« u Bagdadu i putovaše po svoj zemlji između dviju rijeka, te današnjoj znanosti dade vrijednih prinosa.) Englezi i Francuzi imali su za tu znanost i umjetnost mnogo češće ljudi svjetskoga formata nego recimo Rusija, Njemačka i Italija; ljudi, što bijahu izvrsni predstavnici zemalja u inozemstvu, nikada bez sklonosti za pustolovine, ali svoje znanstvene i umjetničke radnje znadoše, isto tako kao i svoj opsežni interes za sve izvanredne pojave ljudskoga duha, spojiti sa smislom za političke potrebe. (Primjeri iz novijeg vremena jesu u Francuskoj Paul Claudel i André Malraux, u Engleskoj pukovnik T. E. Lawrence.)

Među te ljude spada i Botta. Bijaše liječnik. Zanimao se prirodnim znanostima. Bijaše diplomat i umjede se koristiti društvenim svezama. Samo ne bijaše arheolog. Za svoju buduću zadaću sa sobom donese svoje znanje jezika urođenika, sposobnost, koju je stekao na svojim putovanjima, da s pristašama proroka prijateljski saobraća, pa napokon i neukrotivu snagu za rad, koju ne mogahu slomiti ni ubojita klima Jemena i močvarne doline Nila.

I on se dade na posao. Promatramo li njegov postupak, gledajući natrag, onda vidimo, da on zaista nije radio ni po planu ni po kakvoj smionoj hipotezi, zapravo ni po čemu drugomu nego po nadi smiješanoj s radoznalošću; jer napokon i on je sam bio iznenađen svojim uspjehom, a iznenadio je njime i sav svijet.

Svake večeri, kada bi zatvorio svoj ured, uporno je i neprestano rekognoscirao pejzaž oko Mosula. Kuću za kućom, kolibu za kolibom, pohađaše i stereotipno pitaše: Imate li kakvih starina? Starih lonaca? Možda kakvu vazu? — Odakle vam ove opeke, kojima ste gradili ovu pojatu? Odakle ove zemljane posude s ovim klinastim znakovima? Kupovaše sve, što mogaše dobiti. Ali kada bi moljakao ljude, da mu pokažu mjesta, odakle potječu ti komadi — oni slijegahu ramenima, izjavljivahu, da je Alah velik i da su ti komadi jamačno svukuda rasijani, neka samo pogleda naokolo.

Botta napokon uvidje, da njegova nastojanja, kako bi našao i lokalizirao ispitivanjem neko bogato nalazište, nije uspjelo, i odluči da počne kopati kod prvoga brežuljka, kod Kujundžika.

Asirska kavalerija
Slika 25

I taj brežuljak bijaše krivi. Barem za Bottu, barem prve godine kopanja. Jer da u tomu brežuljku bijaše Asurbanipalov grad (Sardanapala Grkâ) to će otkriti netko drugi. Botta kopaše uzalud.

Čovjek mora sebi predstaviti, šta to znači izdržati neprestance u takvom uzaludnom radu. Šta znači, bez igdje ikakvih jasnih dokaza, potican samo smionom predodžbom, da u tim brežuljcima mora da se nešto krije, što bi bilo vrijedno iskopati, od dana do dana, od sedmice do sedmice, od mjeseca do mjeseca ne naći ništa osim nekoliko ostruganih opeka, na kojima znaci, koje nitko ne umjede pročitati, ili nekoliko torzo-a, skulptura tako razbijenih, da im se cjelina ne mogaše sastaviti i razaznati, ili izgledaše tako primitivno, te se njome ne mogaše razbuditi nikakva mašta.

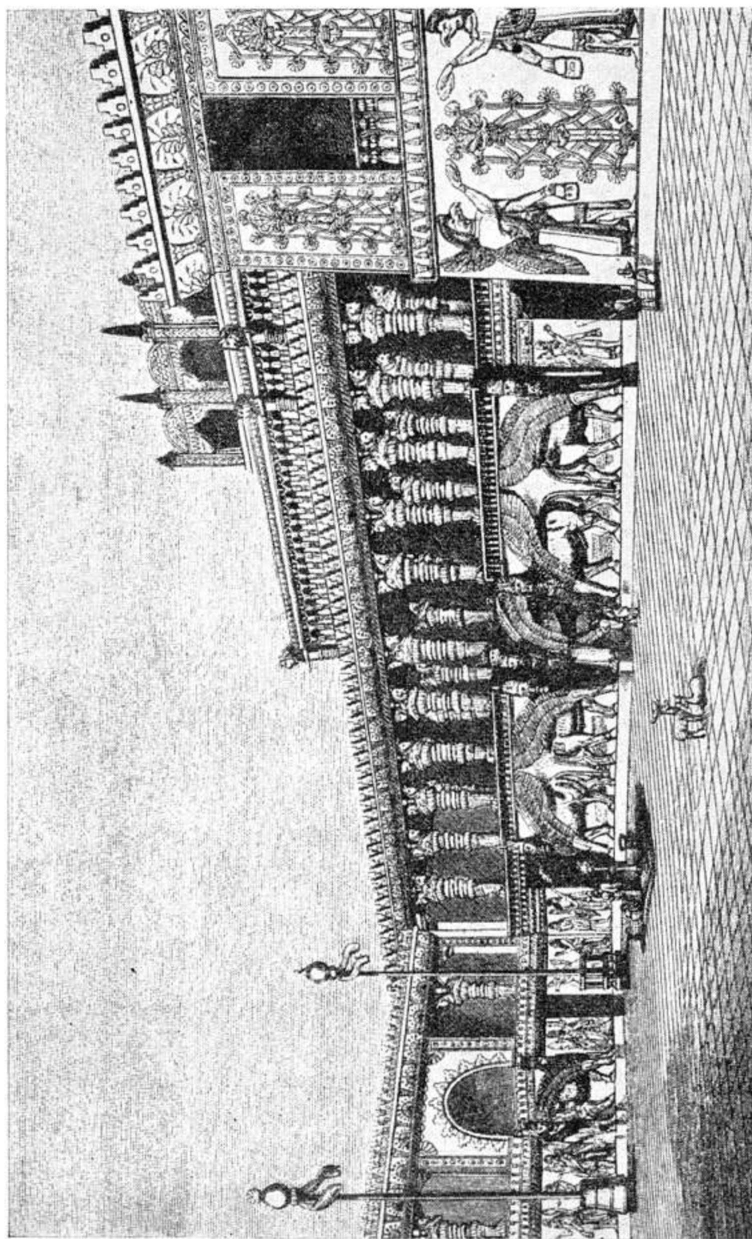
Prođe puna godina.

Je li čudo, što Botta, pošto protečе ta godina, nakon nebrojenih krivih izvještaja od urođenika, otjera nekog brbljavog Arapina, koji mu slikovitim jezikom opet pripovijedaše o nekom brežuljku, u kojemu ima svega, što taj Francuz traži? Što ga htjede istjerati iz logora, kada mu Arapin sve nametljivije brbljaše, da je iz nekoga dalekoga sela i da je čuo o željama toga Franak i da on voli Franka i da mu želi pomoći? Traži li opeke, na kojima su natpisi? Pa tu ih ima mnoštvo, kod njega, u Korsabadu, gdje je njegovo rodno selo. Neka zna, da on ima peć, koja je sagrađena od takvih opeka, a svi u njegovu selu već od davnina gradili su tako.

Kada se Botta ne mogaše ispriprostiti toga čovjeka, pošalje nekoliko svojih ljudi s njime. Do tamo bijaše šesnaest kilometara. Uputi točno ljude šta ima da rade. Jer ipak čovjek ne može znati . . .

Upravo to, što je Botta poslao tu malu ekspediciju, učinilo je njegovo ime besmrtnim u povijesti arheologije. Ime Arapina je zaboravljeno, zamelo se. Botta je prvi iznio na vidjelo prve ostatke

TABLA XVI

Restauracija i rekonstrukcija sjevernog krila palače u Korsabadu. Na drugom pročelju zgrade razabiru se gorostasne krilate ljudi-životinje, koje je prvo iskapao Bota, zatim Layard. Rekonstrukcije takve vrsti impresioniraju; pojedince svaka takva rekonstrukcija odudara od druge. (Crtež iz prošlog stoljeća.)

Stela Naram-Sina, jednoga babilonskoga kralja, što je vjerojatno vladao pedesetipet godina i pripadao dinastiji Agade (oko 2630—2470 prije naše ere). Ta stela je iskopana u Susai 1899; visoka je kojih dva metra. Na njoj je predstavljen kralj kako je pobijedio pobunjeničke brđane, prije svega Lulubue. Vrijedno je točno promatrati takve tvorevine; tko je sposoban, dobije »povjestice« u »povijesti«.

jedne kulture, koja cvjetaše gotovo dvije tisuće godina, a više od dvije i pol tisuće godina počiva pod crnom zemljom, zaboravljena od ljudi.

Sedmicu dana, pošto je Botta poslao svoje ljude da se obavijeste i da istraže, stigne neki uzbuđeni glasnik. Naime jedva što su zakopali, pričaše on, izbiše na vidjelo zidovi. Jedva ih očistiše od smeća i prljavosti, ugledaše se napisi, slike, reljefi, strahovite živine . . .

Botta uzjaha na konja i odjaha na lice mjesta. Nekoliko sati kasnije zgurio se on u nekom jarku i crta čudnovate likove, bradate ljude, krilate životinje, spodobe kakve dotad ne bijahu zamislive, kakve ne vidje nikada ni u samome Egiptu i kakve se evropskom pogledu još nikada ne ukazaše. Nekoliko dana kasnije dozove on sve svoje ljude iz Kujundžika; udariše sjekire i lopate. Ugledaše se zidovi, neprestance novi zidovi. Evo ti časa kada Botta više ne sumnjaše, da je on otkrio, ako ne čitavu Ninivu, a ono svakako jednu od najdivnijih palača starih asirskih kraljeva. Evo ti časa kada on to osvjedočenje ne mogaše više držati u sebi i objavi ga svemu svijetu, Francuskoj, Parizu.

»Vjerujem«, piše on ponosno, a u novinama iziđe to velikim slovima na prvim stranama, »vjerujem, da sam prvi, koji sam otkrio kiparska djela, što sasvim sigurno spadaju u razdoblje, kada je Niniva bila u svom najljepšem sjaju!«

TO ŠTO je otkrivena prva asirska ploča, bijaše ne samo novinska senzacija u svemu svijetu, nego i novost vrlo važna, koja spada među najvažnije za znanost. Dotad se naslućivalo, da je kolijevka čovječanstva u Egiptu. Jer nigdje se povijest čovječanstva ne da tako pratiti unatrag kao u zemlji grobova, u kojima su mumije. O toj zemlji između dvije rijeke izvješćivaše dotad samo biblija; za znanost XIX. stoljeća to je »zbirka legenda«. Oskudna izvješća antiknih pisaca smatrala se već za ozbiljnija. Ne bijahu nevjerojatna, ali često protivurječe u svojim navodima i ne slažu se s nadnevcima biblije. Botta je otkrio dakle ni više ni manje nego da je stvarno u zemlji između dvije rijeke cvala kultura barem isto tako stara — hoćemo li da i dalje vjerujemo u bibliju — štaviše starija kultura, cvala moću i divotom, i napokon je uništena ognjem i mačem.

Francuska bijaše oduševljena. Na najveličajniji način upotrebljena su sva sredstva, da bi se Botti olakšao dalje rad. On kopaše pune tri godine, 1843. do 1846. Radio je unatoč podneblju, protiv godišnjih doba, protiv urođenika, protiv paše, guvernera Turske, kojemu je zemlja bila podvrgnuta, i koji bijaše despot. Taj pohlepni

upravni činovnik imao je za Botta-ino neumorno kopanje samo jednu izjavu: traži zlato!

On je urođenike, koje je Botta zaposlio kao svoje radnike, otimao, prijetio im mučilima i tamnicom, kako bi naišao na trag Botta-ine tajne. Brežuljak u Korsabadu opkolio je stražarima. Pisaše izvještaje u Carigrad. Ali Botta bijaše žilav i nepokolebljiv. Ne bijaše uzalud diplomat; on pletijaše spletke protiv spletaka. Tada paša dopusti službeno Francuzu. Ali neslužbeno je svima urođenicima zabranio, prijeteći im da će ih strahovito kazniti, ako pomognu bilo kako nekom Franku, koji svojim kopanjima ne će sagraditi ništa drugo nego tvrđavu protiv slobode svih mezopotamskih naroda.

Botta nepokolebljivo radi i dalje.

Na golemim terasama palača iziđe na vidjelo. Skupina istraživača, koji ubrzo, nakon Botta-inih prvih vijesti, dojuriše, prepoznaše, da je to dvor kralja Sargona, što se spominje u proricanjima Isaijinim; sagrađen kao ljetnikovac na rubu Ninive, neka vrsta Versaillesa, gorostasni Sanssouci iz 709. prije naše ere, nakon što je osvojio Babilon. Zid za zidom ispinjaše se iz ruševina, pokazaše se dvorišta, a u njima bogato urešeni portali, raskošne prostorije, hodnici i sobe, jedan harem u tri dijela i ostaci na terasi. (Vidi tablu XVI.)

Mnnoštvo skulptura i reljefa, da se čudiš; najedamput eto tajanstveni narod Asiraca uskrsnut iz zagrobnoga mraka. Evo im slika, evo im oruđa, njihova oružja, evo se oni vide za kućnim poslom, u ratu, u lovu.

Ipak te skulpture, često od lako pokvarljivog alabastra, iznenada lišene sloja razvalina što bjehu po njima i štitile ih, raspadoše se od vrućega daha pustinje. Eugène Napoléon Flandin, glasoviti crtač, čovjek koji je proputovao Perziju, koji bijaše objavio više likovnih djela o starom svijetu, dožuri iz Pariza, s nalogom od vlade i punomoću. On bijaše Botta-i, što Vivant Denon bijaše Napoleonovoj »Egipatskoj komisiji«. Ali Denon je crtao ono, što je i dalje ostalo. Flandin morade spasavati na papir, što mu nestajaše pred vlastitim očima.

Botta-i pođe za rukom da čitavo mnoštvo likovnih djela natovari na splavi. Ali Tigris je ovdje u gornjem toku još bjesniji i brži; ta sasvim neukrotiva gorska rijeka ne mogaše trpjeti taj neobični teret. Splavi se počeše vrtjeti, vrtložiti, izgube svoju ravnotežu, prevrnu se, te bogovi i kraljevi Asirije, netom izašli iz carstva sjena, iznovice potonu.

Ali Botta ne bude malodušan. Niz rijeku zaplovi novi tovar. Sve moguće, čim se moglo zaštititi, da opet ne potone, bijaše učinjeno. I ovaj put je uspjelo. Na jedan brod natovare dragocjeno

kamenje. I jednoga dana ta prva asirska likovna djela iskrcaju se na evropsko kopno. Nekoliko mjeseci poslije ona su već u Louvre-u, u Parizu.

Ali Botta počne da obrađuje jedno opsežno likovno djelo. Komisija od devet učenjaka preuzme i pobrine se da to izda. Među njima bijaše Burnouf, ubrzo jedan od najistaknutijih francuskih arheologa (četvrt stoljeća poslije Heinricha Schliemanna često citirani »učeni prijatelj«) i jedan Englez imenom Layard, kojega je popularnost i slava kasnije prikrila Botta-inu. Layard bijaše baš na Botta-inu tragu. Bude jedan od najsretnijih arheologa, koji su ikada zaboli motikom u ruševine tisućljeća.

Pa ipak Botta, taj pionir na asirskom tlu, nije zaboravljen. Ne bi trebao da bude zaboravljen. Točno je: on bijaše kao pionir u Asiriji, što Belzoni bijaše u Egiptu, neumorni »kopač«, tražilac plijena za Louvre. (Opet jedan francuski konzul, Victor Place, preuzme zatim, kao »sabirač« u Ninivi ulogu, koju Mariette igraše u Kairu.) Pa ipak Botta-ina knjiga spada u klasična djela arheologije: *Monuments de Ninive découverts et décrits par Botta, mesurés et dessinés par Flandin.* To djelo je objelodanjeno u dvije godine, 1849—1850, i veliko je pet svezaka. U dva prva su table o arhitekturi i skulpturi, u trećem i četvrtom su skupljeni napisi, u petomu opisi.

20. POGLAVLJE

RAZJAŠNJENJE KLINASTOG PISMA

U ČIJE ruke dospjede ova knjiga? Tko joj pročita treći i četvrti svezak? Komu bijahu razumljivi napisi, što su u njoj skupljeni?

Povijest svih znanstvenih činova dokazuje, da otkriće i praktificiranje mogu biti vremenski daleko jedno od drugoga.

Kada je Botta osim skulptura skupljao i opeke, na kojima bijahu čudni klinasti znakovi, kada naredi, da se oni precrtaju i kad ih pošalje u Pariz (ni najmanje ne sluteći kako se ti znakovi čitaju), tada, po svoj Evropi i u prednjem Orijentu, sjeđaše mnoštvo učenjaka u svojim proučionicama i imađahu već ključ za čitanje u rukama.

Nevjerojatno je: ali ti ljudi imadoše već godine i godine u rukama ključ za čitanje pisma jednoga carstva, o kojemu sada istom, i to od Botta-e dobiše opsežna svjedočanstva. Računa li se od dana, kada je izašla Botta-ina knjiga — točno dakle četrdeset i sedam godina! I, da bi što dalje napredovali u tomu razjašnjavanju, njima ne manjkaše ništa drugo nego novi i točniji i brojniji natpisi, nego su oni koje dobiše na uvid. Ali bitne spoznaje i znanja za razjašnjavanje sistema klinastog pisma već bijahu stečeni, kada od Sargonove palače ne bijaše još nijednog zida, kada se o Ninivi, na koju je Layard upravo stavio motiku, ništa ne znadjaše osim ono, što priča biblija. I sada, nakon pionirskoga rada Botta-ina, poslije kojeg su nastala Layardova otkrića, obogaćena znanjima jednoga smionoga Engleza, koji se nedaleko od toga niz obronak jedne pećine spustio s pomoću kolotura, samo da bi kopirao jedan natpis — eto najednom i posljedaka iskapanja: otkrića, razjašnjenja, poboljšanja i saznanja u znanosti o jeziku i općoj povijesti starih naroda, u jednom jedinom desetljeću spoje se u tako čvrstu znanstvenu građevinu, da oko sredine prošloga stoljeća znanstena sprema potpuno bijaše spremljena, kako bi se svako otkriće motikom smjesta moglo obraditi.

Ali prvi čovjek, koji je najviše učinio da se odgonetne klinasto pismo — a to se ne može spomenuti a da se ne osjeti zadovolj-

stvo — poticaj za to nije potekao iz znanstvene radoznalosti, niti od nagona za znanošću. On bijaše Nijemac; godine 1802. pomoćni učitelj u gradskoj školi u Göttingenu, nadobudan mlad čovjek, 27 mu godina. I on, s pomoću metode koja za sva vremena zaslužuje pridjev genijalna, razjasni prvih deset slova jednoga klinastog pisma, jer se okladio.

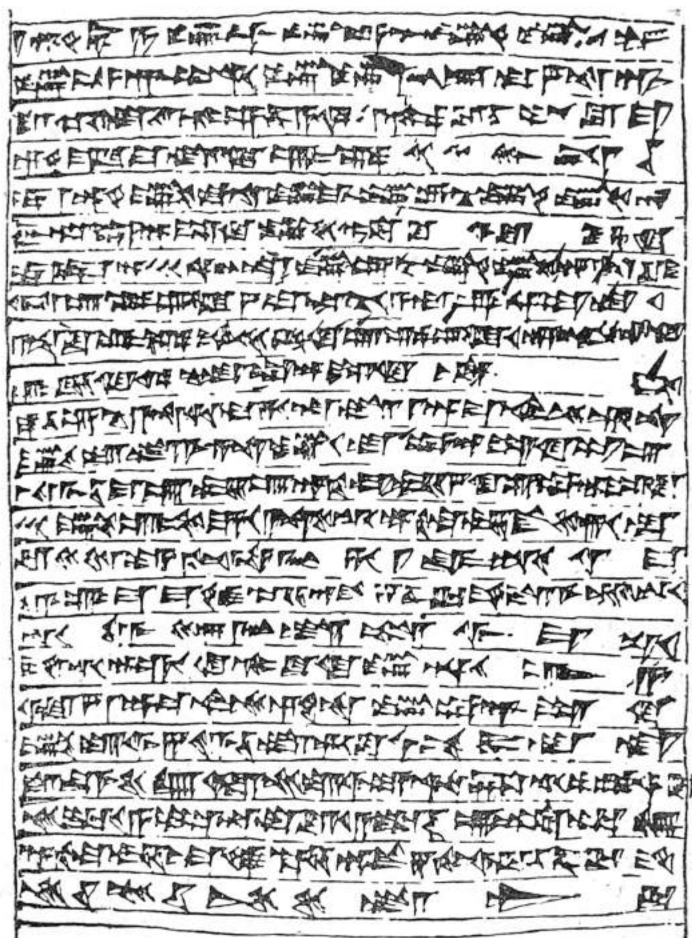
NAŠE znanje o opstojnosti klinastog pisma postoji već u XVII. stoljeću. Talijanski putnik Pietro della Valle pošalje prve kopije u Evropu. Aston 1693. priopćuje dva retka u *Philosophical Transactions,* koje je kopirao neki Flower, agent Istočnoindijske kompanije u Perziji. Najuzbudljivije vijesti ne samo o pismu i spomenicima, nego i o zemlji i ljudima onih krajeva donese Karsten Niebuhr. Taj čovjek iz Hannovera bijaše u službi Friedricha V. kralja Danske. Od 1760.—1767. on proputuje s drugim učenjacima po Orientu. U roku od tri godine dana umru svi učesnici te ekspedicije osim Niebuhra. Neustrašivi Niebuhr putovaše dalje sam, vrati se kući zdrav, i njegov *Putopis o Arabiji i drugim okolnim zemljama,* što izađe kao knjiga, Napoleon nošaše sa sobom na svome pohodu u Egipat.

Prve kopije klinastoga pisma dospiju u Evropu po kojekakvim stranim putnicima, nepotpune, oštećene, rđavo precrtane. (Još u XVIII. stoljeću izjavi slavni engleski orijentalist Hyde, da se radi o ukrasima na kamenu, a nikako i nikada o pismu.) Kada te prve kopije stigoše u Evropu, većinom ne bijahu s asirsko babilonskoga tla, ako se ta oznaka uzme u užem geografskom smislu. Gotovo sve potjecahu iz nekog područja ruševina sedam milja sjeveroistočno od Širasa, nekoga gorostasnoga brijega razvalina, koje već Niebuhr bijaše smatrao, sasvim ispravno, za ostatke staroga Persepolisa.

Te ruševine građevina pripadaju nekoj mlađoj kulturi nego što je ona, što se pokazuje četrdesetih godina pod Botta-inom motikom. One su ostaci rezidencije Darius-a i Kserkses-a, ogromne palače, koju razori Aleksandar Veliki.

»Za vrijeme jedne pijanke kada ne mogaše više vladati svojim ćutilima«, veli Diodor. I Kleitarhos pripovijeda o istoj pijanci, ali zna, da je atenska plesačica Thais u pomami plesa trgnula s oltara ugarak i bacila ga među drvene stupove palače; a Aleksandar mora da je pijan skupa sa svojim vjernima slijedio taj primjer. (Droysen kaže o tim izvješćima u svojoj povijesti helenizma, da se u tom slučaju »izvrsnim talentom, ali na račun povijesti, prave pripovijesti«.) Još srednjovjekovni knezovi Islama vladahu u toj palači. Zatim su ovce pasle između tih razvalina. Prvi putnici pljačkahu; jedva ima neki veliki muzej, u kojemu nema perzepol-

skih odlomaka reljefa. Flandin i Coste crtahu te razvaline. Andreas i Stolze snimaše ih već godine 1882. Baš kao i Koloseum u Rimu, ta je Darius-ova palača služila kao kamenolom. U prošlomu stoljeću mogaše se od desetljeća do desetljeća vidjeti, kako te ru-

Odvijeni cilinder klinastog pisma Asurbanipalova. U retku 13 kralj kaže o utemeljenju jednoga hrama: »Baš u ono vrijeme naredio sam da se iznova napravi E-mah, hram boginje Ninmah u Babilu«. Zadnja četiri retka su prijetnje: »Tko povelju moga imena bude htio podmuklo uništiti, upropastiti ili joj promijeniti mjesto, toga neka Ninmah pred Bel-om, Sgrateia zlim proglasi, njegovo ime, njegovo sjeme u zemljama neka uništi.«

Slika 26

ševine i dalje propadaju. Godine 1931. do 1934. pod vodstvom Ernst-a Herzfeld-a, a po nalogu »Oriental institute« Sveučilišta u Chicago-u, prva zbiljska metodična istraživanja bijahu na tom području ruševina, koja su ujedno nastojala, da se nađe načina, kako da se one sačuvaju.

U tom su se kraju kulture gomilale jedna na drugu kao nigdje inače. Zamisliti je ovo: neki Arapin donese jednom arheologu nekoliko zemljanih ploča, na kojima bijaše klinasto pismo, donese ih u njegovu sobu u Bagdadu. Na tim pločama, možda iz okolice Behistun-a, govor je Darija, perzijskoga kralja. Taj arheolog, kojemu uvijek bijaše pri ruci Herodot, uvjeren je izvješćima toga Grka i novim istraživanjem, da je Darije oko 500 prije naše ere bio na vrhuncu svoje moći i sačinjavao suvereno središte jednoga golemog carstva. Istražujući ostale ploče, on nalazi dokaze o starim naraštajima, o ratu, o pustošenjima, o ubojstvima, mogaše naći i neke znakove o Hamurabi-u, na primjer, o jednom drugom velikom kraljevstvu, ali ovaj put u svom sjaju oko 1930. prije naše ere ili o kralju Sanheribu, pa po tom i o trećem velikom kraljevstvu, ali sada na prijelazu od VIII. stoljeća u VII. I, da taj ciklus izvješća o velikim kraljevstvima ne bi prekinuo, arheolog slijedi samo svog Arapina. Na obližnjem uglu čučne taj u krug ljudi i zapanjeno sluša nekog pričaoca što jednakim glasom pjevušeći i djelotvornim stankama priča o Harunu, čudesnom kalifu, koji bijaše na vrhuncu svoje moći i slave svoje mudrosti oko godine 800. naše ere, u vrijeme kada na Zapadu vlada baš Karlo Veliki. Dometnemo li tomu svoje nanovije znanje o zemlji između dviju rijeka, o Mezopotamiji, onda to ne znači ništa drugo nego da između današnjega Damaska i Širasa cvaše šest velikih nadaleko vladajućih kulturnih centara, koji uvelike utjecahu na stari svijet. Te su kulture bile zbijene na tako tijesnom prostoru, zadirale jedna u drugu, jedna drugu oplođivale, ali i nezavisna jedna o drugoj; jedna na drugu su utjecale više od pet tisuća godina. Pet tisućljeća često strahovite, a ipak često i uzvišene povijesti čovječanstva. Naprama tomu obilju, koje pred sobom vidje arheolog u Mezopotamiji, novi slojevi, na koje naiđe Schliemann kad iskopaše Troju, sačinjavahu priprost problem. Jer novi slojevi sakrivahu samo jednu jedinu zaista povijesnu veličinu. Ali kulturnih slojeva neznačajnih bijaše u Mezopotamiji nebrojeno. Jer samo jedan grad akadskoga vremena iz trećeg tisućljeća prije naše ere stajaše na pet slojeva takvih kulturnih razvalina. U to vrijeme Babilon se još ni rodio!

Da se u tako ogromnim razdobljima na svim ostalim preobražavahu ne samo jezici nego i pisma, to je jasno. Baš kao što hijeroglifi, tako ni klinasto pismo ne bijaše odmah klinasto pismo. I ono, što Botta slaše u Pariz, izgledaše sasvim drugačije nego ono

što je sa sobom Niebuhr donio iz Persepolisa. Pa ipak pisma iz Persepolisa, ploče, stare dvije i pol hiljade godina, bijahu ključ za sve druge, što sada izavreše iz razvalina doline Eufrata i Tigrisa. (I stoga se u svima prvim publikacijama o razjašnjavanju klinastog pisma nikada ne govori o asirskim ili babilonskim napisima, nego uvijek samo o persepolskim.)

NJIHOVO je razjašnjenje genijalno. Ono je jedno od majstorskih uspjeha ljudskoga mozga i može se ubrojiti među najveće znanstvene i tehničke konstrukcije ljudskoga duha.

Klinasti natpis na zidu sjeverne kule u Babilonu. Taj natpis Grotefend još nije mogao odgonetnuti. Njime Nebukadnezar saopćava: »Duru palače Babilona sagradio sam od kamena.« Nakon toga je neka molitva.

Slika 27

Na 9. lipnja 1775. rodio se u Mündenu u Njemačkoj Georg Friedrich Grotefend. Prvo u svome rodnom mjestu, poslije u Ilfeldu, on se obrazovao u pedagogijumu i zatim u Göttingenu proučava jezikoslovlje. God. 1797. postane pomoćnim učiteljem u gradskoj školi, 1803. prorektorom, zatim konrektorom gimnazije u Frankfurtu na Majni. God. 1817. osnuje društvo učenjaka za njemački jezik. God. 1821. postane ravnatelj liceja u Hannoveru. God. 1849. bude umirovljen, kako to pristoji činovniku, a na 15. prosinca 1853. umre.

Ali u dobi od 27 godina tomu čovjeku, kojega je život protekao pun nenadmašene marljivosti, bez vrludanja i ikakvih ekstravagancija, padne na pamet ideja, i to na pijanci, da će pronaći ključ za dešifriranje klinastog pisma; i okladi se da je to kadar. Sve, što imaše na raspolaganje, bijaše samo nekoliko rđavih kopija persepolskih napisa. Mladosno bezbrižan, on se dadne na to da rješava taj problem. I uspije mu ono, za što i najbolji učenjaci njegova vremena izjavljivahu da je nemoguće. Godine 1802. predloži on akademiji znanosti u Göttingenu prve rezultate svojih istraživanja. I među obiljem njegovih kasnijih jezikoslovnih rasprava, danas već davno nezanimljivih i zaboravljenih, bit će značajni za sva vremena i ostaju nezaboravni njegovi *Prilozi za razjašnjenje persepolskoga klinastoga pisma.*

Grotefendu bijahu pristupne ove predradnje:

Napisi iz Persepolisa imaju vrlo različite karaktere. Na nekim su pločama tri različite vrste, pisane u tri jasno odijeljena stupca,

jedan pokraj drugog. O povijesti starih Perzijanaca, vladara Persepolisa, znali su štošta učenjaci, pa i mladi humanist Grotefend, osobito od grčkih autora. Bijaše poznato, da je Kiros oko 540. prije naše ere hametice porazio Babilonce i, pošto je utemeljio prvo veliko perzijsko kraljevstvo, zapečatio sudbinu Babilonije za sva vremena. Gotovo da se zaključi, da najmanje jedan od natpisa mora da je u jeziku osvajača. Druga hipoteza bijaše, da je najvjerojatnije, da na srednjem stupcu — po općem osjećanju, kojemu je ono najvažnije uvijek u sredini — mora da je staroperzijski jezik. Osim toga je promatraču udarilo u oči, da jedna skupina znakova pa i jedan pojedini znak dolazi izvanredno često. Mislilo se, da ta skupina znakova može značiti riječ »kralj«. To se moglo zaključivati po ostalom znanju o spomeniku. A za pojedini znak, za koji je slijeva gore nadesno pa prema dolje, držalo se za djelitelja riječi.

To bješe sve. Začudno malo. Jer po tim oskudnim hipotezama ne bijaše jasno ni to, s koje bi strane trebalo čitati natpise; ne bijaše izvjesno ni to, gdje je na tim pločama gore, a gdje dolje, da se i ne govori o tom, da li pismo treba čitati slijeva ili zdesna.

Grotefend, koji već od svoje mladosti nikada ne bijaše površan, počne sasvim spočetka.

Champollion, koji je točno dvadeset godina kasnije dešifrirao hijeroglife, ne nađe se — promotre li se sve pretpostavke — ni pred jednim tako zamršenim problemom. Grotefend nemaše nikakva trojezičnog kamena, od kojeg bi imao jasan prijevod. Jer Grotefend ne znađaše nijedan jedini od triju jezika i pismâ, što tu bijahu jedno pored drugoga! On dakle prvo pokuša počevši od egzaktnog opisa.

Prvo je obrazložio, da su klinasti znakovi pismo, a ne ornament. Zatim je u tomu, kako uopće nema nikakvih oblina, razabrao, da oni uopće nisu bili spodobni za to da budu »pisani«, nego su se mogli samo usjeći u čvrstu materiju. (Danas znamo, da nam je to tako tegobno rukovanje sasvim dovoljno, te sav politički i privredni saobraćaj Mezopotamije i stare Perzije upravljamo sve do u doba Aleksandra Velikog. Namjesto da pisari u nekom magazinu jedan unaprijed napravljeni poslovni papir s indigom i papirom za kopiju stave u svoj stroj, oni bi u sasvim nove, istom napravljene, još mekane glinene ploče, pisaljkom urezali narudžbe, zadržali primjerak, a kopiju dali donosiocu. Zatim su obje te ploče brzo pečene u peći i tako se stvrdnule, da su bile trajnije nego ikakav papir, te nam još nakon 3000 godina mogu dati točne obavijesti.)

Tada Grotefend dokaže, da ti klinovi idu u četiri različita pravca, ali tako, da glavni smjer uvijek protječe odozgo dolje ili slijeva nadesno. Kutovi, napravljeni od dva klina, okreću svoje

rašlje uvijek nadesno. Po tim naočice priprostim ustanovljenjima on je prvo zaključio, kako se ti napisi imaju promatrati: »Moraju se držati tako, da se vrhovi okomitih klinova okrenu dolje, klinova upoprijeko da se okrenu nadesno, a otvor kutova neka gleda nadesno. Promatra li se to, vidjet će se, da nijedno klinasto pismo nije pisano u okomitom, nego uvijek u vodoravnom smjeru, a likovi, što stoje pokraj toga na gemama i valjcima, ne daju nikakvo mjerilo za smjer pisma.« I, u isti mah, on zaključi po tomu, da se pismo ima čitati slijeva nadesno — a to je samo po sebi razumljivo jedino zapadnjacima.

Pa ipak se time dešifriranju pridonijelo malo. Grotefend bijaše sada pred odlukom, šta da radi. Što je mogao zakoračiti taj korak, to svjedoči o njegovu geniju.

Geniji imaju, među ostalim, sposobnost da zamršeno vide priprosto i da u konstrukciji razaberu princip. Grotefendov uistinu genijalni odlučni naum bijaše začudno priprost.

Ne može se pretpostaviti, reče on sebi, da su se stanovite navike u napisima na spomenicima iznenada promijenile. (A kopije klinastog pisma, što bijahu pred njim, bijahu napisi na spomenicima.) »Počivao u miru« na grobovima njegova zavičaja nalažaše se također i na grobovima djedova i pradjedova, i to redovito, i jamačno će se nalaziti i na grobovima djece i unučadi. Zašto se početne riječi novoperzijskih spomenika, koji su mu poznati, ne bi nalazile i na staroperzijskima, ako je pretpostavka ispravna da je jedan stupac staroperzijski tekst? Zašto i perzepolski napisi ne bi uvijek počinjali kao i oni novi, koji su mu poznati:

»X, veliki kralj, kralj kraljeva, kralj od A i B,
Sin od Y, veliki kralj, kralj kraljeva ...«,

dakle stereotipnim nabrajanjem slijeda naraštaja? Ta misao bijaše genijalni nastavak naslućivanja, kazanoga još prije njega, naslućivanja da jedna od čestih klinastih skupina mora značiti riječ »kralj«. Ona stoga bijaše mnogo dalekosežnija, jer se po njoj dalo zaključiti: ako se ona slaže u doslovnom smislu, onda bi prva riječ bila ime kralja; zatim morade slijediti koso postavljeni klin, što luči riječ od riječi; zatim moradoše slijediti dvije riječi, od kojih bi jedna morala značiti »kralj«. I ta riječ »kralj« morala se u prvom dijelu napisa često ponavljati!

Ovdje se može navesti samo princip Grotefendovih misli, vrlo zamršenih. Potrebno je samo malo mašte, da se predoči, kako je trijumfalan osjećaj obuzeo Grotefenda, toga pomoćnoga učitelja, kada je u slikovitom Göttingenu, hiljade kilometara daleko od mjesta, gdje bijahu originali njegovih klinastih pismâ, tri hiljade godina daleko od vremena kada su pisani, otkrio, da su njegove

hipoteze ispravne! Ne, rečeno je previše. Doduše uvidio je, da je mnogostruk redoslijed; koji je izračunao; uvidio je, da je česta riječ, koja morade značiti »kralj«. Ali hoće li ikoga naći tko će to prihvatiti kao dokaz? I šta bi se takvim otkrićem dobilo?

On pregleda što je postigao dotad. I tada otkrije ovo: na gotovo svima natpisnim pločama, koje mu bijahu pri ruci, nađe samo dvije različite verzije prvih klinastih skupina. Koliko je god uspoređivao, uvijek je naišao na te iste dvije skupine, na te iste dvije početne riječi, koje bi po njegovoj teoriji morale prikazivati ime nekoga kralja. I on nađe natpise, u kojima bijahu oba imena!

Šta to mogaše značiti dalje u njegovoj teoriji nego da svi spomenici i monumenti, kojih kopija bijaše pred njim, bijahu inspirirani samo od dvaju kraljeva? I ne bijaše li vrlo vjerojatno, da se radilo o ocu i sinu, budući da su na nekim pločama ti kraljevi spomenuti jedan pokraj drugoga.

Ako su se imena pojavljivala svako napose, onda bi se iza imena jednoga nalazio znak za »kralj«, a iza imena drugoga ne bi. Po tomu bi se, prema teoriji, sada mogla postaviti ova šema:

»X — kralj, sin Z-a
Y — kralj, sin X kralja ...«

Mora biti jasno, da je sve, što je Grotefend dosad razmišljao, bila hipoteza; nepotkrijepljeno ničim nego učestalošću nekolicine znakova, time što su se oni uvijek vraćali, i njihovim redoslijedom. Čovjek može zamisliti, kako li je Grotefend bio grozničavo uzbuđen, kada je iznenada, razmišljajući o toj posljednjoj zabilježenoj postavci, ugledao pred svojim očima bistro i jasno put do dokaza, do stvarnoga, temeljitoga dokaza za svoje teorije. I pažljivi čitalac u njegovu stoljeću, koji voli zagonetke i sport mišljenja, neka to pregleda prije nego čita dalje. Šta udara u oči?

Nagovješćuje se rješenje. Za prvi korak odlučna je jedna rupa. Točnije rečeno, to što manjka jedna riječ. I to što manjka riječ »kralj« iza imena, koje se pojavljuje u šematskoj postavci kao »Z«.

Naime, ako je postavka točna, onda ona znači susljedicu naraštaja, djeda, oca i sina, od kojih otac i sin bijahu kraljevi, ali djed ne bijaše. I Grotefend, odahnuvši, mogaše sam sebi kazati: ako mi uspije da u povorci poznatih nam perzijskih kraljeva nađem naraštajnu skupinu, na koje se ovo može odnositi, onda imam dokaz, da je moja teorija ispravna, i ja sam odgonetnuo prve riječi klinastog pisma!

Sada je vrijeme, da o toj odlučnoj fazi pokušaja, da se dešifrira, govori sam Grotefend:

»Sasvim osvjedočen, da se u tomu moraju tražiti dva kralja iz dinastije Ahemenida, jer sam povijest Grka kao suvremenika i

neke pripovjedače, prije svega, smatrao za dostojne da im se vjeruje, počnem prolaziti kroz povorku kraljeva i istraživati, koja se imena karakterima natpisa najlakše prilagođavahu. Kiros i Kambyses ne mogahu to biti, jer ta oba imena natpisa nemadoše nijednog istog početnog slova, ne mogaše dakle biti ni Kyros ni ka-

Znak a)							
Grotefendovo čitanje	D-	ā-	r-	h-	ê-	u-	š
Današnje čitanje	D^{a}-	a-	r^{a}-	y^{a}-	w^{a}-	u-	š(^{a})
Znak b)							
Grotefendovo čitanje	Kh-	š-	h-	e-	r-	š-	ê
Današnje čitanje	Ḫ^{a}-	š^{a}-	y^{a}-	a-	r^{a}-	š^{a}-	a
Znak c)							
Grotefendovo čitanje	G-	ō-	š-	t-	a-	s-	p
Današnje čitanje	W^{i}-	i-	š^{a}-	t^{a}-	a-	s^{a}-	p^{a}

a) Darajavauš (Darije)
b) Hsajaršo (Kserkses)
c) Vištaspa (Histaspes)

Tako Grottefend čitaše prvi tekst klinastog pisma.

Slika 28

kav Artakserkses, jer prvo ime u relaciji prema karakterima bijaše prekratko a drugo predugo. Preostadoše mi dakle samo imena Darius-a i Kserkses-a, i ona pristajahu u te karaktere tako lako, da ja nisam ni najmanje sumnjao, da je taj izbor točan. Uz to se pokaza, da u natpisu sina bijaše stavljen ujedno ocu naziv kralja, ali ne tako u natpisu oca, a ta je opaska potvrđena svim persepolskim natpisima u svim vrstama pisma!«

To bijaše dokaz. Ne samo Grotefend, koji vjerovaše u svoju teoriju, nego i nepristran kritik morade se tu pokloniti pred neodoljivom snagom logičnoga lanca.

Ali još bijaše učiniti posljednji korak. Grotefend je dotle išao počevši od onoga, kako se grčki pišu imena kraljeva, kako ih uglavnom imamo u Herodota. On nadalje piše, polazeći od imena djeda, koje mu bijaše poznato:

»Budući da mi točnim dešifriranjem imena morade biti poznato već više od dvanaest slova, a među njima upravo se nalažahu sva slova kraljeva naziva, sva do jednoga, onda je trebalo da se onima samo iz usta Grka poznatim imenima dadne perzijski oblik, kako bi se točno odredila vrijednost svakoga karaktera i tako dešifrirao naziv kralja, i tako odgonetnuo jezik, u kojemu su ti natpisi mogli biti napisani. Sada sam saznao iz Zend-Avesta (skupno ime za svete knjige Perzijanaca), da je ime Hystaspes glasilo Gošasp, Gustasp, Kistasp ili Vistaps, i po tom sam dobio prvih sedam slova u imenu Hystaspes u natpisima Dariusa, a tri posljednja razabrao sam već uspoređujući sve kraljevske nazive.«

Početak bijaše gotov.

Sada je trebalo poboljšavati. Zanimljivo je, da je trajalo više od trideset godina, dok su zbilja mogla biti otkrivena druga zbiljska otkrića. Ona su u svezi s imenima Francuza Emile-a Burnouf-a i Norvežanina Christiana Lassen-a. Njihova su istraživanja objavljena godine 1836.

Jedno je čudno. Ime Champolliona, odgonetača hijeroglifa, poznato je u širim krugovima. Ali jedva tko znade za ime Grotefenda. U školama se o njemu ne uči, pa i u nekim leksikonima naših dana ono se uopće ne spominje, ili vrlo oskudno, i to među podacima. Pa ipak on, i to samo on, prvi je otkrio otkriće, po kojemu se moglo razabrati, šta znače povijesno veličajna iskapanja u Mezopotamiji.

Velimo prvi. Jer od dešifriranja klinastog pisma dogodilo se, kao i od mnogih drugih izuma ili otkrića ljudskoga duha: dvaput se pokušavalo da se ono dešifrira! Sasvim nezavisno o Grotefendu, dešifrirao ga i jedan Englez. I to ne kasnije nego Grotefend, već kasnije nego i Burnouf i Lassen, koji su Grotefenda samo poboljšali (njegov prvi glavni spis izašao je 1846!).

Ali tomu je Englezu uspjelo nadmašiti sve, što su njegovi prethodnici otkrili; uspjelo mu je da znanje o klinastom pismu iz učenjačkih soba unese u sveučilišta, iz stanja dešifriranja u stanje učljivosti, a time ga učinio iskoristljivim za upotrebu mnogima, kojima malo po malo postade potrebno da obrađuju građu natpisa, taj materijal što sve obilatije izlažaše na vidjelo. Jer jednoga dana

nađe se čitava biblioteka, biblioteka od zemljanih ploča! (Ali to je priča, što se mora pričati kasnije.) Da se dobro shvati, koliko je obilje toga materijala, koje bijaše u Mezopotamiji, pomaže ova činjenica: broj ploča klinastoga pisma, koje je iskopala na vidjelo ekspedicija V. Hilprechta od godine 1888. do 1900. u Nippur-u, toliko je velik, da dešifriranje i objelodanjivanje još ni danas nije dovršeno.

21. POGLAVLJE

POKUSI NA PRIMJERKU

GODINE 1837. engleski major Henry Crecwicke Rawlinson, u perzijskoj vojničkoj službi, spusti se spomoću kolotura s neke visoke hridine kod Behistun-a u Perziji, samo da bi kopirao jedan natpis uklesan u tu hridinu.

Taj je Englez, nakon Francuza Botta-e, drugi koji je bio sklon znanosti asiriologije i ujedno političar i svjetski čovjek.

Njegov je život isto toliko pustolovan, koliko je Grotefendov bio činovnički. Što se počeo zanimati za staru Perziju, poteklo je od jednog slučajnog susreta. Kad mu je bilo 17 godina, bio je kadet na jednom brodu, koji oko rta Horn plovljaše u Indiju. Kako bi putnicima skratio vrijeme, za vrijeme putovanja od nekoliko mjeseci, on je na lađi izdavao novine. Jednom od putnika, Sir John-u Malcolm-u, guverneru Bombay-a i istaknutom orijentalistu, svidio se taj nadobudni urednik, kojemu je sedamnaest godina. Njih dvojica su sate i sate razgovarali, razumije se, o onomu, što je zanimalo Sir John-a Malcolm-a. A to je bila perzijska povijest, perzijski jezik, perzijska književnost. I ti su razgovori odlučili o Rawlinson-ovim sklonostima do konca njegova života, pa i onda kada je, mnogo poslije, vršio važne političke zadaće.

Rođen 1810., stupi on 1826. u vojničku slušbu Istočnoindijske kompanije i 1833. je major u Perziji. Godine 1839. on je politički agent u Kandaharu u Afganistanu. Godine 1843. postane konzul u Bagdadu, 1851. generalni konzul i u isto vrijeme promaknut za potpukovnika. God. 1856. vrati se u Englesku, ode u parlament i iste je godine izabran za savjetnika Istočnoindijske kompanije. God. 1859. bude britanski poslanik na dvoru u Teheranu. Od 1865. do 1868. opet postaje članom parlamenta.

Kada se počeo baviti klinastim pismom, prvo su ga zanimale one iste ploče, koje su i Burnouf-u služile za osnovu. I dogodilo se čudno: ne znajući ni najmanje o radu Grotefend-a i Lassen-a, on dešifrira imena triju kraljeva sasvim slično postupajući kao Gro-

tefend. Darajavauš (staroperzijski način pisanja imena Darius) Khshajarš i Vishtapsa! Osim toga dešifrira on četiri druga imena, pa i nekoliko riječi, ali ih nije sigurno umio pročitati. I kada su mu godine 1836. dopale u ruke publikacije Grotefendove, usporedi svoj alfabet s onim maloga školnika iz Göttingena, i zaključi, da je toga nadmašio.

Još mu manjkaju natpisi u kojima su imena i opet imena.

U PRASTAROM svetom kraju Bagistana, »kraju bogova« pokraj stare trgovačke ceste iz Hamadan-a preko Kermanšah-a u Babilon, izdiže se strmenita dvovrh hridina. Prije kojih dvije i po hiljade godina Darius, perzijski kralj (Darajavauš, Dorejavoš, Dara, Darab, Dareios jesu samo različiti načini pisanja toga imena) naredio je, da se u tu strmenitu stijenu, više od pedeset metara iznad doline, stave slike i natpisi, kojim se veličaju njegova osoba, njegova djela i njegove pobjede.

Na kamenom postolju stoje pred tom hridinom zasebno dvije figure. Tu, u blistavom zraku, nedosežan ikakvoj zlikovačkoj ruci, strši veliki kralj, oslonjen o svoj luk, desnu nogu stavio na ispruženog Gaumata-u, na toga čarobnjaka, koji mu nekada njegovo kraljevstvo učini prijepornim. Iza njega stoje dva Perzijanca, plemića, s lukom, kopljima i tobolcima. Pred njim, svezanih ruku i jedan s drugim svezan konopom oko vrata, devet »kraljeva laži«, podvrgnuti i kažnjeni. Sa strane i kao ispod toga spomenika stoje u četrnaest stupaca izvješća o kralju i njegovim djelima, napisane u tri različita jezika, koje je već Grotefend razlučio a da ih nije mogao označiti: staroperzijski, elamski i babilonski; klinastim znakovima uklesani u hridinu i smišljeni za vječnost:

Navješćuje kralj Darajavauš:
Ti, koji ćeš u budućima danima
vidjeti ovaj natpis,
o kojemu sam naredio da se ukleše u hrid,
ove slike ljudi ovdje —
ne uništi i ne razaraj ništa!
Nastoj, dokle god ti sjemena ima,
da ih sačuvaš neoštećenima!

Rawlinson, vojnik i športaš, kad mu je bilo 27 godina, ne dade se zastrašiti od pedeset metara, koji su dijelili dno doline od toga natpisa. Neprestance u opasnosti, da se sruši, viseći u vrtoglavoj visini, on kopiraše tu staroperzijsku verziju pisma. Na babilonsku se verziju usudi istom nekoliko godina kasnije. Potrebne su bile ogromne ljestve, konopi i kuke za penjanje, i teško ih bijaše na-

baviti. Godine 1846. on predloži Kraljevskom azijskom društvu u Londonu ne samo prvu točnu kopiju toga glasovitoga natpisa, nego u isti čas i potpuni prijevod. To bijaše prvo veliko dešifriranje, koje je svakom razumljivo.

Ali međutim u sobama se učenjaka nije mirovalo. Prije svega Nijemac-Francuz Oppert i Irac Hincks zakoračili su odlučne korake. U toj znanosti uspoređivanja nastala su čudesa oštroumnosti; prije svega znanost o jeziku, koja upotrebljavaše sve točnije znanje jezika Zend i sanskrta, prije svega svih indogermanskih jezičnih plemena, kako bi se staroperzijski mogao i gramatički što jasnije upoznati. I udruživši se svi, u jednu zaista internacionalnu zajednicu rada, ustanove značenje kojih 60 znakova staroperzijskoga klinastoga pisma.

Uto su se Rawlinson i drugi dali na proučavanje drugih stupaca behistunskoga natpisa (koji je po opsegu nadmašio sav drugi dotad sabrani materijal). I Rawlinson je otkrio otkriće, koje najednom prodrma sve povjerenje u dalje dešifriranje pismâ, osobito onih, koja je Botta iznio na vidjelo.

KAKO se sjećamo, na persepolskom, pa i na behistunskim napisima, mogla su se raspoznati tri različita jezika. Grotefend je, sasvim se uzdajući u sebe, počeo dešifrirati na mjestu, gdje je bilo najmanje otpora i gdje je najveća vremenska blizina dopuštala stanovite paralele s poznatijim skupinama jezičnim: na stupcu koji bijaše u sredini i koji se, već prije Grotefenda, označivao kao razred I.

Ali sada, jedva što su tegobe pri rješavanju pisma I. razreda svladane, počeše se obraćati na dva druga. Slava za najvažniju podlogu, kako se ima dešifrirati razred II., pripada Dancu Westergaardu (1854. objavljena je u Kopenhagenu prva publikacija njegovih rezultata). Za III. razred zasluga je, djelomice Oppert-ova, a djelomice opet Henry-a Cresvicke-a Rawlinson-a, koji je u to vrijeme bio generalni konzul u Bagdadu.

Kada su istraživali razred III., vrlo su brzo otkrili nešto, što ih porazi: razred I. bijaše pismo od slova, s alfabetom, sasvim usporedljivim s našim zapadnjačkim abecedama, u kojima je znak jednak glasu. Ali u pismu, koje je bilo pri ruci da se istraži, značio je svaki pojedini znak baš jedan slog, dapače, često jednu potpunu riječ. Još gore: bijaše slučajeva — i što se dulje istraživalo, to više se na to nadolazilo, — u kojima jedan jedini znak mogaše značiti dapače različite slogove, pa i više sasvim različitih riječi, dok se konačno ne pronađe da je to, štaviše, pravilo.

Nastade posvemašnja zbrka.

Kao da bijaše sasvim isključeno da se kroz tu guštaru mnogoznačnosti nađe makar i najtješnija staza. Otkrića, koja je objavio Rawlinson (s izričitim dodatkom, da je, unatoč tomu, moguće čitanje), žestoko uzbudiše učenjački svijet, a u svijetu laika nastade oluja gnjeva. Pozvani i nepozvani upletahu se u rasprave. Hoće li se sasvim ozbiljno tvrditi, pitahu u znanstvenim i literarnim prilozima novina poznati i nepoznati pisci, učenjaci i laici, da li je takovo posve zbrkano pismo zbilja ikada postojalo? I je li, ukoliko je postojalo, moguće čitati ga unatoč svoj mnogoznačnosti? I čuše se glasovi, koji prosto naprosto izjaviše, da bi učenjaci, koji nešto tako tvrde, a prije svega Rawlinson, zgodno učinili, kada bi se takvih »neznanstvenih« šala okanili.

Jedan priprost primjer (otrgnut iz cjeline koja se, zbog svoje zamršenosti, ovdje ne može prikazivati; ali da bude zornije ipak ju je iznijeti): »r« izražava šest različitih znakova, prema tomu kako se moraju označiti slogovi »ra«, »ri«, »ru«, »ar«, »ir«, »ur«. Pridoda li se tim slogovima još jedan konsonant, onda od te kompozicije po dva znaka postanu osobiti znaci za »ram«, »mar« i tako dalje. Višeznačnost se oslanja na to, da više znakova, sjedinjenih u jednu skupinu, uslijed toga sjedinjenja gube svoju prvotnu vrijednost glasa i izražavaju stanoviti pojam ili ime. Tako skupina znakova, koja sadržava ime slavnoga kralja Nebukadnezara, ispravno čitana daje oblik imena »Nebukudurriussur«. Prida li se naprotiv svakomu pojedinomu znaku njegova obična vrijednost glasa, od toga rezultira čitanje »An-pa-sa-du-sis«!

U te dane, kada su svi, što promatrahu sa strane, smatrali, da je zbrka potpuna, jedan od tih ljudi, u Kujundžiku, gdje je već Botta kopao, pronađe motikom u nekoj podzemnoj sobi jednu po jednu stotine zemljanih ploča. I na tim pločama, za koje se ustanovilo da su pravljene oko sredine VII. stoljeća, ne bijaše ništa drugo nego uspoređivanje različitih vrijednosti i značenja pojedinih znakova u svrhu da od toga učenici uče klinasto pismo, u svezi s time kakav je smisao slovčanog pisma.

Koliko je značio taj nalaz, jedva se dade procijeniti. Nema zbora, to bijahu rječnici! Potrebni tada za učenika abecede klinastog pisma, kada se jezik počeo od staroga slikovnoga pisma i pisma slogova pojednostavnjivati u pismo slova; kada se počeo modernizirati. Malo po malo nađoše čitave »udžbenike« za početnike i napredne, zatim »rječnike«, u kojima se sumerskomu imenu suprotstavljaše semitski ekvivalent, dapače, napokon pokušaji za jedan »realni leksikon«, u kojemu predmeti, što spadaju jedan drugomu, predmeti svagdašnjega života, bijahu poredani jedan pokraj drugoga, i uvijek se u prvom stupcu mogahu naći sumersko (još

samo u religioznom obredu i u pravništvu upotrebljivo) ime, a u drugom semitsko.

Ali koliko god bijaše značajan taj nalaz: jasno je, da njegova naravna nepotpunost mogaše biti jedva što drugo nego uporište. Samo stručnjak zna o tegobama, o zaobilaznim putovima, o zabludama i stramputicama, kojima istraživači moraju ići prije nego mogu dobiti prve rezultate; prije nego mogahu kazati: da, sada smo kadri, unatoč svima mnogoznačnostima, kadri smo čitati i najzamršenije klinasto pismo!

Kada je, osobito Rawlinson, nakon vremena posvemašnje zbrke odlučio da za tu tvrdnju pokaže dokaz u javnosti (omražen i opkoljen neprijateljima, popljuvan od onih, koji su nedostojni, popljuvan kao svaki pionir svake velike znanosti), tada Azijsko društvo u Londonu odluči da zakorači sasvim neobični korak, kakvih u povijesti znanosti ima vrlo malo.

Sumer.	Ideogr.	Semitsko
ad		abu (otac)
gir		kirr (topionica)
udun		utum (peć)
gu		alfu (goveče)
āma		rimu (divlji bik)
ulu		ullu (ushit)
ulu		ulsu (klicanje)
du		asâmu (biti pristao) itd.

Primjer, kako izgledahu pomagala za učenike klinastog pisma u VII. stoljeću prije naše ere; ta su pomagala nađena u Kujundžiku, i što nekada bijaše prikladno učenicima, pomože još više, nakon dva tisućljeća, učenjacima za dešifriranje.

Slika 29

Četvorici tada najznačajnijih znalaca klinastog pisma, od kojih ni jedan nije znao o drugomu, to društvo dadne, u isto vrijeme, u zapečaćenoj kuverti jedno nanovo otkriveno opsežno asirsko klinasto pismo, i zamoli ih da ga smjesta dešifriraju.

Ta četiri učenjaka bijahu Englezi Rawlinson, Talbot, Irac Hincks i Nijemac - Francuz Oppert. Oni se u isto vrijeme prihvate posla. Nijedan ne sluti o drugomu. Svaki radi po vlastitoj metodi. I napokon pošalju svoje rezultate u zapečaćenim kuvertama. Te tekstove pregleda komisija. I ono, što se prije toga sumnjalo, sada se izvrsno potvrdilo. Bijaše moguće čitati i to vrlo zamršeno slogovno pismo. Sva četiri teksta slagala su se u bitnim točkama!

Sigurno je taj neobični pokus mnoge učenjake ogorčio. Osjetiše se prevareni takvom metodom ispitivanja, pri kojoj se mislilo na odobravanje publike, a takva metoda nije dostojna znanosti.

Ipak godine 1857. u Londonu se objavi: »Jedan natpis Tiglatha Pileser-a, kralja Asirije, preveli Rawlinson, Talbot, Dr. Hincks i Oppert«. Jedan od najizvrsnijih i najuvjerljivijih dokaza, kako je moguće na posebnim putovima, unatoč tegobama, postići ciljeve koji se sasvim slažu.

RAZVIJANJE se razvijaše i dalje. Deset godina poslije, pojave se prve osnovne gramatike asirskoga jezika. I dalje od toga spisa istraživanje prodiraše u tajnu jezikâ. Danas ima nebrojeno učenjaka, koji znaju čitati klinasto pismo. I jedva je još drugih tegoba osim nejasnoće znakova pisma, nepotpunosti ploče teksta, tegobâ vanjske vrsti, nastalih u tri hiljade godina, koje vjetrom i kišom, pijeskom i glibom prijeđoše po tim zemljanim pločama, po zidovima palača i starim gradovima.

22. POGLAVLJE

PALAČE POD BREŽULJKOM NIMRUD

GODINE 1854. londonska Kristalna palača u Hydepark-u, u kojoj je, tri godine prije, bila svjetska izložba, prenesena je u Sydenham i uređena kao muzej.

I u njoj su ljudi zapadnih zona Zapada prvi put naslutili nešto o divoti i raskoši onih potonulih metropola, koje se u bibliji često proklinju kao skloništa opačine i mjesta pokvarenosti. Tu su sagrađene dvije ogromne staroasirske prostorije, jedna golema fasada palače bijaše rekonstruirana, i tada se prvi put osjetila graditeljska umjetnost, o kojoj su do toga časa izvješćivale sage i legende, sumnjivi antikni putopisi i sveto pismo.

U njoj je sagrađena dvorana za ceremonije i kraljevska odaja, u njoj stajahu krilati ljudi-životinje (vidi tablu XVI.) i odljevi Gilgameša koji davi lava, »pobjedonosnoga junaka« i »gospodara zemlje«. Zidovi bijahu tu od glaziranih opeka u bojama, kakve ne upotrebljavaše nikada nijedna druga graditeljska umjetnost. Na reljefima bijahu uzbudljivi prizori lova i rata prije dvadeset i sedam stoljeća u vrijeme velikoga kralja Asurnasirpala.

Čovjek, kojemu se ima zahvaliti za tu izložbu zvao se Austen Henry Layard. Godine 1839. on je kao potucalo s jednim pratiocem ujahao u Mosur na obali Tigrisa. Godine, kada su u muzeju u Sidenhamu bile dragocjenosti, koje je on iskopao, taj je »potucalo« bio baš državni podtajnik u ministarstvu vanjskih poslova Velike Britanije.

LAYARDOV životni put nalik je vrlo životnom putu Botta-inu i Rawlinson-ovu: pustolovi u svom srcu, pa ipak ljudi velikani; učenjaci od imena, pa ipak prostodušni; skloni politici i iskusni u svim umjetnostima kako se postupa s ljudima.

Layard potječe od francuske obitelji, koja se već dugo bila nastanila u Engleskoj. Evo nadnevaka njegova života: rođen 1817. u Parizu. Jedan dio mladosti provede sa svojim ocem u Italiji. God. 1833. vrati se u Englesku i počne učiti pravo. Godine 1839.

putuje po Istoku. Zatim živi kod britanskog poslanstva u Carigradu. God. 1845. počinje iskopavati u Mezopotamiji. God. 1852. i 1861. bijaše dva puta državni podtajnik, 1868. ministar za javne radove, a 1869. opunomoćeni ministar Engleske u Madridu.

Njegovo prodiranje na Istok, k dalekom Bagdadu, u Damask, u Perziju, već je u jednomu njegovu mladosnomu snu. Kada mu je bilo 22 godine, čamio je u jednoj londonskoj odvjetničkoj pisarnici, dakle gdje bi mu život bio premalo promjenljiv i gdje ga je čekala samo perika; ali on ukloni i odbaci sve ograde i pođe za svojim snom.

Njegov je život upravo obrnuti život Heinricha Schliemanna. I u jednog i u drugog u početku san mladosti. U Schliemanna je potaknut time što čita Homera, u Layarda time što čita *1001 noć*.

Ali Schliemann prvo, odlučno i dosljedno, krene na put, na kojemu će postići vanjski uspjeh, a zatim, milijunaš i čovjek sa svjetskim svezama, zakorači na cestu svojih sanja. Layard ne mogaše čekati. Oduševljen mladić, on pođe siromašan u zemlju priča i bajka, vidje više nego mu njegove bajke obećavahu, proslavi se, postigne časti, i sada se stepenicu po stepenicu penjaše do uspjeha.

Ali ipak ima jedno zajedničko sa Schliemannom. Kao što se potonji, u svojoj sobici neke mansarde u Amsterdamu, učeći strane jezike, spremao za ono, na što ga tjeraše njegov nagon, tako je Layard već u svojoj mladosti učio sve, za što je smatrao da će mu koristiti na putovanju u zemlju njegovih snova. To bijahu vrlo praktične stvari, daleko od pravničkih prouka: napriliku kako se upotrebljava kompas, kako se s pomoću sekstanta ustanovljuje boravište, kako se upotrebljuju geografski instrumenti za mjerenje. Ali on je učio, kako se liječe tropske bolesti, kako se pomaže da se izliječe rane, pa se brinuo da sazna nešto o perzijskom jeziku i o zemlji i ljudima u Iranu i Iraku.

Godine 1839. on se iskopa iz ureda u Londonu. Prvi put putuje na Istok. I naskoro se pokaže sposobnim, kako to bijaše sposoban malo koji njegov kolega, što se bavio istom znanošću: istakne se ne samo kao velik iskapač, već i kao izvrstan opisivač svojih djela, kao odličan pisac.

Evo neka govori on sam (citat je malo skraćen):

»U jesen 1839. i zimi 1840. putovao sam kroz Malu Aziju i Siriju. Pratio me jedan čovjek, koji ne bijaše ništa manje pohlepan za učenjem nego i ja. Ne osvrtasmo se ni na kakvu opasnost. Jahasmo sami; oružje nam bijaše jedina zaštita, torba za sedlom naša garderoba i, ako nas gostoprimstvo kakva stanovnika nekoga turkomanskoga sela ili kojega arapskoga šatora, ne bi lišilo posla, sami smo njegovali svoje konje. Na taj način pomiješasmo se među narod.

Zadovoljno se spominjem onih sretnih dana, kada bismo u zoru izišli iz kakve skromne kolibe ili ispod udobnoga šatora i, lunjajući kako nam se sviđa, pri zalasku sunca našli se pod kakvom posivjelom ruševinom, u kojoj je kakav putujući Arapin namjestio svoju kolibu, ili u kakvu propalom selu, koje se još zove nekim poznatim imenom...

Sada me spopala neodoljiva želja, da prodrem u krajeve s onu stranu Eufrata, koje povijest i tradicija označuje kao rodna mjesta mudrosti Zapada. Većina putnika čeznu da prijeđu preko te rijeke i da istražuju kraj, koji je na zemljopisu odijeljen od granica Sirije ogromnim bijelim mjestom, što se prostire od Alepo-a do obale Tigrisa. Preko Sirije, Babilonije i Kaldeje lebdi još duboka tama. Za ta imena vežu se velike nacije i mračne sjene povijesti velikih gradova; goleme kamene ruševine, usred pustinje, koje se svojom pustošju i oskudicom svakoga lika i spodobe rugaju opisivanju kako opisuje putnik; ostaci velikih plemena još putuju, po navještenju proroka, po zemlji, po ravnicama, koje Židovi, kao i pogani, smatraju za kolijevku svoga plemena.

Na 18. ožujka ja i moj pratilac odemo iz Alepo-a. Još uvijek putovasmo bez vodiča, bez sluge. Dne 10. travnja stignemo u Mosul. Za vrijeme boravka u tom gradu pohodismo velike kamene bregove na istočnoj obali rijeke, o kojima općenito smatraju da su razvaline Ninive. Odjahasmo i u pustinju i istražismo brežuljak Kalah Šergat, neki golemi kameni brijeg koji leži kraj Tigrisa, poprilici pedeset milja od mjesta gdje utječe Zab. Na putu se zaustavimo u malom seocetu Hamum Ali, oko kojega su još tragovi nekoga grada iz Staroga vijeka, i konakujemo. S vrška nekog umjetnog brežuljka pogledasmo prostranu ravnicu, od koje nas luči samo rijeka. Čitav red uzvišenih brežuljaka, a jedan među njima, u obliku piramide, nadvisivaše druge, omeđavaše tu ravnicu na istoku. Izvan nje nazire se, samo nejasno, tok vode Zab. Ali njegov položaj olakšava da se vidi gdje je. Bijaše to piramida, koju je opisao Ksenofon, blizu koje su deset hiljada ljudi udarili tabor: te ruševine bijahu one iste, koje je grčki general vidio prije dvadeset i dva stoljeća i koje već tada bijahu ruševine nekog starog grada. Premda je Ksenofon ime, koje izgovaraše neki tuđi narod, zamijenio za jedno poznato grčkome uhu i to mjesto nazvao Larissom, ipak tradicija naznačuje podrijetlo toga grada, i smatra da ga je utemeljio Nimrud, čije ime i sada nose svi ostaci; ta tradicija ga veže i dovodi u svezu s prvim naseobinama ljudskoga roda.«

Nije nadošao na to, da točnije istraži tajanstvene brežuljke, opterećene takvom prošlošću. Ali oni ga očaraše; on švrljaše oko njih kao pohlepnik za novcem oko kakve zaključane kasete. Nepre-

stance se u svom putopisu vraća na to, uvijek drugačijim riječima nastoji da ih prikaže:

»Ogromna bezoblična masa, sada zarasla travom i nemajući na sebi nigdje ni traga ljudske ruke, osim gdje su zimske kiše u njihovim većinom okomitim stranama izlokale pukotine i tako razotkrile sadržaj.« Stranu poslije: »Za puste surove gomile, koja sada ugleda, putnik nije kadar kazati kakav im je oblik.«

Kraj i ruševine, koje je vidio u Siriji, on prispodabljaše sa slikama ovdje: »Namjesto bogato iskresanih, bujnim biljkama napola pokrivenih korniša, ovdje je bezoblična mračna gomila zemlje, što se kao brežuljak izdiže iznad ravnice, koju je sunce zažeglo.«

Napokon, premda se morade naskoro vratiti, ne mogaše više obuzdati svoju radoznalost. »Među Arapima kolaše priča, da pod razvalinama ima još nekih čudnih figura, isklesanih od crnoga kamenja; ali za vrijeme najvećeg dijela dana, u koji istraživasmo gomile zemlje i opeka, čime bijaše pokriven znatan dio zemlje na desnoj obali Tigrisa, uzalud smo to tražili.«

I napokon će ukratko: »Te ogromne gomile zemlje u Asiriji na me su jako djelovale; potaknuše me da ozbiljno promišljam, da razmišljam ozbiljnije nego što me potakoše hramovi u Baldeku i kazališta Jonije!«

Najviše ga zanimaše neki brežuljak. Njegova veličina, njegova prostranost, pa napokon i ime toga mjesta, kojega se ruševine dizahu kraj njegova podnožja, ime koje znaše, ime koje mu se učinilo kao da uspostavlja neposrednu svezu s »kolijevkom ljudskoga roda«, kao što je sam pisao, s Nimrudom, o kojemu se priča u bibliji.

Kus, tako se govori u desetom poglavlju I. knjige Mojsijeve, Kus, koji bijaše sin Hama, a kojega se otac zvao Noa i s tri sina, njihovim ženama i sa svima mogućim čistim i nečistim životinjama, nakon velikog potopa počne iznovice praviti ljudski rod, napravi Nimruda.

Taj počne da bude silan gospodar na zemlji,
i bijaše silan lovac pred gospodom. Stoga se govori:
To je silan lovac pred gospodom kao Nimrud.
I početak njegova carstva bijaše Babel, Ereh, Akad i Kalne u zemlji Sinear.
Iz te zemlje je došao u Asur i sagradi Ninivu i Rehobot-ir i Kalah,
k tomu Rezen između Ninive i Talaha. To je veliki grad.

Ali Layard se morade vratiti. Potrošio sve što imaše. Ode u Carigrad. U njemu se upozna s engleskim poslanikom Sir Stratford-om Canning-om. Iz dana u dan govoraše o tajanstvenim bre-

žuljcima oko Mosula, sve više i nametljivije govoraše o tome. Dotle je svijet slušao o pronašašćima, koje je pronašao Paul Emile Botta kod Korsabada. Layard-ovi zanosni opisi i njegovo oduševljenje utjecahu na poslanika. Jednoga dana — pet godina bijaše prošlo od Layard-ova prvoga putovanja, a Botta bijaše na vrhuncu svojih uspjeha kod Korsabada — jednoga dana Sir Canning pokloni 28-godišnjemu mladiću 60 engleskih funti! Zaista malo za ono, što Layard namjeravaše učiniti i kojemu lebdaše pred očima još više nego je ono, što bijaše postigao Botta; Botta, kojemu je išla na ruku francuska vlada, Botta, koji je bio službeno namješten u Mosulu.

Na 8. studenoga 1845. Layard zaplovi na splavi niz Tigris, kako bi započeo iskapati kraj brežuljka kod Nimruda.

Ali nije ga tištila samo oskudica novca. Pokazaše se i druge tegobe. Ta bijaše već prošlo pet godina. Kad se sada Layard iskrca sa svoje splavi, uniđe zapravo u zemlju pobune!

ZEMLJA između rijeka bijaše pod turskim gospodstvom. Došao novi namjesnik. Kao da je postupak svih namjesnika (najzanimljivije priče o njima pripovijedaju se i postoje već u antikno doba) kao da je njihov postupak to, da neku zemlju, kojom vladaju, nastoje samo iskoristiti; stanovnike smatraju za krave muzare, ili za kokoši, od kojih se očekuje da legu zlatna jaja.

Metode guvernera u Mosulu bijahu azijatske. O njemu ima opisa. Kao da je izišao iz priča, u kojima je on utjelovljeni đavao. Pa i vanjštinom. Bijaše jednook. Imaše samo jedno uho. Bijaše malen i istočnjački zdepast. A da ne bi izostao nijedan atribut huljske vanjštine, lice mu izgrizeno ospicama. Glas mu bijaše strahovit, kretnje nezgrapne, uz to mrzovoljan i drhtav, kao da neprestance vreba na zasjedu. Bijaše to inteligentan sadist, užasno zloban i zajedljiv. Kada je stupio na vlast, prvi mu službeni posao bijaše da od stanovnika utjera »porez na zube«. Danak što nadmašuje sve »poreze na sol« na Zapadu. Povisi ga, kako bi, kako reče, bila nadoknađena šteta, što troši svoje zubalo i što vadi svoje zube zbog toga, jer je prisiljen da jede odvratno jelo te zemlje.

Ali to bijaše tek hirovita predigra onomu, što dođe. On narodu utjera strah u kosti. Njegove kaznene ekspedicije bijahu pljačkaški pohodi. Otimao je u gradovima i ucjenjivao u selima.

U despociju spadaju glasine, obavještajna služba slabih. Jednoga dana saznalo nekoliko ljudi u Mosulu, da je Alah u svojoj providnosti odlučio da paša bude svrgnut. Nekoliko sati poslije toga, za to saznade guverner. Pade mu na pamet naum, koji kao da je uzet iz neke stare talijanske novele; u Boccaccio-a ima slična pripovijest, ali sa zgodnim popratnim okolnostima.

Prilikom jedne vožnje u kolima guverner hini da je bolestan. Žurno ga odnesu u palaču, kao da nije živ. Vijest očevidaca razleti se na krilima nade po svim ulicama. Sutradan vrata palače zatvorena. I kada se iza zidova oču jednoglasno jaukanje tjelesnih stražara i eunuha, narod stene klicati: »Hvala Alahu, paša je mrtav!« I kada se masa, halabučeći i kričeći, proklinjući tirana, sakupi pred palačom, u to se iznenada otvore vrata. Na njima paša. Zdepast i odvratan. Ovoj mu na praznoj očnoj šupljini. Lice izjedeno, ceri se od zlobe i podmuklosti . . .

Mahne — i vojnici pojure na prestravljenu svjetinu. Započne strahovito kažnjavanje. Glave se kotrljahu. Pritom njegov sadizam imaše jednu merkantilnu crtu. Svim »pobunjenicima« otme imutak i ujedno, pod danom izlikom, i onima, posjed kojih dotad ne smjede dirnuti. Stoga jer su »širili glasine, koje škode autoritetu«.

Uto se najednom sva zemlja diže na noge; digoše se plemena, kojih svijet bijahu stepe oko Mosula. Digoše se na svoj način. Nesposobna, da organiziraju pobunu, ta su plemena sama počela pljačkati zbog pljačke. Nijedan put ne bijaše siguran, nijedan stranac siguran za svoju glavu. I baš tih dana stigne Layard, namjeravajući da iskapa brežuljak kod Nimruda.

TO STANJE u zemlji Layardu se nije moglo dugo sakriti. Nakon nekoliko sati bijaše mu jasno, da on u Mosulu ne smije ništa kazati o svojim planovima. Dakle kupi jednu tešku pušku i jedno kratko koplje i svakomu, tko god htjede čuti, pripovijedaše, da ide u dolinu rijeke loviti divlje svinje.

Nakon nekoliko dana najmi konja i odjaše prema Nimrudu; i tako upravce u prvo selo razbojničkih Beduina.

I dogodi se nešto nevjerojatno: do uvečer steče prijateljstvo Avada, jednoga vođe toga plemena, koji taborovaše tik brežuljka Nimrud. Dapače, još više na ruku mu iđahu šest urođenika, koji mu za malu plaću već budućega dana obećaše pomoći da vidi šta ima u onom »trbuhu brda«.

Kada se uvečer toga dana zavukao pod svoj šator, taj 28-godišnji mladić valjao se bez sna. Sutra će se vidjeti, da li će mu i dalje sreća služiti. Već sutra? Možda za nekoliko mjeseci . . . Zar Botta nije čitavu godinu kopao uzalud?

Ali stvarno Layard je 24 sata poslije naišao na zidove sviju asirskih palača.

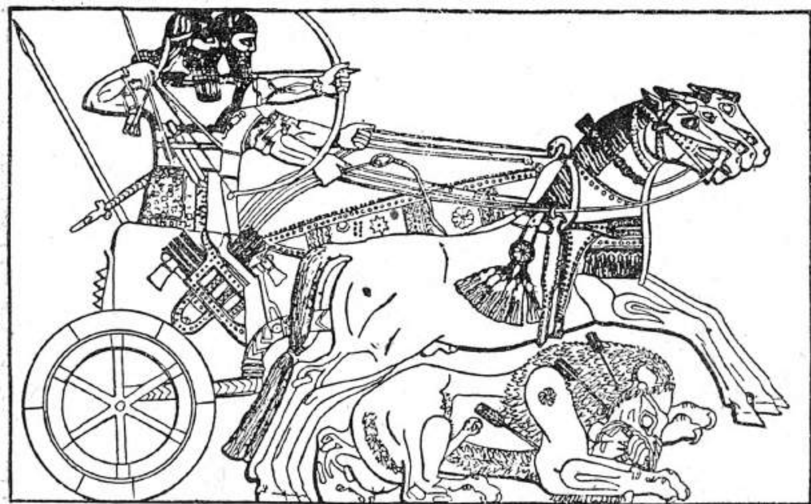
Sunce ga ujutro već nađe na brežuljku. Švrljajući naokolo, ugleda svukuda opeke, a na njima natpisi kao nekakvi pečati. Vođa Beduina, Avad, upozorio svoga prijatelja na komad alabastrene ploče, koja je virila iz zemlje. Kad se to pronašlo, sada je bilo odgovoreno na pitanje, gdje treba kopati motikom .

Sedmorica ljudi pođu na posao i iskopaju jamu u samom brežuljku. Prvo, što nađoše nakon nekoliko sati, bijaše nekoliko okomito postavljenih kamenih ploča. Ispostavi se, da su našli obrub podnožja od takozvanih ortostata, dakle zidni oblog jedne odaje, koja svojim obiljem uresa mogaše pripadati samo nekoj palači.

Layard razdijeli svoju malu skupinu. Pobojavši se najednom, da će možda prijeći preko kakva još bogatijega nalazišta, pa i u nadi, da će naići na sasvim nerazorene zidove (a na tima, koje je upravo otkrio, bijahu tragovi od požara), pošalje on trojicu svojih ljudi da počnu raditi na sasvim drugoj strani brežuljka. I njegova motika opet kopaše tako sigurno, kao kakve viline rašlje. Smjesta nađe neki zid, pokriven reljefima, odijeljenima jedan od drugoga obrubima natpisa. Naišao dakle na kut neke druge palače.

Tako znamo, kakve vrste bijahu neka pronašašća, koja je još u toku mjeseca studenog Layard izvadio iz zemlje. Evo neka on sam opisuje ortostat, urešen basreljefima:

»Jedan bojni prizor u kojem su prikazana dvoja kola, koja vuku konji trčeći uzagrapce, i u svakima bijaše skupina od tri ratnika, od kojih glavna osoba nemaše brade i očito bijaše uškopljenik. Taj lik bijaše odjeven u potpunu bojnu opremu od metalnih ljusaka. Na glavi mu kaciga sa šiljkom. Na glavi nakiti kao u starih Normana. Lijevom rukom drži potpuno nategnut luk, dok desnica nateže tetivu prema uhu, držeći ujedno na njoj strelicu

Asirski knezovi u lovu na lavove.

Slika 30

da odapne. Mač mu u koricama, kojima kraj bijaše urešen likovima dvaju lavova. U tim istim kolima nalazi se i kočijaš, što konje tjera uzdama i bičem, i štitonoša, što strijelu neprijatelja odbija okruglim štitom, kakav mogaše biti od kovana zlata. Čudio sam se gledajući eleganciju i bogatstvo uresbe, točan, siguran i nježan crtež udova i mišića i u ljudi i u konja, i umjetnost, koja bijaše u tomu kakve su skupine likova i kakva je kompozicija.«

Basreljefi takve vrsti danas su u svakomu muzeju svake zemlje u Evropi i Americi. Gledaoci većinom samo malo pogledaju na njih i prolaze dalje. Ali ti reljefi zaslužuju da se promotre točno. Na njima je u potankostima realizam sadržaja (o realizmu stila može se govoriti samo u stanovitim epohama). Promotrivši točno nekoliko desetaka takvih reljefa, može se uvidjeti život onih ljudi, prije svega onih vladara, o kojima biblija priča strahovite stvari.

Nebrojenim slikama, danas u doba fotografije, već se djetetu u školi barem nešto malo predočilo o tim kipovima. Ali kada Layard stajaše usred nekolicine svojih Arapa, a po njemu pada prašina pustinje, tada samo Botta mogaše donijeti nekoliko sličnih slika u Pariz. Bijahu još nove, apsolutno nove i uzbuđivahu onoga, koji ih je izvadio iz zemlje i s njih stresao prah tisućljeća.

Kao sijevom munje (danas to moramo zamisliti) rasvijetljena je europskom svijetu tmina nad Mezopotamijom: 1843. Rawlinson sjedi u Bagdadu i dešifrira natpis iz Behistuna. Te iste godine Botta započne iskapati kod Kujundžika i Korsabada, a 1845. kopa Layard kod Nimruda. Kako su ti radovi u te tri godine rasvjetljavali, vidi se već po tomu, što se iz samoga natpisa iz Behistuna može točnije saznati o persepolskim vladarima nego iz svega što su nam svi antikni pisci dosad o njima saopćili. I danas možemo, ne pretjerujući, kazati, da o povijesti Asirije i Babilona, o usponu i propasti gradova Babilon i Niniva, mnogo više znamo nego cjelokupni stari vijek »klasični«, nego svi grčki i rimski povjesnici, koji su onim dalekim i davnim vremenima više od dvije hiljade godina bili bliže.

Gledajući iz dana u dan kako se Layard ushićuje starim razgrebenim kamenim pločama, likovima i raščeprljanim opekama, Arapi smatrahu da je luđak. Ali dok god plaćaše, oni bijahu voljni da mu pomognu i da marljivo kopaju. Ali nijedan pionir arheologije ne dovrši svoje djelo bez smetnja. Često se pustolovina združila s istraživanjem, opasnost sa znanošću, prevarni pothvat s nesebičnim žrtvovanjem. Tako bijaše i u Layarda. Ali Layard bijaše čovjek sretne ruke i spretan.

Jednoga dana — iskapanja napredovala, opravdana svaka velika nada i najmanje počivanje Layardu bijaše gubljenje vremena — Avad, vođa i prijatelj, pozove istraživača malo na stranu. Lukavo i krišom namigujući, pritom obrćući u svojim prljavim prsti-

ma jednu malu figuru, pokrivenu tragovima zlatnih listića, pa, kojekako se prenemagajući i zazivajući proroka, Avad očituje, da ipak zna šta to poštovani Franak kopa i do čega mu je. I on tobože želi sreću i sve zlato što je u brežuljku (a da pritom ne dade da se sumnja u vlastite mu interese). Ipak da se mora biti oprezan. Ti magarci radnici da ne znadoše držati jezik za zubima, i da se mora pošto poto spriječiti da Layardovi uspjesi ne dopru do velikih pašinih ušiju u Mosulu. I veličinu pašinih ušiju pokaza rastegnuvši svoje ruke.

Ali u despota nisu samo uši velike, nego je u njega hiljadu velikih ušiju. Čutila mu pomnogostručena zbrojem ćutila svih stvorova, kojima je on bog, a oni mu uživajući služe. Ne potraja dugo i paša se počne brinuti za Layarda. Evo ti jednog kapetana i nekoliko vojnika. Samo kao zbog formalnih razloga promatrahu oni Layardove jarke, iskopana tesarska djela, i vidjelo se da su upućeni o tragovima zlata, što se tu i tamo bijahu pokazali. Po svim obredima kapetan uruči zabranu da se dalje ne smije kopati!

Može čovjek zamisliti, kako je ta zabrana djelovala na Layarda, koga je u njegovu fenomenalnom početnom uspjehu uzbuđivalo sve, zbog čega i najmanje gubi vrijeme. Uzjaše on na konja, odjaše u Mosul, kao da ga tjera hajka, i odmah zatraži da ga paša primi u audijenciju.

Paša pristane. I Layard uvidi sve blistavo šarenilo jednog orijentalca. Paša uzdizaše ruke zaklinjući. Razumije se — sve, ama sve će učiniti, kako bi njemu, Layardu, pomogao, Franku, komu se on divi, čiji narod on poštuje, kojega moli za prijateljstvo, danas, sutra, sav svoj život, dokle ga god Alah ne opozove. Ali kopati dalje? Nemoguće. Tamo je staro muslimansko tlo za ukopavanje. Franak može da pogleda naokolo, naći će nadgrobno kamenje. I to, što bi Layard radio, bilo bi oskvrnuće u očima svih vjernika. A pravi će se vjernici pobuniti protiv njega, protiv Franka, pa i protiv paše, a potonji ne će ga tada duže moći da zaštićuje, njega, prijatelja iz tuđine!

Tim se pohodom ponizio. Ipak to mu poniženje nije koristilo da imalo uspije. Kada Layard uvečer sjeđaše pred svojom kolibom, bijaše mu jasno, da je sav njegov posao postao nesigurnim. Vrativši se od paše, odmah odjaše do brežuljka da izvidi, je li točna tvrdnja despotova da su tamo muslimanski nadgrobni kamenovi. Bijaše točna! Kada je na nekom podaljem mjestu našao prvi kamen, vratio se zlovoljan. Razmišljajući, šta da radi, zavuče se pod svoj pokrivač. Ali baš nije trebalo da to učini. Trebalo je da malo bolje promotri to kamenje, a za to je imao vremena i prilike već prije nego je otišao u audijenciju. I nije se baš smio sada zavući pod svoj pokrivač; jer time je već u drugoj noći propustio da vidi

ono, čime bi se bio mogao izvrsno oboružati za razgovor s pašom. U te obje noći naime vidio bi on mnoštvo spodoba, koje tajnim putovima i šuljajući se, a ne mogući sakriti kašalj i prevrćanje kakva kamena, idu prema brežuljku Nimrud. One se približavahu par po par, i opet par po par nestajahu. Kroz čitave te dvije noći. Bijahu li to kakvi provalnici kao u Egiptu? Ali ako su provalnici — šta su mogli opljačkati ovdje, gdje se sve iskopine sastojahu samo od teških kiparskih radova?

Layard mora da imaše neobične draži, mora da bijaše majstor u umjetnosti, kako se postupa s ljudima. Kada je drugoga jutra jahao k brežuljku i susreo kapetana, što mu bijaše izručio zabranu, zapodjene s njime razgovor. Ne može se drugačije izraziti: pridobije njegovo srce. Kapetan postane povjerljiv. I tada obavijesti on Layarda, sasvim privatno, da su on i njegovi ljudi pune dvije noći po pašinoj zapovijesti morali mnogo da rade, kako bi iz obližnjih sela donijeli nadgrobno kamenje na brežuljak kod Nimruda.

»Pritom smo razbili i razvalili više zbiljskih grobova pravih vjernika, kako bismo napravili krive, nego bi ih ti mogao oskvrnuti između Zaba i Selamijaha. Mi smo sebe i svoje konje osramotili, kako bismo dovukli to prokleto kamenje.«

Prije nego Layard tu iznenadnu novost — koju je, da je malo više pazio, mogao doznati u pravo vrijeme — prije nego ju je mogao iskoristiti, — teškoće nestanu na savim drugi i sasvim neočekivan način. Odmah nakon toga razgovora Layard mogaše pohoditi pašu u tamnici. Layard pašu? ne obrnuto! Dobroćudna sudbina, koja dopušta da malo despota žive dugo, predvidjela je, da se paša svrgne, i više nego to, da se obračuna s njegovim nedjelima. Layard ga nađe u nekoj rupi, u koju prokapljivaše kiša. »Tako je to s ovim stvorovima«, uzvikne paša. »Još jučer mi ti psi ljubljahu ruke. A danas se sve ruši na mene!« I pogledavši u strop: »Štaviše i kiša!«

Pošto je despot srušen, Layard mogaše raditi slobodno. I jednoga jutra evo ti s drugoga mjesta, gdje se iskapalo, sa sjeverozapadnog ugla brežuljka, dojure uzbuđeni radnici, mašu svojim mašklinima, kriče, plešu. I kao da je to njihovo uzbuđenje čudesna smjesa od straha i radosti. »Hej, o bey!« vikahu. »Bog je velik, a Muhamed je njegov prorok. Našli smo Nimruda, samoga Nimruda! Vidjeli smo ga vlastitim očima!«

Layard odbrza tamo. Koraci mu okrilatili od nade. Ni časa nije vjerovao ono, što smatrahu urođenici, naime da je iz razvalina izišla Nimrudova slika. Ali svoju nadu on je podržavao uspjesima Botta-inim. Zar nije jedna od onih divnih ljudi-životinja došla na vidjelo, kakvih je nekoliko pronašao Botta?

I on ugleda goleme torzo-skulpture. Bijaše to od alabastra istesana golema glava krilatoga lava. »Bijaše tako dobro uščuvan, da se diviš. Izraz miran, ali i veličanstven, a obris lica bijaše sloboda i znanje o umjetnosti, kakvi se na djelima jednog tako ranog perioda jedva mogu očekivati.«

Danas znamo, da to bijaše prvo veliko skulptorsko djelo, kojim je prikazan jedan od asirskih astralnih bogova četiriju uglova svijeta, koji su: Marduk, kao krilati bik, Nebo kao čovjek, Nergal kao krilati lav i Ninurta kao orao.

Layard bijaše impresioniran toliko. da ne mogaše biti više. Poslije je pisao:

»Sate i sate promatrah to tajanstveno znamenje i razmišljah o njegovu značenju i njegovoj povijesti. Koje li bi plemenitije oblike narod mogao unijeti u hramove svojih bogova? Koje li se uzvišenije slike mogahu uzeti od prirode, i to ih uzeli ljudi, koji, bez pomoći očitovane religije, nastojahu utjeloviti svoja shvaćanja o mudrosti, moći i posvudašnjosti jednoga najvišega bića? Za razum i znanje ne mogahu naći boljega uzora nego je glava čovjeka, za snagu tijelo lava, za posvudašnjost krila ptica. Ti krilati čovjekoglavi lavovi ne bijahu nikakva neznačajna stvorenja, ne samo proizvod fantazije; ono što je trebalo da znače, bijaše na njima napisano. Oni su ispunili naraštaje pobožnošću i poučili, naraštaje koji su živjeli prije tri hiljade godina. Kroz portale, na kojima su bili kao straža, kraljevi su i svećenici i ratnici donosili žrtve k njihovim oltarima, davno prije nego li je mudrost Istoka prodrla do u Grčku i ona u svoju mitologiju unijela znamenja, koja su asirski posvećenici dugo poznavali. Oni su možda prije utemeljenja vječnoga grada bili pokopani i postojanje mora da je bilo nepoznato. Već dvadeset i pet stoljeća bijahu sakriveni od ljudskih očiju i sada najedamput ustadoše u svomu antiknomu veličanstvu. Ali kako li je scena oko njih promijenjena. Raskoš i civilizacija jedne moćne nacije ustupile su mjesto bijedi i neznanju nekolicine polubarbarskih plemena. Divota hramova i bogatstvo velikih gradova sada su ruševine i gomile zemlje bez oblika. Po prostranim dvoranama, u kojima stajahu, plug je orao svoje brazde, talasahu se talasi žita. Egipat ne posjeduje manje divnih spomenika, ali oni ovdje stajahu slobodni stoljeća, da pokažu svoju prijašnju moć i svoju slavu. Dok oni, što bijahu preda mnom, upravo se bijahu pojavili, da posvjedoče riječi proroka, da nekada 'Asur bijaše kao stablo cedar na Libanonu, lijepoga granja i gusta lišća i vrlo visok i da mu vršak bijaše visoko a grane debele i velike'. . .«

Zefanja 2, stihovima 13 do 15 završava se strahovito proročanstvo:

I on će ispružiti svoju ruku preko ponoći,
i smlaviti Asur.
Ninivu će učiniti pustom,
suhom kao pustinja;
te će se unutra steći kojekakve životinje u gomilama;
i bukavci i ježevi
stanovat će u njezinim nadstupinama;
i pjevati će na prozorima,
a na pragu će biti pustoš;
jer daske od cedra treba da se otkinu.
To je veseli grad, koji tako sigurno prebivaše
i govoraše u njihovim srcima:
ja sam i nitko više.
Kako li je opustošen,
te u njemu živine leže!
I tko mimo nj prolazi,
zviždi na nj
i klopne rukom po njemu.

To se proročanstvo ispunilo. Već prije mnogo stoljeća. A sada Layard iznese na vidjelo, što bijaše ostalo.

Vijest o pronašašću, što je sve urođenike, više ili manje, zastrašilo, brzo se rasprostrani. Izdaleka i izbliza dožuriše Beduini; evo ti i jednog šeiha s polovicom svoga plemena i svi zapuškaraše. Bijaše to izvanredna svečanost u počast svijetu, koji je u pradavna vremena potonuo. Dojahaše do jame i pogledaše na gorostasnu glavu, poblijedjelu od prokapljivanja tisućljeća, podigoše ruke i zazivahu boga.

Istom nakon dugoga nagovaranja, šeih siđe u jamu, kako bi se osvjedočio, da to nije nikakav pojav, nikakav strahoviti div, ali ni bog, koji bi sada izišao na vidjelo. Ali on tada uzvikne: »To nije djelo ljudskih ruku, nego onih nevjerojatnih divova, o kojima je prorok, mir njemu, kazao da bijahu veći nego li najviša stabla datulja. Ovo je jedan od idolskih kipova, koje je Noa, mir njemu, prije potopa prokleo.«

Međutim jedan Arapin, koji je prvi ugledao veliku glavu, sav prestravljen i ostavivši svoje oružje, smjesta otkaše u Mosul, gdje je viješću, da je veliki Nimrud izišao iz svoga groba, prouzrokovao na trgu veliko uzbuđenje.

Kadija se počne zanimati za tu stvar. Presluša toga bjegunca. Šta je pronađeno? Kosti, ostaci Nimruda? Ili samo njegova slika. Možda samo djelo čovjeka? Posavjetuje se s muftijom. Taj je spomenuti slučaj shvatio teološki i nastojao ustanoviti, da li Nimruda treba smatrati kao pravoga vjernika, ili kao nevjernoga psa.

Namjesnik, što je naslijedio despota, odluči salamunski. Preporuči Layardu, da s tim »ostacima«, u svakom slučaju, postupa poštivajući ih što može više, ali da privremeno prestane iskapati.

Nu ta zabrana ne bijaše prva, koju je Layard čuo. Uspije mu da stupi u razgovor. I on uvjeri pašu, da osjećaji pravih vjernika ne će biti povrijeđeni daljnjim iskapanjima. I u to vrijeme napokon stiže ferman od sultana iz Carigrada, te njime Layard jednom zauvijek bijaše ispriprošten mjesnih vlasti i religiozne savjesti Arapa.

Na vidjelo sada izađoše skulptura za skulpturom. Ubrzo izađoše iz zemlje ništa manje nego trinaest pari krilatih lavova i bikova. O raskošnoj građevini, koju je Layard na sjeverozapadnom uglu brežuljka Nimrudova polako otkopao, i nakon kojega je iskopavanja njegova slava, kao otkrivača, nadsjala Botta-inu, poslije se razabralo, da je palača Asurnasirpala II. (884.—859. prije naše ere, po Weidneru), kralja koji je svoju rezidenciju iz Asura premjestio ovamo u Kalhu. Kao i njegovi prethodnici i potomci, on življaše u duhu Nimruda, koji, kako to Biblija zna, »bijaše veliki lovac pred gospodom«. Iz te palače uzme Layard reljefe lova, slike životinja, kojih naturalizam, pošto bijaše upoznat u Evropi, pobuđivaše naraštaje modernih umjetnika. Lov naime bijaše svagdašnji posao asirskih plemića. To se vidjelo na svim pločama, na svim slikama, na svim natpisima. Držali su perivoje za životinje, »rajeve«, kako ih zvahu, predšasnik naših zooloških vrtova i u slobodnoj ogradi držahu gazele i lavove. Priređivahu lovove s hajkanjem i običavahu loviti lov mrežama, kakav se danas jedva na svijetu lovi.

Najveća Layardova briga bijaše, kako će jedan par tih krilatih kolosalnih statua prenijeti u London. Toga ljeta bijaše slaba žetva. Očekivalo se, da će rulje razbojnika nahrupiti u kraj oko glavnog grada. Premda Layard bijaše stekao mnogo prijatelja, učini mu se potrebnim da svoj pothvat ubrza.

Jednoga dana dovalja se gomila Arapa i Kaldejaca po napola trulom brodskom mostu pred Mosul; guraše i tegljaše neko gorostasno vozilo, neka ogromna kola, koja jedva mogahu pokrenuti par snažnih volova. Layard je to čudovište, što god mogaše brže, smjestio u Mosulu. Izabere jednoga bika i jednoga lava, da se prevezu prvi, dva najbolje sačuvana primjerka, pa dva što bijahu između najmanjih; jer taj pothvat bijaše vrlo smion, pomisli li se na malenost pomoćnih sredstava, koja imaše pri ruci.

Samo da bi izvadio nekog bika iz razvalina, morade se od nalazišta do ruba brežuljka napraviti jarak, dugačak 30 metara, i pet metara širok, a kojih sedam metara dubok. Dok Layardu ta briga zadavaše mnogo muke, Arapima taj posao bijaše pučka sve-

čanost. Drugačije nego felahi, koji su svoje mrtve kraljeve pratili žalošću i tužaljkama, kada ih je Brugsch niz Nil odvodio u Kairo, oni su sada ugrabili priliku, da urliču od veselja, te je to paralo uši. Uz takav urnebes taj kolos je izvučen i dovaljan na valjugama.

Kada je Layard nakon toga prvoga uspjeloga posla uvečer jahao kući, pratio ga šeih Abd-er-Rahman. Layard je zapisao njegov govor, kojega jedan dio, nama humorističan, stavljamo kao motto ovome poglavlju. Ovako govoraše šeih:

»Divno, divno! Divno! Sigurno ima samo jedan bog, a Muhamed mu je prorok! Uime svevišnjega, o bey-e, kaži mi šta hoćeš od toga kamenja. Toliko hiljada kesa platiti za takve stvari! Zar je moguće, da se tvoj narod, kako kažeš, time uči mudrosti, ili, kako njegova preuzvišenost, kadija, izjavljuje, oni dolaze u palače kraljice, koja s ostalim nevjernicima obožava te idole? Jer, što se tiče mudrosti, ovi vas likovi ne će naučiti da pravite bolje noževe, makaze i šarena sukna, a proizvođenjem takvih stvari Englezi pokazuju svoju mudrost. Ali bog je velik! Ovdje je kamenje, koje je već od vremena svetoga Noe, mir njemu, ovdje bilo pokopano. Možda bijaše pod zemljom već prije potopa!

U ovoj zemlji živio sam godine i godine. Moj otac i otac moga oca ovdje su prije mene razapinjali svoje šatore; ali nikada nisu čuli o tim likovima. Već dvanaest stoljeća ovdje su se u ovoj zemlji naselili pravi vjernici, i hvala bogu oni jedino znaju pravu mudrost, i nitko od njih nikada nije čuo o nekoj podzemnoj palači, pa ni oni koji dođoše prije njih.

I gle!

Dođe neki Franak iz zemlje, koja je daleko mnogo konaka, i ide upravce na mjesto i uzme neki štap i zacrta neku crtu tamo i neku crtu ovamo.

Ovdje, kaže on, postoji palača, a tamo, kaže on, jesu vrata, i pokaže nam, što je svega našega života ležalo pod našim nogama, a mi o tomu ne znadosmo.

Čudno! Čudno!

Jesi li to naučio iz knjiga, čarolijama ili od vaših proroka?

Govori, o bey-e! Kaži mi tajnu te mudrosti!«

Noć se spusti, a na brežuljku kod Nimruda još uvijek odjekivahu vika i graja. Uspjeh je slavljen glazbom i plesom i svirkom cimbala. Blijed i golem ležaše krilati bik na kolima i gledaše u preinačeni svijet...

Drugoga jutra transport krene k rijeci. Bikovi, što su morali vući, ne mogoše maknuti taj ogromni teret. Layard zamoli pomoć. Šeih mu pošalje ljude i konope. Layard jahaše naprijed, da pokaže put. Za njim plesahu bubnjari i svirači, koji su bučili koliko se god tim instrumentima moglo.

»Iza njih su išla kola; vuklo ih je trista ljudi, i svi su iz sve snage kričali, a kavazi su ih i nadzornici tjerali. Kreštanjem i krikom oduševljavajući Arape, žene se okupile oko toga voza. Abd-er-Rahmanovi jahači izvođahu kojekakve jahačke vještine oko te skupine, skakahu naprijed i natrag, kao da se bore.«

Ali tegobe još ne bijahu svladane. Kola dvaput zastanu. Tovarenje na splavi bijaše tako težak posao, da je Layardu od nevoljkosti curio znoj. Postavljanje reljefnih ploča na splavi, ploča koje bijahu mnogo lakše i koje je on slao kući, ne bijaše ni napola tako tegobno. One su išle iz Mosula u Bagdad, odatle u Basru u Perzijskom zaljevu, gdje su lasno pretovarene na brodove pomoću tehničkih sredstava. Zbog ogromne težine krilatih životinja Layard je htio da ne bude potrebno pretovariti u Bagdadu, jer tu on ne mogaše nadzirati.

Lamatajući rukama, mosulski lađari, koji još nikada u svom životu ne putovahu u Basru, ne htjedoše nikako na to pristati. Slučajno je jedan lađar bagdadski zbog velikih dugova mogao zapasti u tamnicu, pa je Layardu time, što je platio velike svote, uspjelo to prevoženje, i nije mu se dogodilo kao Botta-i, koji je svoje figure izgubio u Tigrisu.

Tako su se ti gorostasi od bogova, krilate ljudi-životinje, zaputili na putovanje, pošto su počivali dvadeset i osam stoljeća. Hiljadu kilometara plovljahu na splavi niz rijeku Tigris. I okruglo dvadeset hiljada kilometara plovljahu preko dvaju oceana oko Afrike (Sueski prokop je prokopan istom 1869.); plovljahu u London, kako bi im Britanski muzej bio novi zavičaj.

PRIJE nego što je Layard privremeno dokončao svoja iskapanja, kao da je, s bilježnicom u ruci, po posljednji put ophodio naokolo. U tom završnom opisu, što se nalazi u njegovoj knjizi *Niniveh and its remains,* koja je postala slavnom za nekoliko godina, nalazi se ovo:

»Uspinjemo se na umjetni brežuljak, ali još ne vidimo da ijedan kamen strši iz zemlje; samo jednu široku ravnu visočinu, pokrivenu kakvim bujnim ječmom, ili žutu i suhu, bez rašća, osim grmića čkalja za deve. Niske crne gomilice, iz kojih se penje tanak stup dima, vide se tu i tamo. To su šatori Arapa, oko kojih pužu stare žene, naočice vrlo jadne. Jedna ili dvije djevojke mogu se vidjeti kako čvrsto koračaju i drže se uspravno, noseći na ramenima vrčeve za vodu ili breme drva na glavi, i možda upravo hoće da stignu na vrh brežuljka.

Ali sa strana, kao da redovi bića, što izgledaju divlji, raskuštranih kosa, udova pokrivenih samo lakom širokom i kratkom košuljom, izlaze iz udubine, neki skačući i lakrdijašeći, ali svi kao

poludjeli trče tamo i amo. Svako od njih nosi košaru i čim stigne do ruba brežuljka od razvalina, isprazni ga i od toga bude oblak prašine. Što god brže može, trči natrag, plešući, kričeći, kao i prije, i mašući košarom nad glavom tamo amo. Zatim ga opet nestane u dubini iznenada, kao što je i izišlo. To su radnici, koji iznose pržinu iz razvalina.

Po jednim, surovo u zemlju ugrađenim, stubama sada ćemo sići u najbolji jarak. Siđemo kojih dvadeset stopa dolje i najednom se nađemo između dva krilata čovjekoglava lava, što sačinjavahu jedan portal. U podzemnom labirintu vlada nemir i zbrka. Arapi trče naokolo u različitim smjerovima. Neki nose košare pune zemlje, a drugi donose vodu svojim drugovima. Kaldejci, u svojim ispruganim odjećama i čudnim kuglolikim kapama, kopaju mašklinima žilavo tlo i svakim udarcem naprave gust oblak fine prašine. S nekoga dalekoga brežuljka od časa do časa odzvanjaju divlji napjevi kurdijske glazbe, i čim zaposleni Arapi očuju tu glazbu, odmah zapjevaju u zboru svoju ratničku dreku i rade iznovice svojski revno.

Prolazimo između lavova u razvaline glavne dvorane. S obje strane vidimo krilate gigantske figure, neke orlovskih glava, druge sasvim kao ljudi, noseći u rukama tajanstvene simbole. Slijeva je drugi portal, koji je isto tako flankiran krilatim lavovima. Ali jedan je od njih pao ispred ulaza, i mi jedva imamo mjesta da se ispod njega proveremo. Iznad toga portala isprüža se krilata figura i dvije ploče s basreljefima; ali oštećene su tako jako, da jedva možemo razabrati i trag predmeta, koji je na njima prikazan.

Dalje se ne može razabrati da je to bio kakav zid, premda se duboki jarak proteže i dalje. Pa i naspramna strana dvorane je nestala, i vidimo samo visok zid od zemlje. Točnim istraživanjem otkrivaju se znaci zida, nekada opeke od nepečene gline, koje su sada iste boje kao i zemlja oko njih.

Ploče od alabastra, što bijahu opale, opet su uzdignute. Ulazimo u labirint od malih basreljefa, kola, jahača, bojeva i opsada, koje oni predstavljaju. Možda će radnici prvi put uzdignuti jednu ploču, te nestrpljivo i radoznalo očekivati, kakav li će novi važni događaj asirske povijesti, ili koji nepoznati običaj, kakav religiozni obred, očitovati ta skulptura.

Čim smo hodali naokolo, poprilici stotinu stopa pod tim razasutim ruševinama stare povijesti i kulture, stignemo do nekih vrata, što ih sačinjavaju dva gigantska krilata bika od žutoga vapnenca. Jedan je još čitav, a pratilac mu se srušio i razbio. — Velika ljudska glava je kraj naših nogu.

Hodamo dalje. Vidimo drugu krilatu figuru, što u ruci drži nježan cvijet, koji, vjerojatno kao žrtveni dar, pruža krilatomu

biku. Odmah do te figure nalazimo osam lijepih basreljefa. To je kralj u lovu, kako trijumfira nad lavovima i divljim bikovima, i opsada jedne kule zidoderima. Sada smo već na kraju dvorane i vidimo izvanredno lijepo izrađenu skulpturu: dva kralja stoje pred amblemom najvišega božanstva, a prate ih krilate figure; između njih sveto stablo. Pred tim reljefom nalazi se kamena plosnica, na kojoj mora da je u stara vremena stajalo prijestolje asirskih monarha, kada primahu zarobljene neprijatelje ili svoje udvorice.

Slijeva je četvrti izlaz, koji sačinjavahu dva lava. Prođemo mimo njih i stignemo do ruba duboke jaruge, a sjeverno se od nje još iznad nas uzdiže razvalina. Likovi zarobljenika, što nose darove za danak, naušnice, narukvice i majmune, vide se po zidovima blizu te jaruge, a dva ogromna bika i dvije krilate figure, visoke više od četrnaest stopa, leže gotovo na njezinu rubu.

Budući da ta jaruga omeđuje razvaline s ove strane, moramo se vratiti žutim bikovima. Čim smo prošli kroz ulaz, koji oni sačinjavaju, ulazimo u odaju opkoljenu orloglavim figurama; na jednom kraju nalaze se vrata, na kojima stražare dva svećenika ili božanstva, a u sredini drugi portal, na kojemu stoje dva krilata bika. Kojim god smjerom udarimo, nađemo se u mnoštvu soba i, kad ne bismo poznavali mjesto, ubrzo bismo zalutali. Budući da se nagomilana pržina i survina obično ostavlja nasred sobe, čitava iskopina sastoji se od mnoštva tijesnih prolaza i hodnika, koji su s jedne strane obrubljeni alabasternim pločama; s druge strane ih sužava visok nasip od zemlje, u kojemu se tu i tamo mogu vidjeti, napola zakopani, poneka razbijena vaza ili kakav pečeni kamen, glaziran sjajnim bojama ili neka opeka. Jedan sat, ili dva sata, možemo hodati kroz galeriju i razgledati zanimljive skulpture, ili mnoge natpise oko sebe. Tu vidimo duge povorke kraljeva, koje prate njihovi eunusi i svećenici, a isto tako duge redove krilatih figura koje, noseći šišarice omorika i religiozno znamenje, kao da su baš u času kad obožavaju mistično stablo.

Drugi ulazi, koje isto tako sačinjavaju lavovi i parovi bikova, vode u druge sobe. U svakoj su radoznali i čude se, jer nalaze nove predmete. Umorni, napokon idemo jarkom na naspramnoj strani onoga, kroz koji smo unišli, iz zatrpane zgrade izlazimo van i opet se nađemo na goloj plosnici.«

I Layard, impresioniran da ne može jače, dodaje: »Uzalud se ogledamo za tragovima čudesnih ostataka, koje smo upravo vidjeli i malo po malo smo skloni vjerovati da smo sanjali ili slušali kakav orijentalni roman. Mnogi, koji će možda kasnije doći na to mjesto, kada na razvalinama asirskih palača opet bude narasla trava, sumnjat će, nisam li ja izvještavao o kakvoj viziji.«

23. POGLAVLJE

GEORGE SMITH TRAŽI IGLU U PLASTU SIJENA

LAYARDOVA korist od brežuljka Nimrud bijaše više nego obilata; ona bijaše neočekivano veličajna i veća nego Botta-ini uspjesi kod Korsabada. Gotovo bi se moglo pomisliti da se, nakon tako uspješnoga posla, čovjek čuvao da svoj ugled ne upropasti nepotrebnim pokušajem koji, sasvim vjerojatno, morade propasti.

Od brežuljaka pokrivenih opekom, koji ga dražili da kopa iznovice, Layard izabere brežuljak Kujundžik, onaj isti brežuljak u kojemu je Botta svu godinu uzalud kopao i gotovo očajavao.

Taj samo naočice besmisleni naum dokazuje, da Layard bijaše mnogo više nego sretan pronalazač, kojega vodi dobra zvijezda. Dokazuje, da je iskoristio svoja dosadašnja iskapanja, da je naučio rasuđivati o zemljanim površinama ruševina i zaključivati po najmanjim znacima.

Njemu se dogodilo kao Schliemannu, kada je taj nekadašnji veletrgovac i milijunaš iskopao Troju i počeo da kopa na lavljim vratima Mikene: sav svijet vjerovaše, da je prvi uspjeh bio slučajan i da se ničim ne može nadmašiti. I sav se svijet morade poučiti: da je istom ovaj put najdublje zagledano u potonulu prošlost; da istom ovaj put treba da na vidjelo iziđe blago, po kojem se očituje sav opseg, sve bogatstvo jedne zasute kulture.

U jesen 1849. počne Layard kopati brežuljak kod Kujundžika, sučelice Mosulu na drugoj obali Tigrisa, i pronađe jednu od najvećih palača Ninive!

Iskopa on okomitu jamu u brdu i, poprilici, u dubini dvadeset stopa naiđe na sloj opeke. Odatle počne kopati vodoravne hodnike u različitim smjerovima. Naiđe na neku dvoranu, na jedna vrata flankirana krilatim bikovima; nakon četiri sedmice rada otkopa devet soba. Sobe palače Sanherib-ove (704—681 prije naše ere), jednoga od najmoćnijih i najkrvavijih vladara asirske države.

Natpis za natpisom izađe na vidjelo, slike, reljefi i skulpture, divni zidovi od glaziranih opeka, mozaici, bijeli natpisi na tirkiznoplavom osnovu, sve to u čudnoj hladnoj tamnoj divoti boja, a među njima se naročito isticahu crno-žuta i modra. U reljefima i skulpturama bijaše neobično živa snaga izraza i potankosnim naturalizmom nadmašivahu komade nađene u brežuljku Nimrud.

Iz Kujundžika potječe krasni (vjerojatno za vrijeme Asurbanipala nastali) reljef lavice, što je smrtno pogođena. Ozlijeđena u kičmu, zadnji dio tijela već pao na tlo, ona pruža svoje gornje tijelo i još jednom ispruža glavu da snažno i posljednji put rikne — to je reljef tako živo oblikovan, takve umjetničke snage, da se može i mora postaviti kao premac najboljim djelima, za koje se na Zapadu zna u vlastitoj i prošloj povijesti.

Naše znanje o tom strahovitom gradu — ali i o tom velikom i uzvišenom gradu, što se u bibliji i hvali i proklinje — više nije samo u riječima nekih proroka. Evo ga na vidjelo ispod Layardove motike!

VELIKA boginja Mezopotamije, te zemlje između dvije rijeke, boginja Nin dala je gradu ime. Prastar je. Već zakonodavac Hamurabi, oko godine 1930. prije naše ere, spominje hram Ištar, oko kojega je grad sagrađen. Ali ostade pokrajinskim gradom, dok Asur i Kalhu postadoše već i prijestolnice.

Da bi otišao iz Asura, koji je bio prijestolnicom njegova oca, Sanherib ga učini glavnim gradom zemlje, u koju bijaše uključena sva Babilonija, a prostiraše se sve do Sirije i Palestine i na istoku do područja i krajeva divljih brđana, koji se nikako ne dadoše podvrgnuti dulje vremena.

Za vrijeme Asurbanipala Niniva doživi svoj uspon i sjaj; »budući da je u njemu više trgovaca nego zvijezda na nebu«, taj grad je središte politike i gospodarstva, pa i kulture, znanosti i umjetnosti. To je Rim u vrijeme Cezara i careva. Ali za vladavine njegova sina, Sin-šar-iškuna, koji vladaše samo sedam godina, pojavi se pred njegovim bedemima Kiaksares, kralj Medijaca; pojavi se s vojskom, pojačanom Perzijancima i Babiloncima, opsjedne grad, zauzme ga, razori zidove i palače i ne ostavi iza sebe ništa drugo nego ruševine.

Budući da se to dogodilo 612. prije naše ere, Niniva kao prijestolnica postojaše kojih devedeset godina. Ali šta se u tih devedeset godina moralo dogoditi, da bi se slava toga grada održala više od dvadeset i pet stoljeća, to veća što je simbolično združena sa strahotama i silom, sa sibaritstvom i civilizacijom, s usponom i naglom propašću, s krivnjom i pravednom kaznom!

Danas to znamo. Kombinatorskim sposobnostima iskapača i čitača klinastoga pisma, danas znamo toliko mnogo o životu obaju vladara, Sanheriba i Asurbanipala (pa i njihovih predšasnika i nasljednika), da možemo kazati:

Niniva je utuvljena u svijest ljudi jedva ičim drugim osim ubojstvima, pljačkom, ugnjetavanjem, ponizivanjem slabih, ratom i strahotom svake vrsti, mnogim vladarima koji su vladali samo terorom, malokad imadoše vremena umrijeti naravnom smrću i tada bijahu zamijenjeni još gorima.

Sanherib je prvi napola ludi Cezar na prijestolju prvoga civilizatornoga svjetskoga grada, baš kao što je, mnogo kasnije, Neron bio prvi na prijestolju Rima. Niniva je asirski Rim, potencirani grad, velegrad, svjetski grad, grad gorostasnih palača, gorostasnih trgova, ogromnih ulica, grad novih i nečuvenih tehničkih trijumfa. To je grad jednog tankog sloja gospara, svejedno da li njihova moć potječe od krvi, od rase, od plemstva, od novaca, od nasilja ili od rafinirane kombinacije svega toga; ona je i grad jedne mučene, sive mase ljudi bez prava i koji se ništa ne pitaju, koji moraju raditi i koji su robovi, premda im je spretnim parolama više puta prikazivano kao da su slobodni i da žive u slobodi; raditi za dobro cjeline, kako se to kaže; ratovati za dobro naroda, kako se to kaže; masa naroda, koja nestalno teče amo tamo, vječno titrajući između socijalne pobune i dragovoljnoga ropstva, spremna da se žrtvuje kao marva, kako to stoji na velikim dvorima dotičnih gradova — tih gradova koji nisu više božji, jednoga boga, nego mnogih bogova, često donesenih izdaleka, bez svoje stare stvaralačke snage, gradovi laži i propagande i politike, kao oružja neprestane lažljivosti.

Takav grad bijaše Niniva. Tamo ležaše taj grad, a povorka mu se blistavih palača vidi izdaleka, i ogleda se u vodi Tigrisa. Opasan bijaše prednjim bedemom i jednim velikim zidom, na kojemu je pisalo ime »kojega strahoviti sjaj poražava neprijatelja«. Podignut je na temelju od tesanog kamena. Bijaše debeo četrdeset opeka, a stotinu opeka visok, to je deset metara i dvadeset i četiri metra. U tom zidu bijaše petnaest vrata. Naokolo oko njega bijaše gradski prokop 42 metra širok, a »na vrtnim vratima« nadsvođen kamenim mostom, onda čudom od građevne umjetnosti.

Na zapadnoj strani stajaše palača, »kojoj ne bijaše jednake«, raskošni dvor Sanheriba. Stare zgrade, koje su bile zapreka novom planu za građenje, on je razvalio, kao August kada je od Rima od opeka sagradio Rim od mramora. Kao što je u najnovije doba učinio Hitler, položivši »osovine« upopreko kroz svoj glavni grad.

Pomama za građenjem u Sanheriba bijaše najpomamnija pred svečanosnom palačom boga Asura u Asuru. Na jednoj površini od 16 hiljada četvornih metara tu su okolo hrama probijene rupe u hridinu, podzemno spojene kanalima i sve napunjeno zemljom. Vladar je htio vidjeti samo vrt!

Sanherib je počeo vladati popravljajući tabelu svojih pređa. Zanijekao je svoga oca Sargon-a i ustanovio da je njegovo podrijetlo od kraljeva prije potopa, od polubogova Adape i Gilgameša. (I ta sklonost ima povijesnu paralelu, i bila bi zabluda, kad bismo je smatrali za slučajnu: rimski cezari krunili su se sami za boga i naredili su, da u svim pokrajinama budu njihovi kipovi. Zar nisu prvi evropski diktatori u najnovije vrijeme svojatali za sebe sjedište bogova, govoreći da su nepogrešivi? Na transparentima, koje je nosao po ulicama svojih gradova, doduše mrmljajući, pa napokon ipak pristajući, to im je narod spremno potvrđivao.)

»Sanherib u svakom pogledu bijaše neobična narav. Bijaše vrlo darovit čovjek, oduševljen za sport, umjetnost i znanost, osobito za tehniku, ali sve su te vrline u njega ništene samovoljnom naglom i srditom ćudi, koja je jurila da dostigne svoj cilj, ne brigajući se je li moguće uopće izvesti taj pothvat. Stoga je bio baš opreka dobromu državniku.« (Meissner.)

Njegovo vladanje značilo je rat. Vojevao je u Babiloniji, protiv Galilejaca i Kosejaca, godine 701. protiv Tiros-a, Sidon-a, Askalon-a i Ekron-a, a protiv Hiskia-e u Judeji, kojemu je savjetnik bio prorok Isaija. U židovskoj zemlji se hvastao, da je osvojio 46 tvrđava i nebrojena sela. Ali pred Jeruzalemom doživio je svoju Varus-ovu bitku. Isaija nagovijesti:

»Ne će unići u ovaj grad i ne će odapeti nijednu strijelu i ni s jednim štitom ovamo stići i nijednim bedemom oko njega potresti.«

»Uto iziđe anđeo gospoda i pobije u asirskom logoru 185.000 ljudi. I kada oni ujutro rano ustadoše, gle, naokolo sve same mrtve lešine.«

Pošast (danas znamo: malaria tropica) potukla je njegovu vojsku. Pođe on i »na vojničku šetnju« u Armeniju. Bojevaše uvijek iznovice s Babilonom, što ne htjede trpjeti njegove despotske namjesnike. Flotom doplovi do Perzijskog zaljeva. »Kao roj skakavaca« napadne sa svojima zemlju. Njegova su izvješća o vlastitim djelima pretjerana i, što se tiče brojaka, temelje se na izmišljotini. Tonom su slična točno besjedama, koje moderni diktatori običavaju držati narodu i svojim četama, sigurni da će im većina vjerovati. Zar je nama današnjima utjeha, što je neki arheolog u ruševinama Babilona našao zemljanu pločicu, na kojoj piše lapidarna izreka: »Kud god pogledaš, svikolici ljudi su budalasti!«?

Paralela tim pojavama nije tražena nego se nàdaje naravnim načinom, ako se razdoblja povijesti naroda mogu vidjeti ne samo jedno za drugim, nego i jedno pokraj drugoga.

Vrhunac despotske pretjeranosti premašio je Sanherib godine 689., kada je odlučio da ponovo zbriše sa zemlje Babilon, što se opet jednom od njega odmetnuo; na onaj temeljiti način, za koji je moderni Zapad u Drugom svjetskom ratu skovao riječi »izbrisati« i »koventrirati«. Žitelji za žiteljima bijahu ubijani, dok lešine ne spriječiše prolaženje po ulicama, rušene su privatne kuće, hram E-sagila i njegov toranj srušeni su u kanal Arahtu, i napokon voda navraćena u grad, te su ceste, trgovi i kuće postali ravnicom. Srdžba mu nadmašila samu sebe. Zbiljsko uništenje grada bijaše mu premalo. Htio je da ga nestane i simbolično. Naredi, da se zemlja grada Babilona tovari na lađe, odvlači u Tilmun i prospe u vjetrove.

Kao da je napokon imao mira za unutarnje političke prilike. Za volju svoje ljubimice Nakije dao je da se jedan od njegovih najmlađih sinova, Asarhadon, proglasi za prestolonasljednika. Ustanovio je svim sredstvima svoje sile proročište bogova, koji su taj izbor odobrili. Sabrao neku vrst sabora, u kojemu sudjelovahu starija braća Asarhadonova, asirski činovnici i mnoštvo naroda. Pitaše ih, da li su sporazumni. Oni svi glasovaše »da«. Ali starija braća, skloni tradiciji, napadnu oca, pri kraju godine 691., kada se u hramu Ninive molio svomu bogu, i ubiju ga. Tako dokonča Sanherib.

TO BIJAŠE dio krvave povijesti, koju Layard otkopa motikom. Drugi dio iznijet će na vidjelo, kada u dvije prostorije, što očito bijahu istom kasnije priključene palači Sanherib-ovoj, nađe jednu biblioteku.

Taj izraz nije izabran krivo. Nije ni pretjeran, misli li se na naše današnje knjižnice. Količina knjiga, koju pronađe Layard, bijaše trideset hiljada svezaka! Biblioteka od zemljanih ploča.

Asurbanipal (688—628 prije naše ere), kojega je na prijestolje dovela njegova baka Nakija, nekadašnja Sanherib-ova ljubimica, bijaše karakterom potpuna opreka Sanherib-u. Njegovi natpisi, često ne manje naduveni nego i njegova predšasnika, miroljubivi su i skloni blagostanju i miru. To ne znači, da nije vodio ratove. Njegova braća (jedan vrhovni svećenik boga mjeseca, naročito nam upadan dužinom svoga imena, zvao se: Asur-etil-šame-irsiti-ubalitsu) zadavahu mu mnogo brige, osobito Šamaš-šum-ukim, koji je postavljen za kralja Babilona. On razori državu Elamita, osvoji Babilon, koji su njegovi neposredni predšasnici opet sagradili, ali ga

ne razori kao Sanherib, nego ga pomiluje. (U vrijeme te opsade, što trajaše dvije godine, u Babilonu se uostalom razvilo kriomčarenje, onaj crni oblik privrede, što se na Zapadu nakon dvaju svjetskih ratova, dvije hiljade i pol godina poslije, smatra kao moderna i prva forma ekonomskog raspadanja. Tri mjere žita — izvješćuje se —, to su dvije i pol litre — zapadahu jedan sekel srebra, dakle 8,4 grama. Za taj novac mogla se u normalna vremena kupiti 60 puta veća količina.)

Jedan pjesnik je slavio Asurbanipal-a, kako se o Sanherib-u nikad ne mogaše kazati:

Oružje pobunjenih neprijatelja mirovaše,
kočijaši ispregnuše svoje spregove,
mirovahu njihova šiljasta koplja,
otpustiše svoje nategnute lukove;
podvrgnuti bijahu nasilnici,
što se protiv svojih protivnika boriše.

Usred grada i kuće
nitko ne ote silom imutak svoga druga,
u okolišu čitave zemlje
nijedan čovjek ne napravi štete.

Tko iđaše sam svojim putem,
iđaše sigurno dalekim cestama,
ne bijaše razbojnika, što krv prolijevahu,
nasilja se nikakva ne činjahu.

Zemlje bijahu mirna stanovališta,
kao fino ulje bijahu dobro uređena četiri kraja svijeta.

Ali za sva vremena njegovo se ime proslavilo osnivanjem biblioteke; naredio je, da se sastavi »u svrhu svoga vlastitog čitanja«. Pronašašće tih ploča bijaše posljednji Layardov trijumf kao iskapača prije nego je drugima prepustio svoje mjesto, vratio se u Englesku i počeo svoju karijeru kao političar.

Spomenuta biblioteka bijaše ključ za svu asirsko-babilonsku kulturu. Sastavljena je sustavno. Jedan dio pločica kralj je dao od onih, koje je lično posjedovao, a najveći dio sastoji se od prijepisa, za koje je naredio da se zgotove i naprave u svim okružjima njegove zemlje, Jednoga od svojih činovnika, Šadanua, pošalje u Babilon i uputi ga ovako:

»U dan, kada dobiješ moje pismo, povedi sa sobom Šuma, njegova brata Bel-etir-a, Apla i umjetnike iz Borsipa, koje poznaš, i donesi ploče koliko ih god u njihovim kućama ima, i sve one ploče koliko ih ima u hramu Ezida.«

Pismo završava ovako: »Skupocjene ploče, od kojih nema prijepisa u Asiriji, potražite i donesite ih meni! Sada sam pisao predstojniku hrama i gradonačelniku u Borsipa-i da ti, Šadanu, treba da ploče čuvaš u svomu skladištu i nitko ti ne smije ploče uskratiti. Ako gdje nađete kakvu ploču ili kakav obredni tekst, što bi pristajao za palaču, onda tražite, uzmite ih i pošaljite ovamo!«

Osim toga za njega su radili učenjaci i čitava »skupina umjetnika u pisanju«. Tako on sastavi biblioteku, što predstavljaše cjelokupno znanje ondašnjega vremena, a to je znanje bilo određivano uvelike magijom, tamnim vjerovanjem i čarolijom; stoga je najveći dio knjižnice ispunjen djelima znanosti zaklinjanja, obreda i znamenja. Ali u njoj bijaše obilje medicinskih djela, koja su imala dosta medicinsko čarolijskog kao i djela filozofije, astronomije, matematike i filologije (u brežuljku Kujundžik pronađe Layard ploče za učenike, s pomoću kojih se dešifrirao III. razred klinastoga pisma).

Napokon su se našle i listine kraljeva, povijesna zabilježja, političke bilješke dvora i, štaviše, pjesnička književnost, epsko mitske priče, pjesme i himne.

A među tim zemljanim pločama, na kojima bijaše najznačajnije djelo staroga mezopotamskoga svijeta, prvi veliki ep u svjetskoj povijesti, saga o divnom strašnom Gilgamešu — dvije trećine bog, jedna trećina čovjek!

Ali te ploče ne pronađe Layard, nego čovjek kojeg je netom prije toga jedna ekspedicija oslobodila iz mučnoga ropstva u Abesiniji, što trajaše dvije godine. Da je Layard otkrio još i njih — bilo bi previše na vagi njegove slave. Jer taj ep Gilgameš ne bijaše zanimljiv samo književno. U njemu je priča, kojom se rasvjetljava iznenada naša najstarija prošlost, priča koju još i danas uče sva djeca Evrope u školi, a da nitko nije slutio odakle ona potječe zbilja, dok nije pronađena u brežuljku Kujundžik.

JEDAN pomoćnik Layardov bijaše Hormuzd Rassam. Kada je Layard postao ministrom, Rassam je, po nalogu britanskoga muzeja, postao njegovim nasljednikom.

Rassam bijaše kaldejski kršćanin, rođen 1826. u Mosulu na Tigrisu. Godine 1847. počeo je studirati u Oxfordu. 1854. bijaše tumač engleskoga namjesnika u Adenu; a naskoro poslije toga, jedva mu trideset godina, postane podnamjesnikom. God. 1864. otputuje on s jednom porukom kralju Teodoru Abesinskom. Samodopadni i samopouzdani Teodor, crni kralj, što zbilja bijaše kralj, naredi da ga zatvore. Dvije godine provede Hormuzd Rassam u abesinskim tamnicama, dok ga ne oslobodi Napier-ova ekspedicija. Malo vremena kasnije počne on iskapati kod Ninive.

Rassam kopaše tek malo manje uspješno nego Layard — ali mu nedostajaše dvoje, čime se Layard proslavio: sreća, da bude prvi i tako profitira od senzacionalnih novosti pronašašća; a osim toga zamamna sposobnost diplomata i svjetskog čovjeka, da svoja otkrića prikaže u lijepim bojama, u izvrsnim formulacijama, i da ih smiono predstavi publici i stručnjacima. Kako li je Layard znao »servirati«, kada je u brežuljku Nimrud, što bijaše oko njega raskopan, još otkopao jedan hram, dugačak 50 metara, i trideset metara širok. Kakvim li je bojama on predstavio ugušenje jedne pobune radnika, koju je Rassam zaustavio željeznom rukom, kada je, 14 km sjeverno od Nimruda, kod Balavata iskopao ne samo hram Asurnasirpalov nego i ostatke jednoga terasastoga grada, a među nebrojenim drugima otkrio jedna gotovo sedam metara visoka brončana dvokrilna vrata, a time dotad jedini dokaz, da postojahu vrata i kapije na palačama Mezopotamije. I kako bi Layard napokon onim izvrsnim stilom i svijesno primamljivim strahopoštivanjem u izrazu prikazao pronašašće epa o Gilgamešu, pa i onda, kad bi ga isto tako malo bio iskoristio kao Hormuzd Rassam.

Jer potpuno znanje o tom djelu, s pomoću kojega se moglo duboko sagledati, saznalo se istom u toku godine. Danas se ono naravno spominje u svakoj povijesti svjetske književnosti na prvim stranama. Ali moderni autori olakšavaju sebi, oni navode deset redaka i ocjenjuju literarno, pokazuju na praizvor sve epske umjetnosti pripovijedanja i nije ih briga o sadržaju svega djela, koje zbilja uvodi i dovodi do izvora ljudskoga roda, k praocu osobno. Što se uopće došlo do toga, gdje je taj izvor, zasluga je čovjeka koji je četiri godine nakon toga svoga djela umro i kojega se nadimak u povijesti arheologije, nepravedno da ne može biti nepravednije, navodi samo u opaskama i bilješkama.

Taj čovjek bijaše Georges Smith, opet jedan nastranik na području arheologije, i rezbar pečata za banknote, rođen 26. ožujka 1840. u Chelse-u kod Londona, samouk koji je uvečer u svojoj sobici marljivo, da ne može marljivije, proučavao prve publikacije o asiriologiji. Kad mu je bilo 26 godina, napiše nekoliko malih članaka o sumnjivim karakterima klinastoga pisma. Ti članci rezbara budu zapaženi među stručnjacima. Nekoliko godina poslije toga postane on asistentom u asirsko-egipatskom odjelu Britanskoga muzeja u Londonu. Kada on — prerano — godine 1876. umre u svojoj 36. godini, bio je već objavio čitavu duzinu knjiga i svoje ime svezao za značajna otkrića.

Taj rezbar pečata sjeđaše godine 1872. nad pločama, koje Hormuzd Rassam bijaše poslao u muzej, i nastojaše da ih odgonetne. U to vrijeme ne znade nitko, da je postojala babilonsko-asirska književnost, koja bijaše vrijedna da se pribroji najvećim djelima,

što su načinjena i napisana u književnostima kasnijim. Ta činjenica nije ni Smitha naročito zanimala, njega, koji je u biti bio samo marljiv i vjerojatno pravi učenjak nesklon umjetnostima i pjesništvu. Njega zaokupi, čim je počeo dešifrirati, sama pripovijest, njezin sadržaj, njezino »što«, a ne njezino »kako«, događaji u njoj, ali ne njezin oblik. I što je više napredovao i što god je više i više dešifrirao, i u tome poslu napredovao, to više ga uzbuđivaše ono, što je u toj pripovijetki bilo na koncu i sasvim uzgredno . . .

Smitha su zanimala velika djela jakoga Gilgameša. On je čitao o šumskomu čovjeku Enkidu-u, kojega je u grad dovukla neka svećenica, da bi pobijedio Gilgameša, toga oholicu. Ali taj silni boj junaka ostaje neodlučen. Gilgameš i Enkidu sklope prijateljstvo i obojica skupa izvođahu silna djela, ubiju Kumbaba, strahovitoga gospodara cedrove šume, pa izazovu i same bogove, kada oni uvrijediše Ištar, koja je Gilgamešu ponudila svoju božansku ljubav.

I Smith je čitao dalje, naporno odgonetajući kako je Enkidu umro od strahovite bolesti, kako ga Gilgameš oplakuje i, da ga ne bi stigla jednaka sudbina, ode kako bi našao nesmrtnost.

Otputuje on k Ut-napišti, pretku svih ljudi, koji je, nakon velike kazne kojom su bogovi jednoć kaznili ljudski rod, kao jedini utekao sa svojom obitelju i učinjen nesmrtnim.

Praotac, Ut-napišti, pripovijedaše Gilgamešu pripovijest o svome čudnome spasenju. Smith čitaše zažarenih očiju. Ali upravo, kada mu se uzbuđenost poče pretvarati u izvjesnost, da će nešto otkriti, u taj čas stanu se ukazivati sve veće rupe u tekstu Rassamovih ploča, i Smith morade ustanoviti, da je pred njim samo jedan dio napisa, a ono, što je njemu najbitnije, konac velikoga epa, priča Ut-napištijeva, to bijaše samo u ulomcima.

Ali ono, što je do toga časa pročitao u epu o Gilgamešu, ne dade mu mira. Ne mogaše šutjeti. I Engleska, omamljena biblijom, uzbuni se. Bijaše to divan primjer za slobodnu igru mišljenja u jednoj demokratskoj zemlji, kako su jedne vrlo popularne novine pomogle George-u Smithu. U londonskom dnevniku *Daily Telegraph* objavi se da će taj list staviti na raspolaganje svotu od 1000 gvineja onomu, koji nabavi ostatak epa o Gilgamešu, i koji ode u Kujundžik da ga donese.

Ta misao bijaše pustolovna.

Ali George Smith, asistent u britanskom muzeju, pristane da će on to učiniti. Od njega se zahtijevalo, ni manje ni više, da putuje iz Londona hiljade kilometara u Mezopotamiju i da u njoj traži neke sasvim određene i stanovite zemljane ploče, i to u jednomu ogromnomu brežuljku od survina — koji je, uzme li se u

obzir njegova veličina, dotadašnjim radom jedva dodirnut. Obaviti tu zadaću, nije značilo ništa drugo nego u moru uloviti stanovitu smrdibubu (notonecta), ništa drugo nego pronaći onu slavnu iglu, što su izgubila u plastu sijena.

George Smith lati se toga posla.

I opet se dogodi jedno od nevjerojatnih čuda u arheološkim istraživanjima. Smith pronađe dijelove epa o Gilgamešu, što bijahu manjkali!

On donese 384 ulomka zemljanih ploča kući, a među njima i komade koji su manjkali, a govore o povijesti, ili je na njima povijest Ut-napištija, od čega se on onako bio uzbudio, kada je prvi put spomenut. A ta povijest, zapravo, ta pripovijest bijaše izvješće o potopu. Ne o nekoj od onih katastrofa zbog vode, kakvih je naći u ranim mitologijama gotovo svih naroda, nego o sasvim izvjesnom potopu, o kojemu mnogo kasnije pripovijedaše biblija. Jer Ut-napišti bijaše Noa! A to je tekst, o kojemu je riječ (bog Ea, čovjekoljubivi, očitovao je svomu štićeniku Ut-napištiu, u snu, namjeru bogova da kazne; i Ut-napišti napravi jednu lađu):

Sve što imadoh, ponesoh sa sobom, sve, što u životu stekoh,
pozvah u svoje vozilo, obitelj i sve rođake,
životinje poljske, marvu s paše i ljude s posla,
sve to ukrcah.
Uniđem u vozilo i zaključam vrata . . .
Kada je granulo sunce
daleko na obzorju navuče se crn oblak . . .
vedrina dana najedamput se prometne u noć,
brat ne vidi više brata,
narod neba ne može više da se prepozna.
Bogovi bijahu prestrašeni od povodnje,
bježahu i utekoše k nebu Anu-a,
bogovi čučahu, kao psi pokraj zida, i tiho ležahu . . .
Šest dana i šest noći
bujahu oluja i poplava, orkan vladaše na zemlji.
Kada sedmi dan osvanu, oluja se stiša,
poplava se izravna, koja pustošaše kao ratne vojske;
umiriše se valovi, olujna vjetrina jenja, i povodnja
ne raščaše više.
Ja promatrah kakva je voda, zamukao bješe njezin gromot,
a ilovačom postali svi ljudi!
Sve do krova dopiraše močvara! . . .
Gledah gdje je kopno, gdje obzorje mora,
daleko, sasvim daleko izroni jedan otok.
Do brda Nisira dospije vozilo,
doplovi do brda Nisira i zastavi se kao usidreno . . .

Kad osvanu sedmi dan,
pustim goluba, pošaljem ga nadvor,
on odleti i opet se vrati, taj moj golub,
jer ne nađe počivališta, on se vrati.
I ja pustim lastavicu, neka leti,
i ona odleti pa se vrati, moja lastavica,
jer ne nađe počivališta, ona se vrati.
Izašaljem i gavrana, pustim neka odleti,
on odleti i uvidje gavran da opada ogledalo vode;
on ždere, lijeće naokolo, grakće i više se ne vrati.

Da li je bilo više moguće sumnjati, da je nađen praoblik biblijske priče o općem potopu? Ne začuđuje samo sličnost toga velikoga događaja. Tu su i pojedine crte, što se u bibliji ukazuju iznovice, ovdje, štaviše, susrećemo goluba i gavrana, koje je Noa pustio da lete.

Ovaj tekst klinastog pisma iz epa o Gilgamešu potaknu u vrijeme George-a Smith-a da se pita: zar istina u bibliji nije još uvijek najstarija istina?

Opet jednom istraživanje iskapanjem skoči ogromnim skokom u prošlost. Ali sada se otvoriše novi aspekti:

Je li pripovijest o Ut-napišti-u samo potvrda o biblijskoj sagi još jednom starijom sagom? Zar još donedavno sve to nije držano za sagu? Sve ono, što se u bibliji zna i navještava o ovoj značajnoj bogatoj zemlji između dvije rijeke? I nije li se pokazalo, da je tim sagama osnov nešto zbiljsko?

Da li možda i pripovijest o općemu potopu treba da bude više nego kakva saga?

Ako se misli o tomu: do kojih onda pravremena seže povijest Mezopotamije?

Što se dotad smatralo za neprobojni zid, iza kojega se nalažaše samo tmina bez povjesnosti, to se ubrzo pokaza kao puki zastor pred starijim kazalištem svijeta!

Nekoliko godina poslije toga otkrića, što ga otkrio George Smith, opet je jedan Francuz, opet jedan konzularni agent, imenom De Sarzec, oko godine 1880. kod Tello-a u Babiloniji iskopao figuru iz pijeska, na kojoj se vidjela neka vrsta umjetničkoga rada, kakav se dotad nigdje nije ugledao u toj zemlji između dvije rijeke; srodan onomu što se dosad pronašlo — zaista; ali arhaičniji i monumentalniji, najprvašnjija umjetnost iz dječjih dana ljudske kulture — i mnogo starija nego egipatska, koja dotad bijaše smatrana za najstariju.

Pronašašće tih prastarih slojeva kulture, toga prastaroga naroda, plod je neobično smione hipoteze učenjaka, koja je u svezi s tim što je pronašao De Sarzec, čime se ta hipoteza izvrsno potvrdila.

Ali to poglavlje seže sve do dvadesetih godina našega stoljeća. Možda će vrhunac toga biti istom u ove naše dane, budući da su se — što bi u prošlomu stoljeću bilo smatrano za apsurdno — godine 1949. tri ekspedicije dale na to da bi, potaknute viješću nekoga turskoga seljaka, tragale na brdu Ararat, sasvim ozbiljno za ostacima Noine barke.

Ali prije toga, već pri koncu prošloga i na početku ovoga stoljeća, jedan je Nijemac počeo iskapati Babilon.

24. POGLAVLJE

METCI OKO KOLDEWEYA

GODINE 1878. arhitekt Francis H. Bacon, u svojoj 22 godini i njegov prijatelj Clarke pođu iz Bostona na put u Grčku i Tursku. Clarke je pisao povijest dorske arhitekture, a Bacon htjede za nju crtati crteže. Osim male potpore, koju im je dalo društvo arhitekata u Bostonu, imao je svaki još po pet stotina ušteđenih dolara.

»Na putu u Englesku«, piše Bacon kasnije, »izračunasmo troškove, za ono, što namjeravasmo učiniti, i ustanovismo da nemamo dosta novaca, da bismo to izveli običnim putem. Stoga zaključimo da u Engleskoj kupimo čamac, u kojemu možemo stanovati i njime jedriti preko Kanala, niz Rajnu, pa niz Dunav u Crno more, tada preko Carigrada i kroz Dardanele na Arhipelag i tamo, uzduž i poprijeko, pohoditi stara grčka mjesta. — Sve nam to pođe za rukom.«

Tri godine poslije ti neobično pothvatni arheolozi pođu na svoj drugi put, ali sada je s njima veći stožer suradnika. Pođu k iskopinama u Assos-u na južnoj obali Troas-a. Bijahu naučenjaci, ali mladi, i ljudi humora.

»Na 4. travnja 1881.«, piše Bacon, »kupismo nakon dugoga cjenkanja čamac, kakav se upotrebljava u luci Smirne, kupismo ga za 8 funti, svezasmo straga za brod i zaplovismo u Mitilenu, dok za nama gledaše znatiželjno skupina radoznalih ljudi na obali.« Suprotan sjevernjak ih zaustavi. »Mi međutim očistimo i obojimo svoj čamac, prepirasmo se kakvo ćemo mu ime nadjenuti, i budući da se ne mogosmo složiti, hoćemo li ga nazvati ‚Arion', ‚Sapho' ili nekim drugim klasičnim imenom, nazvasmo ga ‚Mečitra', a to znači ‚Mladi sir'!«

Dne 1. travnja 1882. k tim hrabrim ljudima pristupi i treći, što im izvrsno pristajaše. Bijaše to Nijemac Robert Koldewey. Dvadeset godina poslije on se ubraja među arheologe našega stoljeća, koji su najviše uspjeli. (Vidi tablu XVIII.)

Tada mu je bilo 27 godina. Dne 27. travnja 1882. Bacon piše o njemu: »Koldewey dobiva strahovito mnogo tim poznanstvom i baš je čovjek koji pristaje Clarke-u i meni!« To je prva karakteristika, koju o Koldewey-u imamo od nekog stručnjaka. Naveli smo je, jer ona potječe iz pera čovjeka, što na nekom čamcu kroz Evropu plovljaše u Sredozemno more, i taj svoj čamac naziva »Svježi sir« i unatoč tomu bijaše ozbiljan učenjak. Ali sada možemo ostaviti i Clarke-a i Bacon-a, jer su oni u popisu velikih arheologa mnogo manji nego čovjek, kojega su jednoć prijateljski primili da sudjeluje u njihovoj ekspediciji.

ROBERT KOLDEWEY rodio se 1855. u Blankenburgu u Njemačkoj. U Berlinu, Münchenu i Beču studiraše arhitekturu, arheologiju i povijest umjetnosti. Prije svoje tridesete godine života kopaše u Assos-u i na otoku Lesbosu. Godine 1887. kopaše u Babiloniji u Surgul-u i El-Hibba-i, poslije toga u Siriji, u Donjoj Italiji i Siciliji, a 1894. opet u Siriji.

Od svoje četrdesete do četrdeset i treće godine bijaše učiteljem u Görlitz-u u jednoj graditeljskoj školi (to mu vrijeme ne bijaše ugodno); zatim 1898., kad mu bijaše 43, počne iskapati Babilon.

Koldewey bijaše neobičan čovjek; osobito u pogledu svojih kolega stručnjaka bijaše neobičan i kao naučenjak. S arheologijom, o kojoj se u publikacijama stručnjaka raspravljalo na vrlo suhoparan način, svezala ga ljubav, kojom mu se ne pomuti ni pogled da bistro vidi zemlju i ljude, divote i draži i hiljade ugodnosti, niti ikada presuši od toga izvor njegova humora, koji iz njega uvijek izviraše, pa bi se zakocenuo od smijeha.

Od arheologa Koldewey-a ima pjesama, stihotvorstva i srokova što se prekobacuju, srokova veselosti, i aforizama koji žmirkava pogleda odaju mudrost.

Ne kao student, nego kao u svemu svijetu slavni 56-godišnji profesor objavio je ovaj pozdrav o Novoj godini:

Sudbini su tamni puti,
nejasno budućnost šuti,
prije nego krevet tražim,
konjakom se rado blažim.

A ima od njega nebrojeno pisama, koja toga ozbiljnoga, sasvim normalnoga, učenjaka prikazuju, svojom blistavom feljtonskom bezbrižnošću, ne samo zlovoljnim, nego se čine i nedostojnim njega.

Evo kako piše s jednog puta po Italiji: »Osim iskapanja, sada se u Selinuntu ne događa ništa, ali ovdje je nekada, ono što se kaže, đavao tjerao svoje, i može čovjek zamisliti zašto: dok ti pogled seže, talasava ravnica na obali puna je poljskih plodova, voća

i vina, a to je sve pripadalo Grcima iz Selinunte i uživali su to nekoliko stotina godina razumno i mirno. To trajaše poprilici do 409., kada, zbog neke razmirice sa Segestancima, stigoše Kartažani i Hanibal Gizgon pusti svoje zidodere da razvaljuju zidove prestrašenih Selinunćana; a to je bilo to podlije, što su Selinunćani malo vremena prije toga pomagali Kartažanima. Ali Hanibal navali na zapuštene bedeme, provali ih i, nakon devet dana strahovitih bojeva po ulicama, u kojima sudjelovahu žestoko i žene toga grada, ležaše 16.000 mrtvaca po ulicama, a barbari iz Kartage orobe i opljačkaju i prolažahu kroz profana i sveta područja, a pojas im okićen odsječenim rukama i drugim groznim stvarima. Od toga se Selinunt nije više oporavio i stoga i dandanas trče kunići često po ulicama Selinunta, te mi, tu i tamo, ponekoga možemo pojesti za večeru, kojega je ubio gospodin Gioffré i koji je već pečen kada uvečer okupamo svoja tijela umorna od istraživanja, okupamo ih u šumovnim valovima vječno uzbibanoga mora.«

On piše »iz zemlje opera i tenora«: »Ljudi imaju glasove, to je u svakom slučaju, sigurno, i čovjek, kojemu su kakve tegobe od visokoga C, smatra se da je okržljavio« — a zatim u slijedećim retcima vrlo ozbiljno govori o podizanju hramova u V. stoljeću prije naše ere — dok mu opaska o talijanskom žandaru ne bude šaljiva: »... Kad ih čovjek vidi u njihovu obrubljenu fraku i ponosnom trorogom šeširu, kako jašu, mislio bi da su to admirali na konju; — tako oni jašu po cestama, na kojima ni žive duše, i održavaju red.«

U starom Akragasu otkrije on, vrlo zadovoljan, antiknu kanalizaciju (kasnije mu nadođe ideja, da napiše čitavu knjigu o razvitku kanalizacije). »Ovu napravu napravio je stari ‚Phaeax', i njemu u počast stari se kanali zvali »feaki«. Tehničar je ovdje uopće već od prvoga početka igrao golemu ulogu. Prvi tiranin u Agrigentu, Falaris Grozni, bijaše arhitekt i građevni poduzetnik, i kada je trebalo da sagradi hram na gradu, sagradi on oko njega i zid, napravi »bika Falarisova« i, uz ljudske žrtve, reče: ‚Ja sam Falaris, tiran iz Akragasa'. To bijaše oko 550. prije naše ere. Danas je takva karijera stručnjaku vrlo otešćana« — pritom dakako nije ni slutio o onome svomu kolegi napolici stručnjaku, koji je, počev od 1933., drmao Europom.

Hram Himere potače ga na ovakvo pismo: »Ali šta je od moćnoga Himera!... Dolje, tik željeznice leže jadni ostaci toga divnoga hrama, a od njegovih stupova nekoliko ih je u jednoj modernoj pojati za stoku. Čitate sasvim točno, ako čitate: Pojata za stoku —, i krave se češu o te stupove i uopće se ne ponašaju, kako bi to valjalo prema jednom antiknom hramu. Jedino, što se može činiti, u pogledu te činjenice, jest to, da se hram mjeri i sažaljeva, a

TABLA XVIII

Gore: Robert Koldewey, snimljen u Babilonu. Dolje: Rekonstrukcija stare kule babilonske. Koldewey je pronašao ostatke njezina temelja i iskopao »Babilonsku kulu«, koju je Nebukadnezar II. sagradio na razvalinama starije i razorene.

Kamen povelje (klinasto pismo još se može razabrati na lijevoj strani). Po razložitom shvaćanju, na njemu je prikazan babilonski kralj Balidin (oko 700 prije naše ere) pred vrhovnim bogom Mardukom. Na polici iznad tih likova je lijevo i desno prednji dio »Zmaja babilonskog«, imenom »Siruš«.

kravama se zavidi. Jer šta bi nam mnogi njemački istraživalac starina dao za to, da noći u jednom antiknom hramu!«

Ceste u Italiji bijahu tada još nesigurne. Ali Koldewey se razočarao. »Sada jedva ima nade, da će biti ikakvih razbojnika, a još prije deset godina mogaše je biti. Jednoga, na oči vrlo opasnoga, vidjeli smo nedavno na cesti, koja prolazi mimo hramova, raskoračio se i stoji strahovit — oči mu se žare, lice mu brončane boje, a njegov divlji »kalabrez« i sve ostalo, što na sebi imaše, bijaše puno divnih boja, za koje mislim da se inače mogu vidjeti samo u spektrumu natrona, u kojemu je sumporne kiseline. Budući da u blizini upravo bijaše neka krčma, uniđemo u nju, ali on za nama, i kada se bezazleno zabavljasmo s krčmaricom i njezinim dugim zanjihanim naušnicama, kao da su ura, pa je pitamo koliko je sati, — tada taj razbojnik reče doslovce: ‚Još je četvrt do pet'! —Bijaše iz Mletaka, radio je mnogo u Austriji i Bavarskoj i uopće ne bijaše nikakav razbojnik!«

I taj čovjek, Robert Koldewey, 2. listopada 1897. javlja jednom prijatelju »pod pečatom šutnje«, da će on otputovati u Babiloniju, ali ta se stvar otegla. Ipak 2. kolovoza 1898. piše on tom istom prijatelju s jedne konferencije kod Richarda Schöne-a, glavnog ravnatelja Berlinskih muzeja: »Babilon se iskopava!!« i iza toga stavlja dva uskličnika. »Sada pravim nacrt, kakva će biti uputa ekspediciji. Taj pothvat zasad treba da bude jednu godinu. U izvještaju o Babilonu zahtijevao sam 500.000 maraka — pet godina posla — za prvu godinu 140.000 maraka.« A 21. rujna: »Ja upravljam iskapanjima, dobivam svaki mjesec 600 maraka . . . Sav sam izvan sebe od zadovoljstva . . ., jer ako sebi predočim, da mi je netko prije 16 godina kazao da ću iskopati Babilon, smatrao bih ga dakako za luđaka.«

Kako se pokazalo, on bijaše taj pravi čovjek. Kad mu bijaše 38 godina, piše: »U meni netko sjedi, koji uvijek kaže: tako, Koldewey, sada možeš raditi samo to i to — tada mi je sve drugo svejedno!« Tako je radio i onda kada su oko njega zujali metci pustinjskih razbojnika, o kojima je sumnjao da uopće postoje; kada je otkrio Semiramidine vrtove i Etemenanki otkopao — Kulu babilonsku!

»ENGLEZI su u Babilonu i Asiriji većinom kopali u jamama i tunelima, i u mnoge se od njih još može unići — ali većinom vrlo tegobno i neugodno — ja običavam uvijek prvo unutra pucati, kako bi rastjerao životinje: sove, hijene, koje katkada od straha ne znaju hoće li koga požderati ili ne.«

Koldewey-eva su pisma puna takvih opaski. Bilješke na kraju, pa ipak isto tako, kao i one navedene u pređašnjem poglavlju,

spodobne da se njima napravi slika od hiljadu sitnih odvratnosti, koje stoje na putu znanstvenoga iskapanja.

Znanstvena publikacija, knjiga, koja je tu kao plod stručnjačkoga rada od dugo godina, ne sadrži o tomu ništa. Ništa o borbi protiv klime, protiv bolesti i tegoba, protiv nerazumnih urođenika, borniranih mjesnih nasilnika, rđavoga redarstva, klateži i tvrdoglavosti radnika.

Ali pisma, koja pisaše Koldewey, obavješćuju i o tom. Kada upravlja nekim iskapanjem u Asuru, piše: »Dne 25. rujna bijaše dan isplate, i dođosmo sretno do broja od devedeset ljudi. Ali dvadesetiosmorica ih ne htjedoše više raditi, kada im bijaše plaćeno. Plaća da im je premalena i da su im se na rukama napeli žuljevi od teške rabote. — Htjedoše da im plaća bude veća. Pustio sam da odu i rekoh im, da mi je to sasvim drago, jer da se ja, kako vide, tako i tako ne mogu u njih pouzdati; očekivali su dakako nešto drugo. Kada drugoga dana nekolicina ih se povrati i htjede raditi, ja im rekoh, da se ne može tako. Tko hoće otići, da mu ne ću priječiti; ali, tko je jedamput otišao, da ne može više biti zaposlen. Nato oni pod vodstvom svoga šeika Homadi-a stanu moliti. Potonji tvrdi, da ti njegovi ljudi imaju premalo pameti, a ja sam se s njim u tomu složio. Napokon mu obećam, da ću te njegove ljude u ponedjeljak opet primiti. I evo ih danas opet, pošto je svaki na svojoj napuhanoj ovčjoj mješini preplivao Tigris; jer oni stanuju s druge strane rijeke i kao da svoj mijeh za plivanje imaju uvijek sa sobom, kao što kakav stanovnik Hamburga nosi sa sobom svoj kišobran.«

Vrlo često su njegove bilješke o nesigurnosti putova, o razbojničkim Arapima iz plemena Šamar, o kurdskim Jezidima. Hasure, šećer, svjetiljke ne mogu se nabaviti, jer vodiči karavana zbog te nesigurnosti traže i zahtijevaju nevjerojatne cijene. Njegove suradnike moraju pratiti naoružane straže. Pa ipak ne manjka mu humora. »Prekjučer stigoše ljudi Beni Hedžeim-a u naš kraj; zahtijevaju, nekako naprasito, da im se vrate otete ovce. A jučer su naši ljudi za taj napadaj izvršili odmazdu. Oko dvije stotine pušaka, pod vodstvom naših šeiha, Muhamed-a, Abud-a i Mis'el-a odjahaše s kojih 20 jahača u pokrajinu Šeršere. Tamo je došlo do tučnjave i puškaranja, te je Ben Hedžerim jadikovao za jednim mrtvacem i stoga što je izgubio jednu pušku. Na ovoj strani jedan naš radnik je ranjen u donji dio tijela, i dobio nekoliko udaraca po glavi, a jedan od naših stražara, vrlo arapskoga i vrlo pristaloga imena, Deibel, koji je također morao ići, dobio je metak kroz stegno; ali je Deibel svoga protivnika sravnio sa zemljom i zaplijenio mu pušku. Tako su gubitci otprilike jednaki: s naše strane dva ranjenika, a tamo jedan mrtav i jedna puška. Uvečer sjeđaše Deibel — omalen

prijazan gospodin, ne baš čiste košulje — dobro raspoložen u stražarskoj baraki, oko njega njegovi što ga slave kao lava, hvasta se, i na svoju ranu, kud je prošla kugla, lijepi nekakvo tijesto od brašna, soli i maslaca.«

Ali i on sam dospije u vatru. Za sinove ove pustinje ubojito oružje je prije svega puška, ona ih razveseljava, i ne mogu je pustiti iz ruke. Dolazeći opet od nekog iskapanja, ovaj put u Fara-i, jedne sparne noći jahaše kući u Babilon.

»Poprilici dva sata iza Muradieh-a otvori se na nas vatra, puškaranje iz jednog sela nadesno od puta. Čestiti stanovnici ceste smatrahu valjda, da smo Arapi Montefik-a, koji bijahu u jednom pljačkaškom pohodu, a u takvu slučaju nema dugo cjenkanja. Da bismo ih osvjedočili, kako su u zabludi, pojašemo polako u tu samu vatru, sve dok sačma ne poče škropiti po sedlu i dok žviždanje kugla ne postade odsječitim glasom metaka, koji su bili dobro nanišanjeni.

Oba vojnika, što nas štite, neprestance vikahu: ‚Askeri, Askeri, vojnici!', da bi se tako legitimirali, kako su bezazleni. Ali ta se legitimacija neoču u tomu puškaranju, urlanju ljudi i podcikivanju žena, koje time poticahu svoje gore polovice da budu srčaniji.

Ljudi stajahu u tmini u dugačkom redu, koji stotinjak metara pred nama, a od iskričave i okruglaste sjajne vatre puščanih metaka ta inače ne baš tamna noć postade nevidjelicom, većom i mračnijom nego bi naravno bila. Naš kuharski pomoćnih Abdalah, koji bijaše na putu u Hilleh, zakloni se iza tovarnoga konja i, očajavajući, ispruži svoju ruku, što držaše okrajak ogrtača, zaštićujući se njime i kričaše ‚cher Allah!' na veselje ostalih, što ga za vrijeme putovanja neprestance time zaklipsavahu.

Sada se Arapi liše svoga straha i dođoše k sebi, pritrče i prestanu puškarati. Tako oko 200 napola golih crnomanjastih spodoba stanu plesati oko nas, sa svojim puškama kao divljaci i budu izgrđeni kako zaslužiše: »Vi sovuljage — šta ste vi? Jeste li šakali? Zar ne vidite da idu vojnici i beg iz Fara-e i Postadži? Što ste bezobrazni, te naokolo pucate, kao da je sva pustinja vaša!« — »Kako li lako može čovjeku tako nešto pasti u oči!« veli on i pridometne: »Te su pucnjave pravi belaj u ovome kraju!«

25. POGLAVLJE

ETEMENANKI — KULA BABILONSKA

KADA je Niniva od pokrajinskog grada postala prijestolnicom i počela praviti povijest, tada je grad Babilon bio upravo trinaest stoljeća glavni grad i njegova najveća raskoš i snaga, pod zakonodavcem Hamurabijem, već je dvanaest stotina i pedeset godina bila iza njega.

Tada je Niniva razorena, ali ne kao Babilon, što je razoren i ponovo sagrađen, nego onako, da je pjesnik Lukian mogao Merkuru metnuti u usta da veli Haronu: »Ali Niniva, moj dragi skeledžija, upravo je razorena i ni traga od nje, pa se ne može ni kazati gdje nekada bijaše!« Nakon razorenja Ninive general Nabupolasar u Babilonu uspostavlja novu Babilonsku državu, a njegov sin Nebukadnezar II. opet je uzdiže do moći i krasote. Niniva je još trajala sedamdeset i tri godine, a onda je osvojio Perzijanac Kiros.

Kada je Koldewey 26. ožujka 1899. na istočnoj strani »Kasr-a«, gradine Babilona, počeo da kopa, znao je, drugačije nego Botta i Layard, o povijesti koja je bila pod survinom, znao je glavne stvari. Iskopine u Korsabadu, Nimrudu i Kujundžiku, prije svega gorostasna biblioteka Asurbanipalova, koja se najvećim dijelom sastojala od prijepisa babilonskih, mnogo starijih originala, bile su obavijesti o području ušća velikih rijeka, njegovoj povijesti, njegovim narodima i njegovim vladarima. Ali koji je Babilon mogao biti otkopan njegovom motikom? Prastari Hamurabi-ev, jedanaestorice kraljeva iz dinastije Amuru? Ili neki mlađi, ponovo sagrađeni, nakon što ga strahovito razorio i opustošio Sanherib?

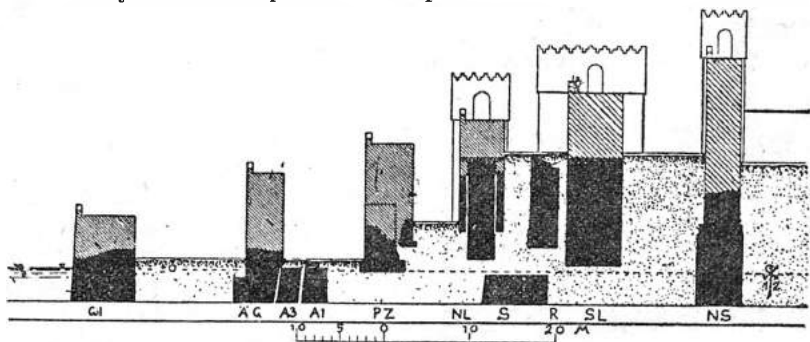
Koldewey je to slutio još u siječnju 1898., kada još ne bijaše sigurno, da će dobiti zadaću da iskapa, kada je različita mjesta survina samo istražio i ravnateljstvu Berlinskog kraljevskog muzeja bio poslao svoje izvješće. »Svakako« piše on iz Bagdada u to vrijeme o Babilonu, »tamo bi se, uglavnom, našla Nebukadnezarova djela.«

Ne čuje li se to, kao da on ne očekuje previše od toga plijena? Njegov ushit, kada je dobio zadatak, dokaz je da je baš oprečno. I svaka sumnja je u kratkom roku opovrgnuta pronašašćem.

»Dne 5. travnja 1889. piše on: »Već četrnaest dana kopam i sve je potpuno uspjelo!«

»Prvo, na što nailazim, ogromni je babilonski zid. Uzduž toga zida nalazim razrušene reljefe, privremeno dakako samo ulomke: lavlja krzna, lavlje zube, repove, pandže, oči, ljudske noge, brade, ljudske oči, noge tankonogih životinja — vjerojatno gazela — i veprove zube.« Na jednom dijelu zida od opeke, debelom osam metara, nalazi kojih hiljadu ulomaka. Kako smatra, da je dužina reljefa trista metara, piše u pismu: »Računam, da će biti poprilici 37.000 ulomaka!«

To bijahu računi pošto se iskapalo četrnaest dana!

Poprečni rez kroz bedeme sjeverno od južnog grada u Babilonu. Na srednjem kositrom okovanom zidu urezan je lik jednoga ratnika po kojem se ima impresija o razmjerima veličine. A 1 A 3 = Zidovi Nabupolasarovi, G 1 = Zid Imgur-Bels, SL = Južni zid od opeke, S = Sargonov zid.

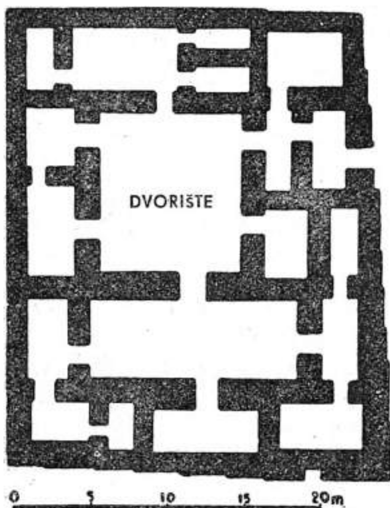
Slika 31

NAJZORNIJE je Babilon prikazao Herodot, taj grčki putnik, i Ktesias, liječnik Artakserkses-a II. Najveće čudo, o kojem oni izvješćuju, bijaše gradski bedem, za koji Herodot navodi mjeru, što je 2000 godina smatrana za obično pretjeravanje, kako to zna pretjeravati kakav putnik po svijetu. Predaja je tvrdila, da su zidovi bili tako široki, da je na njima moglo biti mjesta toliko da se susretnu i prođu jedan mimo drugoga dva četveroprega!

Koldewey je smjesta naišao na taj bedem. Rad mu bijaše otešćan, bijaše mnogo teži nego i na jednom drugom mjestu iskapanja na svijetu. Dok svugdje ruševine nisu bile više nego dva do tri ili šest metara iznad slojeva samoga pronašašća, ovdje su ogromni slojevi zemlje bili debeli po dvanaest metara, a često i po 24 metra. Više od 200 radnika kopalo je i zimi i ljeti preko petnaest godina.

On je slavio svoje prvo slavlje, kada je dokazao, da Herodotova izvješća jedva bijahu pretjerana. (Nije li svaki iskapač, koji je uspio, više ili manje nešto tako učinio? Schliemann je dokazao, kako su Homer i Pausanias egzaktni, Evans pravu jezgru saga o Minotaurusu, Layard kako su doslovce točna stanovita mjesta u bibliji.)

Koldewey je otkopao sedam metara debeli zid od sirovih opeka. Pred tim se, u razmaku od kojih dvanaest metara, dizaše sedam metara i 80 centimetara debeli zid od pečenih opeka, a uza nj tri metra i 30 centimetara debeli opkopni zid — isto tako od pečenih opeka. Pred tim je vjerojatno bio jarak, ispunjen žutom vodom, ako bi izvana prijetila opasnost.

Tlocrt kuće I u Babilonu. Zanimljivo nazupčani oblik pročelja objašnjuje se time, što je tamo nekada upotrebljavano za gradnju drvo koje je presegnjivalo. Taj način gradnje održao se kasnije i kad se gradilo kamenom, premda tada nemaše smisla.

Slika 32

Prostor između zidova bijaše ispunjen zemljom, vjerojatno do vrha vanjskog zida. To bijaše hodnik, na kojemu je bilo mjesta za četveropreg! Na zidu bijahu stražarnice, svakih pedeset metara po jedan stražarski toranj. Na unutarnjem zidu, smatra Koldewey, bijaše 360 tornjeva. Ktesias veli, da ih je na vanjskom bilo 250, a po tomu je onda vjerojatno.

Iskopavši taj zid, Koldewey je iskopao apsolutno najveće utvrde grada, koje su na svijetu ikada viđene. Po tim se bedemima raspoznaje, da je Babilon bio najveći grad na čitavom Istoku, veći nego sama Niniva. Dapače, ako grad shvaćamo srednjevjekovno kao »obzidano područje za stanovanje«, onda je Babilon do danas ostao najveći od svih gradova, koje je ikad ljudska ruka sagradila.

Ovako je pisao Nebukadnezar: »... naredio sam, da se napravi s istoka Babilona golemi zid. Iskopao sam njegove jarke, i njegove nagibe sagradio sam od zemlje i opeka. Jedan golemi zid izgradio sam na njegovoj obali, velik kao brijeg; ugradio sam široke kapije i dvokrilna vrata od cedrovine, a okovana bakrom. Da neprijatelj, koji namjerava nešto zlo, ne bi pritisnuo strane Babilona, opkolio

sam zemlju snažnim poplavama kao valovima mora. Njihov preliv bijaše, kao preliv velikog mora, slane vode. Da ne bi mogle prodrijeti, nasuo sam nasip od zemlje i obzidao ga opekama. Tu utvrdu utvrdio sam vješto i grad Babilon napravio tvrđavom.«

To bijaše tvrđava, što u to vrijeme moraše biti neosvojiva bilo kakvim tadašnjim navalnim oružjem. Pa ipak zar Babilon nije osvojen? Ostaje samo jedno rješenje: neprijatelj je pobijedio iznutra, a ne izvana. Uvijek u času, kada je neprijatelj stajao pred bedemima, unutarnja politika grada bijaše zbrkana i uvijek je bilo stranaka, koje — danas pravo, sutra nepravo — željahu da neprijatelj dođe i oslobodi ih. Tako je pala i ta najogromnija tvrđava na zemlji.

Koldewey je naišao na Nebukadnezarov Babilon. Nebukadnezar, koga je Daniel oslovljavao kao »kralja sviju kraljeva« i kao »zlatnog poglavicu«, počeo je nanovo monumentalnu gradnju grada; obnovljenje hramova Emah na gradini, E-sagila-e, hrama u Ninurti i starijeg hrama Ištar u Merkesu. On je obnovio bedem Arahtu; sagradio je južni grad i u njemu svoju palaču, ukrasio kapiju Ištar šareno emajliranim reljefima životinja.

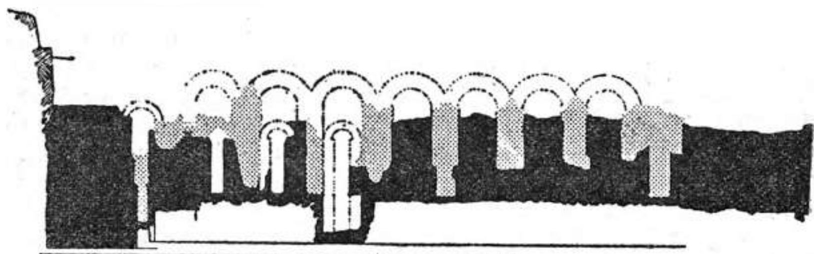
Dok su predšasnici Nebukadnezarovi sve gradnje izgrađivali opekama od ilovače, koje su pečene na suncu i koje je ubrzo izglodao vjetar i razjelo nevrijeme, on je za utvrde najviše upotrebljavao zbiljske opeke. Što je od starijih građevina u toj zemlji između dviju rijeka ostalo tako malo traga, te se nije vidjelo ništa drugo nego ogromni brežuljci survina, to je stoga, što je građevni materijal bio trošan. A što je od Nebukadnezarovih građevina, unatoč tomu što su građene od mnogo tvrđega materijala, isto tako ostalo malo ostataka potomcima, to je stoga što je stoljeća i stoljeća narod s njih pljačkao, uzimao materijal za građenje. Tako su kasnije u papinskom Srednjem vijeku razarali poganske hramove u Rimu — od njih su uzimali materijal, kojim su gradili. Moderni grad Hileh i nekoliko sela u okolici građeni su Nebukadnezarovim opekama (znamo to točno, jer na njima je njegov pečat); pa i jedan moderni nasip, koji zajažuje vodu Eufrata naprama prokopu Hindije, sastoji se velikim dijelom od opeka, po kojima su nekada koračali stari Babilonci. Kada bude zameten i taj nasip, što zajažuje, kasniji iskapači nadoći će na pomisao, da je i tu neki Nebukadnezarov bedem.

Palača, ne, kompleks palača, grad od palača, nevjerojatno prostran, koji Nebukadnezar, neprestance nezadovoljan, uvijek iznovice proširivaše — jer dotad sagrađeno bijaše postalo »nedovoljnim za dostojanstvo kraljevskog veličanstva« — ta je palača svojim obilnim, divno emajliranim, sjajnim i šarenim reljefima od opeka, zaslužila da joj se kaže, da je čudo; čudo od hladne, tuđe, barbarske

divote! (Uostalom Nebukadnezar je tvrdio, da je sve to sagradio za petnaest dana; ta se vijest širila stoljeća i stoljeća i u nju su vjerovali.)

Ali svijetu je zastao dah prije svega kad je Koldewey iskopao tri stanovite građevine. Bijahu to jedan vrt, jedna kula i jedna cesta, i nijednomu od njih nema ništa slično na ovoj zemlji.

JEDNOGA dana nađe Koldewey na sjeveroistočnom uglu južnoga grada neki svod, što se odmah morao registrirati kao nevjerojatan i čudnovat, dotad još neviđen. Prvo, bijahu to jedincati podrumi, jedini, na koje se u Babilonu dotad naišlo. Drugo, takva se arhitektura svodnih lukova dotad nije vidjela u Mezopotamiji. Treće, tamo su našli zdenac, što se sastojaše od tri sasvim neobično uređene jame. Istom nakon dugog promišljanja, pa i tada nesigurno, Koldewey je uvidio, da je to neki studenac s nekakvim — sada, naravno, nepostojećim — uređajem za crpenje vode, kojim se moglo neprestance navodnjavati. A četvrto, na tome svodu upotrebljene su ne samo opeke, nego i tesani kamen, kakav je u čitavom Babilonu nađen još samo na jednom jedinom mjestu — i to u sjevernom zidu Kasr-a.

Poprečni rez kroz svod u Babilonu, na kojemu, po mišljenju Koldewey-a, vjerojatno bijahu »Semiramidini viseći vrtovi«.
Slika 33

Ako se promotre sva ta obilježja te naročite građevine, onda se vidi, da je to za ona vremena tehnički i arhitektonski neobično dobro konstruirana naprava, koja služi u naročite svrhe.

U neki sretni čas Koldewey-u nešto sine u glavi. U čitavoj književnosti o Babilonu, koju su pisali Josephus, Diodor, Ktesias, Strabo, i u svima do tada dešefriranim klinastim pismima, što se tiče ovoga »grešnoga grada«, spominju se samo dva mjesta — izričito zabilježena kao važna — gdje je upotrebljen tesani kamen; to u sjevernom zidu Kars-a (gdje ga je Koldewey upravo našao) i — u »Semiramidinim visećim vrtovima«.

Da li je Koldewey otkrio te gizdave vrtove, o čijoj ljepoti bijahu puna usta staroga svijeta, te su ubrajana u sedam čuda na svijetu i spominju se zajedno s imenom basnoslovne Semiramide!?

Takvo pronašašće, takva hipoteza, nastala od sretnoga nadahnuća, rađa časove grozničave napetosti pred iskopanom zemljom, pobuđuje i uzbuđuje sve sudjelovatelje, beskrajne razgovore, vatrene stručne prepirke na licu mjesta i uvečer pred šatorom i stojnom kućom; uzbuđenje zbog toga što se prisustvuje u času, kada se razjašnjuje ono, što je hiljade i hiljade godina bilo zagonetka.

Koldewey je pregledavao antikna izvješća. Svaku rečenicu, svaki redak, svaku riječ je odmjeravao; štoviše, zašao je i na filološko područje uspoređivanja jezika, koje mu bijaše nepoznato, i držao je da može svoje mnijenje smatrati za točno! To dapače ne mogaše biti ništa drugo nego svod, na kojemu bijahu »viseći vrtovi«, koji su se u ono vrijeme natapali na nečuven način, te su neprestance cvali.

Ali najednom se čudo splasnulo i nestade kojekakvih legenda. Naime, što bijahu ti »viseći vrtovi«, ako je Koldewey-evo mnijenje točno? Sigurno vrlo divni, sigurno vrlo impozantni nasadi na krovu zgrade što se upotrebljavala, sasvim sigurno neko ondašnje tehničko čudo — ali ne čini li nam se da je to nešto sitno, usporedi li se s drugim građevinama Babilonaca, koje Grk nije ubrajao u čudesa svijeta?

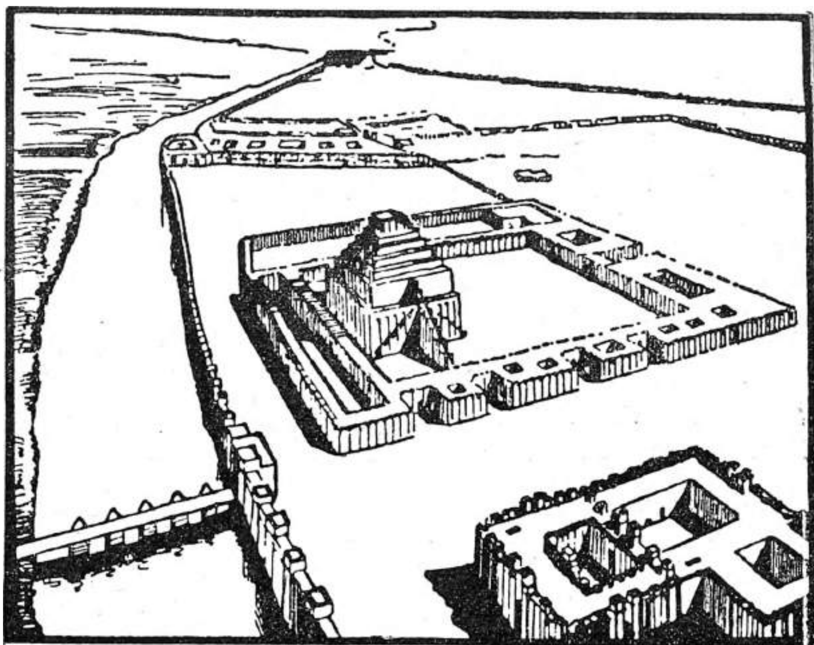
(Sve naše znanje o basnoslovnoj Semiramidi, uostalom, sumnjivo je. Ono većinom potječe od Ktesias-a, koji se ističe bujnom maštom za izmišljotine — tako, po njegovoj tvrdnji, gorostasna skulptura Dariusa u Behistanu predstavlja Semiramidu, oko koje je stotinu tjelesnih stražara! Semiramida, kao dijete ostavljena, kako priča Diodor; hranili su je golubovi; udala se za nekog kraljevskog savjetnika; kralj ju je oteo od njezina supruga; odijevala se tako, »da se nije mogla raspoznati da li je muško ili žensko«, i napokon, pošto je predala vladu svome sinu, odletjela iz palače kao golubica — upravce u nesmrtnost.)

KULA BABILONSKA! (Vidi tablu XVIII.)

Građevina, o kojoj se u prvoj knjizi Mojsija, poglavlje XI., stih 3. i 4. kaže: »I oni razgovarahu: pa dobro, dajte da pravimo opeke i da pečemo! i uzeše opeke kao kamen i asfalt kao vapno, i rekoše: pa dobro, dajte da sagradimo grad i kulu, neka vršak strši do neba, da se tako proslavimo! jer inače ćemo biti razasuti po svim zemljama.«

To, što Koldewey iskopa, ne bijaše ništa više nego ogromni temelj. Ali po natpisima se uvjeri, da je kula postojala. Svakako kula, o kojoj se priča u bibliji (i koja je nesumnjivo zbilja sagra-

đena), mora da je propala već u doba Hamurabi-a. Ali poslije je podignuta na istom mjestu druga, koju su potomci sazidali kao uspomenu na staru. Nabupolasar je ostavio iza sebe ovu besjedu: »U ono vrijeme naloži mi Marduk da kulu Babilonsku, koja u vrijeme još prije mene bijaše ruševna tako da bi se srušila, naloži mi

Babilonska kula »Etemenanki«, njezine naprave za hram i most preko Eufrata. Rekonstrukcija.
Slika 34

da njezin temelj postavim na grudi podzemnog svijeta, a da joj vršak stremi k nebu.« Nebukadnezar, njegov sin, nastavi: »Radio sam na tomu da metnem vršak Etemenanki-a da se natječe s nebom«.

Na ogromnim terasama podignuta je kula. Herodot piše, da osam tornjeva stoje jedan na drugom, jedan uvijek manji od drugoga, dok se na najmanjemu, visoko iznad svega kraja, podiže hram. (U zbilji ih bijaše sedam.)

Izdiže se iz ravnice Sahn, što doslovce znači »tava«. Ali »Naš Sahn«, piše Koldewey, »nije ništa drugo nego današnji oblik staroga svetoga okružja, u kojem se izdiže Zikurat ‚Etemenanki', ‚temeljac kamen neba i zemlje'. Kula babilonska, a oko nje bedem,

o koji se naslanjaju građevine suvisle s kojekakvim obredima!« (Zikurat, zigura i zigurah — samo različiti pravopisi za skupno ime sumersko babilonskih piramida ili kulâ. (Vidi tablu XXI.)

Devedeset metara bijaše širok njezin temelj, a 90 metara je visoka i ta kula. 33 metra bijaše visok prvi kat, 18 drugi, po 6 metara treći, četvrti, peti i šesti, a petnaest metara hram Marduk-a, boga Babilona. Taj hram bijaše pokriven zlatom i urešen modrim opekama. Nadaleko se sjao i pozdravljao putnike.

»A šta su sve te pismene obavijesti, uporede li se s onom zornošću, koju imamo od same ruševine, premda je prilično razorena!« piše Koldewey. »Kolosalni masiv kule, koju su Židovi staroga zavjeta smatrali za zbir ljudske oholosti, usred ponosnih svećeničkih palača, prostranih skladišta, nebrojenih odaja za strance — naokolo bijeli zidovi, brončana vrata, bedemi tvrđave s portalima, što strše visoko i sa šumom od hiljadu tornjeva, — mora da je imponirala veličinom, moću i obiljem, kako se nešto slično tomu malo kada moglo vidjeti u prostranoj babilonskoj državi.«

Svaki veći babilonski grad imaše svoju ziguru; nijedna od tih zigura ne mogaše su usporediti s »Kulom babilonskom«. 85 milijuna opeka upotrebilo se da se ona sagradi, a nad čitavim krajem je nevjerojatno stršila.

I Kula babilonska je djelo robova; i tu su zviždali bičevi nadglednika, kao i kad su građene egipatske piramide, ali ovdje je u osnovi bilo nešto drugo: piramide je gradio po jedan vladar u toku svoga često kratkoga života samo za sebe, za svoju mumiju za svoj Ka; a kulu, nalik na stube, gradile su generacije vladara — što djed započeo, unuk nastavio. Egipatske se piramide razvališe, ili ih razoriše i opljačkaše pljačkaši, ali nijedna se ruka nije pokrenula da ih opet sagradi i napuni novim blagom. Ali babilonske zigure, razvaljuju se i više puta razaraju, pa se opet zidaju i ukrašuju iznovice.

Jer vladari, koji započeše graditi zigure, nisu gradili za sebe, nego za sve. Zigura bijahu svetište naroda, bijaše cilj hodočašća hiljada i hiljada; Marduka su poštivali kao najvišega boga. Kakva li mora da je bila slika, kada su izlazile iz toga hrama životinje, gdje su prvi put žrtvovali Marduku, pred njegovim kipom, koji pokraj prijestolja, klupe i stola, kako navodi Herodot, mora da je bio težak 800 talenata i da je bio od čistoga zlata. (U svećeničkim prostorijama nađe se takoreći »pratalent«, kamena patka — »pravi talent« po utesanom natpisu — teška 29,68 kg. Prema tomu, kip Mardukov s priborom — ako vjerujemo Herodotu — sastojaše se, poprilici, od 23.700 kg čistoga zlata.)

Kakav li vidik bješe, kada se povorka penjaše uza strme kamene stube, koje sa strane, gdje je Babilonska kula, vode do prvoga

kata, visoko 33 metra — dok na srednjim stubama svećenici dospješe do drugog kata, a zatim se popeše potajnim stubama i dospješe do visine tornja, gdje je svetište Marduk-a.

Glazirane opeke sjahu se modrinom. Herodot je vidio to svetište oko 458. prije naše ere, dakle nekih 150 godina pošto je bila sagrađena čitava zigura, i ono je bilo još u dobru stanju. Oprečno »hramu u dubini« ne bijaše ovaj »hram u visini«, urešen nikakvom statuom. U njemu ne bijaše ništa nego »dobro spremljena« sofa za objedovanje (svi otmjeni orijentalci, pa još Grci i Rimljani, objedovahu »ležeći za stolom«), a pred tom sofom pozlaćen stol. To »presveto« ne bijaše pristupno priprostome puku, jer tu je dolazio sami Marduk; a obični smrtnik ne bi mogao podnijeti da ga pogleda. Tamo bi ostala samo jedna žena, izabrana žena; svake noći spremna za uživanje bogu.

»Oni također kažu«, piše Herodot i u isti čas sumnja, »da sam bog pohađa taj hram, da se odmara u njegovu odmaralištu — ali to mi se ne čini vjerojatnim.«

Naokolo, opkoljene bedemom, izdižu se kuće, u kojima stanovahu hodočasnici, kada na velike blagdane dolažahu izdaleka, da se spreme za procesiju. Ali i kuća za svećenike Marduk-ove, koji kao svećenici boga, što je krunio kraljeve, nesumnjivo bijahu moćni. Ali taj dvor, u sredini kojega se izdizaše Etemenanki, babilonski Vatikan, bijaše ipak tamniji i kiklopske krasote.

Tukulti-Ninurta, Sargon, Sanherib i Asurbanipal navališe na Babilon, te razoriše i Mardukovo svetište, Etemenanki, Kulu babilonsku.

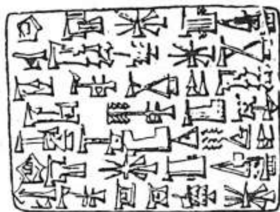
Nabupolasar i Nebukadnezar opet je sagradiše. Kada Perzijanac Kiros osvoji taj grad nakon Nebukadnezarove smrti 539. prije naše ere, on je prvi osvajač koji ne razaraše. Njega, što historijski bijaše mlađi, očara ta kolosalnost. On je bio njom tako zadivljen, da je ne samo odbacio s uma pomisao, da razara, nego dade sagraditi svoj ndgrobni spomenik u obliku zigure u minijaturi, u obliku Babilonske kule, jedne male Etemenanki.

Ali ta kula bijaše razorena još jednom. Perzijanac Kserkses ne ostavi iza sebe ništa nego survine, koje je zatim Aleksandar Veliki vidio na svom pohodu u Indiju.

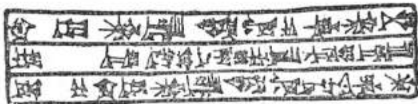
Opet je jedan čovjek stajao očaran pred tim silnim ruševinama. Zapovjedio je, da dva mjeseca radi 10.000 ljudi, kako bi se te survine odstranile. Napokon je radila sva njegova vojska: Strabo govori o 600.000 nadnica!

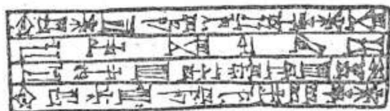
Dvadeset i dva stoljeća poslije na tom mjestu stajaše jedan zapadnjački učenjak. Ne u potrazi za slavom, nego za znanjem. Ne s 10.000 ljudi, nego samo s 250. Ali radio je jedanaest godina i platio 800.000 nadnica. I tada se moglo razabrati kako je izgledala — ta građevina, kojoj nema premca!

»VISEĆE VRTOVE« slavili su u stara vremena kao svjetsko čudo; »Kula babilonska« još i danas nam je znamenje ljudske obijesti — i sada je Koldewey iskopao drugi dio toga velikoga grada, o kojemu se doduše moglo saznati po natpisima, pa ipak nikada nije prodro u opću svijest svijeta.

Nebukadnezarov pečat na opekama. Taj se sadržaj opetuje na milijunima opeka, od kojih su sagrađene kraljeve građevine. Glasi poprilici ovako: »Nebukadnezar, kralj Babilonije, zaštitnik E-sagila i Egida, sin Nabupolasara, kralj Babilonije.«

Slika 35

Bijaše samo neka cesta — ali, kada ju je Koldewey sada otkopao, otkri se, da je to najdivnija cesta na svijetu, ljepša od svih cesta Rimljana, dapače i od samih cesta novoga svijeta, ako se krasota ne mjeri dužinom. Ona nije građena za promet (to samo uzgred) nego kao put za hodočašćše, kojim je čašćen veliki gospod Marduk, kojemu je u Babilonu sve služilo, pa i sami Nebukadnezar.

Taj kralj mora da je za vrijeme svoje vladavine, što trajaše 43 godine, neprestano gradio. Potanko izvješćuje on o toj cesti: »Aibur-šabu, cestu Babilona, nasuo sam za hodošašće velikom gospodinu Marduku debelim slojem pijeska i kamenjem turminabanda i kamenjem šadu napravio sam Aibur-šabu od kapije Ilu do Ištar-sakipat-tebiša prikladno za procesiju njegovu božanstvu; doveo sam i u svezu s onim dijelom, koji je gradio moj otac, i put sam izvrsno napravio.«

Put procesija za Marduka, dakako. Ali i dio gradske utvrde. Jer ta cesta nalikovaše na jedan ogroman klanac. Nalijevo i nadesno ne mogaše se vidjeti u daljinu. S obje strane bijaše obrubljena visokim bedemima, debelim sedam metara. A budući da je ta cesta od vanjske utvrde na takav način vodila do kapije Ištar (kojoj je napis Ištar-sakipat-tebiša), kroz koju se istom ulazilo zapravo u Babilon, neprijatelj je, koji je htio navaliti na tu kapiju,

bio prisiljen po toj cesti navaljivati naprijed. Ali zatim je ta cesta bila put smrti!

Tjeskoba od tog kamenog ždrijela, što mora da je obuzela svakoga napadača (suvremenike u kojih su se pobuđivale koje-kakve predodžbe od bića u bajkama i od zlih duhova), sigurno se morala još pojačati vojskom od kojih stotinu i dvadeset lavova što, na svaka dva metra, ukrašavahu zidove, kao sjajni reljefi u bojama i, nadaleko sežući, kao da koračaju protiv neprijatelja. Divni i ponosni koračahu naokolo; otvorene čeljusti, te im se vidjeli zubi; bijeloga ili žutoga krzna, žute ili crvene grive, na plavoj ili modroj podlozi. Ta cesta bijaše široka 23 metra.

»Veliki gospodin Marduk«, najviši bog. Do nogu mu životinja što mu je sveta, »Siruš«, zmaj babilonski.
Slika 36

Na prevlaci od opeke, po kojoj je poliven asfalt, bijahu u sredini golemi blokovi vapnenca, kvadrati kojima je dužina strane i više od jednog metra; a na rubovima, polovicu manje, breccia-ploče, po kojima su crvene i bijele žilice, a sami sastavi zaliveni asfaltom. A na svakomu kamenu na ukopanoj strani upisano: »Nebukadnezar, kralj Babilonije, sin Nebupolasara, kralja Babilonije, to sam ja. Babilonsku cestu popločio sam za hodošašće velikomu gospodinu Marduku kamenim pločama šadu. Marduče, gospodine, daj nam život vječni!«

Toj cesti pristajala je kapija. Potonja je još i danas svojim 12 metara visokim zidovima nešto, što se od ostataka Babilona najviše doimlje. Zapravo to bijahu dvije ogromne kapijske zgrade, na kojima su dva jako naprijed istaknuta tornja. I kamo god bi došljak pogledao, na nj su i tu zasvijetlile svete životinje. Koldewey smatraše, da je bilo 575 tih životinja — strahovita vreva što svojim šarenilom, sjajući i ovdje na plavoj podlozi, očaravaše došljaka i morade ga ispuniti stravom od predodžbe, kako li velika mora da je sila prijestolnice, što je za tim vratima.

Ovdje vrata nisu bila ukrašena lavom, tom životinjom boginje Ištar, nego bikom, svetom životinjom Raman-a (što se zvao i Adad), boga klime i »Sirušom« zmajem (kombinacijom zmije i orla) — sve nedovoljne oznake za biće iz bajka, koja najvišemu bogu, samomu Marduku, bijahu sveta. Nekakav četveronožac, visokih nogu, na stražnjim šapama mu ptičje pandže, na ljuskavom tijelu i du-

gom vratu glava zmije, krupnih očiju, palucajući rašljastim jezikom, jedan rog na ravnoj lubanji... To bijaše zmaj babilonski!

Opet se s jednog pravog zrna biblije oljuštila lupina legende. Daniel, koji je ovdje u Babilonu u lavljoj jami iskusio čudo Jahve-a, dokazao je nemoć zmaja protiv njegova boga, boga većega, koji će biti bog budućih tisućljeća.

»Može čovjek zamisliti«, veli Koldewey, »da su svećenici E-sagila-e držali neku sličnu životinju, nekog reptila, možda i kakva arvala, kojega u ovom kraju ima, i u polutami prostorije nekoga hrama pokazivali kao živoga Siruša. Svakako, nije se čuditi, ako taj ne mogaše podnijeti kolačić, koji mu je Daniel pripravio od vlasi i od asfalta.«

KAKAV li mora da je bio vidik, kada bi novogodišnja procesija išla Mardukovom cestom. Koldewey pokušava to predočiti.

»Jednom sam vidio, kako srebrni kip Marije, veći nego bi mu mogla biti naravna veličina, pretrpan darovima, prstenjem, draguljima, zlatom i srebrom, nosi na nosiljci 40 ljudi, i kako se pojavio u portalu crkve u Sirakusi nad glavama uzvrpoljenog puka, da bi u svečanom hodu, uz šumnu glazbu i bučnu molitvu mnoštva, bio iznesen u vrtove Latomije. Zamišljam, da je procesija boga Marduka bila slična tomu, kada bi iz E-sagila, možda kroz peribolos, prolazio svojim trijumfalnim hodom po toj babilonskoj cesti za procesije.«

Ali ta je usporedba sigurno slaba. Silnija, golemija, sjajnija, raskošnija i barbarskija mora da je bila ta procesija (njezine obrede poznamo prilično dobro); prijenos podbogova od »odaja sudbine« u hramu E-sagila do obale Eufrata, i to, što su ih tri dana obožavali, i njihov trijumfalni povratak!

U prelazno doba, pod partskom vladavinom Babilon je počeo pustjeti. Građevine propadahu. U sasanidsko doba (226—636 naše ere) još su samo pojedini stanovi, gdje se nekada dizahu palače; ali u arapsko doba bijahu još kolibe — sve do XII. stoljeća naše ere.

Po Babilonu, kojega je otkrio Koldewey, danas pogled kruži po ruševinama, po izvanrednim ulomcima, ostatcima samo nekadašnje divote. Kakono glase riječi proroka Jeremije?

»Stoga neka u njemu stanuju pustinjske živine i divlji psi i mladi nojevi, i nikad se više u njemu ne će nitko nastaniti i nikad unutra obitavati.«

26. POGLAVLJE

HILJADUGODIŠNJI KRALJEVI I OPĆI POTOP

AKO nam crna mačka prijeđe preko puta i, zbog svoga praznovjerja, hoćemo da se vratimo, mislimo li na stare Babilonce? Spominjemo li se toga naroda, ako gledamo na brojčanik svoga sata, što je razdijeljen na 12 dijelova (mi što inače mislimo i računamo samo po decimalnom sustavu), ako »hrpu« (i to šezdeset) jaja kupujemo, ako pogledamo u pozvjezdano nebo te svoju sudbinu dovodimo u svezu s planetima?

Morali bismo misliti na njih, jer jedan dio našega mišljenja i osjećanja potječe iz Babilonije. Točnije kazano: možda iz Babilonije, ali ne od Babilonaca.

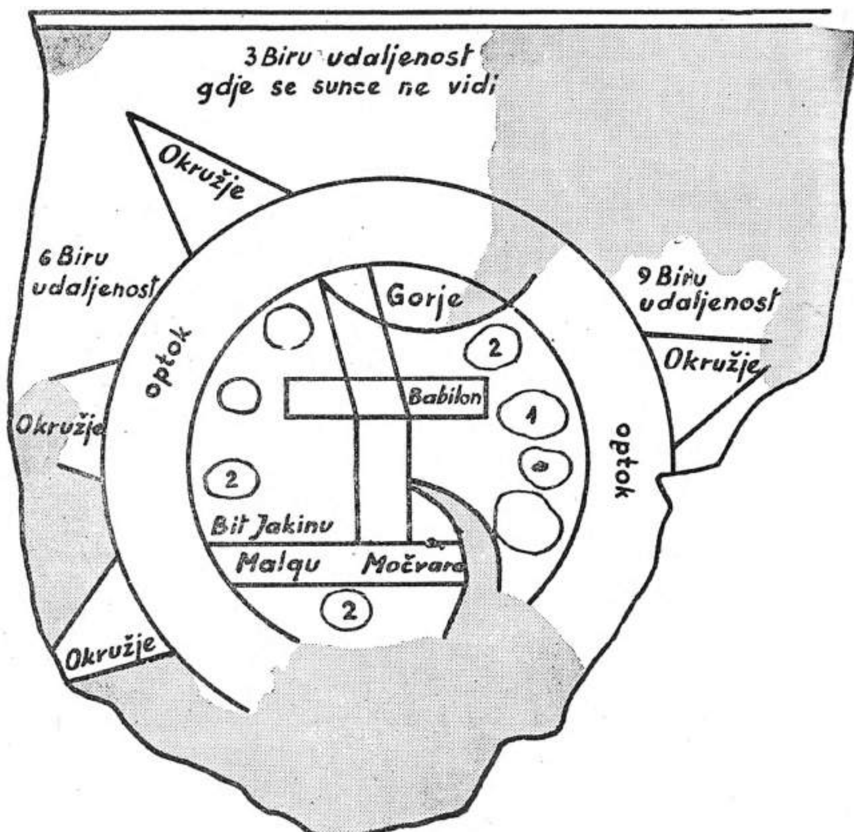
Pogledamo li pobliže u povijest čovječanstva, nadođe čas, kada do nas dopuhne dah vječnoga, jer vidimo dokaz za to da se u pet hiljada godina ljudske povijesti malo što izgubilo; da često, što bijaše dobro, postade zlom, a što bijaše ispravno, krivotvorilo se, i da je djelovalo i dalje, premda nije živjelo jasno u našoj svijesti. To je čas naglog i zastrašujućeg osjećaja, kad se zna, šta to znači biti čovjek: naime biti ubačen u tok nebrojenih pokoljenja, kojih mišljenje i osjećanje nosimo u sebi kao neizgubljivu baštinu — a nismo svijesni koliko je velika ta baština (koju kao jedini sisavac vučemo sa sobom) i ne koristimo se na pravi način tim danim darom.

Iskapače je iznenadilo da, regbi, svakim zamahom motike dobivahu nova razjašnjenja, koliko u našoj svijesti i podsvijesti, u našemu mišljenju i osjećanju, živi od onoga što se mislilo i osjećalo u Babilonu. Zapanjilo je, kada se istraživačima pokazivalo sve više i više znakova, da je i sama babilonska mudrost bila baštinjena mudrost i da je potjecala od naroda, što je još mnogo stariji nego semitski Babilonci, dapače stariji nego sami Egipćani.

Opstojnost toga naroda otkrila se na neobičan, zapravo na najneobičniji način, što se može zamisliti. To je otkriće jedan od najizvanrednijih uspjeha ljudskoga duha. Dogodilo se pri razmišljanjima razjašnjavača klinastoga pisma. Ne bi se moglo bolje kazati: opstojnost toga naroda je »izračunana«.

JEDAN od najvećih trijumfa astronomije bijaše, kada je po prvi put uspjelo, vrlo zamršenim mjerenjima ustvrditi, da se na jednoj stanovitoj putanji, u stanovito vrijeme, mora pokazati zvijezda, kojoj još ne bijaše imena i koju dotad ne bijaše ugledalo nijedno ljudsko oko. Trijumf je nastupio, kada se ta zvijezda, točno kako je prorečeno, pokazala stvarno u pravo vrijeme.

Sličan se slučaj dogodio, kada je neki ruski naučenjak u tvarima prirode, koje nisu više djeljive a koje su otkrivene do njegova vremena,naime u elementima, razabrao i ustanovio jedan tajni red, pa ih tabelarno sredio i po rupicama, koje su nastale na takvom redoslijedu, prorekao da postoje stanoviti, dotad još nepoznati, elementi, sasvim izvjesnih svojstava.

Babilonski zemljovid. 1 = Asirija, 2 = grad. »Biru« = putomjer i naznačuje daljinu od jednoga do drugoga »okružja«. »Optok« = podzemna voda, more i »nebeski ocean« (kiša); ona krugoliko optječe kopno.

Slika 37

Tako je bilo i u oblasti antropologije, kada je Haeckel čisto teoretički konstruirao jedan oblik između čovjekolikog majmuna i čovjeka, oblik koji je nazvao Pithecanthropus, i kada je Eugen Dubois, godine 1892., pronašao otpatke kostiju na otoku Javi, koje su odgovarale toj konstrukciji.

Pošto su uklonili tegobe pri dešifriranju Rawlinsonovi nasljednici, pa su se mogli baviti naročitim pitanjima, kao podrijetlom znakova, jezičnim suvislostima i sličnim, tada su, istražujući mnoge značajne činjenice, dospjeli do teorije, kojoj konac bijaše jedna začudna tvrdnja.

Mnogoznačnost babilonsko-asirskih znakova ne da se razjasniti sama po sebi. Tako zamršen sustav pisma, takva smjesa od pisma slovâ, od slogovnog i slikovnog pisma, nije se mogla stvoriti najednom, kada su Babilonci izišli na vidjelo u povijesti. Takav sistem pokazuje znakove dugačkog razvijanja. Mogaše biti samo proizvod druge ruke. I stotine, prije svega, pojedinih jezičnih istraživanja se sastadoše, popunjavahu se i složiše se u tvrdnji, da semitski Babilonci i Asirci nisu mogli biti izumitelji klinastoga pisma, nego neki drugi narod, koji, sasvim vjerojatno, nije semitski i dolazi s visoravni Istoka, ali o čijoj se opstojnosti dakako još ničim ne može ništa dokazati.

Takva hipoteza bijaše sasvim smiona. Pa ipak u toku godina istraživači su bili uvjereni u tu stvar, te ne oklijevahu da tomu narodu dadnu i ime, tomu narodu o čijoj opstojnosti oni samo tvrđahu, a na to ih ne upućivaše ni jedan jedini natpis. Jedni su ga nazivali Adaker, ali Francuz Jules Oppert govoraše o Sumercima, i to posljednje ime ostade. Ono je uzeto od naziva najranijih vladara iz najjužnijega dijela Mezopotamije, od »kraljeva što kraljevahu u Sumeru i Akadu«.

To je vrlo priprosto prikazano promišljanje, teorija i tvrdnja. I točno onako, kao što se pojavio planet, kako je unaprijed izračunano, kao što su pronađeni elementi i konstituiran Pithecanthropus, baš tako bijahu jednoga dana nađeni prvi tragovi toga tajanstvenoga naroda, koji je Babiloniji i Asiriji dao pismo. Samo pismo? Ne potraje dugo, otkri se, da gotovo sve, što se našlo kao kulturno djelo u Babilonu i Ninivi, ima da potječe od predradnja tajanstvenog naroda Sumeraca.

Spomenuli smo Ernesta de Sarzec-a, francuskoga konzularnog agenta, koji također ne bijaše arheolog po zanimanju, nego čovjek koji, prije nego je zagazio na mezopotamijsko tlo ni slutio nije o zadaćama te znanosti, što se bavi iskapanjem. Ruševine i brežuljci u Mezopotamiji pobudiše u njemu znatiželju kao nekada znatiželju u Paula Emilea Botta-e (otada je bilo prošlo 40 godina).

I, dok je u početku istraživao sasvim diletantski, imaše toliko sreće kao pronalazitelj, da je na podnožju nekoga brežuljka u Tello-u iskopao statuu, dotad još neviđene vrsti. On kopaše dalje, ohrabrio se, pronađe napise, i tako nađe prve vidljive tragove »prorečenoga« naroda Sumeraca!

Statua kneza, ili kralja svećenika, Gudea, tesana od tvrdoga diriota i divno izglađena, bijaše najskupocjeniji komad, što, s ostalim vrijednim komadima, natovaren na brodove, dospije u Louvre u Pariz. Kakvo li uzbuđenje među naučenjacima! I najtrezniji asiriolozi, što ne bijahu omamljeni historijskim brojkama, moradoše po tim pronašašćima i napisima spoznati, da neki od tih novih nađenih kamenih ulomaka mora da potječu iz vremena 4000—3000 prije naše ere; dakle su svjedočanstva o kulturi, što je starija nego i sama egipatska. (Vidi tablu XX.)

Odvijanje jednoga pečatnog cilindra Gudee iz Lagaša, jednoga od silnih knezova u rano babilonsko doba.

Slika 38

De Sarzec kopaše 4 godine od 1877. do 1881. Od 1888. do 1900. kopahu Amerikani Hilprecht, Peters, Hayne i Fisher u Nipur-u i Fara-i. Od 1912. do 1913. kopaše Njemačko društvo za Istok u Erehu, i u studenom 1928. započeše kopati nanovo. A 1913. pod vodstvom Erich-a F. Schmidt-a, kopaše opet u Fara-i ekspedicija American School of Oriental Research.

Na vidjelo se pojaviše velike građevine, piramide nalik na stube, zigure, za koje se utvrdilo, da pripadahu svakomu gradu, kao džamiji munara, chiesa-i campanila, crkvi toranj. Natpisi također, po kojima se mogla razabrati povijest mezopotamijskih svjetova sve dalje i dalje u prošlost, sve do primraka ljudskoga početka. Za te svjetove bijaše otkriće jednoga predsvijeta tako važno, da bi se razumjela Babilonija, kao što je otkriće kretsko-mikenske kulture bilo važno, da se razumije grčka antika.

Ali ta sumerska kultura sezaše dalje natrag, mnogo dalje. Činilo se gotovo, kao da se njezini počeci stvarno dodiruju s genezom, kako je ona prikazana u bibliji, s prvim ljudima, barem nakon općega potopa, koji je bog poslao i koji je samo Noa nadživio...

Zar se i u epu o polubogu Gilgamešu ne priča o takvomu potopu? U onome epu, kojega je dio, što je manjkao, pronašao onaj George Smith iz Britanskoga muzeja, tražeći ga u milijunima krnjataka brežuljka Kujundžika?

Dvadesetih godina našega stoljeća engleski arheolog Leonard Woolley počne kopati u Ur-u, onomu babilonskom Ur-u u Kaldiji, zavičaju Abraham-a, i dokazao ne samo da su veliki potop u epu Gilgameš i opći potop u bibliji sasvim istovetni, već i to, da je taj potop povijesna činjenica!

AKO natopljenu spužvu stisnemo, da od nje bude ono u što se može smanjiti njezina prava veličina, onda je posljedak takvoga stisnuća uvijek suhoća. Drugačije ne može biti, ako sada babilonsko-asirsku povijest sažmemo na nekoliko strana. Pa ipak, unatoč njezinoj suhoći, takav je pregled koristan ne samo onima koji se zadovoljavaju povijestima, nego i onima koji hoće vidjeti »povijest«.

Povijest Mezopotamije ne da se vidjeti kao jedinstvena, kao na primjer povijest Egipta. Pa ipak se nameće usporedba s nastavkom grčko-rimske kulture. Kako nekada tuđi narod stiže izdaleka i u Tiryns-u i Mikeni stvori bastione vlastite kulture, kako zatim Ahejci i Dorci barbarski provališe sa sjevera i sve se to u toku stoljeća stopi u pravo grštvo — tako tuđi narod Sumeraca stiže u deltu Eufrata i Tigrisa, donese gotovu kulturu, pismo i zakone, ali ga u nekoliko stoljeća istrijebiše barbarski narodi. Na tako pognojenom tlu, rastući iz sumerskih država »Sumer-a i Akad-a« nastade i procvat Babilonije.

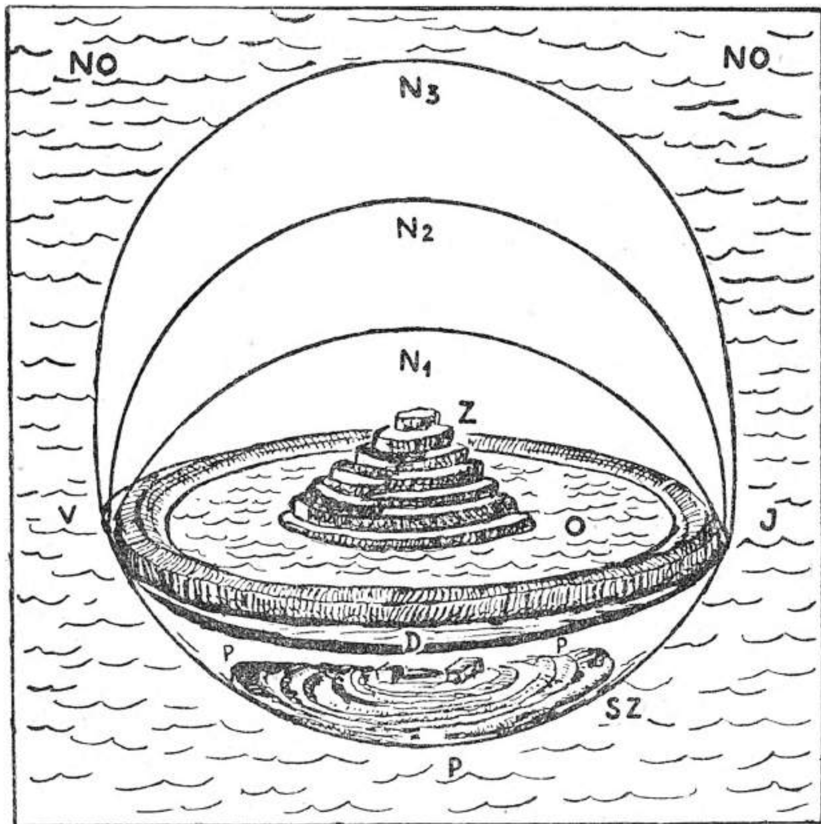
Zar se u bibliji ne priča o pometenosti jezika pri gradnji Kule babilonske? U Babilonu su se zaista govorila dva državna jezika, sumerski i semitski (sumerski je u toku vremena postao čistim svećeničkim i pravničkim jezikom); pa i Amoriti, Aramejci, Elamiti i Kosejci i kasnije u Asiriji Lulubejci, Mitani i Hetiti provališe i donesoše vlastita narječja.

Prvi vladar kojem je pošlo za rukom da pod svojim žezlom sjedini jedan veliki kraj — od Elam-a do Taurus-a — bijaše Sargon I. (2684. do 2630. prije naše ere). O njegovu rođenju zna se samo po mitosu, koji znamo i o Kiros-u i Romulus-u, o Krišni, Mojsiju i Perzeju. Priča se, da ga rodila neka čista djevica i u posudi koju je oblila asfaltom, predala ga rijeci. Akki, vodonoša, osposobi ga za vrtlara, a boginja Ištar postavila ga za kralja. Dugo se vrijeme vjerovalo, da Šaruken (»zakoniti kralj«, Sargon) nije uopće postojao. Danas je bjelodano dokazano njegovo historijsko djelovanje, koje bijaše značajno.

Njegova dinastija djelovaše 200 godina. Zatim propade. (I babilonsko-asirsku povijest dijelimo u dinastije onako kao egipatsku; ali za razvitak u Mezopotamiji ovakva dioba nije tako prikladna da razjašnjava kao za onaj u Egiptu, pa je ovdje stavljamo na stranu i vladamo se po njoj samo u tabeli vremena, što se može naći na kraju knjige.) Brdski narodi, što su provaljivali, prije svega Gu-

tejci, pustošiše zemlju. Gradska kraljevstva otimahu se za prevlast, svećenici-kraljevi u Ur-u i Lagaš-u, imadoše kao Ur-Bau i Gudea, povremeno dalekosežan utjecaj. Unatoč političkoj zbrci, u to se vrijeme razvijahu umjetnost i znanosti, oslanjajući se sasvim na sumersku baštinu, i to toliko snažno, da njihov utjecaj oplođuje svu ostalu ljudsku povijest četiri hiljade godina.

Hamurabi iz Babilona (1955. do 1913. prije naše ere) opet je vojnički i politički sjedinio zemlju, ali sada zemlju i kulturu, što su u ondašnjem svijetu smjele i mogle zahtijevati da vode. Hamu-

Babilonska slika svijeta. Z = zemlja; N 1, N 2, N 3 = nebo; N O = nebeski ocean; O = zemaljski ocean; D = dubina zemaljskog oceana; V = večer (zapad), brdo zalaza sunca; J = jutro (istok), brdo izlaska sunca; S Z = sedam zidova i palača (P) carstva mrtvih.

Slika 39

rabi bijaše mnogo više nego ratnik. Čim se dokopao vlasti, 25 godina je čekao, dok je njegov najsilniji neprijatelj, Rim-Sin iz Larsa-e, bio toliko star, kako bi ga on sigurno porazio. I on je prvi veliki zakonodavac u povijesti. »Da jaki ne oštećuje slaboga, da sirotne i udovice pravo vodi, on je u Babilonu, i to u hramu E-sagila ... svoje dragocjene riječi zapisao na jednu stelu i postavio je pred sliku, na kojoj je prikazan on kao kralj pravednosti.« [Još prije njega bilo je manjih zakonika. Bijaše određenih zakona kraljeva iz Isina i onih iz Šulgija, kralja iz Ur-a u trećoj dinastiji. I kada je 1947. američki arheolog Francis Steele sastavio četiri ulomka klinastoga pisma, nađena u Nipuru, onda je imao u rukama jedan dio zakonika kralja Lipit-Ištara (2102. do 2092. prije naše ere). Taj zakonik je bio stoljeće i pol stariji nego »Code« Hamurabi-ev]. Zasluga kralja Hamurabi-a je to, što je sjedinio mjesna prava i propise u jedan vrhovni zakon; a njegovih poprilici 300 paragrafa djeluju i dalje, dugo poslije nego je babilonska država već propala.

U tom ogromnom zaletu proizvodna snaga sumersko-babilonske kulture bijaše za dugo iscrpena. Politička snaga države bijaše rascjepkana, sruši se i privredna (što se pod Kadašman-Enlil-om I. i Burnaburiaš-om II. prostiraše po svim okolnim područjima sve do Egipta — te imamo korespodenciju koja je, oko 1370. prije naše ere, vođena s trećim i četvrtim Amenofisom). Pa i onda, kada je kosejsko tuđinska vladavina skršena, aramejski Beduini i sa sjevera nahrupjeli Asirci pobrinuše se za to, da se neka nova »država« privremeno ne mogne stvoriti.

I mi vidimo opet izvrsnu paralelu u razvitku grčko-rimske kulture. Baš kao što nekada Atena vidje kako se mrvi njezina moć, njezina religija, njezina umjetnost i njezina znanost, i kako je svu njezinu kulturu obogaćeni Rim pretopio u tehniziranu i bezdušnu civilizaciju — točno tako morade Babilonija i njezin glavni grad Babilon promatrati, kako njihova kultura slavi civilizatorni uskrs u novoj državi Asiriji, koja napokon sagradi svoj grad, što prema Babelu ne bijaše ništa drugo nego kao Rim prema Ateni.

Tukulti-Ninurta I. (oko 1250. prije naše ere) bijaše prvi Asirac, koji je zarobio jednoga babilonskoga kralja. Za vladavine Tiglath-Pileser-a I. (oko 1100. prije naše ere), Asirija je postala velikom državom, koja se ipak pod vladavinom njegovih nasljednika pokazala premalo čvrstom, te su je nomadski Aramejci svladali i na njezinu se tlu naselili. Istom Asurnasirpal (884. do 860. prije naše ere) i Salmanasar IV. (781. do 772. prije naše ere) opet uspostaviše novu državu, prodru do Sredozemnoga mora, osvoje čitavu Siriju te sami fenički gradovi moradoše im plaćati danak. Asurnasirpal-u zahvaljuje prijestolnica Kalah svoju veličajnu vladarsku palaču, a

grad Niniva svoj hram Ištar. Četiri godine vladaše »Semiramida« (Šaamu-Ramat); njezin sin Adad-nirari III. (810. do 782. prije naše ere) pokazao je mnogo vladarskoga takta i pokušao je božanstva Babilona uvesti u Siriju. Ali istom Tiglath-Pileser III. (kojega u bibliji znamo pod nazivom Ful), uzurpator neobično djelotvoran, opet je Asiriji dao pravo, da se osjeća kao svjetska moć i da tako postupa. Za njegove vladavine (745. do 727. prije naše ere) granice se države raširiše od Sredozemnoga mora do Perzijskog zatona; on prodre u Armeniju i Perziju i porazi narode, čija se divljina odupirala svakomu drugomu; osvoji Damask i velike dijelove sjevernoga Izraela stavi pod asirsku upravu.

Između sviju tih vladara bijaše čitava povorka drugih, kojih imena i nadnevke znamo, ali čija djela i njihovo opće značenje ne bijaše dosta veliko, da bi ih trebalo spomenuti u ovako sažetom prikazu.

Tako je prvi, kojega moramo spomenuti, istom Sargon II. (722. do 705. prije naše ere) pobjednik Hetita kod Karkemiša. Možda se pod njegovom vladavinom Asirija politički sjedinila najčvršće. On je otac Sanheriba (705. do 681. prije naše ere), ludoga razoritelja Babilona, djed Asarhadona (681. do 669. prije naše ere) koji je ponovo izgradio Babilon, na sjeveru pobijedio Kimerce i 671. bivše ere osvojio Memfis u Egiptu i opljačkao i plijen odnio u riznice Ninive, i napokon pradjed Asurbanipalov (663. do 626. pr. n. ere), koji je, doduše, izgubio sve što je u Egiptu osvojio, i to izgubio u korist faraona Psametiha I., ali svojom energijom i smislom za spletke natjerao je na samoubojstvo svoga brata Saosduhina, vladara Babilonije, koji se pobunio. Asurbanipal je osnovao najveću biblioteku u staro doba u Ninivi (tek papirusi u Aleksandriji nadmašuju njegovu zbirku) i, unatoč mnogim vojnama, koje je vodio, bio je više miroljubiv nego ratnik.

Od kraljeva, iza toga, bijaše Sin-šar-iškum (625. do 606. pr. n. ere) i nije mogao više zadržati uzde države u svojim rukama, nije mogao odoljeti sve jačemu navaljivanju Medejaca, a uz to se sasvim pouzdavao u svoga vojskovođu, Kaldejca Nabupolasara, izdajicu, i napokon, dok su Medejci navaljivali kroz ulice osvojene Ninive, sa svim svojim ženama i svim blagom sam sebe spalio. — (Prema Diodoru, koji se oslanja na Ktesiasa, on se spalio na lomači, visokoj 400 stopa, skupa sa 150 zlatnih počivaljaka i isto toliko zlatnih stolova, s deset milijuna talenata zlata, stotinu milijuna talenata srebra i s mnoštvom dragocjenih purpurnih stvari.)

Bijaše li to konac babilonsko-asirske povijesti? Odmetnički general Nabupolasar digne se još jednom u Babilonu kao uzurpator; on je utro prtinu starijemu sinu, Nebukadnezaru II. (604. do 563. pr. n. ere) »Cezaru« Mezopotamije!

Raskoš i sjaj i suvremena moć, kakvi se sada razviše u Babilonu, nisu samo od tradicije i od starinske kulture toga grada. Prijelom se dogodio u Asiriji, u Ninivi. O tomu nije mogao obmanuti neki tobožnji priključak na stare obrede, na stare običaje, na stare društvene oblike. »Nova babilonska država« (kako je danas nazivamo) bijaše dekadentna civilizacija na staromu kulturnomu tlu.

Sva djela Nebukadnezara civilizatorne su naravi. Njegove se tehničke zasluge slave potanko: prekopavanje prekopa, nasadi vrtova, stvaranje jednoga umjetnoga jezera, a prije svega njegove nebrojene građevine sakralne i profane vrsti.

Ali na vrhuncu svake civilizacije obično počinje propadanje. Šest godina poslije njegove smrti kraljevska je kuća uništena dvorskim pučom. Posljednji vladar Nabunaid (555. do 539. pr. n. ere), pobožnjaković po starom običaju, izgorio je prilikom zauzeća kraljeve kule, koju su izdajice predali u ruke perzijskome kralju Kirosu.

Za vladavine Nebukadnezara kultura je u toj zemlji između dvije rijeke dahnula svojim posljednjim velikim dahom.

GODINE 1911. gospođa Winfred Fontana, supruga britanskoga konzula, primi u goste tri mlada arheologa. Ona bijaše slikarica i prema tomu zabilježila je u svoj dnevnik: »... sva tri su vrlo lijepi modeli za jednu slikaricu ...«

Ta tri arheologa bijahu David Hogarth, T. E. Lawrence i Leonard Woolley. Jedan od njih je nekoliko godina kasnije postigao svjetsku slavu — ali ne kao arheolog. To bijaše onaj Lawrence, koji je u prvom svjetskom ratu vodio arapski ustanak. Treći se manje proslavio u očima javnosti, ali to više u očima svojih arheoloških kolega.

Winfred Fontana, dugo poslije toga, a pod težinom historijskog značaja, koji je međutim dobio pukovnik Lawrence, kada je iznovice izvješćivala o pohodu tih triju arheologa, rekla je: »ipak je Lawrence uvijek na se svraćao moju pozornost« ...

Jedan Sirijac, tada isto tako gost u kući konzula, izjasnio se tada gospođi Fontana: »Kako li je nesretno oprečan jeune Lawrence prema Monsieru Woolley-u, koji je čovjek svijeta i parfait gentilhomme«.

Taj »parfait gentilhomme« mnogo kasnije, u godinama 1927. i 1928., kad mu je bilo 47 godina, počne iskopavati kod grada Ur-a na Eufratu, onom basnoslovnom zavičaju Abrahama. Ne potraja dugo, on naiđe na neobično obilata svjedočanstva o narodu Sumeraca! On otkrije »kraljevske grobove u Ur-u«, pronađe obilje blaga i — što bijaše mnogo važnije nego pronađeno zlato — proširi naše

znanje o babilonskoj pretpovijesti tolikim nebrojenim pojedinostima, da taj najraniji odsjek ljudske kulture najedamput poprimi šarenilo života.

Među nebrojenim pronašašćima (koja ovdje ne možemo nabrajati) bijahu naročito zanimljiva dva komada: perika, što je služila kao nakit jednoj sumerskoj kraljici i »stijeg od mozaika Ur-a«. Ali najznačajnije za naše znanje o toj najranijoj povijesti čovječanstva bijaše otkriće, koje potvrđuje jednu od najpotresnijih priča u bibliji kao potpuno povijesno istinitu. Ali grozovit bijaše nalaz, po kojemu se prvi put saznalo o običajima i obredima, što se tiče mrtvaca, prije pet hiljada godina. O njima se ne bismo usudili ni pomisliti.

Woolley je iskopao u brežuljku obični rov, kakvim počinje gotovo svako arheološko istraživanje. U dubini kojih 12 metara nađe sloj pepela, razmrvljenih opeka, zemljanih lonaca, survine i pržine. U grobu jedne vladarice nađoše se bogati nakiti, zlatne posude, dva čamca s Eufrata, jedan od bakra jedan od srebra, 60 cm dug. Nađe se tamo i nakit za glavu kraljice. Na jednoj prilično debeloj periki nižu se tri niza od lapislazulija i crvenoga karneola. Na najdonjem vise zlatni prstenovi, na drugom zlatni listovi od bukve, na trećemu tri vrbova lista i zlatni cvjetovi. Iznad toga zaboden češalj s pet zubaca, urešen zlatnim cvijećem, a na njima nametak od lapislazulija. Zlatnim spiralnim žicama bile su nakićene sljepočice, a zlatne naušnice, u obliku polumjeseca, visjele su, prilično teške.

Katharine Woolley pokušala je, po jednoj nađenoj lubanji iz onoga vremena, modelirati glavu kraljice, koja je nekada nosila taj nakit. Po terakotama uputila se ona o ondašnjoj modi frizure, a po zlatnim ukosnicama doznala je o veličini perike. Po tomu modelu, koji sada stoji u University Museum u Philadelphia-i i o kojemu možemo vjerovati da je vrlo približan zbilji, možemo raspoznati dokle je umjetnost izrađivanja plemenitih metala bila razvijena i kakav je bio umjetnički ukus prije pet hiljada godina. Među skupocjenim nakitima iz kraljevskih grobova u Ur-u nalaze se komadi, kakvih se ne bi stidio danas Cartier u Parizu.

Ali nalaz, po kojem se vrlo mnogo može saznati, jest takozvani »stijeg od mozaika«. (Woolley smatra, da je nastao 3500 pr. n. ere.) Taj stijeg sastoji se od dvije pravokutne ploče, kojima je dužina 55 centimetara, a širina 2,5 cm; k tomu su pripadala još dva trokutna komada. Smatra se, da su te ploče bile pričvršćene za jednu motku i nekada nošene u procesijama i ophodima.

Te su ploče bile pokrivene nebrojenim malim figuricama od bisera i školjaka na podlozi od lapislazulija. Ne toliko obilate, pa ni s toliko pojedinosti kao nekada freske u doba bogatoga gospo-

dina Ti, kojima se istraživač Mariette obavijestio o staro-egipatskom životu, ali ipak dosta obilate da se Woolley-u, kao u kakvoj slikovnici, pokazalo što je prošlo već pet hiljada godina. Ako se pomisli, koliko je star taj stijeg, može se smatrati kao ključ, izvanredno vrijedan.

Vidimo neku svečanu gozbu (na kojoj razabiremo kakva je odjeća i pribor), dovođenje životinja za klanje (po čemu znamo kakve su tada bile domaće životinje), pa red zarobljenika i red ratnika (po čemu razaznajemo kakvi su bili oružje i oprema) i napokon ratna kola, po kojima smo upućeni da su Sumerci prvi uveli u svjetsku povijest čete s kolima, i to pri koncu četvrtog tisućljeća, one čete s kolima, koje su sastavile ili razbile ogromna carstva Babilonaca, Asiraca, Perzijanaca i Macedonaca.

A zatim je Woolley pronašao jedno od svojih najstrašnijih pronašašća. U tim kraljevskim grobovima u Ur-u bilo je i drugih leševa, a ne samo leševa vladara i vladarica.

U tim grobovima kao da su vršeni pokolji. U jednome grobu ležahu stražari, kaciga od bakra pokraj lubanje, koplje pokraj ruke. Ubijeni! Na kraju jedne grobnice ležaše devet dvorskih dama, još im na glavi divan nakit, koji su vjerojatno nosile uza se za vrijeme ukopnih svečanosti. Naprama ulazu bijahu dvoja teška kola, a u kolima kosti kočijaša; sprijeda, pokraj skeleta volova što su vukli, ležahu kosti sluga. I oni poklani!

U grobu kraljice Šub-ad (vidi sliku na početku knjige) nađe Woolley dvorske dame kako, zaklane, leže u dva reda. Kao posljednji ležaše tamo jedan čovjek, svirač, harfist; njegove kosti od ruku ležahu još na skupocjenom intarzijama ukrašenom instrumentu.

»Stijeg od mozaika u Uru«, jedan od najzanimljivijih nalaza Leonarda Woolleya. Na crtežu se ne vidi obilje radova. Ali original je pažljivu promatraču »Slikovnica« iz života Sumeraca.

Slika 40

koji je, očevidno, bio obuhvatio objema rukama, dok ga nije udario smrtni udarac. Štaviše, na samom lijesu, u kojemu počivaše kraljica, bijahu kosturi dvojice ljudi onako kako ih je udarac smlavio.

Šta bi značilo to pronašašće?

Ima samo jedno objašnjenje. To se smrtnim ljudima prinosila najveća žrtva, što je među ljudima moguća — ljudski život! Woolley stajaše tu pred svijesnim ljudskim žrtvama, koje su vjerojatno prinijeli fanatizirani svećenici, što htjedoše konstituirati božje kraljevstvo. Po položaju leševa, po svim okolnostima, moglo se zaključiti, da ti dvorjanici i vojnici i sluge nipošto nisu svoje vladare slijedili drage volje u smrt, kako to činjahu indijske udovice, kada bi za mrtvim suprugom drage volje pošle na lomaču. Ovdje žrtvovanje bijaše klanje! Krvavo pogubljivanje u čast mrtvih kraljeva!

Šta je znanost zaključila po tomu nalazu? »Nema nikakvih zapisa«, veli Woolley, »po kojima bi se moglo što znati o ljudskim žrtvama takve vrsti, pa ni arheologija nije inače otkrila traga takvom običaju, pa ni ostatcima poslije toga. Ako se te žrtve... mogu objasniti tako kao da su bile obožavanje prvih kraljeva, onda je kazati da u povijesno doba ne zahtijevahu takav obred ni veći bogovi: dokaz dakle kako su izvanredno stari grobovi u Ur-u!«

TOJ velikoj starosti sumerske kulture Woolley se približio još korak.

Kada je sustavno počeo prodirati u dublje dubine, dopre pod grobovima, dvanaest metara pod površinom, na sloj od ilovače. Taj sloj bijaše sasvim čist, nezanečišćen ni otpacima ni kakvim rbinama, i debeo ništa manje nego dva i pol metra.

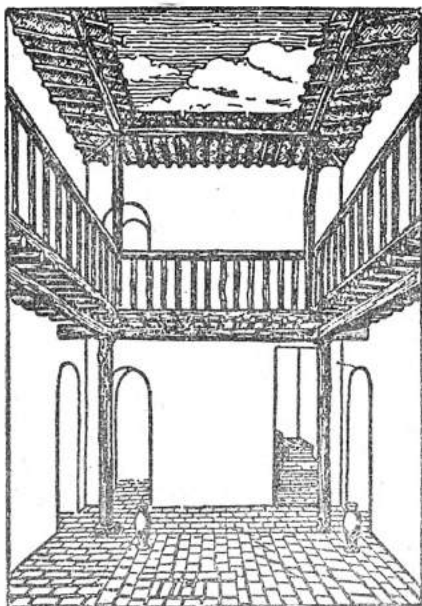
O opstojnosti takvog očevidno prirodnog sloja od naplave ima samo jedno objašnjenje, koje sigurnije može objasniti geolog nego arheolog. Nekada je po zemlji Sumera morala biti neka ogromna poplava. Potop — koji je mogao da naplavi sloj ilovače debeo dva i pol metra — mora da je došao iz mora i iz svih nebeskih ustava. Mora, da velimo, kako se to kaže u bibliji u VII. poglavlju prve knjige Mojsijeve, mora da je jednoga dana nabujalo preko dolina i brežuljaka, »i tada su provalili zdenci velike dubine i popeše se na prozore neba i stiže kiša i padaše na zemlju četrdeset dana i četrdeset noći — i voda bijaše na zemlji stotinu i pedeset dana!«

Woolley bijaše pred nevjerojatnim zaključkom.

Kada se sjetio kako se biblijska pripovijest slaže s mnogo starijim epom o Gilgamešu, kada je uzeo sumerske listine kraljeva da se njima pomogne (»tada nahrupi poplava i nakon poplave opet kraljevstvo siđe s neba«), kada on, osim toga, pregleda i sve ostalo, šta su sve iskopine u Mezopotamiji potvrdile o ispravnosti starih

legenda iz svetoga pisma, onda se zapravo više ne mogaše sumnjati, da taj veliki potop, koji je on ovdje bjelodano dokazao, bijaše opći potop.

Naravno, taj povijesni potop, koji je dao povoda mitskomu općem potopu, nije istrijebio sav ljudski rod sve do jedne obitelji, i to Ut-napišti-Noine. To mora da je bio jedan od potopa — nesumnjivo jedan neobično težak — kakvi se u području preplavljivanja delte Eufrata i Tigrisa neprestance događaju. Zapisi, koje imamo o tim najstarijim sumerskim kraljevima, prije i poslije potopa, dopuštaju zaključiti, da su sumerski naseljenici bili oni, koji su prije sviju ostalih nadživjeli taj potop — naprosto stoga jer su oni — drugačije nego domorodci još barbarski semiti — već živjeli u gradovima opkoljenima nasipom, a sagrađenima na umjetnom tlu. I nije isključeno, da je Ut-napišti, sumerski Noa, zaista povijesna figura, naprosto jedan naseljenik, koji je, prebivajući na akadijskom području, prije nego drugi opazio, kako se diže poplava i u pravi čas spremio sve da se spasi. I božansku uputu, koju je Ut-napišti dobio, »budite plodni i množite se i napučite zemlju«, sumerski naseljenici, koji su je nadživjeli, doslovce su izvršili tako što su snagom i marljivošću, kojima se arheolozi još danas čude i dive, ponovo učinili plodnom zemlju, koju je uništio potop.

Rekonstrukcija privatne kuće u Ur-u.
Slika 41

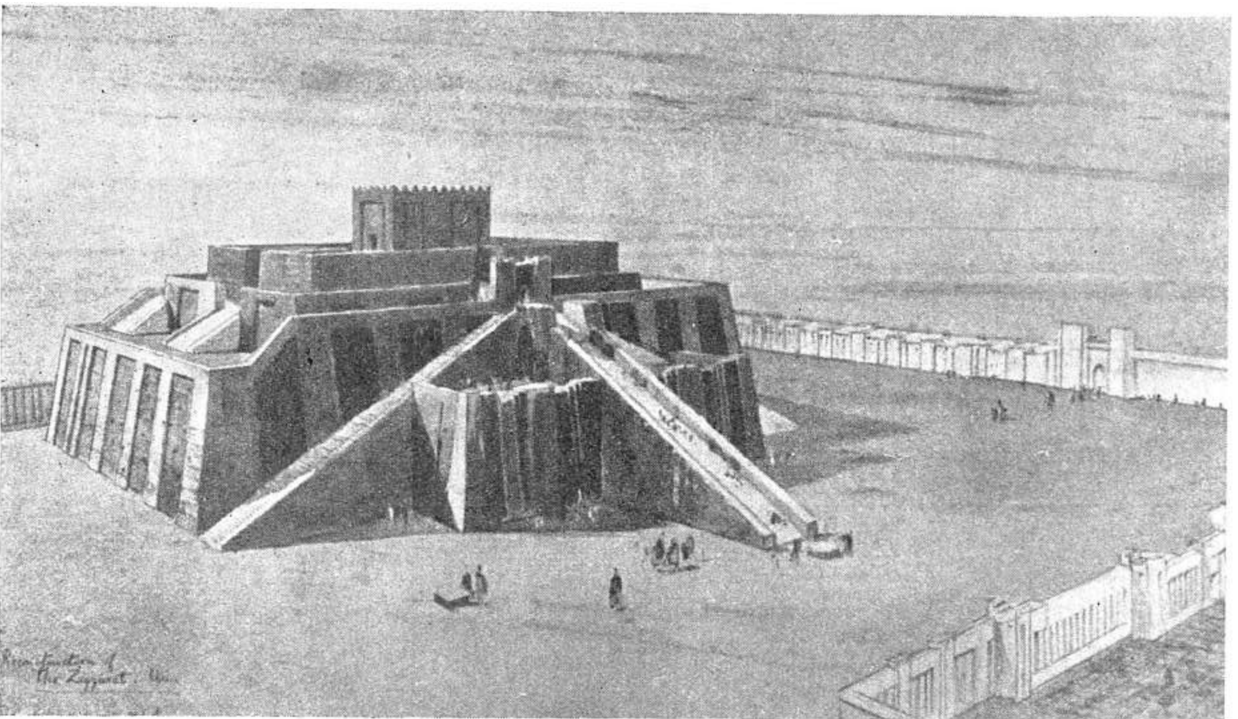
Woolley smatra, da njegovi nalazi u kraljevskim grobovima u Ur-u potječu iz IV. tisućljeća pr. n. ere. Dok oni ne bijahu pronađeni, naše znanje o tomu vremenu bijaše samo ono, što znadosmo iz legendi i mitova. Woolley je to doba učinio povijesnim. Uspjelo mu, da za jednoga kralja u to vrijeme i jednoga od najstarijih kraljeva u čovječanstvu, dokumentarno dokaže, da je u povijesti opstojao!

TABLA XX

Lijevo: Statueta jedne sumerske vladarice, vjerojatno iz trećeg tisućljeća bivše ere. Desno: Statua Gudea-e. Pronašao je Ernest de Sarzec, i s pomoću nje se došlo u trag Sumerana.

TABLA XXI

Rekonstrukcija »Zigure« (tornja-hrama) u Uru, u Kaldeji. Tu je Englez Leonard Woolley počeo svoja iskapanja i pronašao najobilatije dokaze o vjerojatno najstarijem kulturnom narodu na svijetu, o »crnoglavim« Sumercima.

NA TEMELJU znanstvenih dokaza po znacima tvrdilo se nekada, da su postojali Sumerci. Danas o opstojnosti njihovoj nema sumnje; previše svjedočanstava o njihovoj umjetnosti i o njihovu obrtu ima danas u našim muzejima. Ali o p o d r i j e t l u naroda, koji je napravio te stvari, ne znamo ama baš ništa. Opet se možemo oslanjati samo na indicije.

Nesumnjivo je samo ovo: Sumerci, nesemitski, tamnokosi narod, »crnoglavci«, kako se nazivaju u napisima, dođoše posljednji u veliku deltu Eufrata i Tigrisa. Prije njih u toj zemlji bijahu naseljena (vjerojatno) dva semitska plemena. Ali Sumerci donesoše sa sobom nadmašnu, u svojim bitnim dijelovima izgrađenu, kulturu i nametnuli su je napola barbarskim semitima.

Gdje su stvorili tu kulturu? — Tim se pitanjem načinje jedan od velikih, još uvijek lebdećih problema istraživanja iskapanjem.

Jezik im je sličan staromu turskom (turanskomu). Po svojoj konstituciji oni su indoevropskog podrijetla. To je sve — ali već sada počinju čiste hipoteze. Ljudi, koji svoje bogove uvijek vide na gorskim vrhuncima i obožavaju i u tuđim ravnicama, štaviše, prave umjetne bregove, zigure, ni u kakvom slučaju ne mogu potjecati s kakvih velikih ravnica. Dolaze li dakle možda s kakve iranske visoravni, ili možda još iz daljega, iz azijskih gorskih krajeva? Taj se zaključak oslanja na činjenicu, što je najranija sumerska arhitektura, kakva je iskopana u Mezopotamiji, očevidno osnovana na drvnoj konstrukciji, koja mogaše nastati samo u šumovitim visinskim krajevima.

Ali to se ništa ne može smatrati za sigurno. Jer takvoj teoriji protivurječi dio stare sumerske legende, u kojoj se priča o nekom narodu, koji je ovamo, u zemlju između dvije rijeke prodro s mora. I za to ima indicija.

Napokon jednoga dana Englez Arthur Keith uglavi: »Crte lica starih Sumeraca mogu se vidjeti još na Istoku, u stanovnika Afganistana i Beludžistana, sve do doline Indusa — daleko po prilici 2400 km.«

I jedva je to izgovoreno, kadli, iskapajući u dolini Indusa, gdje otkriše vrlo razvijenu staru kulturu, nađoše naročito upadne pravokutne pečate, koji po obliku, stilu svoga graviranja i svojim napisima, navlas sliče onima, što su nađeni u Sumeru!

Ali još uvijek se pita, odakle li dođe taj tajanstveni narod. I ne budimo stoga nestrpljivi. Moramo pomisliti u kakvu li sivu prošlost seže ono, što smo dosad našli, a što svjedoči nešto o »crnoglavcima«. I pogledamo li na takozvane »listine kraljeva«, onda se otvaraju još dalje i još šire prošlosti!

SVE datiranje u ranoj Babiloniji bivalo je po nekom izvanrednom događaju, što bi se zbio u prošastoj godini. Nu već u vrijeme I. dinastije u Isinu (poprilici 2100. pr. n. ere) dogodilo se prvo kronološko fiksiranje prošlosti. Od toga su nam ostale kopije »kraljevskih listina«, šematične, ali nama vrlo vrijedne tabele; a iz mnogo novijega vremena (iz III. ili IV. stoljeća pr. n. ere) iskićeni prikaz babilonskoga svećenika Berososa, koji pisaše grčkim jezikom.

Po tim listinama, povijest Sumeraca seže sve do vremena, kada su stvoreni prvi ljudi. Biblija zna od Adama, toga prvog čovjeka, do općega potopa deset »praotaca«. U Sumeraca oni se zovu »prakraljevi«, isto tako deset na broj. Već se izraelitski praoci hvastahu nevjerojatno dugim životom. Adam, koji je svoga prvoga sina imao kada mu je bilo 130 godina, mora da je živio još osam stotina godina. A starost Metuzalema još uvijek se spominje u našim modernim jezicima. Ali dužina života starih Sumeraca upravo je fantastična. Po jednoj vijesti (koja nabraja samo osam vladara) ti su prakraljevi svega skupa vladali 241.200 godina, a po jednoj drugoj, koja nabraja svih deset, dapače 456.000 godina!

Tada nahrupi opći potop. Bude novo stvaranje ljudskog roda od plemena Ut-napišti-a. I kraljeve, što se sada spominju, kasniji babilonski učenjaci, koji oko godine 2100 (pr. n. ere) pišu svoje kronike, broje kao apsolutno povijesne ličnosti. Budući da se u redovima tih vladara nalazi više njih, koji u legendi, nastaloj u isto vrijeme, žive kao bogovi i polubogovi, i budući da se o prvoj dinastiji nakon potopa još tvrdi da njezina 23 kralja zajedno vladahu 24.510 godina, 3 mjeseca i $3^1/_2$ dana, nije čudno, što zapadnjački istraživači nisu ispočetka vjerovali tim listinama kraljeva.

Nije čudo naročito stoga, jer se do našega stoljeća arheolozima nije posrećilo da nađu i jedan dokument, ili zgodopis, kojim bi se jamčilo, da ima i jedno kraljevsko ime prije osme dinastije poslije općeg potopa. Ali, kada je Woolley vlastitim očima vidio kako neprestance izlaze na vidjelo stariji slojevi najstarije kulture, on je počeo sve više vjerovati starim listinama. S takvim vjerovanjem on se nalažaše u istoj situaciji kao Schliemann nekada pred svojim Homerom i Pausanias-om. I točno, kao tomu velikomu diletantu, i njemu je, velikom stručnjaku, jedan sretni pronalazak potvrdio da može povjerovati!

U brežuljku El-Obeid kod Ur-a u Kaldeji pronađe Leonard Woolley hram boginje majke Nin-kursag, što sa stubama, terasom, prednjom dvoranom, drvenim stubovima, obloženima bakrom, obilnim mozaicima, skulpturama lavova i jelena, bijaše najstarija građevina na svijetu, koja takvu veličinu sjedinjavaše s takvom

umjetničkom izradbom. U tomu hramu, osim kojekakvih vrijednih i nevrijednih predmeta, nađe on i jedno zlatno zrnce.

Napisom na tomu zrncu obavijesti se Leonard Woolley o graditelju toga hrama. Na njemu se jasno moglo pročitati ime A-ani-pada!

I Woolley nađe jednu ploču od vapnenca, s koje saznade još više nego od toga zlatnoga zrnca. Na toj ploči od vapnenca bijaše dobro razvijenim klinastim pismom potvrđeno, da je zgradu posvetio »A-ani-pada, kralj Ur-a, sin Mes-ani-pada, kralja Ur-a«.

I Mes-ani-pada pojavi se u listinama kraljevskim kao utemeljitelj treće dinastije poslije potopa, takozvane I. dinastije iz Ur-a! Kao jedan od kraljeva, o čijoj se povijesnoj opstojnosti sumnjalo!

PITANJEM o crnoj mački, o »šezdeset komada«, o brojčaniku razdijeljenom na 12 dijelova, počesmo ovo poglavlje o iskapanju naroda Sumeraca, i njime ćemo ga završiti.

Od Sumeraca do nas vodi jedna linija, samo prizmatično prekidana kulturama, što življahu u međudobljima i umirahu. Stvaračka snaga sumerske kulture bijaše izvanredna; njezin utjecaj prodiraše u sve oblasti. Što se god razvilo u Babilonu i Ninivi, izraslo je na sumerskom tlu. Zato ćemo dati samo nekoliko primjera, koliko je sveukupna babilonska kultura dužna sumerskoj i u koji se red daju njezina postignuća svrstati naprama postignućima kasnijih kultura.

Veliki zakonik, što je nađen u Susi i sadržava Hamurabi-ev kodeks, po svomu sadržaju nije ništa drugo nego kompilacija starosumerskih temelja pravnih načela. U našem smislu sasvim začudno, jer »modernost« te zbirke bijaše izradba jedne jasne misli o krivnji i oštro naglašavanje čisto pravničkih motrišta (pri ograničenju vjerske zapovijedi). Krvna osveta, primjerice, koja življaše u svima kasnijim kulturama, pa i u samim nekim dijelovima Evrope haraše sve do ovoga stoljeća, Hamurabievim zakonima gotovo je ukinuta; država — a to je »najmodernije« u zakonu stele u Susa-i — nastupaše kao osvetnik za nepravdu, namjesto individuuma. Pravda bijaše stroga i neumoljiva, a mnoštvo surovih tjelesnih kazna obilježja su orijentalnoga despotizma. Ali zakoni Hamurabijevi djelovahu i u Zakoniku Justinian-ovu i u Code-u Napoleonovu.

Babilonsko liječenje, koje je u svezi s magijom — svezi, zbog koje se u rimskome jeziku običavala upotrebljavati riječ Babilonac ili Kaldejac u značenju čarobnjak — potječe iz Sumera. U Babiloniji su bile škole za liječnike i podupirala ih je država. U mnogim slučajevima umjetnost liječnika temelji se na religioznim propisima. U drugim slučajevima on je bio odgovoran državi, dapače

u mnogim slučajevima sudu, što ga, primjerice, po § 218. hamurabijskoga zakona, za pogreške u toj umjetnosti kažnjavao ovako: »Ako je koji liječnik nekoga pokušao operirati brončanim nožem i time prouzročio smrt dotičnoga, kojega liječi, ili ako je nečiju mrenu otvorio brončanim nožem i time ozlijedio oko, mora mu se odrezati ruka!« — Bogove i religiju Sumeraca, štovaoca zviježđa, nalazimo pod drugim imenima i često samo malo preinačene u Babiloniji i Asiriji sve do najnovijega vremena, u Ateni i još u Rimu. (Za direktno djelovanje sumerske povijesti i legende na bibliju, već smo saznali.)

Znanost o nebu i o kretanjima zviježđa dosegla je stupanj egzaktne znanosti. Ona bijaše temelj za jednu planetarnu sliku svijeta, za kalendar i za shvaćanje o vremenu. Tornjevi hramova, zigura, bijahu opservatoriji. Babilonski svećenici izračunaše kretanje planeta Merkur točnije nego Hiparhos i Ptolomej. Dapače im je uspjelo da putanju mjeseca tek 0,4 sekunde odrede netočnije nego naši današnji astronomi, opremljeni izvrsnim tehničkim pomoćnim sredstvima!

Babilonska matematika osnivaše se na sumerskom seksagezimalnom sustavu, koji su Semiti križali s decimalnim sustavom. Tegoba, da se računa, što je nastala od toga križanja, uklonjena je tablicama za računanje, antiknom pomicaljkom za računanje. Tim sustavom za računanje Babilonci su dospjeli do brojeva nevjerojatne veličine. Grcima, koji nam i u matematičko-astronomskom pogledu toliko vrijede, već se brojka 10.000 spajala s pojmom »neizbrojivo velikog mnoštva«. Pojam milijun nastao je istom u XIX. stoljeću na Zapadu. U jednom tekstu klinastog pisma, nađenom u brežuljku Kujundžik, navodi se matematički niz, kojega se konačni rezultat, po našemu sistemu brojenja, može izraziti 195 955 200 000 000; dakle brojem, koji se u vrijeme Descartesa i Leibniza nije uopće rabio u oblasti ikakva promatranja!

Ali, na nesreću, sva ta znanost bijaše skopčana s astrologijom i proricanjem. Najgore među svim dobrom, što nam je ostalo kao predaja od Sumera i Babilona, jest praznovjerje, po kojem najsitnije stvari i najmanje djelatnosti smatrane tajanstvenima i, skupa s religioznom obmanom, naročito se manifestiraše u čarolijama vještica, i to jezovito. I to je kasnije preko Rima i maurske Arabije došlo na Zapad. *Malleus maleficarum*, ta među svim glupim knjigama najinteligentnije napisana knjiga na Zapadu, samo je jedan vrlo zakašnjeli potomak onog na osam ploča zabilježenoga teksta klinastoga pisma, što se nazivao »Spaljenje«.

Leonard Woolley, od kojega imamo većinu svoga znanja o tajanstvenom narodu »crnoglavaca«, navodi s područja arhitekture primjer, kako neprestance djeluje snaga jednog sumerskog stva-

ranja: »Arhitektonski luk je u Evropi poznat istom kad i osvajanja Aleksandra Velikoga. Tada ga grčki arhitekti pohlepno počnu smatrati kao novi oblik građenja i uvode ga... u Zapadni svijet... Ulogu Grka preuzeše poslije Rimljani. Sada je luk bio općenito rasprostranjena babilonska konstrukcija u građenju: Nebukadnezar ga upotrebio, kada je ponovo sagradio Babilon godine 600. pr. n. ere; u Ur-u još i danas postoji jedan luk u hramu Kuri-Galzu, jednoga babilonskoga kralja oko 1400. pr. n. ere; u privatnim kućama sumerskih građana u Ur-u, oko godine 2000 pr. n. ere; luk nad vratima građen je od opeka, koje su se postavljale kao pravi luk; nadsvođeni prekop za odvođenje vode u Nipuru mora da je bio još oko godine 3000 pr. n. ere; a pravi lukovi, koje nalazimo u Ur-u, gdje su njima natkriveni kraljevski grobovi, pokazuju, da je taj arhitektonski princip postojao još 400 ili 500 godina prije toga. Odatle se već može slijediti jasna linija, što vodi od početka sumerske kulture u naš moderni svijet.«

I napokon će Woolley ukratko: »Ako se napori ljudi rasuđuju isključivo po njihovim uspjesima, onda se Sumercima ... mora dati zbilja počasno mjesto, ako ne izvanredno; ako se o njima rasuđuje po njihovu djelovanju na razvitak povijesti, onda oni zaslužuju još mnogo viši stupanj. Njihova kultura, koja rasvjetljavaše jedan još u duboko barbarstvo potonuli svijet, toliko je značajna, da se može reći da je ona bila jedna od prvih pokretnih snaga u svijetu.

Mi smo postali veliki u vrijeme, u kojemu se smatra da je izvor sviju umjetnosti Grčka, i vjerovalo se, da je i sama Grčka, kao Palas, izišla iz glave Olimpijca Zeusa. Vidjeli smo, kako razvitak te kulture vuče svoju životnu snagu od Lidijaca, Hetita, iz Fenicije, Krete, Babilona i Egipta. Korijeni su još dublji: iza sviju tih naroda stoje Sumeri.«

Ako u društvu arheologa razmatramo tragove našega života natrag u zemlju između dvije rijeke, u Mezopotamiju, u zemlju općega potopa i prakraljeva, onda ćutimo dah tisućljeća. Vidimo li djelovanje toliko toga, što već prije pet hiljada godina bijaše djelotvorno i u zlu i u dobru, onda možemo kazati, da ta tisućljeća bijahu kao jedan dan.

DOVLE smo slijedili arheologa u jednom geografskom prostoru, koji se samo malo rasprostire preko ivičnih krajeva Sredozemnoga mora. Sada ćemo preskočiti velikim skokom preko jedne geografske daljine, ali samo malim skokom preko vremenske udaljenosti. S ljudima, koji iskopavahu, uranjamo u svijet, koji je nestao tek prije nekoliko stoljeća, ali nama je tuđ, barbarski, i po koječemu strašniji i još neshvatljiviji nego svi svjetovi koje smo dosad upoznali. Idemo u džunglu Mexika i Yucatana.

IV. KNJIGA O STUBAMA

Ruševine toga grada bijahu pred nama kao kakva usred mora razbijena barka; jarboli joj izgubljeni, ime nestalo, momčad potonula, i nitko ne zna kazati odakle je stigla, čija je bila, koliko bijaše na putovanju, i što je povod njezinu potonuću; tko bijaše njezina nestala momčad, dade se odgonetati samo po někoj tobožnjoj sličnosti u tomu, kako je vozilo sagrađeno, i možda se nikada to ne će doznati sigurno.

John L. Stephens, gledajući svoje prvo otkriće

27. POGLAVLJE

BLAGO MONTEZUME II.

ŠPANJOLSKI zapovjednik ustane u osvit da postroji svoju četu. Uskucala srca, ona se sabiraše pod svoju zastavu, kada trublje zatrubiše uzbudljivom trubljavinom te odjekivaše preko voda i šuma, dok to odjekivanje ne zamuknu u dalekim bregovima. Svete vatre na oltarima nebrojenih Teocalli-a, piramidolikih hramova, koji se jedva nazirahu kroz sivkastu jutarnju maglu, pokazivahu gdje leži glavni grad, dok se hramovi, tornjevi i palače potpuno ne ukazaše, divno osvijetljeni svjetlošću, koju sunce, što izlažaše, penjući se iznad istočnoga gorskoga lanca, rasijavaše po lijepoj dolini. Bijaše to dne 8. studenoga 1519.; izvanredan dan u povijesti, jer tada Evropljani po prvi put stupiše u glavni grad zapadnoga svijeta.«

Tako jedan povjesnik prošloga stoljeća (W. H. Prescott, o kojemu ćemo zamalo izvijestiti potanje) opisuje svjetsko povijesni čas, kada je španjolski pustolov Hernando Cortez (Cortés — kako se on potpisivaše na svojim pismima) s četom svojih 400 Španjolaca prvi put ugleda Mexiko, glavni grad države Azteka.

Kada Cortezova četa — a s njome još kojih 600 ljudi urođeničkih pomoćnih naroda, Tlascalanaca prije svega, zakletih neprijatelja Azteka — stupahu po nasipu, koji bijaše spona između kopna i grada na otoku, prođu mimo neki velik most. Nijednomu Španjolcu ne bijaše jasno, da su sada u rukama nekoga kneza, o čijoj moći govore, kao o značajnoj, ne samo skupine ratnika, što oko njih vrvljahu, ne samo gorostasne građevine pred njima, nego i priče sviju urođenika.

Koraci Španjolaca odjekivahu dalje, ne oklijevajući.

Kada stigoše na veliku srednju cestu grada, prema njima se zatalasa skupina blistavo nakićenih ljudi. Iza triju državnih službenika, koji imađahu u ruci zlatne štapove, na ramenima plemića njihaše se zlatna nosiljka. Njihovo nebo iznad prijestolja bijaše od šarena perja, izvezeno draguljima i obrubljeno srebrom. Ti plemići, što držahu to nebo nad prijestoljem, bijahu bosonogi, iđahu odmjerenim korakom i spuštenih vjeđa. U doličnoj daljini ta skupina zastane, a iz nosiljke iziđe visok vitak čovjek, kojemu je kakvih

četrdeset godina. Boja mu lica blijeđa nego u običnoga naroda, crna mu kosa glatko počešljana i ne baš dugačka, brada rijetka. Na njemu ogrtač izvezen biserima i draguljima, a okrajak mu obvezan oko vrata. Na nogama mu zlatne sandale, svezane na gležnjima remenom što je zlatom urešen. Oslanjajući se o ruke svojih dvaju plemića, on se približavaše, a sluge pred njim prostiru pamučne prostirke, da mu se noge ne bi zaprljale. Tako je Montezuma II., car države Azteka, stao pred Cortezom.

Cortez siđe s konja, također se oslanjaše na dva svoja plemića, i priđe k vladaru.

Pedeset godina poslije toga Bertal Diaz, jedan od pratilaca toga osvajača, opisuje taj susret: »Taj igrokaz ne ću nikada zaboraviti; nakon toliko godina, još uvijek ga vidim pred sobom kao da sam ga jučer doživio.«

Kada spomenuta dva čovjeka pogledaše jedan drugome u oči, kad jedan drugom iskazaše prijateljstvo, što i s jedne i s druge strane bijaše prijateljstvo riječi a ne osjećaja, tada se sučeliše dva svijeta, dva doba.

Po prvi put u velikoj povijesti otkrića, o kojima se priča u ovoj knjizi, dogodi se te neki čovjek, iz kršćanskoga Zapada, ne moraše neku tuđu bogatu kulturu rekonstruirati po njezinim razvalinama, nego je vidje živu, kakva jest. Cortez pred Montezuma-om — to je kao da se Brugsch Bej u dolini Der-el-Bahri najedamput sučelio s Ramsesom Velikim, ili kao da bi Koldewey u »visećim vrtovima Babilona« susreo Nebukadnezara na šetnji i da su, kao Cortez s Montezuma-om, slobodno razgovorali.

Ali Cortez bijaše osvajač, a ne istraživač. On se zanosio ljepotom samo ako bijaše skupocjena, a veličinom samo da bi njome mjerio sebe. Njemu je bilo da nešto ušićari za sebe i za španjolsko veličanstvo, pa, dakako, i da uspostavi kršćanski križ; ali nipošto mu ne bijaše do znanosti. (Ako se njegov nagon za poznavanjem zemljopisa može smatrati uopće nagonom za znanošću.) Jedva godinu dana, pošto se on sastao s Montezuma-om prvi put, Montezuma bijaše mrtav. Jedva godinu dana poslije raskošni Mexiko bi razoren. Samo Mexiko, samo grad? — Ne samo oni!

Ovdje je navesti riječi jednoga povjesnika kulture u naše doba, Spenglera: »Ta je kultura jedini primjer da je umrla nasilnom smrću. Ona nije osirotjela; ona nije ugnjetena ili zaustavljena, nego u svoj divoti svog razvitka ubijena, razorena, kao suncokret kojemu neki prolaznik otkine glavu!«

DA BI SE shvatio taj događaj, moramo se osvrnuti malo na godine, koje kao »doba konkvistadora« sačinjavaju kršćansko-zapadnjačku povijest, što obojeno crvenilom vatre i krvi, bijaše zastrto mantijama i ograničeno mačem.

God. 1492. genovski kapetan Cristóbal Colón, kasnije zvani Kristof Kolumbo, na putu u Indiju otkrije otoke Guanahani, Cuba i Haiti, što leže pred srednjom Amerikom, a na putovanjima poslije Dominica-u, Guadeloupe, Puerto Rico, Jamaica-u, napokon južno-američku i srednjo-američku obalu. Dok u isto vrijeme Vasco da Gama nađe zbiljski, to jest najbliži put po moru u Indiju, Hojeda i Vespucci i Fernão de Magalhães istraživahu južniju obalu novoga svijeta. Nakon putovanja John-a Cabot-a i pošto je Magalhães oplovio svijet, američki kontinent, koliko je god prostran, bijaše poznat od Labradora do Ognjene zemlje. I kada Núnes de Balboa, s oduševljenjem, kakvu se ne može oteti nijedan veliki otkrivač, bijaše dospio na Veliki ili Tihi Ocean (da ga »za sva vremena« zaposjedne), kada Pizarro i Almagro sa zapadne obale bijahu prodrli u državu Inka, u današnji Peru, tada je u roku jednog jedinog naraštaja napravljen prodor za najveću evropsku pustolovinu. Nakon otkrića bude istraživanje, a nakon istraživanja morade doći osvajanje. Jer u Novomu svijetu bijaše nepredočivo bogatstvo. Ono u njemu bijaše u dvostrukom smislu: kao novi izvor trgovine i kao riznica što se može opljačkati.

Nije više nego pravedno, iznad sviju moralno-političkih macchiavelizama ustanoviti, da ta potonja nada bijaše najjači poticaj onim nečuvenim smionim i opasnim pothvatima kojima se na brodovima, kakvi po svojoj veličini plove danas samo po rijekama, neprestance izvrgavaše nekolicina ljudi. Ali bilo bi nepravedno vidjeti jedini poticaj u tim nadama u sjajno zlato Dorados-a. Ne samo da se smisao za stjecanjem združio s nagonom za pustolovinama, ne samo pohlepa za imutkom da se združila s tjeranjem do kraja kao za inat. Istraživači i osvajači ne plovljahu samo za sebe, za Izabelu i Ferdinanda, pa za Karla V., oni plovljahu i za Papu, za Aleksandra VI., Borgia-u, koji je 1493. jednim potezom pera, pravim kao po koncu, podijelio svijet između Portugalske i Španjolske. Oni plovljahu za apoštolsko veličanstvo, pod zastavom djevice kao misionari protiv poganstva; ni jedna njihova lađa nije bila bez svećenika, koji usađivaše križ.

S pomoću tih povoraka istraživača i konkvistadora u Ameriku prvi je put u povijesti čovječanstva slika svijeta postala globalna. Duh, religija, politika i pustolovina jednako zadadoše svoju zadaću. Znanost o nebu, o zemljopisu, i —posljedak od to dvoje — znanost o navigaciji, dadoše sredstva ekspanzivnoj politici jednoga zaista evropskog carstva, »u kojemu sunce ne zalazi«. Fanatična vjera skupila je pustolove pod svoju zastavu, dok srca hidalgo-a bijahu umorna od snova i nagoniše na djela.

Te riječi dostaju kao uvod u naše pripovijedanje. Više nego jednom zabilježili smo nastranosti, koje bijahu presudne za povi-

jest naše znanosti o propalim kulturama. I zadovoljno ćemo spomenuti, da Hernando Cortez, koji nas među svima konkvistadorima mora zanimati najviše kao otkrivač Azteka, zapravo morade postati advokat. Zbog toga istoga razloga pišemo, da se njegov prvi bijeg od toga zanimanja. koje je mrzio, naime pokušaj da učestvuje u ekspediciji Nicolas-a de Ovando-a, Kolumbova nasljenika, izjalovio zbog toga, što su stijene nekoga visokoga zida, po kojima je neki mladi čovjek htio unići u sobu jedne drage gospoje, popustile i Hernando-a zakopale u ruševine. Rane, što ih je zadobio u toj donjuanskoj pustolovini, prvoj svojoj pustolovini o kojoj znamo, prikovaše ga za krevet, a Ovando-va flota bijaše već isplovila. I ne ćemo mimoići pitanje, šta bi se sve u povijesti novoga svijeta zbilo drugačije, da je spomenuti zid bio viši.

Svakako, i ljudi kao Cortez zamjenljivi su, ako ih vrijeme zove.

U RATNIČKOM pohodu, kojemu nema jednaka, Cortez navali na Mexiko. 16 godina prije — kad mu je bilo 19 godina, iskrcao se baš u Hispaniola (Espagnola) — on je pisaru namjesnika, koji mu htjede doznačiti zemlju, oholo odgovorio: »Ja sam došao da pribavim zlato, a ne da kao seljak orem zemlju!« Ipak za to je bilo vremena. Kad mu je bilo 24 godine, sudjelovaše pod vodstvom Velasqueza u osvajanju Cuba-e. Istaknuo se, a zatim priđe stranci protivnika novoga namjesnika i bude zatočen u tamnicu. Pobjegne, bude uhvaćen, opet pobjegne; napokon mu uspije da se pomiri s namjesnikom. Ode na neko imanje, prvi uvede na Cubu evropsku rogatu marvu, iskorištavaše rudokope zlata i nagomila priličnu svotu od dvije hiljade do tri hiljade kastelanosa. Biskup de Las Casas, jedan od nekolicine prijatelja Indijancima u Novome svijetu, primijeti uz to: »Bog, koji sam zna koliko je indijanskih života trebalo da nestane, da se dođe do te svote, zahtijevat će za to obračun!«

Gomilanje toga imutka bijaše presudno za dalji životni put Corteza. Jer sada, kada financijalno mogaše učestvovati u svakoj vrsti oružanja, on postane vrhovnim zapovjednikom ratne flote, koju je zajedno s nasljednikom Velasquezom oboružao, kako bi napokon zakormilario na obalu basnoslovne zemlje, o kojoj neprestance kolahu priče urođenika, pune obećavanja. U posljednji čas nastanu nove razmirice s namjesnikom. Kada Cortez s flotom, u koju bijaše uložio sav svoj imutak i imutak svojih prijatelja, stigne u Trinidad (na Cubi), Velasquez ga pokuša uhvatiti i zatvoriti. Ali tada je već Cortez ljudina, kojemu su se njegovi vojnici zakleli. Pri izvršavanju te naredbe došlo je do pobune svih vojnika. Tako Cortez sa svojih 11 brodova (najveći imaše 100 tona) pođe u svoju najznačajniju pustolovinu.

U taj čas sva njegova ratna snaga, s kojom je pošao da osvoji zemlju, o kojoj nemaše ni predodžbe, sastojaše se od 110 mornara, 553 vojnika (od toga 32 strijelca lukom i 13 puškaša), 10 teških topova, 4 lake diljke i 16 konja.

Pod njegovom zastavom od crnoga baršuna, vezenom zlatom, a na njoj crven križ i latinski natpis »Prijatelji, pođimo za križem, i pod tim znakom, ako vjerujemo, pobijedit ćemo«, on je održao svojim borbenim snagama govor, koji postoji i danas, i na kraju kojega reče: »Malo vas je brojem, ali jaki ste srčanošću, i, ako se ona ne koleba, onda ne sumnjajte, da će svemogući, koji Španjolca u njegovoj borbi s nevjernicima nikada nije ostavio, ne sumnjajte da nije uz vas, makar bili opkoljeni mnoštvom neprijatelja, jer vaša je stvar pravedna stvar, i vi ćete se boriti pod zastavom križa. Zato naprijed vedra čela i pouzdano; djelo, koje poče tako sretno, završite slavno.«

Dne 16. kolovoza 1519. s jednoga mjesta na obali, blizu kasnijega Vera Cruz, on stupi da osvoji Mexiko. Vjerovao je, da mora poraziti plemena; ali sada uvidje, da mora osvajati jednu državu. Pretpostavljao je, da se mora omjeriti s barbarskim divljacima; sada je poučen, da je u borbi s jednim visoko civiliziranim narodom. Na svomu putu očekivao je sela i naselja; kad li najedamput pred njim stanu rasti iz ravnice golemi gradovi s hramovima i palačama. Što, nakon takvih susreta i takvoga vidika, ne bijaše smeten u odluci, da tu zemlju pokori i podvrgne pod svoju vlast, dokazuje, da on spada u onu vrst ljudi, koje potomci proklinju samo onda, ako im se snovi izjalove.

Potankosti o tomu bijesnom osvajanju, koje ga za tri mjeseca dovede do glavnoga grada Montezuma-ova, ne mogu se navoditi u ovoj knjizi. On svladava zapreke kraja, klime i stranih bolesti. On bije bojeve protiv 30—50.000 Indijanaca i pobjeđuje. Glas o tomu, da je nepobjediv, leti pred njim od grada do grada. U tom, kako vojuje, on spaja najeksaktniju umjetnost vojskovođe s brutalnim pokoljima. On je politički proračunan, da ne može biti pametnije, kada neprestance nova poslanstva Montezuma-ova uvijek otpušta, obdarivši ih, i dotle pojedine vazalne narode cara Azteka izigrava, jedne s pomoću drugih, i narod, kao što su Tlascalanci, što mu je još danas neprijatelj, sutra zna napraviti svojim prijateljem. Stremeći cilju, maršira dalje, ne da se zadržati polovičnim i besciljnim otporima Montezuma-ovim; taj gospodar više od stotinu hiljada ratnika napokon ga moli da ne uniđe u glavni grad njegove države.

Ta pobjeda, kojoj nema jednake, jedva se dade razjasniti. Cortezova jačina bijaše u spoju upravo mitične slave s načinom kako organizirano, disciplinirano, vodi rat. Kao što reče jedan povjesnik — tu su još jednom stajali Grci protiv Perzijanaca. Ali »Grci«

su u ovom slučaju svoju disciplinu još ojačali vatrenim oružjem, od čega su se Indijanci uvijek zaprepaštavali: konje, silne pra-životinje, kako to smatrahu narodi Azteka, konj i čovjek srasli jedan s drugim, pa ni onda ne izgubiše svoj praznovjerni strah, kada su jednu od tih životinja zarobili, a jedan od njihovih kraljevskih vođa zapovjedio, da je rasijeku na komade i pošalju ih u sve gradove države.

Nezaustavljivo dođe do dana, kada se osvajaše glavni grad, do 8. studenoga 1519., do osvojenja koje još bijaše samo zaposjednuće. Ali pronašašće, koje Cortez pronađe u mexičkoj Metropoli, pronašašće blaga, koje je njemu, još kad mu bijaše 19 godina, lebdjelo pred očima, i činjenica, što je prerano zaboden križ na hramovima aztečkih bogova, doveli su do niza zapletaja, koji bi — manjkalo je koliko je vlas — bili doveli do toga, da bi Cortez i njegovi Španjolci izgubili sve plodove svojih osvajanja!

DNE 10. studenog 1519., treći dan po ulasku u glavni grad, Cortez moli cara Azteka, da dopusti da u jednoj od palača, koje su određene za njega i njegove ljude, smije urediti kapelu. To bijaše smjesta dopušteno, dapače Montezuma pošalje aztečke obrtnike, da im pomognu. (Moctezuma, Moctheuzoma i Motecuhzoma samo su različita čitanja istoga vladara toga imena.)

Ali Španjolci se međutim ogledahu i sami. Opaziše u starim zidinama neku površinu upravo premazanu mortom i, iskusni u vojevanju, naslutiše, da su iza toga neka vrata. Premda su privremeno još gosti u kraljevskoj palači, ne ustručavahu se da taj zid provale. Kada se zaista pokaza, da su to vrata, odmah ih otvore i — dozovu Corteza.

Kada Cortez pogleda u provaljeni prostor, morade sklopiti oči. Pred njim se prostiraše dvorana puna najbogatijih i najljepših predmeta, nakita i dragocjenoga pribora, dragocjenosti svih vrsta, i srebra i zlata, ne samo kao divno izrađenih izrađevina, nego i u spremljenim zlatnim šipkama! Kroničar, Bertal Diaz, koji gledaše preko Cortezovih ramena, piše: »Bijah mlad i učini mi se kao da se u onom prostoru nalažahu sva bogatstva ovoga svijeta!«

Oni stajahu pred riznicom Montezuma-ovom; bolje rečeno pred riznicom njegova oca, koja je povećana onim, što je stekao sin!

Cortez se pokaza izvanredno pametnim. Zapovjedi, da se vrata opet zazidaju. Nije se podavao iluzijama u kakvu je položaju. Znao je, da je na rubu kratera vulkana, što bi svaki čas mogao provaliti. Spomenemo li se kakve prilike imaše u tomu golemomu gradu mala četa Španjolaca (u tomu gradu koji imaše poprilici 65 hiljada kuća), još i danas nam stane dah od drskosti tih ljudi.

Kakvu su priliku uistinu imali? Kako se ta pustolovina mogla i dalje zbivati? Imadoše li i najmanje nade, da će moći konačno

odnijeti to blago ispred očiju cara i njegovih nebrojenih ratnika? Mogahu li biti tako zaslijepljeni, pa vjerovati da će ikada zagospodariti tim carstvom, da bi ga i privredno mogli iskorištavati u sva vremena, kako im je to posrećilo izvrsno na divljim otocima Novoga svijeta?

Oni u stvari bijahu zaslijepljeni. Ali ta zaslijepljenost, kojom je Cortez upravljao, nije premašivala mogućnosti realne politike, makar nam se danas takva politika čini dosta irealnom. Bijaše jedno jedino sredstvo, da se usred toga glavnoga grada stvori pozicija moći, sredstvo, koje mogahu izmisliti samo pustolovi, a upotrebiti ga samo konkvistadori. Cortez je opazio, da Montezuma-ova ličnost ima gotovo neko sakralno značenje, pa je uvidio da time, što bi se dočepao cara, ne bi nikako bio isključen svaki neprijateljski otpor njegovih podanika. Nakon stanovitog vremena pozove on Montezuma-u da preseli u njegovu palaču i da tako carski stan sjedini s njegovim. I on navede razloge, smiješane sa suzdržljivom molbom i prikrivenom prijetnjom (jer na vratima stajahu njegovi najbolji vitezovi potpuno oboružani), te Montezuma u času najveće slabosti popusti.

Uvečer toga dana bila je misa u kapeli, što je nanovo uređena, a služili su je pateri Olmedo i Diaz. Za vrijeme te pobožnosti u lijevom prisobku bijaše blago, i svaki je Španjolac osjećao, da je sudionik toga. Desno od toga sjeđaše vlasnik toga blaga, car usred svoga carstva, pa ipak ništa drugo nego talac u rukama nekolicine ljudi, a njegovi ga plemići tješe što je zapao u takav položaj. O toj prilici veli Bertal Diaz, da svi Španjolci u svojoj pobožnosti bijahu ozbiljni i da se ugledaš u njih, »djelomice zbog same stvari, a djelomice zbog toga da utječu na pogane, oko kojih je tmina«!

VELIKA promjena u uspjesima Cortezovim još ne bijaše došla. Još bijaše kao da svaka namjera uspijeva. Uto, hitro jedan za drugim, nastupe tri događaja, koji sliku naglo preinače.

Prve nesloge izbiše u redovima Španjolaca. Pošto je zarobio Montezuma-u, Cortez ne vidi nikakva razloga da ne dira u blago. (Nesretni car nastojaše da sačuva svoje dostojanstvo, te sada sve svoje blago pokloni velikomu stranomu vladaru Corteza, španjolskomu veličanstvu — i ujedno mu se zakune kao vazal; a to se baš ne može naročito cijeniti, ako se pomisli u kakvu je položaju.) Cortez naredi, da se to blago prenese u jednu veliku dvoranu, da ga procijeni. Ukupna vrijednost (Španjolci moradoše vage i utege napraviti sami, jer ih Azteki, koji inače bijahu umjetnici u računanju, ne poznavahu), — ukupna vrijednost bijaše poprilici 162.000 zlatnih pesosa, a to bi, po računu u prošlom stoljeću, iznosilo svotu od 6,3 milijuna dolara. U XVI. stoljeću to bijaše tolika svota no-

vaca, te bismo mogli kazati da je nijedan europski vladar nije u to vrijeme vidio u svojoj riznici. Zar bijaše čudo, što se vojnici pomamiše, kada svaki izračuna veličinu svoga dijela napose?

Ali se ispostavi, da je Cortez o toj diobi mislio drugačije. I nemaše li pravo? Zar nije plovio po nalogu španjolskoga veličanstva, koje po pravu očekivaše dio? A tko je naoružao lađe, tko i sada bijaše u dugovima, ako ne on, Cortez, koji jednoga dana mora te dugove platiti? I Cortez uredi: petina blaga pripada kralju Španjolske, druga petina njemu, treća djelomice Velasquezu (koji kao namjesnik — čije zapovjedi Cortez ne slušaše i kojemu je on sa svim lađama naprosto pobjegao — morade biti umekšan), a četvrta se daje kao nagrada plemićima, topnicima, puškašima i strijelcima, i posadi koja je ostala na obali Vera Cruz. Ostade petina, koja se morala razdijeliti. Svakoga vojnika zapade sto zlatnih pesosa. Sitnica za ono, što su oni polučili, napojnica po osjećaju sviju onih, koji su vidjeli sve blago!

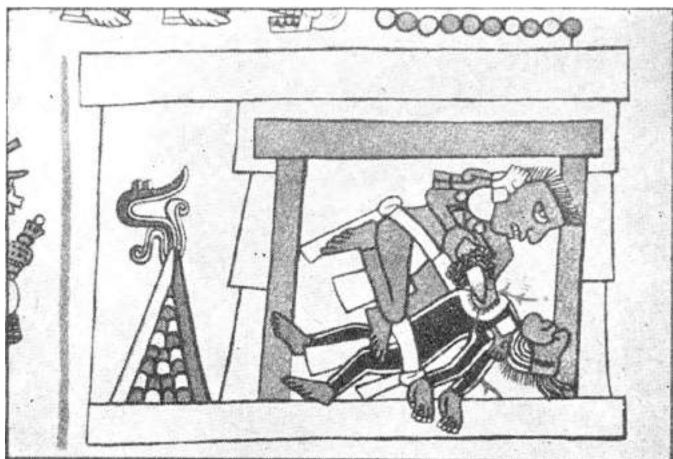
Cortezova četa bijaše tik pred tim da se pobuni. Dođe do krvavih dvoboja. U to se uplete Cortez; ne strogošću, nego rječitošću. »Slatkim riječima, od kojih za svaki slučaj on imaše dobru zalihu«, reče jedan njegov ratnik. I vojnici popuste. Cortez im naslika na zidove njihove mašte mnogo veće nagrade nego što to oni mogahu i sanjati.

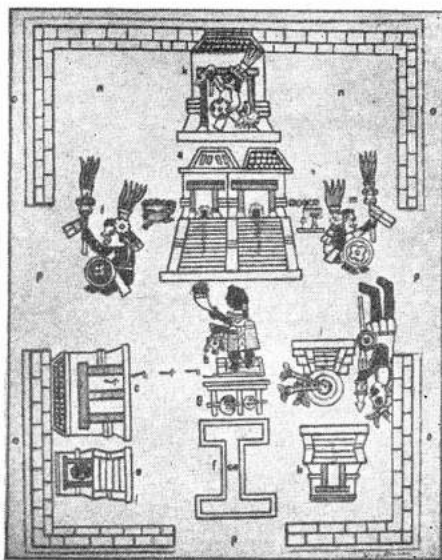
Ali koje se sada blago zaista razdijelilo? Samo ona petina, od koje bijahu svima jednaki dijelovi. Četiri petine za kralja, za namjesnika, i za samoga Corteza ostanu u palači pod dobrom stražom!

Ali, što se dogodi poslije nekoliko mjeseci, bijaše mnogo ozbiljnije. Cortez dočuje od jednoga svoga kapetana, koji je uredovao na obali, da je pod zapovjedništvom nekoga Narváeza jedna flota, po nalogu bijesnoga namjesnika, pristala kod Vera Cruza, a koja nema drugoga posla, nego njega, Corteza, da svrgne i da ga, zbog otvorene pobune i prekršaja sviju ovlaštenja, kao zarobljenika dovede na Cubu. Doznadne on nevjerojatne potankosti. Na 18 lađa Narváez-ovih je 900 ljudi, uz to 80 jahača, 80 puškaša i 150 strijelaca, a k tomu nebrojeno teških topova. Cortez dakle, na bačvi baruta grada Mexika, nađe se najednom pred vojskom svojih vlastitih zemljaka, koja ide na nj, i ne samo da je mnogo jača nego sve, čim se on mogaše oprijeti, nego ona uopće nadmašuje najveću borbenu moć, koja je dotad ikada bila spremljena za borbu u Novom svijetu.

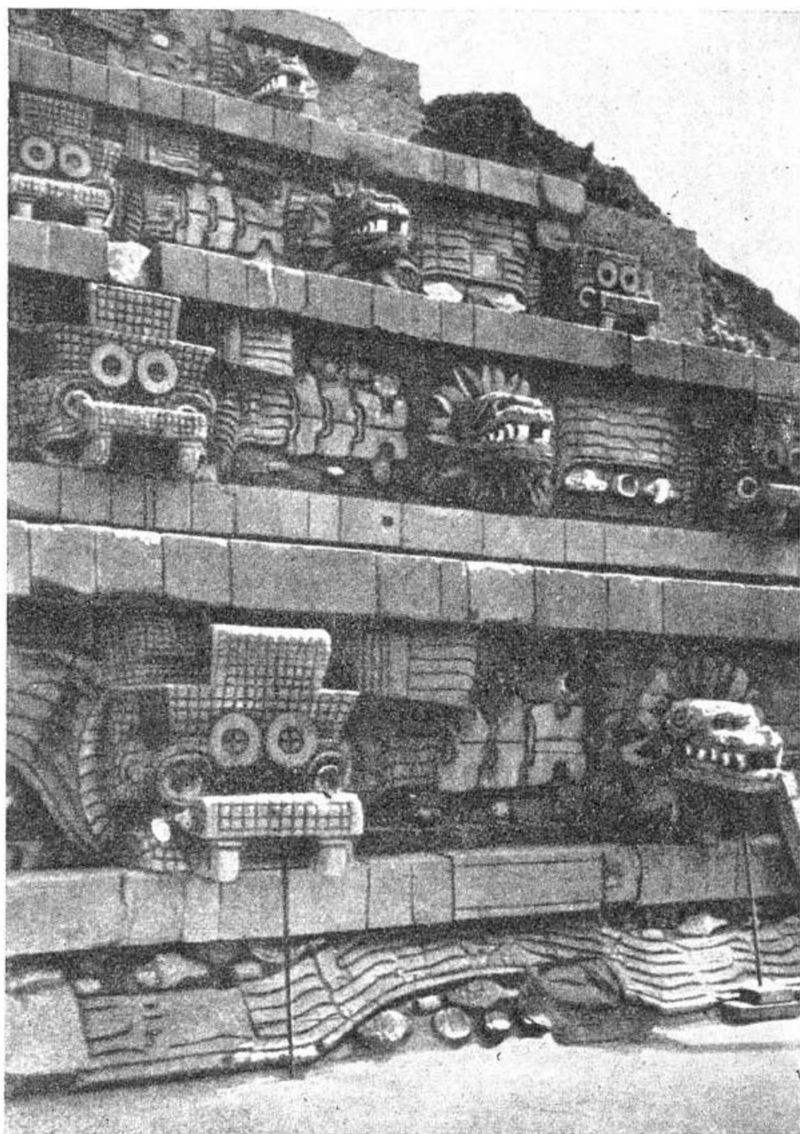
Sada se događa nešto izvanredno. I svatko, tko je dosad vjerovao, da je Cortez uspijevao samo što ga je pratila sreća, i stoga, što je bio kavgadžija i nasrtljiv, i zbog činjenice, što su njegovi protivnici bili loše naoružani Indijanci, mora svoje mišljenje revidirati.

TABLA XXII

Gore: Ljudske žrtve u aztečkom hramu. Svećenik kleči nad zarobljenikom. Nožem od obsidiana rasporuje mu prsa, vadi mu živo srce i pokazuje ga puku. Po izvješćima španjolskih osvajača, događalo se da bi jednog jedinog dana u gradu Mexiku na taj način bilo žrtvovano bogovima do 20.000 ljudi. Dolje: Plan jednog velikog hrama (Teocallis) Azteka. (Oboje aztečki crteži.)

Ukrasi na piramidi Quetzalcouatl u Teotihuacanu; izdizala se u šest zatavanaka, a široke stube uspinjahu se od podnožja do vrška. Ta piramida bijaše još prastara, kada je španjolski osvajač Cortez prošao mimo nju. (Još se ne zna točno koliko je stara.)

Cortez odluči suprotstaviti se Narváezu i potući ga!

Čime?

On se usuđuje da Pedro-a de Alvarado-a, jednog od svojih glavnih ljudi, ostavi kao posadu i za čuvara Montezuma-e i skupa s njim dvije trećine sviju svojih borbenih četa. On sam s ostalom trećinom, a to je 70 vojnika — suprotstavi se Narváezu. Odlazeći iz grada, Montezuma-i utjera strah u kosti, strah od kazna, kojima kažnjava izdajice svoga naroda, te kolebljivi vladar očekivaše najstrašnije stvari, povrati li se Španjolac, pa se ogluši svojim savjetnicima, koji ga u to povoljno vrijeme nagovaraju da se pobuni. Dapače, on nastoji da Corteza umekša i, pun blagosti, prati ga sve do nasipa (dokle ga čuva Alvarado), zagrli ga i zaželi mu sreću!

A zatim Cortez polazi sa svojom vojskom, ne, sa svojom gomilom što je pojačana Indijancima, na broj 266 ljudi, i pođe u ravnicu u Tierra Caliente. Kiša pljušti i oluja bjesni. Po svojim obavjestiteljima Cortez zna, da je Narváez dopro do Cempoalla. Samo je rijeka između njega i njegova protivnika.

Narváez dotle, nikako bez iskustva i ratničke pameti, pođe uvečer niz rijeku, da predusretne Corteza. Ali po strahovitom nevremenu on sluša kako njegovi vojnici mrmljaju i zlojede se. Uvjeren, da te noći ne će dočekati Corteza, i uzdajući se u nadmoćnost svoga oružja, opet se vrati natrag i ode na počinak.

Ali Cortez prijeđe preko rijeke. Zaštitne straže protivnika smlavi. Bilo je to u noći pred Duhove godine 1520., i ratničkim povicima »Espiritu Santo« njegovi slabašni, rđavo oboružani odredi, koje on sam vodi, prodru u tabor Narváeza, u tabor pun oružja i ljudi.

Prepad uspije potpuno. U brzoj, ali strahovitoj, noćnoj borbi, osvijetljenoj požarima i, tu i tamo, bljescima iz topova, koji samo jednom zapucaše, tabor bude osvojen. Narváez se brani na vršku jednog tornja od hrama. Jedno mu koplje izbije lijevo oko. Zavrišti od boli, a Cortez krikne »Pobjeda!«

Kasnije se pripovijedalo, da su »cocuyos-i«, neobično velike krijesnice, priskočile u pomoć pravednoj stvari Corteza, tako što su iznenada čitavim rojevima nasrtale i braniocima se pričinilo da se približava čitava vojska s luntama! Ali Cortezova pobjeda bijaše posvemašnja. Sav njezin razvoj bijaše jasan, kada se većina poraženih izjavila spremnima, da se zakunu Cortezu na vjernost, i kada on pregledavaše obilati plijen, od topova, pušaka i konja, napokon ustanovi, da je sada prvi put u povijesti svoga pohoda na Mexiko zapovjednik jedne zbilja moćne čete.

Ali ono, što je maloj skupini Cortezovih ljudi dotad posrećilo na čudan način, njegovim se jačim četama izjalovi.

28. POGLAVLJE

SMAKNUTA KULTURA

ŠPANJOLCI su marširali pod zastavom križa; »Espiritu Santo«, taj zaziv svetoga duha vodio ih je u njihovim najznačajnijim bojevima; križevi, a malo kasnije crkve, podigoše se na mjestima, gdje se oni učvrstiše; prije svake bitke ispovijedahu se pred svećenicima; svećenici služiše svečane mise nakon svake pobjede i napokon pokušaše obratiti aztečke narode.

Nije ovdje mjesto, da se istražuje značaj i pravičnost misionarskoga rada. Ovdje je važno samo jedno: ulaskom u državu Azteka Španjolci prvi put nisu naišli na divljake, u kojih se religija sastojaše samo od potresnih obreda i običaja, od nekoga primitivnoga animizma, od barbarskoga obožavanja prirode i duhova, nego oni ovdje naiđu na jednu kulturnu religiju. Premda u cjelini višebožna, politeistična, ipak i po dvama glavnim bogovima, Huitzilopohtli i Quecalcouatl, u te se religije mogahu naslutiti monoteistične tendencije, i ona svojim svezama sa znanošću o kalendaru, po kojoj se sve ravnalo, udaraše čitavoj kulturi tako jak pečat, kako su to mogle u dotad vidljivom prostoru samo svjetske religije ili religije otkupljenja.

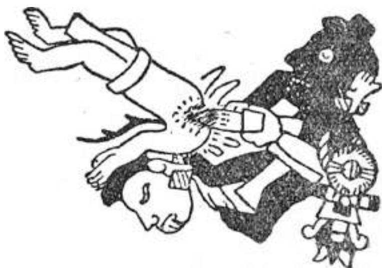
Pogreška Španjolaca i njihovih svećenika bijaše, što oni tu činjenicu opaziše prekasno.

Ali mogahu li je uopće opaziti? Moramo se spomenuti, šta je značila crkva u početku XVI. stoljeća. Martin Luther u godini, kada je Cortez vojevao u Mexicu, ne bijaše ništa drugo nego buntovni monah, koji je objelodanio nekoliko buntovnih spisa. Kopernik još ne bijaše objavio svoju novu sliku svijeta, a Galileo Galilei i Giordano Bruno, velika sumnjala, još se ne bijahu ni rodili. Ne bijaše nikakve umjetnosti izvan crkve, nikakve znanosti i nikakva života bez nje. Zapadnjački osjećaj o svijetu bijaše kršćanski. Zaokruženosti i zatvorenosti takve slike svijeta, apsolutnom vjerovanju da je ispravna, njezinoj vječnoj opstojnosti i njezinoj snazi otkupljivanja bijaše, samo po sebi, prirođena nesnošljivost.

To je značilo, da sve, što ne bijaše kršćansko, bijaše pogansko, sve što nije mislilo i živjelo s takvim osjećajem o svijetu, morade se zvati barbarskim.

Ta osnovna predodžba ljudi XVI. stoljeća priječila im je apsolutno da priznaju neku drugu ćudorednost kao premca i onda, kada bijaše drugačija nego njihova vlastita, rođena i nastala od drugačijega osjećaja o svijetu. I ta predodžba, koja poznavaše samo visinu i dubinu ali nikakve širine, nije ni onda prodrmana, kada osvajači Mexika vidješe neporecive znakove jasno razgrađenog i uvelike razvijenoga socijalnoga života; kada se oni upoznaše s izobraženim školstvom i odgojem i kada neki otkriše upravo začudno znanje aztečkih svećenika u oblasti zvjezdoznanstva.

U njihovu shvaćanju, da imaju posla s divljacima kojima je potrebno da se preobrate, još manje ih mogaše pomesti činjenica, što pred sobom vide civilizatorni napredak, što se očitovaše u tomu, kako su napravljeni gradovi, kakav je promet i način dojavljivanja, i u tomu, kako su sagrađene raskošne građevine, svjetovne i sakralne. U bogatomu gradu Mexiku s njegovim lagunama, njegovim nasipima i cestama i plivajućim cvjetnim otocima (»Chinampas«, koje je vidio i Alexander von Humboldt) ne vidješe ništa drugo nego đavolsko djelo.

Aztečki crtež, kojim se prikazuje ljudska žrtva.
Slika 42

Na nesreću, aztečka religija imaše jedno svojstvo, koje u zbilji svakoga, što joj vidje tragove, ispunjaše grozom i zaprepaštenjem i morade misliti na đavolstvo. Bijahu to žrtvovanja ljudi, ljudske žrtve, kojih je vršeno nevjerojatno mnogo, a pri kojima su svećenici čupali živo srce iz tijela žrtve. Španjolce, koji se strastveno užasnuše od toga, danas imamo možda pravo podsjetiti na žrtve, koje je u isto vrijeme čininila njihova inkvizicija, kada je ljudsko meso cvrljilo na lomačama. Pa ipak je istina, da ta strana aztečke religije nadmašuje sve, što se ikada igdje na svijetu događalo u tom smislu. (Vidi tablu XXII.)

U zbilji u toj aztečkoj civilizaciji spajaše se velika ćudorednost s barbarskim odvratnim običajima. Oboje vidjeti skupa, kao jedinstvo jedne civilizacije, ne bijaše moguće isposnicima i revnosnicima. Tako oni ne vidješe, da Azteki — različito od divljaka, s kojima imađahu posla Columbo, Vespucci i Cabral — bijahu narod, kojega smjedoše ponizivati samo do stanovite granice, do

granice, iza koje počinje njihova religija. Ne htjedoše uvidjeti, da sve grozote i strahote mogoše biti nekažnjene pod zaštitom njihova ubojitog oružja — sve osim jedno: oskvrnuće hramova i bogova. — A upravo to činiše.

Tako je, dosljedno, došlo do neopreznosti, zbog kojih je Cortez gotovo bio lišen sviju plodova svojih vojničkih i političkih osvajanja.

ZANIMLJIVO je da se u pratnji Cortezovoj ne pokazaše svećenici kao veliki revnosnici i isposnici. Oci Diaz i Olmedo (osobito taj drugi) upravljahu oprezno, politički promišljeno.

Sami Cortez, kako vele sva izvješća, prvi pokušavaše da obrati Montezuma-u. Car ga je samo udvorno slušao, a kada je konkvistador, u toku svoga govora, krvavim ljudskim žrtvama suprotstavio čistu i priprostu svečanost, kako se služi katolička misa, Montezuma mu natukne, kako bi ga podsjetio da je manje ogavno žrtvovati ljude nego jesti meso i krv samoga boga; motrište, o kojemu ne znamo, bijaše li mu Cortez dorastao dijalektički.

Cortez iđaše još dalje. Isposluje dopuštenje da razgleda neki veliki hram.

Pošto se Montezuma savjetovao sa svojim svećenicima, dopuštenje bude izdano, ali oklijevajući. Cortez odmah ode u veliki »Teocalli«, usred glavnog grada, nedaleko svoga stana. Kada je upozorio patera Olmedo-a, da je tu najpogodnije mjesto, da se postavi križ, svećenik ga je odvraćao od toga. Zatim stanu pred blokom od jaspisa, na kojemu se kolju žrtve nožem od opsidijana. I oni vide sliku boga Huitzilopchtli-a, što ulijeva strah svojim licem, a u očima Španjolaca mogaše se poistovetiti samo s maskama pravoga đavla, kako im ga od iskona prikazivala njihova crkva. Oko tijela toga boga ovijaše se golemim ovijutcima zmija, optočena biserima i dragocjenim kamenjem. Bertal Diaz, prisutan, odvrati pogled, ali opazi nešto još strašnije: po zidovima te cijele prostorije bijaše samo krv ljudska na krvi ljudskoj. »Ogavan vonj« piše on, »bijaše nepodnošljiviji negoli u klaonici u Kastiliji«. Zatim pogleda na kamen na oltaru: na njemu tri ljudska srca, koja je njegova mašta vidjela kako se još krvare i puše! (Vidi tablu XXII.)

Sišavši opet niz nebrojene stepenice, malo poslije opaze na jednomu brežuljku zemlje neku veliku čatmaru. Pregledaju je. U njoj,

Riječ Teocaltitlan (hramnjaci; teo-cal-li = božja kuća) u aztečkom hieroglifskom pismu. Po razjašnjenju H. Jensena: lijevo dolje znak za usne (te-n-tli), desno pokraj toga put označen stopama, (o-tli), iznad toga kuća (cal-li), desno pokraj toga znak za zube (tlan-tli).

Slika 43

sve do vrha, poredane lubanje žrtava. Neki vojnik, što je brojio, dobroji do broja 136.000.

Naskoro poslije toga vrijeme moljakanja prošlo, a došlo vrijeme zahtjeva, popraćenih prijetnjama. Cortez zaposjedne jedan od tornjeva velikoga hrama Teocalli-a. Kad je prvi put pohodio taj toranj, hulio je nepromišljenim i strogim riječima, a Montezuma se sav zapanjio. Taj put bijaše Montezuma uzbuđen i prvi put upozori, da to njegov narod ne će trpjeti. Tvrdoglavi Cortez naredi, da se hram očisti i da se napravi oltar i da se postavi križ i slika djevice. Zlato i dragulji bijahu odneseni (ne pitajmo kamo), a zidovi urešeni cvijećem. Kada je tu po prvi put odjeknuo Tedeum pred svima Španjolcima, koji se skupiše na dugačkim stubama i na platformi Teocalli-a — izvješćuje se u izvješćima — suze im navrle na oči od radosti, što je križ pobijedio.

Sad bijaše još samo korak do čina, što morade iscrpsti strpljivost naroda.

TO JE ispričati u malo riječi. Kada Corteza ne bijaše u glavnom gradu, kako bi predusreo Narváeza, jedno poslanstvo aztečkih svećenika zamoli njegova zamjenika Alvarado-a, da u velikom Teocalli-u (gdje u tornju upravo bijaše španjolska kapela) održe svoju svečanost u čast boga Huitzilopohtli-a, koju slave svake godine, pjevajući vjerske pjesme i plešući plesove.

Alvarado je postavio dva uvjeta. Azteki ne smiju prinositi nikakvih ljudskih žrtava i moraju doći bez oružja.

Na dan te svetkovine dođe nekih 600 Azteka, većinom visokoga plemstva (koliko ih bijaše ne zna se točno) te, nenaoružani, ali odjeveni u svoju najbogatiju odjeću i iskićeni najdragocjenijim nakitima, počeše svoje vjerske obrede. Mnoštvo Španjolaca, potpuno oboružanih, umiješa se među njih i na vrhuncu te svečanosti, nakon ugovorenog znaka, navale na goloruke vjernike i sve ih poubijaju.

Taj čin je sasvim neshvatljiv. I povijesno je ostao neobjašnjen, jer se naprosto ne da objasniti. Jedan očevidac veli: »Krv je tekla potocima, kao voda kad udari pljusak!«

Kada Cortez, nakon svoje pobjede, opet uniđe u Mexiko sa svojim jakim odredom, prolažaše kroz sasvim promijenjeni grad. Odmah nakon toga podmuklog klanja sav se aztečki narod pobuni kao jedan čovjek, izabere jednoga brata Montezuma-ova, Cuitlahuac-a, za zamjenika zarobljenoga Montezuma-e, i od tada neprestano navaljuje na palaču, u kojoj se bijaše utvrdio Alvarado. Kada Cortez uniđe, bijaše već krajnje vrijeme, da Alvarado-a svrgne. Ali svrgnuti značilo je sam upasti u stupicu. Značilo je još više.

Svaki ispad, koji sada Cortez učini, bio je još jedna pobjeda, ali Pirova pobjeda! On razori tri stotine kuća — Azteki razore

sve njegove mostove za uzmak. On zapali veliki Teocalli — Azteki iznovice navale ogorčeno na njegovu utvrdu. Neshvatljivi Montezuma — koji nesumnjivo — imaše veliku ratničku prošlost (sudjelovaše vjerojatno kao borac u devet bojeva) i za vlade kojega je Aztečko carstvo razvilo svoju veliku moć, svoju najveću snagu, taj vladar, koji je ostao upravo bez ikakve volje, otkad uđoše Španjolci, ponudi da će posredovati! Sa svim insignijama svoje carske vlasti on govoraše svomu narodu. I narod ga kamenuje! Dne 30. lipnja 1520. umre Montezuma II., nekoć veliki car Azteka i na koncu zarobljenik Španjolaca.

Aztečki hieroglifski znakovi. Mrtvačka lubanja znači — »smrt«, suzno oko — »obudovio« ili »obudovjela«.
Slika 44

To je bio vrhunac opasnosti za četu Španjolaca, jer njihov posljednji adut, živa osoba careva, ne bijaše više nikakav adut u igri za Mexiko. I nastupi Cortezova najstrašnija noć, žalosna noć; kao »noche triste« ušla je u povijest.

ZAR pri diobi blaga Montezuma-ova nije došlo gotovo do pobune?

Kada u »noche triste« Cortez zapovjedi, da se provali iz grada van, očajnu zapovijed, ako se pomisli, da šačica ljudi hjede prodrijeti kroz desetke hiljada ratnika, tada on pokaže blago i odmahnuvši rukom reče: »Uzmite, šta hoćete«, i nadoda samo kao opomenu: »Ali pazite, da se ne pretovarite; tko u ovoj mračnoj noći putuje najlakši, taj putuje najsigurnije!« Samo petinu za svoga vrhovnog gospodara, petinu koja, bude li nadživio poraz, mogaše utjecati da za nj bude milosti u očima španjolskoga veličanstva, tu petinu on uzme i poveze je, opkoljenu četom.

Njegovi stari vojnici znadoše, kako je vrijedan njegov savjet i uzeše samo malo. Novi obvezanici iz čete Narváesovih ne znadoše to i pretovariše se nakitima, zlatne šipke zadjenuše za pasove i u čizme, prikopčaše za se različite stvari, optočene draguljima, i natovariše se tako, da već nakon pola sata stenjahu i padahu. (Ipak je, vjerojatno, najveći dio blaga ostao u palači.)

U to prvo pola sata te noći prvi lipnja 1520. uspjelo je, da ih ne opaze Azteki (koji su se, što je zanimljivo, plašili borbe noću); uspjelo im je da prođu kroz mrtvi grad i dopru do ceste na nasipu. A zatim se začuju povici stražara i zabubnjaju bubnjevi svećenika s Teocalli-a. Uzavre pakao.

Doslovce bude pakao. Španjolcima uspije da s pomoću prenosivog mosta, koji su sami napravili, prijeđu preko prvog proboja nasipa. U to udari pljusak. U šumljenje vode iz svih nebesa umiješa se pljuskanje nebrojenih vesala ratnih čamaca što se približavahu; uz očajale povike Španjolaca, koji po sklizavu tlu ne mogahu naprijed, zaori ratničko zviždanje Azteka. Zatim počne zu-

jati kamenje i dolijetahu strelice, zatim skočiše prvi ratnici, jedva vidljivi u pomrčini i u pljusku, navališe na Španjolce i njihovi buzdovani, okovani kao željezo tvrdim trijeskama od opsidijana, lupahu po španjolskim glavama.

Gdje ostade prenosivi most, kada prethodnica Španjolaca dođe do drugoga razorenoga prijelaza preko prokopa? U vici zadnjih straža se očulo, a to bijaše strašnije nego sve drugo: da je zbog tereta, što se preko njega valjao, most zapao u glib te se više ne dade iz njega izvaditi. Što do toga časa bijaše organizirani uzmak, sada postade bijegom. Što do tada bijaše četa, sada je već gomila pojedinaca, koji se bore za svoj život. Pješice i na konjima oni pojuriše u prokop, da bi prešli na drugu obalu. Prtljaga, dapače oružje i, napokon, zlato, koje bijahu sa sobom ponijeli, nestadoše u tmini noći.

Nije do toga da se priča o pojedinostima toga boja. Nijedan Španjolac, pa ni Cortez — koji je, kako vele svi izvještaji, pokazao prava čuda od hrabrosti —, ne izmaknu neranjen. Kada osvitaše sivo, još uvijek kišno, jutro, kada bijahu prešli preko nasipa i Azteki se više zaposliše oko golemoga plijena nego oko toga, da proganjaju i razbiju svoga neprijatelja, zapovjednik je održao smotru svojih četa. Svi podaci suvremenika o gubicima te noći različiti su. Uzme li se srednji broj, možemo reći, da su Španjolci spali na trećinu, a njihovi tlascalanski saveznici na četvrtinu ili na petinu. Osim toga sve vatreno oružje, pa i potrepštine za nj, jedan dio lukova, pa velik dio konja. Gomila Cortezova bijaše samo sablasna sjena čete, s kojom je on, tri četvrtine godine prije toga, unišao u glavni grad.

Ali taj put muka i nevolja još ne bijaše pri kraju. Osam dana trajahu puškaranja, od kojih Španjolci, što god brže mogahu (a to ne bijaše baš brzo, jer bijahu iscrpeni a sada im pomanjka i hrane), nastojahu da se spase na tlascalansko područje, u kraj svojih saveznika, iskonskih neprijatelja Azteka. Uto se toj poraženoj gomili 8. srpnja 1520., kada prijeđe brdo koje zatvara dolinu Otumbe, ukaza vidik, po kojemu se činilo kao da će napokon zapečatiti sudbinu Španjolaca.

Dokle se god moglo vidjeti, ta dolina (kroz koju su jedino mogli proći) bijaše puna aztečkih ratnika. Bijahu bolje svrstani nego se to ikada prije moglo opaziti. U raščlanjenim bojnim redovima prepoznaše Španjolci vodeće knezove po njihovim šareno blistavim ogrtačima od perja, koji se u mnoštvu običnih ratnika, u bijelim vunenim opremama, isticahu kao šarene ptice na prostranom snijegu.

Prilike bijahu očajne, ali Španjolcima ne bi nikakva razmišljanja. Šta zapravo mogahu učiniti? Ne mogahu natrag, moradoše

naprijed. Ne htjedoše biti žrtve aztečkim bogovima, kao što bi to bio svaki ratni zarobljenik, često tovljen u drvenom kavezu, dok bogovima bude po volji. Onda mogahu samo u smrt, idući naprijed. Drugoga izbora ne bi.

I sada, u času kad ne bijaše više nikakve nade (jer Azteka bijaše poprilici 200.000, a protiv njih Španjolci bez ikakva oružja, kojega grmljenjem i vatrom izvojevaše svoje prve pobjede) — u tomu stanju bez ikakva izlaza događa se čudo!

Trima skupinama, s bokova ostaci konjice od dvadeset konja. prodre Cortez u more Azteka, koje iznad sve tri skupine kao da se sklopilo. Ulica, koju prokopaju 20 konjanika, kao što plug proore suhu oranicu, zatvara se poput savitljivog korova na oranici, kada Azteki nastoje straga napasti konje. Cortez, boreći se u prvom redu, izgubi svoga konja, uzjaha na drugoga, udarcem u glavu bude ranjen, i juriša dalje. Ali neprijatelja legije. Uto on između udarca i napada ugleda na jednoj omanjoj uzvisini malu skupinu upadno krasno okićenih ratnika, a među njima nosiljku. I on vidi neprijateljskoga vrhovnoga zapovjednika, Cihuacu-a, što se pozna po štapu, koji mu je privezan na leđima, i na vršku njega nosi zlatnu mrežu kao zastavu i bojni znak. I uto se događa čudo, ne čudo djevice i svetaca, nego čudo Hernando-a Cortez-a, dostojno da o njemu pjevaju svi ratnici. Ranjeni Cortez trgne svoga konja upropanj, jedva čeka da se dvojica, trojica njegovih najiskušanijih skupe oko njega, i rušeći, bodući i udarajući kopljem i mačem, protisne se kroz falangu Azteka. Neprijateljski ratnici se pod njim raštrkavaju. Dospije on do aztečkoga vojskovođe paklenskim trkom od nekoliko minuta, probode mu kopljem tijelo, istrgne mu zlatnu zastavu i maše njome visoko iznad ustalasane gomile, gungule i graje!

U taj čas boj, u smislu ratnom, teorijski bijaše izgubljen i praktično dobiven. Azteki, videći pobjednički znak u ruci bijeloga osvajača, što se morade vidjeti silnije nego sami njihovi bogovi, nadadnu se u neustavljivi bijeg. Hernando Cortez mahaše zastavom — Mexiko bijaše izgubljen, carstvo posljednjega Montezuma-e nestalo.

NA SVRŠETKU ovoga poglavlja riječ ima povjesnik: »Što god se mislilo o tom osvajanju u moralnom pogledu, ipak nas mora to ratno djelo ispunjati divljenjem. Da se šačica pustolova, samo jadno naoružanih i opremljenih, iskrcaju na obalu države jednoga moćnoga i srčanoga ratničkoga plemena ... ne znajući ni jezika ni zemlje, bez karte i kompasa ... sasvim neizvjesna hoće li ih njihov prvi korak dovesti do nekog neprijateljskog naroda ili u kakvu pustinju; — da oni nadalje, premda pri svom prvom susretu sa stanovnicima gotovo savladani, ipak, nepopustljivo prodiru prema

glavnomu gradu te države, i, ... nikako se zastrašiti silom, i samo se još više ukopistiti u svojoj prvotnoj nakani; — da se dokopaše cara, i da smiču njegove ministre pred očima njegovih podanika i, kada, izgubivši svoje snage bijahu otjerani, svoje razasute borbene ostatke saberu i nakon savršeno pametnoga i odvažnoga plana dospiju dotle, da nadvladaju glavni grad i da čvrsto zagospodare u zemlji; — da sve to mogaše napraviti šačica nevoljnih pustolova, to je činjenica slična čudesnomu — previše upadna da bude vjerojatnost, kakva bi mogla biti u nekom pjesmotvoru, i nema joj primjera u knjizi povijesti.«

Radi preglednosti i potpunosti neka se još spomene, da se aztečki narod prije svoje propasti (u mjesecima poslije boja kod Otumbe) još jednom pod pravim vodstvom podigao do veličine kakva se, za vladavine Montezuma-e, ne dade ni naslutiti, a koja pristajaše » američkim Rimljanima«. Kao Rimljani su se naime pokazali prije nego što se pojavio Cortez. Cuitlahuac-a, što je nakon četiri mjeseca umro od ospica, naslijedio je Quauhtemoc, izabran za cara kad mu je bilo 25 godina. I on je branio glavni grad svoje zemlje tako žestoko od Corteza, koji se pojačanjima bio opet dobro spremio, da mu je nanio teže gubitke nego ijedan vojskovoda prije toga. Naravno, svršetak bijaše razorenje Mexika, spaljivanje njegovih kuća, rušenje njegovih bogova, zasipanje njegovih kanala (Mexiko nije više »Venecija«), njegovo ropstvo, mučenje i dokončanje na vješalima.

Novi početak bijaše kristijaniziranje i koloniziranje zemlje. Za vrijeme posljednjega opsjedanja Španjolci, što bijahu pali u ruke svećenika Quauhtemoc-a, razderanih su prsa i iščupanih srdaca rušeni sa strmih stuba Teocalli-a. Sada se na Teocalli-u podiže crkva, posvećena svetomu Franji. Kuće bijahu iznovice sagrađene. Nakon nekoliko godina življahu tamo 2000 španjolskih (često miješanih) obitelji i ništa manje nego 30.000 indijanskih. Zemlja naokolo bijaše razdijeljena po načelima takozvanoga »repartimientos«; a to je za sve narode, koji pripadahu nekada Aztečkomu carstvu (i za sve, koji bijahu žrtvom daljih osvajanja) značilo ropstvo; samo Tlascalanci, kojima Cortez ima mnogo zahvaliti za pomoć, bijahu neko vrijeme izuzeti. (Tko je očekivao, da će uvijek ostati slobodni?)

Aztečko slikovno pismo nakon kristijaniziranja. Prikazanje pete i sedme zapovijedi

Slika 45

Od toga poleta, koji je služio dalekoj Španjolskoj, samim je osvajačima bilo gorko. Bilo je to uništenje blaga Montezuma-ova. Što ne mogahu onda po pomrčini »noche triste« vući sa sobom, nadahu se da će naći kada drugi put uđu u Mexiko. Nestalo ga je

do dana današnjega. Cortez je naredio, da Qeauhtemoc-a muče, prije nego je obješen. Ali nije mu ništa iskazao. Naredio je, da se pretraže svi prokopi i sve lagune, stopu po stopu, i to da ih pretražc ronioci. Samo neki mali ostaci izađoše tu i tamo na vidjelo; nakon duge potrage, napokon, svega skupa ništa više nego vrijednost 130.000 zlatnih kastelanosa. Baš koliko je iznosila ona obećana petina, te se mogla poslati španjolskomu dvoru. I nitko, tko se zanima za taj dio španjolskoga osvajanja, ne može u sebi zatomiti zlobno zadovoljstvo, kada sazna, da je prenosioca blaga, kojega je Cortez navijestio u jednom pismu 15. svibnja 1522., uhvatio jedan francuski brod, te je napokon Franjo I., kralj francuski, a ne Karlo V., postao vlasnikom cjelokupnog blaga Azteka.

Sada je vrijeme da malo odahnemo i da se saberemo. Budući da ova knjiga nije povijest geografskih otkrića, a pogotovu nije povijest vojničkih političkih osvajanja, moramo, zanimajući se za otkrića starih kultura, napokon, upitati: šta znači Cortez-ovo osvajanje za našu sliku starih kultura srednje Amerike?

Da je takva kultura u Mexiku postojala, kada je došao Cortez, jasno je već po ovomu, što smo dosad prikazali. Ne promatramo li Cortez-a s našega motrišta kao konkvistadora, nego kao jednoga od onih sretnih nalazitelja kulture, koja bijaše umrla za čovjeka godine 1600. i koja je za nas mrtva kao i svaka druga, o kojoj smo dovle izvijestili, zanima nas šta je o njoj mislio pronalazitelj, svijet u njegovo vrijeme i njegovi potomci. (Još i danas u Mexiku živi 1,8 milijuna Azteka felaški nepovijesno.)

Pritom udara u oči nešto začudno. Cortez i suvremeni mu očevidci uvijek su isticali moć i značenje kulture naroda, kojeg je on podjarmio; on je svoj uspjeh smanjio u očima svijeta kritičkoga. Ali da je on ne samo razorio jednu barbarsko pogansku državu divljaka, nego, da još jednom upotrebimo već citiranu riječ, zbiljski »smaknuo jednu kulturu kao što prolaznik otrgne glavu suncokreta«, i kakve je vrsti i kakvo zbiljsko značenje imaše ta kultura — o tomu on nije nikad spomenuo. Premda je to značajno, može se razjasniti po duhu onoga vremena i po osjećaju o svijetu, koji je zaista bio rodio kroničara, ali još nije povjesnika. Ali sasvim je začudna činjenica i sasvim je bez primjera to, što je potomstvo zaboravilo ono, što je u početku XVI. stoljeća osvojeno, pa i ono nevjerojatno obilno znanje o životu starih Azteka, pa i to, da su oni uopće postojali. Dok Novi svijet bijaše sve više priključivan privrednom i političkom životu Evrope (kako naprimjer Mezopotamija do ovoga dana još uvijek nije priključena), u javnoj svijesti znanje o nekadašnjoj opstojnosti sasvim izvanrednih američkih kultura potpuno je izgubljeno, te se i sama znanost donedavno jedva ponukala da pomnije svrne svoj pogled na taj stari

svijet onako, kako bi dolikovalo. Da ta rupa postoji, to potvrđuje ne samo to što o spomenutomu imamo vrlo oskudno normalno znanje, nego to se potvrđuje i pogledom u nebrojene enciklopedije i skupna djela svjetske povijesti — u kojima se, naime, kulture Tolteka, Maya i Azteka uopće ne spominju, ili su samo uzgredice dodirnute.

Ne vrijedi opravdavanje, da se razlog za to ne može naći zbog toga, što te kulture nisu u onoj prisnoj razvojno-povijesnoj suvislosti s nama kao kulture Babilonije, Egipta i Grčke. Jer kulture, koje nam ništa manje nisu daleko, kultura Kineza i Inda u našoj su svijesti mnogo življe nego staro-američke, i uz to su našemu privrednom i političkom saobraćaju, unatoč kopnenim svezama, mnogo dalje nego prije 400 godina potpuno hispanizirani i u kontinentalno američki djelokrug zatvoreni Mexiko. (Naročito je vrijedno spomenuti: prvi znameniti, godine 1879. osnovani, Arheološki institut u Americi desetljeća je i desetljeća svu svoju energiju trošio na iskapanja evropske antike. Izvanredne svote, koje su američke znanstvene ustanove izdale za arheološka istraživanja, još i dandanas najmanje idu u ruke nekolicine onih, koji nastoje istražiti kulturno tlo, na kojima je podignut jedan dio tih ustanova.)

Kad je riječ o kulturi Azteka, imamo posla ne samo s jednom nestalom, nego — to se može sasvim savjesno kazati — s kulturom, što je nakon prvoga otkrića opet zaboravljena.

Pošto smo toliko često puta spomenuli kulturu Azteka, njezinu moć i njezinu veličinu, već je vrijeme, da je više ne veličamo. Moradosmo je utuvljivati u svijest, jer je ona otkrivena kao prva i jer je ova knjiga o kronologiji istraživanja. Vidjet ćemo, da ima drugih, još značajnijih, dapače da aztečka kultura zapravo ne bijaše ništa drugo nego civilizatorni odsjev jedne mnogo više, mnogo, vrlo mnogo starije kulture.

Tako stigosmo opet u tok našeg pripovijedanja. Stižemo do drugoga otkrića stare Amerike. Do dvojice izvanrednih ljudi, od kojih jedan, ne prekoračivši praga svoje učenjačke sobe, po drugi put otkri mnogo stariji narod (na kojeg je jedan Cortezov drug naišao prvi).

Ali ovaj put uzdahnuvši pred prošlom veličinom, za koju bijaše spodobno istom XIX. stoljeće. (Začuđenje, što i to drugo otkriće o starim Amerikanima još ne bijaše dovoljno, da se oni stave na pristalo mjesto u povijesti kultura, nego da bijaše potrebno treće, koje istom u ove naše dane stremi svomu vrhuncu — to ćemo začuđenje ostaviti za jedno poglavlje poslije.)

29. POGLAVLJE

MR. STEPHENS KUPUJE GRAD

JEDNOG ranog jutra 1839. jaše neka mala družina kroz dolinu Camotán uzduž granice između Hondurasa i Guatemale. Naprijed kasaju dva bijelca; ostali bijahu Indijanci. Premda bijahu svi oboružani, u tomu kraju oni imađahu samo miroljubive namjere. Ali ni oružje, ni izjava, da su civili, ne mogahu spriječiti da se oni uvečer toga istoga dana, čitava ta četa, nađu zatvoreni »u vijećnici« nekog malog gradića, a čuva ih banda pijane soldateske, što svu noć larma i puškara.

TO BIJAŠE neugodna upadica i početak velike istraživačke pustolovine Johna Lloyda Stephens-a, koji je po drugi put otkrio Staru Ameriku.

Stephens se rodio u Shrewsbury-u, u državi New-York, 28. XI. 1805.; studirao je pravo i osam godina služio kao sudac u sudu u New-Yorku. Posebno se zanimao za starine, za tragove starih naroda u sva vremena. I ono, na što smo upozorili u prеđašnjem poglavlju, ovdje se ispuni: Amerićanin nije išao u potragu za starim narodima stare Amerike, ne u srednju Ameriku, gdje su nagomilane nebrojene starine — jer o njima on nije znao ništa. On otputuje u Egipat, u Arabiju, i u svetu zemlju, a buduće godine u Grčku i u Tursku. Kad mu je bilo 33 godine, objavio je dvije knjige putopisa, i nakon toga padne mu u ruke putopis nekoga drugoga, u kojemu bijahu izvješća, što ga uzbudiše i preinačiše smjer njegova gledanja.

Radilo se o zapisima, što se tiču službenih istraživanja koja je neki pukovnik Garlindo 1836., po nalogu centralne američke vlade, istraživao kod urođenika, i on u njima govori o ostacima neke naročite i sigurno vrlo stare graditeljske umjetnosti, što se mogu naći u šumama Yucatana i centralne Amerike.

Suhoparne bilješke toga vojnika neobično su uznemirile Stephensa. Stane on tragati za drugim izvješćima i nabasa na djelo Juarros-a, pisca povijesti Guatemale, a taj opet citirao je nekoga Fuentesa. Taj Fuentes tvrdi, da u njegovo vrijeme oko godine 1700., u kraju oko Copána, u Hondurasu, još bijaše jedan starinski kom-

pleks građevina dobro sačuvan; i taj kompleks je nazvao »cirkusom«.

Te oskudne vijesti bijahu za Stephensa presudne. Gotovo je nevjerojatno, da on ništa pobliže nije saznao i da se samo površno brigao za izvore konkvistadorskoga doba. Ali moramo opetovati, da otkrića španjolskih osvajača, koliko se tiču starih kultura, bijahu upravo nestala iz javne svijesti. I Stephens ni naslutiti, da nedaleko od njega sjedi neki drugi čovjek, također Amerikanin, koji baš u ono vrijeme, kada je Stephens pošao u srednju Ameriku, nakani sabirati sve moguće dokumente, do kojih može doći, dokumente o jednomu od starih srednjo-američkih naroda. Nije znao, da bi mu taj čovjek u svojoj učenjačkoj sobi bio kadar ne samo mnogo pripovijedati o tim starim narodima, nego da bi mu, štaviše, znao kazati, šta bi on, poprilici, mogao pronaći!

Stephens potraži sebi pratioca. I nađe ga. To je bio njegov prijatelj, Englez, Frederick Catherwood, crtač. Tu nailazimo na istu radnu zajednicu, koju smo motrili, kada je Vivant Denon olovkom precrtavao na papir ono, što je sabirala Napoleonova Egipatska komisija, i kada je Eugène Flandin crtao skulpture, što propadahu, a koje je Botta iskopao i izvadio iz razvalina Ninive.

Kada se obojica spremahu na putovanja, upriliči se prilika te financijski teret toga pothvata preuzmu na sebe većim dijelom Sjedinjene države; Srednja Amerika je privredno bila oblast interesa USA. Iznenada umre dotadašnji otpravnik poslova. Još u vrijeme svoga službovanja na sudovima u New Yorku Stephens je imao sveza sa tadašnjim guvernerom New Yorka, tada predsjednikom Sjedinjenih država, Martinom van Burenom, te postane nasljednikom spomenutog pokojnika. Na putovanje tako on mogaše ići, osim s mnogim preporukama, također pod zvučnom titulom »Encargado de los negocios de los Estados Unidos del Norte«. (Koliko li pionira arheologije bijahu već diplomati?)

Ali sve mu to ne pomože, kada prilikom njegova dolaska, pijana soldeteska napadne njegovu putničku družinu. Njemu se eto 1839. desilo u Srednjoj Americi kao Layardu šest godina kasnije u Mezopotamiji, na obalama Tigrisa. Obojica stigoše u zemlju, u kojoj buknula buna.

U Srednjoj Americi bijahu tada tri velike stranke. Stranka Morazán-a, prijašnjega predsjednika republike San Salvador, stranka Ferrera-a, mulata u Hondurasu; i stranka Carreras-a, Indijanca u Guatemali. Taj Indijanac sa svojim pristašama, koje nazivahu ne baš prijazno »Cachurecos-ima« (lažni novac), bijaše oboružan. Između Morazán-a i Ferrera-e kod San Salvadora bila se bitka. General Morazán doduše bijaše ranjen, ali je pobijedio, te je pučanstvo očekivalo, da će ući u Guatemalu. Tim pretpostavljanim putem hodala je mala karavana Johna Lloyd-a Stephens-a.

Zemlja bijaše razorena. Operetni generali zamjenjivali su poglavice bandita u vodstvu četa i četica, koje su više pljačkale nego vojevale, a sastojahu se od Indijanaca, Crnaca, nekoliko pustolovnih evropskih časnika i vojničkih bjegunaca iz Napoleonove talijanske armije. Sela bijahu opljačkana, pučanstvo je gladovalo. »No hay!« bijaše sveudiljni odgovor na pitanje Stephens-a, može li se dobiti hrane. »Ništa!« Dobivahu samo vode.

Kada u nekom gradiću »u vijećnici« dobiše stan, alkalde, naoružan znakom svoga dostojanstva, štapom sa srebrnom jabukom, primio ih je mrzovoljno. U noći prodre taj isti alkalde s ruljom od kakvih 25 ljudi u spavaonicu. Vođa te čete bijaše neki časnik, pristaša Carrera-e, kojega Stephens u svomu opisu te pustolovine uvijek naziva »gospodinom sa sjajnim šeširom«. U prepirci, što nastade, bijaše graje. Stephens-ov sluga Augustin bude ranjen štapom po glavi i zavrišti: »Pucajte, Sir, pucajte!« Pri svjetlosti luči Stephens pokaže svoje iskaznice, pa i pečat generala Cascara, nekog časnika, bjegunca iz Napoleonove vojske, koji igraše stanovitu ulogu u toj zemlji i kojega je preporuku Stephens sebi osigurao. Catherwood naprotiv očita nekakvu učenu bukvicu o pravu naroda i poslanika, a to, dakako, još manje utjecaše na pijanu rulju nego sami pasoši. Situacija, s jedne strane, bijaše kao kakav prizor iz »Fra Diavolo-a«, s druge strane, kada oni uperiše muškete na Stephens-a, mogaše završiti krvavom ozbiljnošću.

U to se pojavi neki drugi časnik, očito viši po časti, i stvar se nekako odgodi; jer on imaše još brižnije polirani »sjajni šešir« na glavi. Opet pregledavanje pasoša. Časnik zabrani svako nasilje i upozori alkade-a da je glavom odgovoran za to, ne budu li zarobljenici čuvani na sigurnu. Stephens hitro, što god mogaše hitrije, napiše pismo generalu Cascara-i i zapečati ga, kako bi bilo efektnije američkim poludolarom. »Orao raskrili svoja krila a zvijezde zasjaju u svjetlosti lučiju i svi pristupe da tu stvar promotre točno.« Stephens-ovoj maloj skupini ne bijaše sna. Pred tim skloništem vojnici se igrahu vojničkoga tabora, derahu se, urlahu pijući rakiju koliko god mogahu i ne mogahu. Napokon ti evo još jednom alkalde-a, a za njim sva pijana družina. Pismo Cascara-i imaše u ruci, dakle nije ga poslao. Tada Stephens postane energičniji. I gle ti čuda: što ne mogalu učiniti ni pasoši ni Catherwoodov učeni govor, izvojšti novi ton. Alkalde izlema nekog Indijanca, da ga uputi kamo da nosi pismo, i nestane ga sa svom ruljom. Stephens se već pripremio da će dugo čekati; uto se sve neprilike najedamput obrnu i bude dobro.

Kada je drugoga jutra sunce visoko odskočilo, evo ti trijeznoga alkalde-a u službeni pohod da se pomiri. Po nenadanoj novoj zapovijedi vojnici bijahu već u osvit otišli.

COPAN je u državi Honduras, na rijeci istoga imena, koja se salijeva u Motagua-u, zatim u zaljev Honduras-a. (Neka se to ne zamijeni za grad Coban na Rio Coban ili Cahabon, sjeverozapadno od Copána i isto tako u Guatemali.)

Tim je putem marširao Cortez, kada je osvojio državu Azteka godine 1525. te putovao iz Mexika u Honduras, da bi kaznio nekoga izdajicu; više od hiljadu kilometara kroz gorja i prašume.

Kada Stephens i Catherwood i indijanski vođe i nosači pođoše na put i naskoro izroniše u nekom šumovitom kraju, što se nad njima zaklopi kao zeleno more, počeše slutiti, zašto je prije njih ovdje bilo tako malo putnika istraživača. »Lisnato gusto granje« — pisao je 300 godina prije njih Cortez o sličnim šumama — »osjenjuje tako gustom sjenom, da vojnici ne mogahu vidjeti kamo da gaze!« Po močvari su mazge gazile do trbuha, trnovito i bodljikavo rašće raščeprljalo bi Stephens-u i Catherwood-u ruke i lice, kada bi sjahavali da pomognu. Od žege bijahu smlavljeni; od rojeva muha i mušica, što se rojiše nad močvarom, postajahu grozničavi. »Ova klima«, pisali su španjolski putnici don Juan i Ulloa, stotinu godina prije Stephens-a, o tropskom podneblju udolina, »izjeda snage čovjeka i ubija žene u prvim babinama. Volovi gube svoje meso, krave svoje mlijeko, a patke prestaju nesti jaja...« Priroda bijaše ostala ista čak od vremena Corteza i te dvojice Španjolaca. Ratni događaji u zemlji svojom zapletenošću učiniše već unaprijed nemogućom svaku diplomatsku zadaću, te Stephensu ne bijaše činiti ništa drugo, nego raditi po svojoj strasti otkrivača.

Ali on bijaše kova onih, što i u nuždi i muci ne odole čarima stranoga. Ta šuma ne samo da je iscrpljivala živce sveudilj novim zaskocima dočekujući uljeze, ona razdraživaše i njuh i vid i sluh. Iz nizina se izdizaše vonj truleži. Raširivahu se stabla mahagoni-a; stabla kavovine i rujevine. Palma, zvana corozo, 12 metara dugačkih hvoja, bila je krov. Pažljivomu promatraču uspijevaše da otkrije neku orhideju. Kao lonci cvijeća na deblima prašumskih stabala bijahu lijerasti cvjetovi. A uvečer, kad se probudi prašuma — tada zakriče majmuni, zakrešte papige, zaurliču urlici, odjekuju muklo prekinuti uzvici, kako ih uzviknu prepadnute životinje, kada se što lomi.

Stephens i Catherwood protiskivahu se kroz kraj, o kojemu nikada ne bijahu ni sanjali. Raščeprljani i krvavi i glibavi, i upaljenih očiju, prodirahu naprijed. I u tomu prokletomu svijetu, koji kao od iskona nedotaknut, zar da se podignu kamene građevine, velike građevine, kako se to kazivaše?

Stephens je iskren. Kasnije napominje on, da je vjerovao to manje, što je dublje prodirao u to zeleno carstvo. »Moram priznati, da nas obojica, gospodin Catherwood i ja bijasmo maločak sumnji-

čavi i približavasmo se Copánu više nadajući se nego očekujući da ćemo naći čudesa.«

I zatim evo ti časa, kada se čudo ukaza.

NEGDJE u nekoj stranoj šumi naći komad staroga zida, što svjedoči o davno prošlomu životu, zanimljivo je i pobuđuje na svakakva razmišljanja; ali nitko to ne bi nazvao čudom. Moramo biti svijesni toga, da Stephens bijaše čovjek, što poznavaše pola Orijenta i koji je već stajao na razvalinama gotovo svih starih naroda. Taj čovjek, s malo nade i ne očekujući nešto veliko (jer kakvim mjerilima raspolagaše recimo iz Egipta), sada imaše vidik, od kojega u tili čas zanijemi, i napokon povjeruje u čudo, kada stane razmišljati kakve li sve posljetke za znanost mora da ima njegovo otkriće.

Bijahu doprli do Rio Copán i dospješe do sela, kako bi s urođenicima okolice, melezima i Indijancima, što su svi prešli na kršćanstvo, već u početku bili u dobrim odnosima. Prodru oni dalje u džunglu, kada se najednom nađoše pred nekim zidom od tesanoga kamena, dobro zidanim i dobro sačuvanim. Red stuba penjaše se na terasu, koja je bila zarasla, te se ne mogaše procijeniti koliko je prostrana.

Uzbuđeni već tim vidikom, ali još uvijek oklijevajući u svom ushićenju — jer ne bijahu sigurni, nisu li možda pred ostacima staro-španjolskih utvrda — skrenu sa staze i ugledaju svoga vodiča kako jakim udarcima prosijeca neki splet liana. Trgne on na stranu taj pleter, kao kakav zastor ispred prizora što dolazi, i, »deus ex machina« u igrokazu toga otkrića, pun nade, kao da kritičarima pokazuje vlastito djelo, upozori na neki tamni predmet, što visoko strši.

I Stephens i Cartherwood, praveći sebi »machete-om« bolji vidik stoje najednom pred nekom stelom, nekim visokim kiparskim djelom, kakvo još nikada u svome životu ne bijahu vidjeli, i ujedno pred nekom vrsti umjetničke izradbe, kakvu nisu opazili ni u Evropi ni na Orijentu, niti bi ikad slutili da to postoji u Americi.

Nađu se pred nekom kamenom skulpturom, tako raskošnom po svojoj ornamentici, da im se u prvi čas činjaše nemoguće to opisati. Taj kip bijaše visok 3,90 metara, 1,20 metara širok i 0,90 m debeo; četverouglasti stup, sav pokriven skulpturama i ornamentima. Stajaše velik i siv naprama dubokom i gustom zelenilu prašume, u rovašima mu još ostaci tamno sjajnih boja, kojima je nekada bio obojen.

S prednje strane ukaže im se veličajno istesana figura čovjeka, kojega lice bijaše »svečano strogo i spodobno da ulijeva strah«. Strane bijahu ispisane zagonetnim hijeroglifima, a stražnja strana

urešena skulpturama — »one se razlikovahu od svega, što smo dosad vidjeli«. (Vidi table XXIV. i XXV.).

Stephens bijaše očaran; ali on bijaše pravi istraživač, što se ni od najneočekivanijeg vidika nije dao zanijeti, pa da prebrzo zaključuje. Tako se on, ali sasvim sigurno, usudio da prvo zaključi ovo: »Pogledamo li ovaj iznenada nađeni spomenik ... osvjedočujemo se, da bi predmeti, za kojima tragamo, bili zanimljivi ne samo kao ostaci nekoga nepoznatoga naroda, nego i kao djela umjetnosti, koja kao u isti čas otkrivene povijesne povelje dokazuju, da narod, što je nekada obitavao na kontinentu Amerike, ne spadaše među divljake.«

Ali kada je on, skupa s Catherwoodom probijao »machete-om« sve dalje u guštaru, kada on vidje drugu, pa treću, četvrtu i, svega skupa, četrnaest takvih značajnih stela, i kada mu svaka od njih izgledaše sve savršenija i savršenija po svojoj izradbi, tada je on počeo tvrditi svoje dalje tvrdnje. On, koji je vidio spomenike u zemlji Nila i koji je znao kako mora da je bila velika kultura, u kojoj su samo takvi spomenici — tada reče, da mnogi od onih, koje je ugledao ovdje u džungli kod Copána, »bijahu po izradbi ukusniji nego najljepši spomenici egipatski, a ostali po umjetničkom radu barem su jednaki njima!«

Za ondašnji svijet to bijaše nevjerojatna tvrdnja. Kada je on pismom prvi put obavijestio o svom pronašašću, to je pobudilo ne samo nevjerovanje, nego i grohotan smijeh. Je li mogao dokazati, što je tvrdio?

»KAKO početi?« pita on sam, što se tiče veličine tih spomenika i neprodirnosti zelenih zidova, kojima bijahu opkoljeni. »Pothvat gotovo beznadan. Svukuda u šumi ruševine. Ovdje bijaše doduše rijeka, što se salijevaše u more, na kojem ležaše New-York, ali ta rijeka imaše brzica. Jedno ostaje: jednoga idola raskomadati i u komadima odnijeti da bude za ogled, a od drugih odliti odljeve.«

I pade im na um usporedba s onim, što dotad bijaše kao primjer najuzvišenijega kulturnoga stvaranja, iziđe mu iz pera: »Odljevi iz Parthenona u Britanskom muzeju vrijede kao dragocjeni spomenici!«

Ali on od toga odustaje. Jer Catherwood bijaše nazočan. On navali na njega da počne crtati. Ali Catherwood, koji je izdao divna djela i crteže umjetničkih spomenika u Egiptu, namrgodi se, opipavaše izobličena kamena lica, neshvatljive hijeroglife, zamršene ornamente. Neprestance razgledaše svjetlost, gledaše duboke sjene u uzvišeno izrađenim reljefima, klimaše glavom ...

Stephens navaljivaše dalje; pošalje vodiča u selo, da se raspita, tko bi znao nešto iskazati o tim tajanstvenim umjetninama. Nitko

ništa ne zna. Tko je radio takve umjetničke radove? »Quien sabe« — bijaše neprestance odgovor.

S melezom Brunom, seoskim krojačem, on se sveudilj vere dublje i dublje u džunglu. Neprestance nalazi nove umjetnine, nove zidove, nove stube i terase. Jedan od spomenika bijaše »gorostasnim žilama pomaknut sa svoga pijedestala, jedan drugi granjem stabala obgrljen i gotovo izdignut iz zemlje, treći opet srušen na tlo i zadržan golemim žbunjem i guštarom. Jedan napokon stoji, sa svojim oltarom pred sobom, u gaju od drveća što je oko njega obraslo, baš kao da su ga htjeli osjeniti i zaštititi kao svetište, te u svečanoj tišini šume izgleda kao božanstvo, što tuguje za nekim nestalim narodom.«

Kada je opet susreo Catherwooda, kaza mu, da ima kopirati petnaest predmeta. Ali Catherwood, taj iskusni crtač, opet klima glavom. Ovdje se ne da crtati. Ovdje bi trebalo napraviti svjetlost. U ovoj tmini sjene se razlijevaju i pokrivaju konture.

Odlože svoj posao do drugoga jutra. Moradoše potražiti pomoći.

Selo im morade dati radnike. Zar u nj ne dolažaše neki melez, malo bolje i šarenije odjeven nego njihovi nosači i ostali, koje su dosad vidjeli. Možda će on donijeti pomoć, koja im je potrebna? Ali taj smeđi čovjek ponosno došeta, predstavi se, iznenada, kao Don Jose Maria i pokaže potvrde o posjedu zemlje na rijeci Copán, zemlje na kojoj bijahu ti spomenici.

Stephens se morade smijati. Da negdje nekomu mogu pripadati te razvaline u džungli, bijaše mu besmisleno. Kada Don Jose Maria na pitanje dodadne, da je on o opstojnosti tih spomenika doduše jedamput čuo, ali — tada mu Stephens začepi usta i pošalje ga neka ide kud hoće.

Ali uvečer, kada Stephens ležaše u nekoj maloj kolibi, još mu se vrti u glavi: komu zbilja pripadaju te razvaline? I već napola drijeman, u polusnu, on kategorički presudi: »One pripadaju po pravu i pravici nama, i premda nisam znao, kako bismo mogli biti odavle otjerani, ipak zaključujem, da one treba da postanu našima; i, dok zamršene slike i maštarije o slavi i hvali lebđahu pred mojim očima, pokrijem se i potonem u san.«

PO DANU odjekivahu oštri kratki udarci »machete-a« kroz džunglu. Indijanci udare desetak stabala; jedno, koje posjekoše, poteže padajući sa sobom druga, a s njima i lisnato granje i povijuše.

Stephens promatraše Indijance. Sveudilj nastojaše u njihovim licima ugledati tragove one stvaralačke snage, koja bi jedino mogla proizvesti ta kamena umjetnička djela, snage, koja bijaše tuđa, a neporecivo grozovito grotesknih crta, ali izražavajući se tako maj-

storskim oblikom, što ne izvire iz džungle neposredno, nego na prostranom prostoru raste samo polagano. Ali ta lica Indiosa bijahu mu tupa.

Dok Catherwood namještaše svoj stalak za crtanje, kako bi odmah iskoristio svjetlost, čim zasvijetli, Stephens opet ulažaše u džunglu. Nađe on zidine na obali rijeke. Bijahu mnogo više nego što je prvim pogledom procijenio. Prije svega zauzimahu jednu mnogo veću površinu, ali bijahu tako obrasle bodljačom žutilovkom, da se vidjelo kao da je po vrhu poklopljen ogromnim šeširom od bodljače. Majmuni zakričaše, kad se Stephens s melezom proguravaše u tu guštaru. »Te pomajmunjene ljude vidjesmo ovdje prvi put, a opkoljeni čudesnim spomenicima, oni nam se ukazaše kao lebdeći duhovi iščezloga plemena, koji čuvaju ruševine svojih nekadanjih stanova.«

Tada Stephens vidje neku piramidoliku građevinu. Progura se do nekih širokih stuba, što bijahu razmaknute mladicama. Te se stube penjahu iz tamne neke bodljikave guštare uvis sve do krošnja, napokon iznad vršaka ceiba-stabala gore na neku terasu, koja bijaše visoka nad zemljom ništa manje nego trideset metara. Stephensu se zavrti u glavi. Kakav li je to narod bio ovdje na djelu? Otkada je izumro? Prije koliko stotina godina je podignuta ova piramida? U koje vrijeme i kakvim oruđem, po čijemu nalogu i u počast komu su stvorene te nebrojene umjetnine? — Jedno bijaše jasno: takva stvaranja i takve građevine ne mogaše stvoriti samo jedan jedini grad; iza svega toga mora da je snaga nekoga velikoga i moćnoga naroda. I kada on zamisli, koliko li drugih gradova takve vrsti, o kojima nitko ništa ne zna, leže možda u prostranim džunglama Hondurasa, Guatemale, Yucatana, strese se od veličine svoga zadatka. Na nj navale hiljade pitanja, i on ne mogaše odgovoriti ni na jedno. Pogleda preko vršaka, pod kojima vidje sjaj sivih spomenika.

»Razvaline grada ležahu pred nama kao kakva razbijena barka usred mora; jarboli joj izgubljeni, ime nestalo, momčad potonula, i nitko ne zna odakle dođe, komu pripada, koliko dugo putovaše, šta bijaše povod njezinoj propasti; tko bijaše njezina nestala momčad, dade se izvidjeti samo jamačno spomoću toga da se ustanovi kako je građeno to vozilo, a možda se nikada ne će doznati sigurno!«

Kada je htio pogledati prve rezultate rada svoga prijatelja Catherwooda, pred njim se ukaže naročit vidik. Crtač stajaše pred stelom, prvom koju bijahu otkrili. Mnoštvo papira razasuto po tlu. On sam zagazio u glib, poštrcan glibom s vrha do dna; da bi se zaštitio od rojeva moskitosa, što ga napadahu, obukao je rukavice, lice zamuljio sve do očiju i crta, namrgođeno odlučan, kao kad hoće, pošto poto, savladati tegobe, što nastadoše. Jer pokazalo se:

umjetnik Catherwood, jedan od posljednjih velikih crtača, kojih tradicija živi još samo u nekim engleskim bakrorescima još do početka ovoga stoljeća, a zatim se utrnula u formalističkom eksperimentu, vidio je, da je pred zadaćom, kojoj njegova sredstva kao da nisu dorasla.

Jer taj svijet oblika, što bijaše pred njim, bijaše izvan sviju svjetova oblika, koje je dotad bio upoznao, i toliko sasvim izvan svakoga evropskoga mišljenja u slikama, da mu crtačko pero, kojim je crtao, ne bijaše podesno; on ne uviđaše proporcije, kutovi bi mu se pomicali, te ni s »camera lucida«, s tim tadašnjim pomoćnim sredstvom, ni bez nje, ne mogaše postići rezultate, kakve je želio. Da li ono tamo bijaše ornament ili ljudsko udo? Bješe li to oko, sunce ili simbol? Je li to glava neke životinje? Ako jest, gdje je bilo takvih životinja? Iz kakve mašte mogahu bujati tako strahovite glave? Kamenje bijaše preobraženo u raskošne forme, kojima nigdje na svijetu ne bijaše ugleda! Stephens kaže: »Kao da kumir prkošaše njegovoj umjetnosti, a na jednome stablu kao da mu se smiju dva majmuna!«

Ali Catherwood stajaše od jutra do mraka, i evo ti dana, kada mu uspije prvi list. Pobudit će začuđenje.

ALI sada se dogodi nešto neobično. Stephens, primoran da mu tko pomaže, zađe među stanovnike sela i bude s njima prisniji. Taj saobraćaj bijaše prijateljski, jer Stephens — kako to često istraživači bijahu u takvim prilikama — mogaše na svoj način pomagati ljekarijama i dobrim savjetima. Uto nastanu nezgode. Sveudilj se, naime, sve upornije, pojavljivaše Don Jose Maria i pokazivaše potvrde o svomu posjedu. U potankom razgovoru s njim razabralo se, da to polje razvalina za nj bijaše sasvim nevrijedno i da njega ne bi nikada zanimalo, i da su njemu svi »kumiri« bili sasvim ravnodušni — bijaše dakle povrijeđen zbog prava na vlasništvo, te ga to tjeralo neprestance da dosađuje.

Znajući da je u zemlji politički uzbunjenoj, Stephens pošto poto htjede da bude u slozi sa svim stanovnicima naokolo, te odluči nešto ludo. Kratko i odrešito upita: »Koliko hoćete za ove razvaline?«

»Ja vjerujem«, piše Stephens, »da on ne bi bio iznenađeniji i osupnutiji, kad bih bio želio da kupim njegovu jadnu staru ženu, našu reumatičnu bolesnicu... Kao da nije zapravo znao, tko je od nas dvojice najednom izgubio razum. Taj posjed bijaše tako nevrijedan, da mu se moja želja pričini sumnjivom.«

Stephens dakle, da bi istaknuo čestitost svoje ponude, morade tomu prljavom Don Jose-u pokazati sve svoje isprave, po kojima se može vidjeti, da je bjelodano karakteran čovjek, da je učenjak, koji putuje, i da ima sve dokaznice, po kojima se vidi da je otprav-

nik poslova velikih i moćnih Sjedinjenih država. Neki Miguel, koji je znao jezik i bio pismen, glasno pročita te spise. Valjali Don Jose reče, da će o tom promisliti i opet doći.

To se ponavljaše. Miguel pročita isprave po drugi put, ali kada opet ne bijaše nikakva ploda, Stephens uvidi, da bi samo onda, kad bi kupio taj stari grad Copán, imao mira, nakani, točno procjenjujući mentalitet sela u džungli, da napravi jedan prizor, kako bi ga nagovorio, prizor koji kao da je iz neke groteske.

Dovuče on svoj kovčeg i izvadi iz njega diplomatsku uniformu. Svoju diplomatsku zadaću u Srednjoj Americi on je već odavno smatrao za propalu; ali ne bi trebalo da se uniforma ne nosi. I otpravnik poslova Sjedinjenih država Sjeverne Amerike obuče se u svoju svečanu odjeću pred zadivljenim melezom Joseom. Doduše, na glavi mu bijaše panama šešir, koji je kiša smekšala, uz to se obukao u kariranu košulju i bijele hlače, koje mu sve do koljena bijahu zaprljane žutom prljavošću. Kiša, što je vazdan padala, kapaše još sa stabala, a po tlu bijahu glibave splake. Ali nekoliko sunčanih zraka zasja na krupnim gumbima, na kojima bijaše orao, a zlatni vez i boje zasjaše autoritativnim uvjeravanjem, koje uvjeri i u drugim prostorima našega svijeta.

Kako li taj vidik da ne djeluje na našega Don Jose-a Maria-u! Tome on ne mogaše odoljeti. I John Lloyd Stephens — koji sam sebi reče da je djelovao »impozantno kao onaj crnački kralj što prima društvo britanskih časnika, nataknuvši šešir na glavu, obukavši vojničku bluzu i bez »inexpressibles« — kupi stari grad Copán!

Kasnije dometnu: »Čitalac bi možda rado znao, kako se u centralnoj Americi kupuju gradovi. Isto tako kao i ostali trgovački predmeti, prema tomu, ima li ih mnogo na trgu i koliko se žele; budući da oni nisu artikl kao pamuk i indigo, prodaju se po samovoljnoj cijeni, a tada su se prodavali vrlo slabo. Pa čitač, eto, neka zna, da sam za Copán platio pedeset dolara. Zbog te cijene ne bijaše nikakvih tegoba: ponudim spomenutu svotu, i Don José Maria smatraše je za tako veliku, da sam ja zbog toga u njegovim očima izgledao budalom; da sam ponudio više, vjerojatno bi me držao za nešto još gore.« (Vidi tablu XXVI.)

Jasno je, da tako značajan i čudnovat događaj morade dostojno biti proslavljen, premda čitavo selo uopće to ne razumijevaše. Stephens je priredio službeno primanje. I čitavo selo dođe. Bijaše vrlo mnogo starih dama. Naokolo se nudile cigare (»cigarro« za gospođe, »puro« za muškarce). Svi se divili Catherwood-ovim crtežima. Napokon i samim ruševinama i spomenicima. I svi su se uvelike čudili. Jer zbilja se ustanovilo, da nitko od živih i tu prisutnih nikada nije vidio te umjetnine. Nikada ne bijahu potaknuti da prodru u

grozovitu džunglu, pa ni sami sinovi Don Gregorio-a, najmoćnijeg čovjeka u tom mjestu, koji bijahu smioni i poznati kao najbolji poznavači te šume.

Pa ipak Indijanci među njima pripadahu istomu narodu, bijahu od istoga roda i govorahu još točno isti jezik, kao već odavno nestali majstori, što su tesali te kamene skulpture, ti graditelji piramida, stuba i terasa!

KADA godine 1842. bijaše izišla u New Yorku Stephens-ova knjiga *Incidents of travel in Central America, Chiapas and Yucatan* i malo kasnije crteži Catherwood-ovi, tada se u novinama razgalame; javnim raspravljanjem izazove se druga galama; povjesnici ustanoviše, kako se ruši jedan dotad čvrsto zglobljen svijet, a laici zaključivahu najsmionije zaključke.

Stephens i Catherwood, izmučivši se na sve moguće načine, pođu iz Copána dalje, prodru u Guatemalu i prođu kroz Chiapas i Yucatan. Svukuda na svome putu naiđu na spomenike Maya-a. Što sada pokazaše riječju i slikom, od toga ne nastade samo jedno pitanje, nego najednom hiljadu pitanja. Odmah se latiše španjolskih izvora i suvislo s prvim otkrivačima i osvajačima Yucatana, s djelima Hernandez-a de Cordovas-a i Francisco-a de Montejos-a, nađu najranija izvješća o tomu zanimljivom narodu. Najednom se počne raspravljati o knjizi, što u Parizu bijaše izašla upravo četiri godine prije toga, i u kojoj se izvještavalo ono isto, o čemu pripovijedahu Stephens-ovi »utisci s puta«, ali dotada bijaše sasvim neopažena.

Na prvi pogled to bijaše vrlo značajno. Stephens-ovo djelo pobudi senzaciju, iziđe u nekoliko izdanja, sve jedno za drugim; odmah, nakon što je izišlo, prevede se u nekoliko jezika, ukratko — bijaše u svim ustima. Ali izvješće gospodina von Waldeck-a, koje kao »romantično arheološko putovanje u Yucatanu« bijaše 1838. objelodanjeno u Parizu, malo je spominjano i danas je gotovo nepoznato. Sasvim sigurno: Stephens-ovo izvješće bijaše temeljitije i pisano je tako izvrsno, da se i dandanas može od dragosti čitati. A Waldeck nemaše uza se nijednog čovjeka, u kojeg su sposobnosti Catherwood-ove. Crteži potonjega su umjetnički vrijedni, da i dandanas za arheologiju dokumentarno vrijede (i same fotografije su blijede pokraj listova Catherwood-ovih). Mnogo onoga, što je Catherwood još vidio i nacrtao, propalo je, uništeno ili raspalo se.

Ali glavni razlog je ovo: kada je izašla Waldeck-ova knjiga, Francuska bijaše oduševljena otkrićem jedne sasvim druge stare kulture, kulture za koju se skopčao upravo prošli nacionalni doživljaj. Još življahu učesnici u egipatskoj ekspediciji Napoleonovoj i još uvijek se javnost uzbuđivaše dešifriranjem hijeroglifa. Francuska, dapače Evropa i sama Amerika (jer kamo je Stephens prvo

putovao?) gledaše prema Egiptu! Bijaše potreban golemi prolom u tradicionalne predodžbe, da bi nastale velike posljedice.

Pošto su Maya najedamput postali točkom, u koju javnost gleda, ne mogaše proći bez kojekakvih pustolovnih tumačenja, koja su se uvijek zbivala uz kakvo novo otkriće. Jedno se više ne mogaše poreći nakon Stephens-ova izvješća: u starih Mayâ bijaše narodna kultura, koja se sasvim može usporediti s kulturama staroga svijeta. (To je mogao kazati stručnjak pokazujući baš na građevine; jer veliki razvitak matematičkih znanosti u Maya točno se razabrao istom mnogo kasnije.)

I zbog toga prije svega nastade pitanje: odakle dođe taj narod? Bijaše li zbilja istoga indijanskoga roda kao i drugi narodi, što žive na sjeveru i jugu, i nikada ne prestadoše biti nomadi? Ako je tako, zašto se baš Maya razviše do takve visine? Šta im bijaše poticaj? Bijaše li uopće moguće, da na američkom kontinentu, odsječenu od velikoga kulturnoga toka u staromu svijetu, nastane neka sasvim posebna kultura?

Počinju baš prva smiona razjašnjenja. Pa to je sasvim isključeno, govorilo se. Nesumnjivo mora da je nekada, u iskonu, bila neka seoba iz staroga Istoka. Kojim putem? Pa, vjerojatno po nekomu kopnu na sjeveru, koje je nekada u diluviju postojalo! A drugi opet, omamljeni predodžbom, da stanovnici iz blizine Ekvatora putuju preko polarnih krajeva, osmjeliše se da smatraju, kako su Maya oni, što su nadživjeli basnoslovni otok Atlantidu. Kada se ne zadovoljiše nijednim takvim tumačenjem, očuše se glasovi, koji o Mayama tvrđahu da je to neko pleme djece Izraelove.

Zar neke skulpture, koje sav svijet mogaše promatrati na crtežima Catherwood-ovim, ne naliče sasvim čudno na likove indijskih bogova? Tako je, rekoše drugi, ali bi se po piramidama moglo zaključiti da su u vezi s Egiptom. A sada se pojaviše neki istraživači, o čemu u španjolskim vijestima ima jasnih upozorenja, da se u mitologiji Maya nalaze istaknuti kršćanski elementi. Nađen je simbol križa, ima znakova, da Maya imadoše predodžbu o općem potopu, i dapače se čini, da je njihov bog Kukulkan imao ulogu mesije — a to sve upozorava na svetu zemlju Orijenta.

Sve te prepirke još bijahu žestoke. Uto izađe knjiga čovjeka, što ne bijaše istraživač, kao Stephens, nego učenjak u učenjačkoj sobi. (I odmah ćemo kazati, da prepirke ni dandanas nisu dovršene, premda su na boljoj osnovi.) Taj čovjek bijaše gotovo slijep; i kada on u svojoj sobi samo svojom oštroumnošću prolažaše kroz džunglu, kroz koju je Stephens prolazio sa »machete-om«. Stephens je otkrio staro carstvo Maya u Hondurasu, Guatemali i Yucatanu, a rečeni je učenjak otkrio staro carstvo Azteka po drugi put, državu Montezuma-e u Mexiku. I sad istom nastane prava zbrka.

WILLIAM HICKLING PRESCOTT potječe od stare puritanske loze Nove Engleske. Rodio se 4. svibnja 1796. u Salemu. Od 1811.—1814. studiraše pravne znanosti na sveučilištu Harward. Nekoliko godina poslije taj čovjek, o kojemu su smatrali da će postati velikim pravnikom, sjeđaše pred nekom neobičnom pločom za pisanje. Bijaše to takozvani »Noctograph«, izum nekoga Wedgewood-a. Nalikovaše na tablu od škriljevca, na kojoj linije bijahu upopreko napete žice od mesinga. Budući da po tim linijama ruka iđaše sigurno, mogaše se na tabli pisati sklopljenih očiju. Nije trebalo umakati pero, jer indigo pod tim žicama prenošaše pritisak pisaljke. To znači, moglo se pisati i onda, ako si slijep.

William Prescott bijaše gotovo slijep. U nekoj nesretnoj prilici, 1813., u college-u izgubio lijevo oko. Dugotrajni studij oslabi mu desno oko, te ni time, što je dvije godine obilazio evropske liječnike za oči, ne mogaše mu se očima povratiti sposobnost da vide. Pravnička mu se karijera naglo završi. I sada taj čovjek, nevjerojatno discipliniran, dadne se na povijesne radove. I na »Noctographu« nastane djelo *Kako je osvojen Mexiko.* To je izvješće o Cortezovim osvajanjima, u kojem se priča, da ti dah zastaje. Ali ono je još nešto više. U njemu je nadljudskom marljivošću navedeno i najnepoznatije svjedočanstvo suvremenika konkvistadora, kako bi se napravila panorama Aztečkoga carstva prije nego su ga Španjolci osvojili i poslije toga osvajanja. I kada je to djelo izašlo, 1843., ustanovilo se, da se, pokraj upravo otkrivene kulture Maya, isto tako iznenada ukaza, jedva manje zagonetna, civilizacija Azteka.

Šta se pokaza? Očevidno između Azteka i Maya postojahu stanovite relacije; primjerice, njihove religije uvelike se slagahu; njihove građevine, hramove i palače kao da je gradio isti duh. Ali kako je što tiče jezika? I koliko su stara ta dva naroda? Već površnim ispitivanjem dalo se razabrati, da Azteki i Maya govorahu jezike različitoga podrijetla. I dok je Cortez »smaknuo« Azteke u njihovo najsjajnije doba, Maya-i su svoj kulturni i politički vrhunac prešli, već stoljeća, očito narod na izdisaju, kada se Španjolci iskrcaše na njegovu obalu. Metodom, po kojoj se i samu djecu Izraela u pretpovijesnoj Americi nisu ustručavali uvući u razgovor, ipak se mogla razjasniti protivurječja. Samo da Prescott nije zabilježio uzgredice nekoliko bilježaka, od kojih nastade desetak novih zagonetaka, što se tiču srednjo-američkih kultura.

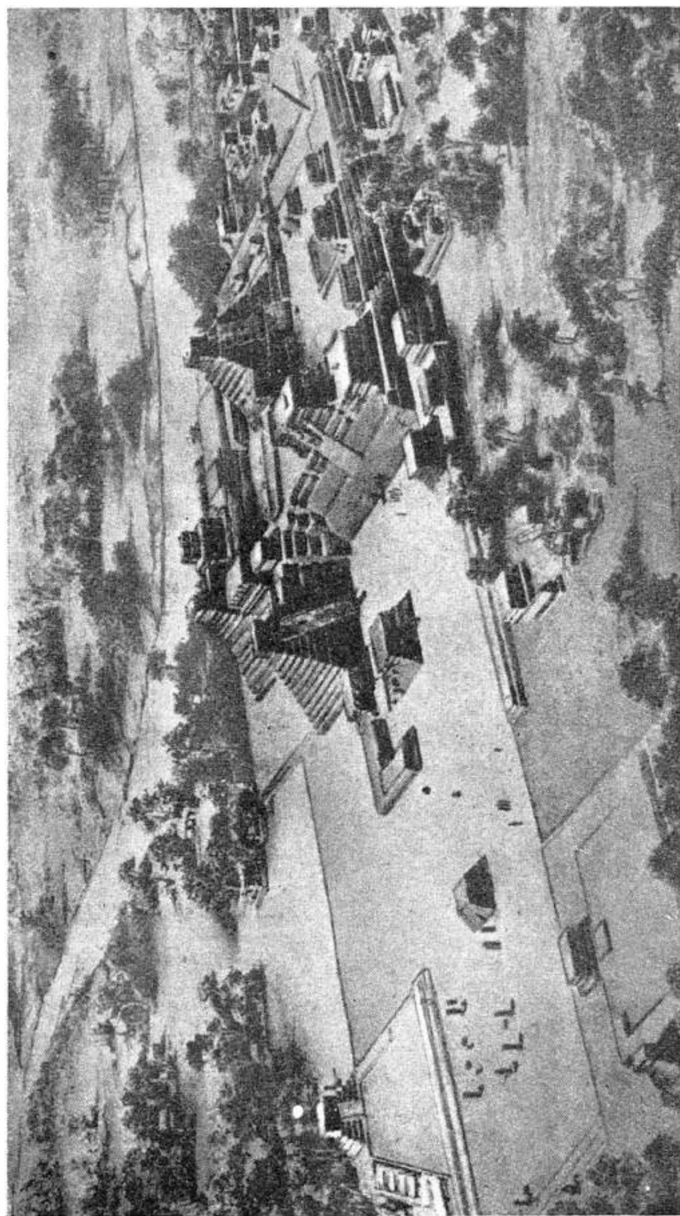
Tako on, primjerice, prekida tok svoje pripovijetke strahovitom »noche triste«, kada Cortez s poraženom momčadi bježi iz Mexika. I povjesnik se zaustavlja razmatrajući to bježanje i put, po kojem se bježi, kako bi razmotrio polje razvalina, na koje se tada progonjeni Španjolci, kako je razumljivo, ne obazirahu. Na tomu polju izdižu se piramide Teotihuacan-a, piramide sunca i piramida mje-

Jednu stelu starih Maya, prije kojih stotinu godina u Copanu (u današnjem Hondurasu), našao je Stephens i crtao Catherwood. Na tabli XXV. moderna fotografija te iste stele.

Moderna fotografija stele, što je na tabli XXIV. Dobro je, ako se, stojeći pred mogućnošću uspoređivanja, posumnja barem jedan čas u tehnički napredak, koliko se tiče umjetnosti.

Tako je, vjerujemo, Copan izgledao, kada su u njemu prije svoga iseljenja stanovali Maya-i. U toj rekonstrukciji ne bismo smjeli paziti na pojedinosti, nego se moramo oslanjati samo na sveukupni utisak toga ogromnoga kompleksa hramova, što se može usporediti, u svakom slučaju, sa sličnim građevinama staroga svijeta. Taj kompleks ruševine kupio je Mr. Stephens za 50 dolara.

Dvije slike u godini 1947. Na njima je Healey, vođa jedne američke ekspedicije, s Indijancem iz Lancandona pred jednim kamenim reljefom Maya u Bonampaku. Taj isti Indijanac je na donjoj slici fotografiran pokraj reljefa, koji je punih hiljadu i pol godine stariji od toga mladića. Začudno je, koliko njegov profil naliči na profil na reljefu.

seca prije svega, tako ogromne građevine, da se mogu usporediti s nadgrobnim spomenicima faraona. (Piramida sunca viša je od 60 metara, a njezinoj osnovi jedna je strana dugačka više od 200 metara.)

Taj gigantski hram daleko je od Mexika jedva koji dan hoda (ili, danas, sat željeznicom); leži dakle u središtu Aztečkog carstva. Ali Prescotta ne zanima taj zemljopisni položaj, on proučava indijansku predaju i tvrdi, da te ruševine nađoše već Azteki, kada su nekada prodrli u tu zemlju kao osvajači. On tvrdi, da je još prije Azteka i još prije Maya tu obitavao neki mnogo stariji, treći kulturni narod, u srednjoj Americi i u Mexiku.

I piše: »Kakve li se misli nameću putniku . . ., kada korača po pepelu naroda, od kojih potječu ove gorostasne građevine, koje nas . . . prenose u sivo staro doba! Ali tko bijahu ti graditelji? Bijahu li to bajoslovni Olmeki, kojih se povijest, kao ona starih Titana, gubi u maglama bajkâ, ili, kao što se obično tvrdi, miroljubivi i radljivi Tolteki, o kojima sve, što o njima mogosmo saznati, počiva na jedva sigurnoj predaji? Šta je bilo od tih plemena, koji ih sagradiše? Ostadoše li na onome tlu, jesu li se pomiješali s onim divljim Aztekima, što ih naslijediše . . .? Ili su išli dalje na jug i našli prostrano polje da šire svoju civilizaciju, kakva se pokazuje u višemu karakteru ostataka od građevina u dalekim krajevima Srednje Amerike i Yucatana?«

Takva upozorenja, što dolažahu sa svih strana, a koja mi ovdje, da bude priprostije, navodimo iz knjige Prescottove, prouzrokovaše, kako je i shvatljivo, zbrku nenadmašivu. Ali kada Prescott veli: »Sve je to tajna, koju je vrijeme pokrilo svojom neprozirnom koprenom . . .« — i kada on domeće: ». . . koprenom, koju ne može otkriti nijedna smrtna ruka«, — onda se taj povjesničar, koji toliko toga iznese na vidjelo iz tmine prošlosti, pokazuje vrlo malodušnim. Smrtne ruke kopaju još i danas, i već su razotkrile, što prije stotinu godina bijaše neprodirna tajna, i sve svjedoči, da će one otkriti i ono, što nam je još i sada sakriveno.

30. POGLAVLJE

MEĐUIGRA

PUNIH dvadeset godina poslije, god. 1863., jednoga dana neki pohodilac Kraljevske knjižnice u Madridu, premećući povijesne državne arhive, nađe požutjeli rukopis, vrlo star, očito još nikada neupotrebljavan. Na njemu je bio broj godine 1566. Naziv mu bijaše *Relacion de las cosas de Yucatan*. U njemu bijaše nekoliko vrlo značajnih i prvim pogledom nerazumljivih skica. Kao pisac potpisan je Diego de Landa.

Svaki bi obični pohodilac taj rukopis opet metnuo na mjesto, gdje je bio, i sasvim je sigurno, da su već nebrojeni tako učinili. Ali slučajno taj čovjek, kojemu dođe do ruke, bijaše deset godina almosenier francuskoga poslanstva u Mexiku, od 1855. župnik u indijanskom selu Rabinal, u okružju Salama, u Guatemali, i mnogo je proučavao indijanske jezike i ostatke nekadašnjih kultura. (Taj svećenik, što je obraćao Indijance, bio je i učenjak, koji je, pod pseudonimom Etienne Charles de Ravensberg, napisao mnoštvo pripovijedaka i povijesnih romana. Spominjemo to, da bi se pokazalo, kako je opsežno bilo ono, za što se zanimao.)

Kada taj Charles Etienne Brasseur de Bourbourg (što življaše od 1814. do 1876.) držaše tu požutjelu knjižicu Diegoa de Landa-a u ruci i više je ne stavi na stranu, nego je stane proučavati, on je tada za prouke o srednje-američkim kulturama otkrio vrlo važno otkriće.

William Prescott bijaše devet godina stariji nego Stephens, Brasseur de Bourbourg bijaše devet godina mlađi. I premda je Bourbourg svoje važno otkriće otkrio 1863., djela te trojice spadaju jedno k drugome. Stephens je iskopao spomenik Maya, Prescott je sabrao i po prvi put napisao jedan suvisli dio povijesti Azteka (premda to bijaše i posljednji dio). A Brasseur de Bourbourg je dao prvi, premda još malen i ni blizu za sve brave pristao ključ, da bi se razumio čitav niz dotad nerazumljivih ornamenata i hijeroglifa. Prije nego razjasnimo u čemu je važnost tih otkrića, moramo objasniti situaciju arheologa koja, što se tiče američkoga problema, bijaše sasvim drugačija nego li što se tiče sviju problema staroga svijeta.

KADA se od trećega tisućljeća naše ere — nakon svoga velikoga općega potopa — Kinezi sjedinjavahu u jednu državu, oni to činjahu uzduž svojih obiju najvećih rijeka, rijeka Hwang-Ho i Jangtseikiang. Indi temeljiše svoje prve naseobine kraj Indusa i kraj Gangesa. Pošto su Sumerci doprli u Mezopotamiju, u njihovim prvim naseobinama izraste babilonsko-asirska kultura između Eufrata i Tigrisa. Kultura Egipćana nije živjela samo pokraj Nila, nego i od Nila. Ono, što za te narode bijahu rijeke, to starim Grcima bijaše usko Egejsko more. To znači, velike kulture prošlosti bijahu kulture rijeka, i istraživači se bijahu navikli da postojanje neke rijeke smatraju kao pretpostavku za opstojnost jedne kulture. Ali — američke kulture ne bijahu kulture rijeka, a u njihov procvat i uspjeh ipak se ne mogaše sumnjati. (Također kultura Inka, na visoravni Perua, ne bijaše kultura rijeke; poslije ćemo govoriti o njoj, jer ona nije u neposrednoj svezi sa srednje-američkim kulturama.)

Kao drugu pretpostavku za opstojnost smatrahu sklonost i sposobnost naroda za poljoprivredu i marvogojstvo, za gajenje domaćih životinja. Poljoprivredom bave se Maya (premda u tom slučaju ima nešto naročito). Ali marvogojstvo? Kultura Maya je zaista jedina bez domaćih životinja i tegleće marve, dakle i bez kola.

To još nije sve, po čemu Maya izgledaju nešto naročito. Većina kulturnih naroda staroga svijeta su izumrla, zatro im se trag i nestali su s površine zemlje. S njima izumriješe jezici, koje kao »mrtve jezike« moramo učiti često naprežući se dugo oko toga kako da se dešifriraju. Nu — Maya žive još i danas, ima ih gotovo milijun; po svojoj se konstrukciji nisu promijenili, jedva po svom materijalnom načinu življenja, samo nešto malo u svojoj odjeći. Istraživač, koji nešto pita svoga indijanskog slugu, vidi pred sobom isto lice, koje je upravo kopirao s nekog starog reljefa Maya. Godine 1947. dva časopisa, *Life* i *Illustrated London News* objaviše fotografije nekog novog iskapanja. Na njima jedan muškarac Maye i jedna djevojka Maya pred dva stara reljefa i — kao da su ti reljefi rezani po njihovim licima! I kad bi glave na reljefima mogle govoriti — govorile bi istim jezikom, kojim sluga Maya zahtijeva od istraživača svoju plaću.

Kao da je ta posljednja činjenica dala istraživačima povoljne osnove. Ali tako se samo čini. Jer premda — opet oprečno svima kulturama staroga svijeta — kultura Maya nije mrtva 2000 ili 3000 godina, nego samo 450 godina, ipak su uporišta, spomoću kojih se ona istražuje, manja nego igdje inače.

O Babiloniji i Egiptu, o starim narodima Azije, Male Azije i Grčke imamo obavijesti odvajkada. Mnogo je toga izgubljeno, ali

mnogo je očuvano pismenom ili usmenom predajom. Oni izumriješe prije dugo i dugo vremena, dakako — ali još na samrti daju dalje, što su stvorili — i njihovo umiranje trajaše vrlo dugo. Američke kulture — kazasmo već — bijahu »smaknute«. Iza Španjolaca na konjima i s mačem iđahu svećenici, i na lomačama spaljivahu spise i slike, čime bismo se mogli obavještavati. Don Juan de Zumárraga, prvi nadbiskup u Mexiku, uništi na jednom gorostasnom autodaféu svaki spis, do kojega je mogao doći; biskupi i svećenici ga oponašahu, a vojnici uništavahu ne manje marljivo ono, što je ostalo. Kada godine 1848. lord Kingsborough dovrši svoju zbirku preostalih svjedočanstava o starim Aztekima, tada njegovo djelo ne sadržavaše nijedan jedini komadić španjolskoga podrijetla! — A šta nam ostade od zgodopisa Maya-a iz vremena prije konkvistadora? Svega tri rukopisa.

Jedan je u Dresdenu, jedan u Parizu, a dva, što spadaju skupa, sada su u dva različita mjesta u Španjolskoj! *Codex Dresdensis* (najstariji), *Codex Peresianus* i Codices *Troano* i *Cortesianus.*

Budući da sada nabrajamo, ne ćemo zaboraviti na koncu na tegobe, što se tiče neposrednog obavještavanja. Arheolog u Grčkoj i Italiji putuje po civiliziranom kraju. Istraživač u Egiptu radi u najzdravijoj klimi tih prostora. A čovjek, koji je u prošlom stoljeću odlučio da traga za novim tragovima Maya i Azteka, dospio je u paklenu klimu, daleko od svake civilizacije.

Istraživanje u Srednjoj Americi naiđe dakle na tri tegobe: prvo na neobičnu problematičnost i pitanja, koja zadavaše svojstvo tih kultura; drugo, bijaše nemoguće zaključivati i uspoređivati onako, kako se može, kada postoji obilje materijala — jer jedva bijaše građe osim ruševina; treće, zapreke, koje postavljaše sami kraj svakomu daljem brzomu istraživanju.

Je li čudo, što Maya i Azteki, pošto su ih ponovo otkrili Stephens i Prescott, još jedamput nestadoše iz svijesti javnosti? Što se znanje o tim narodima kroz četiri desetljeća sačuvalo samo u nekoliko istraživača? Što su se, doduše, mogli dobiti nebrojeni mali podaci istraživanja, ali da se nije moglo otkriti nijedno veliko otkriće u vrijeme od 1840. do 1880.? I što se za samu »iskopinu« Brasseura de Bourbourga u arhivima Madrida zanimahu samo nekoliko specijalista?

U knjizi Diego-a de Landa-a, koja trista godina bijaše svakom na dohvatu, a nitko je ne bijaše upotrebio, bijahu čarobne riječi, kojima se — barem djelomice — dade odgonetnuti smisao ono malo zgodopisa Maya-a i njihovih spomenika. Ali bijaše premalo dokumenata, premalo kamenja, premalo reljefa i skulptura, da se na njih primijene te čarobne riječi i da se u odlučnim usporedbama može izvidjeti koliko one vrijede.

31. POGLAVLJE

TAJNA NAPUŠTENIH GRADOVA

POVUČE li se linija od Chichen-Itzá na sjeveru Yucatana prema Copánu (Honduras) na jugu i od Tikál-a i Ixkún-a (Guatemala) na istoku preko grada Guatemala prema Palenque-u (Chiapas) na zapadu, onda su označene pogranične točke nekadašnje kulture Maya. U isto vrijeme time je ocrtano područje, po kojem je Englez Alfred Percival Maudslay proputovao u godinama između 1881. do 1894., dakle punih 40 godina poslije Stephensa.

On je učinio više nego Stephens. Učinio je ono, što je međutim postalo nužnim, da se istraživanje ne obustavi. Sa sedam prohoda kroz džunglu on se nije vratio na obalu samo s opisima i slikama. Povrh toga donio je izvorne komade, izvanredno jasne i čiste otiske na papiru i u gipsu otiske reljefa i natpisa.

Njegova zbirka ode u Englesku i iz muzeja Victoria i muzeja Albert preseli u Britanski muzej. Kada je ta »Maudslay-collection« postala pristupnom za proučavanje, materijal je bio spreman, da bi se ispitalo koliko su stari i sami spomenici i kakvo im je podrijetlo. I evo nas opet do Diego-a de Landa-e. Taj drugi nadbiskup u Yucatan-u mora da je bio čovjek, u kojemu se revni svećenik nije dao uskladiti s ljubiteljem već modernih znanosti, što su nagonile na spoznaju. Nažalost, u borbi između dviju duša u jednim grudima, na koncu konca, pobijedio je revnosnik. Jer Diego de Landa bijaše jedan od onih biskupa, koji je naredio da se sakupe i spale svi mogući dokumenti o Maya-ima, do kojih je mogao doći. A druga duša, što u njemu življaše, mogaše ga još samo potaknuti, da jednoga od nadživljelih knezova Maya-a upotrebi kao Šeherezadu. Svakako se pokazalo da taj Šeherezada zna pripovijedati više nego bajke. I tako je Diego de Landa pisao ne samo pripovijesti o životu i radu, o bogovima i o ratovima Maya-a, nego on svojim bilješkama priloži i skice, po kojima se moglo razabrati, kakvim su znakovima Maya-i predočivali svoje mjesece i dane.

Svatko će reći: pa to ne bi bilo nezanimljivo; ali zašto bi baš to saopćenje bilo naročito značajno?

Nu, dotada čudesni po svojoj strahovitoj ornamentici, monumenti Maya-a baš tom nekolicinom skica najednom oživješe punim životom. S crtežima Diego-a de Landa-e i sa znanjem, koje je imao, o tomu kako su Maya-i pisali brojeve, istraživač stajaše pred hramovima i stubama, stupovima i obrubima i vidje:

U toj umjetnosti Maya-a, što je bez tegleće marve i kola nagomilana u džungli i samo kamenim oruđem tesana od kamena, ne bijaše nijednoga ornamenta i nijednoga reljefa, nijednoga životinjskog runa i nijedne skulpture, što ne bijaše u neposrednoj svezi s nekim nadnevkom! Svaka građevina Maya-a bijaše skamenjeni kalendar! Nikakav poredak ne bijaše slučajan, a estetika bijaše podloga matematici. Ako se dotada začuđavali naočice besmislenom ponavljanju ili nenadanom prekinuću strahovitih kamenih lica, sada se uvidjelo, da to bijaše izražen neki broj ili neki posebni kalendarski nadnevak. Ako je na stubama hijeroglifa u Copánu petnaest puta ponovljen ornament pregrada, sada se saznalo, da je time izražen broj proteklih prestupnih perioda. Ako su same stube imale 75 stepenica, onda je time označen broj dana (15× 5) na koncu perioda. Takva arhitektura i umjetnost, podvrgnute sasvim kalendaru, ne bijahu inače nigdje na svijetu. Učenjaci su sav svoj život samo istraživali kalendar Maya-a — i kada je istraživanje sve dublje prodiralo u kalendarsku tajnu, tada najedamput ta kultura, zaista obilata iznenađenjima, iznenadi novim iznenađenjima:

Znakovi Maya za mjesece.
Slika 46

Kalendar Maya bijaše najbolji na svijetu!

Bijaše napravljen drugačije nego svi kalendari za koje znamo; pa ipak bijaše točniji. Ne obazirući se ni na kakve finoće (koje ni dandanas nisu razjašnjene), njegova je struktura ovakva: radio je

prvo sa serijom od 20 znakova za dane, koji zajedno s brojevima 1 do 13 iznošahu susljedicu od 260 dana, takozvanih »coklin« (azteški: »tonalamatl«.) Drugo, s jednim nizom od 18 znakova za mjesec, od kojih svaki predstavljaše period od 20 dana, a uza nj je jedan znak, koji uključuje period od pet dana. To bijaše godina Maya-a od 365 dana, tako zvani »haab«. K tomu je još računanje s jednim periodom, što je kombinacija od t. zv. »coklina« (»tonalamatl«) i od »haaba«. Mi ih spominjemo s engleskom oznakom, koja se, isto tako, kao i slijedeća, odomaćila u znanstvenom svijetu, »calendar-round«. Taj period obuhvataše 18980 dana ili 52 godine, svaka po 365 dana; i bijaše, kako ćemo još vidjeti, naročito važan za sav život Maya-a. I, napokon, oni računahu u takozvanom »long-count« s jednim sustavom, što bijaše u relaciji s nekim ishodišnim nadnevkom. Taj ishodišni nadnevak »4 Ahau, 8 Cumhu«, ako ćemo se usuditi na jednu opreznu prispodobu, svojom funkcijom odgovara našemu nadnevku Isusova rođenja; razumije se, samo svojom funkcijom, ali ne samim nadnevkom.

Znakovi Maya za dane.
Slika 47

Tim načinom računanja vremena (što je tako razvijen i zamršen, da bi se točnim prikazom o tomu mogla ispuniti posebna knjiga) postigli su Maya-i takvu točnost, što nadmašuje svaki drugi kalendar na svijetu. Nije opravdano, što mi naš kalendar smatramo općenito za najbolje rješenje. On je samo bolji nego njegovi prethodnici. Tako je godine 238. prije naše ere Ptolomej III. popravio staroegipatsko računanje vremena; Julije Cezar preuzeo je i prihvatio to rješenje, koje je kao Julijanski kalendar važilo sve do godine 1582. naše ere, kada je papa Grgur XIII. julijanski kalendar zamijenio gregorijanskim kalendarom. Stavimo li tu prihvaćenu dužinu godine sviju tih kalen-

dara u relaciju s apsolutnom astronomski izračunanom dužinom godine, onda vidimo, da nijedna nije tako blizu apsolutnom računu, kao što je ona Maya-a.

Dužina godine iznosi:

po Julijanskom kalendaru:	365,250000 dana.
po Gregorijanskom kalendaru:	365,242500 „
po kalendaru Maya-a:	365,242129 „
po astronomskom računu:	365,242198 „

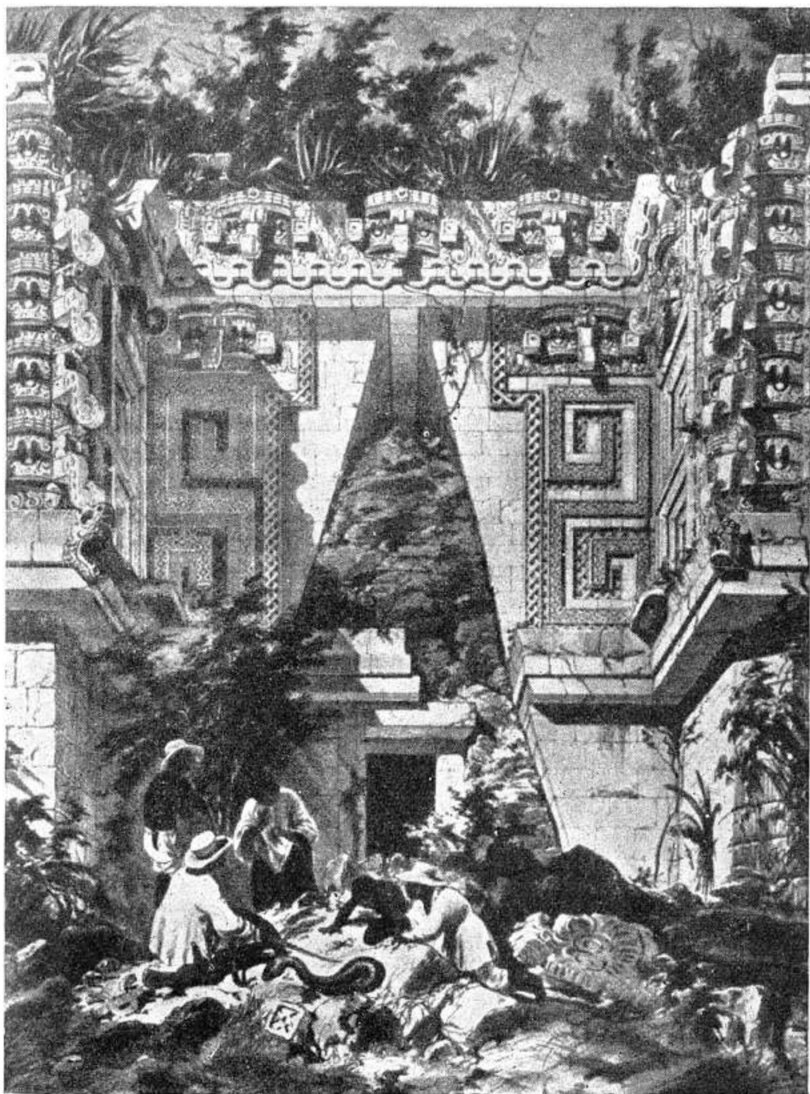
Taj narod, što bijaše kadar da najtočnije promatranje nebesa sjedini s najzamršenijim matematičkim umijećima, što dakle izvanrednim dokazom dokazuje o svomu racionalističkomu umovanju, s druge strane pokazuje, kako je bio potpuno podvrgnut najgoremu misticizmu. Narod Maya-a uredio je najbolji kalendar na svijetu i u isti mah postao robom toga kalendara.

OKO toga,da se razjasni tajna kalendara Maya-a, zaposleni su stručnjaci već u trećoj generaciji. Taj posao je počeo upozorenjima de Landa-e; njime su prvi uspjesi postignuti na materijalu Maudslay-Collection, pa se radi i danas. Uzme li se u obzir razjašnjenje slikovnoga pisma, onda su za te uspjehe zaslužni E. W. Förstemann (germanist po zanimanju, što je prvi komentirao *Codex Dresdensis);* Eduard Seler (nekadašnji nastavnik, zatim upravitelj etnografskog muzeja u Berlinu, koji je nakon Maudslaya, u svojim »raspravama« prikupio najobilatiju građu o Maya-ima i Aztekima); zatim Thomson, Goodman, Boas, Preuss, Ricketson, Wilter Lehmann, Bowditch i Morley. Ali svako isticanje nekoga imena nepravda je prema nebrojenim drugima, što su bili u džungli i kopirali ili su u proučavaonicama spoznali djelomične spoznaje. Znanost o američkim kulturama je rad zajednice. I zajednički se pošlo najgorim dijelom puta od kalendara do povijesne kronologije.

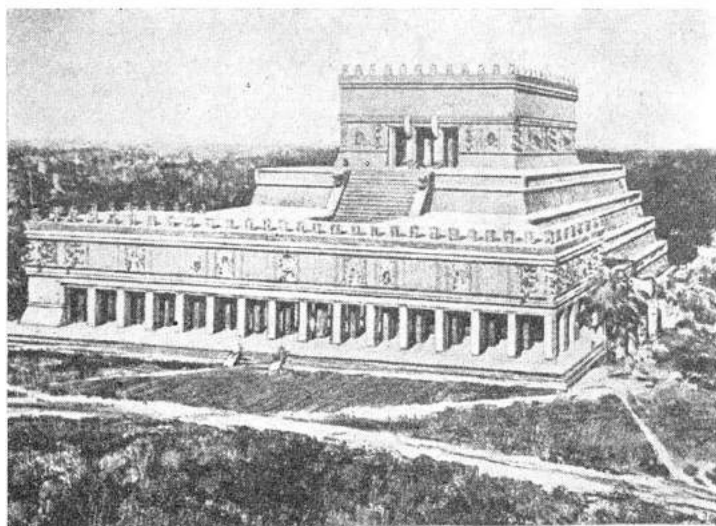
Ta znanost o kalendaru ne mogaše biti svrhom sama sebi. Strahovita lica brojaka, znakovi za mjesece, dane i periode, nalažahu se na fasadama, stupovima, obrubima i stubama hramova i palača. Svaka građevina imaše na čelu nadnevak, kad je nastala. Sada je istraživaču bilo do toga, da ta djela razradi u pojedine skupine prema vremenskim motrištima, da skupine poreda kronološki, i da, po utjecajima skupine na skupinu, razabere preobražaje stilova — ukratko — da vidi povijest.

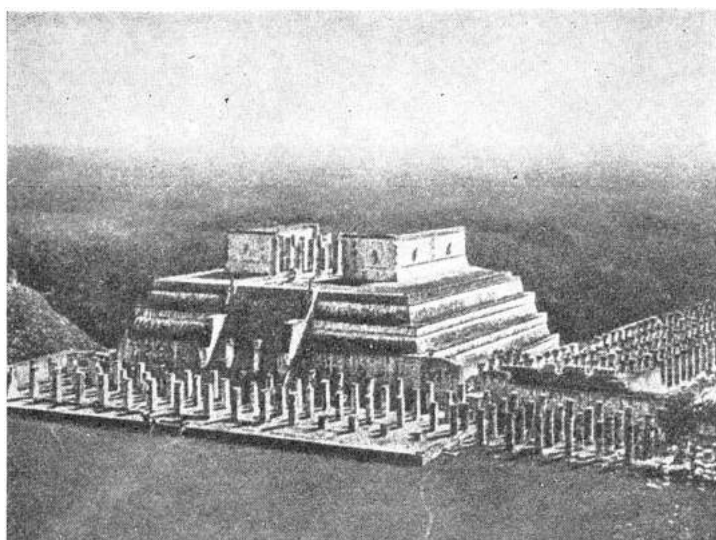
Ali koju povijest?

Pa naravno povijest Maya-a. Odgovor je na dlanu. Ali ipak pitanje nije učeničko. Jer sve su takve spoznaje hramale. Istraživač vidje samo povijest Maya-a — bolje rečeno — samo nadnevke Maya-a bez relacije prema našem računanju vremena.

Fasada »Casa del Gobernador« u Uxmalu, jednom od triju velikih gradova »Novoga carstva« Maya, koje su oni utemeljili, pošto su iz svoga »Starog carstva« iselili zbog nekog tajanstvenog povoda. Taj potanko i divno izrađeni crtež crtao je, ima više od stotinu godina, Frederick Catherwood.

»Hram ratnika« u Chichen Itza. Gore: Rekonstrukcija. Dolje: Fotografija na kojoj je privremeni izgled — učinjeno da mogu promatrati turisti. Taj hram je jedno od najznačajnijih svjedočanstava »Novoga carstva« Maya; na njegovim skulpturama i ornamentima vidi se toltečki utjecaj.

Istraživači se opet nađoše pred problemom, kakav stari svijet tako očito još ne bijaše postavio. Da bi se bolje razumjelo, konstruirajmo jedan primjer iz novije evropske povijesti; pretpostavimo, da je Engleska u povijesti ostala bez ikakve relacije prema kontinentu, da po nekom vlastitom računanju vremena nije pošla od fiksirane točke Kristova rođenja, nego od jednoga nama sasvim nepoznatoga nadnevka, i da je svoju povijest naznačivala prema tome vlastitom računanju vremena. Sada dolaze povjesnici kontinenta, očite su im relativne povijesne prilike od Rikarda lavljeg srca do kraljice Viktorije, ali, jer ne znaju početnu točku računanja vremena, ne mogu ustanoviti, da li je Rikard lavljeg srca bio suvremenik Karla Velikog, Ljudevita XIV. ili Bismarcka.

Znakovi Maya za brojke.
Slika 48

Baš u takvoj situaciji nađoše se istraživači pred spomenicima u džungli. Ubrzo mogaše ustanoviti za koliko su godina starije građevine u Copánu nego one u Quirigua-u, ali ne mogaše ni naslutiti, u kojemu stoljeću, po evropskom računanju vremena, bijahu sagrađena ta dva grada.

Bijaše očevidno, da je prva zadaća: korelacija između kronologije Maya-a i kronologije naše. Ali, kada to uglavnom bijaše napravljeno, naiđe se, u svezi sa sveudilj točnijim pojedinim nadnevcima, opet novi problem, na jedan od najzagonetnijih fenomena u povijesti jednoga naroda, na tajnu napuštenih gradova.

POKUŠAJ da se razjasni metoda, po kojoj je korelacija obiju kronologija napokon donekle napravljena, ne može stati u okvir naše knjige, i to bi smetalo toku ovoga pripovijedanja.

Ipak treba da spomenemo jedno otkriće, premda ono, i bez toga, tegobnu metodu korelacije još više otegobljuje. Vrijedno je da se

ona spomene, jer nas je neposredno uvela u živi dio najkasnije povijesti Maya-a i tako okolnim putem opet dovela do tajne mrtvih gradova.

Na različitim mjestima Yucatana, u prošlom stoljeću, nađoše takozvane »Knjige Chilam-a Balam-a«. Bijahu to bilješke iz doba poslije konkviskadora, pa ipak žive i pune političkih pustolovina, i vrijedne, jer se barem djelomice oslanjaju na izvorne dokumente Maya-a.

Najvažniji rukopis je nađen šezdesetih godina prošloga stoljeća u Chumayel-u i predan biskupu i povjesniku Crescencio-u Carillo-u y Ancona. Sveučilište u Philadephia-i objavilo je poslije fotografiju toga. Kada je biskup umro, taj rukopis dospije u knjižnicu Cepeda u Merida-u. A odatle je godine 1916. tajanstveno netragom nestao. — Knjiga je uostalom — kuriozum; fotografija nje je sačuvana. Pisana je jezikom Maya-a pod španjolskim utjecajem latinskim slovima. Ali svećenici Maya-a nisu se obzirali na latinsku diobu riječi i interpunkciju; mnoge su riječi samovoljno rascjepkane, a druge bez pravoga početka i bez pravoga svršetka, te su od njih sastavljene nove čudovišne riječi. I stanoviti ljudi Maya-i, kakvih u španjolskome ne bijaše, opet su dani spojevima latinskih slova, kojih karakter više ne poznajemo. Očevidno, dešifriranje toga teksta, koji je osim toga proročki taman, bijaše vrlo tegobno.

To otkriće, kako mu se god veselili, budući da nema uopće dovoljno građe, ipak je zadalo glavobolju, jer u »Knjigama Chilam-a Balam-a« operiralo se računanjem vremena, kakvo u starom carstvu Maya-a još ne bijaše u upotrebi, naime takozvanim »katun-count«. Premda se prilično brzo ispostavilo, da se tu radi samo o upriprošćenju »long-counta«, ipak je ta činjenica značila da se sada mora uspostaviti korelacija ne samo između »long-counta« i kršćanskoga računanja vremena, nego također između tih dviju i »katun-count-a«.

To bijaše teška zadaća, koja je ipak nečim olakšana: kako god se približavali tomu, da je riješe, tako je raslo i znanje o posljednjem dijelu povijesti Maya-a. Ta povijest bijaše ne samo oživljena, nego se mogli ustanoviti i nadnevci. Ako je dotada sve što smo znali o starom narodu Maya-a bilo tuđe i daleko, skamenjeno u arhitekturi, ipak barem taj posljednji komad njegove povijesti nije ispao drugačije nego povijest sviju naroda, koje poznamo: kao susjedica napadaja, rata, izdaje i revolucije, ukratko — ljudska.

Čujemo o obitelji Xiu i Itzá, koje se otimaju za vlast. Doznajemo o sjaju metropole Chichen Itzá, njezinim raskošnim građevinama, što veličinom i stilom, prispodobe li se sa starijim gradovima na jugu Yucatana, odaju značajni tuđi utjecaj; čujemo o Uxmál-u, što monumentalnom priprostošću djeluje kao renesansa staroga carstva (vidi tablu XXVIII); u Mayapan-u, u kojemu življahu

obje forme. Čujemo o savezu gradova, savezu između Mayapana, Chichen Itzá i Uxmál-a. Ali izdaja raskida taj savez. Vojska Chichen Itzá skuplja se protiv Mayapan-a. Ali Hunac Ceel, gospodar saveznoga glavnoga grada, najmi toltečke plaćenike; osvaja Chichen Itzá, a njegove knezove dovuče kao taoce na dvor Mayapan-a, i kasnije ih postavlja kao potkraljeve. Ali promet među tim saveznim gradovima je prestao. Godine 1441. dolazi do kulučenja ugnjetenih, koje je uvela dinastija Xiu u Uxmál-u. Mayapan bude zauzet. Time ne pada samo kulisa saveza gradova; time pada i carstvo Maya-a. Grad, koji još utemeljuje dinastija Xiu, zove se Mani. To, po mišljenju nekih, znači »Prošlo je«. Kada dođoše Španjolci, postade im lakše plijenom, negoli Cortez-u Mexiko.

Taj pogled u datiranu povijest novoga carstva bijaše u mnogom pogledu uzbudljiv. Da se o istraživanjima ne bi dao lažan utisak — prije nego raspravljamo o najzagonetnijemu dijelu povijesti Maya-a — moramo još jedamput ustanoviti: posljedci se još ne zbivaju sasvim redosljedno, kako se to nastoji ovdje prikazati, dakle tako da za tezom uvijek dolazi antiteza pa sinteza. Nego istraživač, što bdije nad »Knjigama Chilam-a Balam-a« kako bi zaključio neki zaključak, upotrebljava ono što je jedan od njegovih kolega stručnjaka izradio trideset godina prije kao iskapač, drugi deset godina prije kao istraživač jezika, a treći baš kao objašnjavač kalendara. I nikada se istraživanjem o tim propalim kulturama ne mogahu saznati spoznaje jedna za drugom, nego se uvijek zaokruživahu slike.

I tako se jednoga dana zaokruži slika o jednomu povijesnomu događaju, kojemu u svijetu nema jednaka, i koji još i dandanas nije razjašnjen tako, da bi se svatko složio s tim razjašnjenjem.

Upravo smo prvi put upotrebili izraz »Novo« i »Staro carstvo«. Time smo kazali nešto unapred. Ali pošto smo nešto čuli o Mayapan-u, Chichen Itzá-u i Uxmál-u (da spomenemo samo najznačajnije gradove Novoga carstva) sada ćemo se pozabaviti malo s ljudima, što se baviše kronologijom Maya-a, poigrati se malo pitanja i odgovora.

Zašto ovo utemeljenje u sjevernomu Yucatan-u nazivate »Novo carstvo«?

Oni odgovaraju:Jer su ta utemeljenja utemeljena vrlo kasno, poprilici od VII. do X. stoljeća naše ere; i jer to Novo carstvo, svojim karakterističnim očitovanjima u arhitekturi, u likovnoj umjetnosti, i u računanju kalendara, jasno odudara od staroga carstva.

Šta u ovom slučaju znači »utemeljenja«? Normalno novi oblik jedne države izraste iz nekog starog.

Oni odgovaraju: taj normalni slučaj, ovaj put, utoliko nije bio, jer je Novo carstvo zbilja na djevičanskom tlu džungle iznovice

utemeljeno, to jest, jer je temeljac metnut kao temelj sasvim novim gradovima. Staro carstvo bijaše na jugu poluotoka Yucatan-a, na tlu današnjega Hondurasa, Guatemale, Chiapas-a i Tabasco-a.

Onda se dakle o novom carstvu može govoriti kao o koloniji staroga carstva, koju su napravili pioniri?

Oni odgovaraju: Ne, baš ne, nego ju je napravio sav narod Maya.

Hoćete li time kazati, pitamo i sada, da je jednoga dana sav narod Maya iselio iz svoje uređene države, i iz svojih čvrstih gradova, da bi na sjeveru, unatoč neizvjesnosti kakav je taj novi kraj, osnovao neku novu državu?

Istraživači sada odgovaraju smješkajući se: Baš to hoćemo da kažemo. Mi sami znamo, kako to zvuči nevjerojatno, pa unatoč tomu je to činjenica, jer —

I sada oni meću pred nas čitav red nadnevaka. I sada moramo podsjetiti na to, kako upravo govorismo o tome, da narod, koji bijaše razvio najbolji kalendar na svijetu, postade robom toga kalendara. Maya naime ne gradiše svoje velike građevine onda, kada im bijahu potrebne, nego ih gradiše, kada im to zapovijedaše kalendar. To znači oni sagradiše svakih pet, deset ili dvadeset godina po jednu novu građevinu, na koju metnuše nadnevak, kad je sagrađena. A poneki put oko jedne piramide, što postojaše, gradiše još jednu drugu, ako bi po kalendaru trebalo da se ona ovjekovječi. Tako su oni činili stoljeća i stoljeća apsolutno pravilno i redovito — to se dokazuje utesanim nadnevcima. A tu redovitost mogaše prekinuti samo kakva katastrofa — ili neka seoba.

Ako dakle vidimo da se neko građenje na neki stanoviti nadnevak u nekom gradu prekinulo i poprilici u isto vrijeme u nekom drugom gradu istom počelo, onda se može samo zaključiti: da je pučanstvo iznenada otišlo iz jednoga grada i osnivalo drugi.

Takav lokalni događaj, premda u povodu njega nastaje mnoštvo pitanja, ipak bi se mogao razjasniti. Ali što se zbilo u vrijeme poprilici od 610. naše ere, opire se svakom objašnjenju.

Čitav jedan narod, naime, narod stanovnika grada, podiže se i ode iz čvrstih kuća, s ulica i trgova, iz hramova i palača, i odseli na daleki divlji sjever. Nijedan jedini od tih selaca ne vrati se više. Gradovi opustješe, džungla naraste po cestama, nabuja korov po stubama i pragovima, sjeme šume uvuče se u pukotine, koje vjetar ispunjavaše zemljom, proklijaše klice i rašćahu i razvališe zidove. Nikada više ljudska noga nije prošla po pločama dvorišta, niti se uspela uza stube piramida.

Kako bi se predočila ta nevjerojatnost i potpuna nerazumljivost takvoga događaja, zamislimo da narod Francuza, unatoč svojoj hiljadugodišnjoj povijesti, iznenada krene na put u Maroko, da tamo na obali osnuje novu Francusku. Da ostavlja svoje katedrale i svoje velike gradove, da ljudi iz Marseille-a, Toulouse-a i

Bordeaux-a, iz Lyon-a, Nantes-a i Pariza najednom sele! I ne samo to! K tomu spada i to, da oni, jedva stigli u Maroko, odmah počnu graditi točno ono, što su upravo napustili, dakle opet katedrale i gradove!

Što su tako učinili Maya-i, nije manje neshvatljivo nego bi bilo kad bi to učinili Francuzi.

Kad se došlo na trag toj činjenici, tumačenja su navalila jedno za drugim. Najnaravnije bijaše pretpostaviti, da su tuđinci napadači protjerali Maya-e. Ali kakvi su to napadači i uljezi? Maya-i bijahu na vrhuncu svoga razvitka i nitko ne bijaše dorastao njihovoj ratničkoj snazi. Ali takvo objašnjenje je i inače nedovoljno. U gradovima, iz kojih su iselili, ne nalazi se ni traga kakvim stranim osvajačima.

Nije li kakva prirodna katastrofa prisilila na seobu? Ali opet moramo pitati: gdje su tragovi toga i kakva katastrofa može potaknuti neki narod da gradi novo carstvo, namjesto da se nakon bijega opet vrati?

Nije li možda izbila kakva pošast? Nema nikakvih znakova za to, da se neki narod, desetkovan, dao na veliku seobu (a samo tada mogao bi da iseli). Naprotiv, narod, koji je izgradio nove gradove kao Chichen Itzá, bijaše jak.

Zar se možda nenadano promijenila klima te dalji život bijaše nemoguć? Ali udaljenost po zraku od središta Staroga do središta Novoga carstva ne iznosi ni 400 kilometara. Promjena klime (a za to nema nikakva dokaza), koja bi tako prevratno djelovala na strukturu neke države, jedva bi 400 km dalje mogla biti bez djelovanja.

Kakvo tumačenje ima još? Čini se, da je točno kako je rastumačeno posljednjih desetljeća. I, izgleda, bolje je nego sva druga, jer ga prihvaća sve više i više istraživača, i time se slažu s američkim profesorom Sylvanus-om Griswold-om Morley-om, koji ga odlučno smatra za ispravno. Da bi se to razjašnjenje obrazložilo, moramo pogledati malo povijest i društvenu strukturu države Maya. I to će se isplatiti, jer ćemo opet upoznati jedno naročito svojstvo naročite države. Među svim velikim kulturama na svijetu kultura Maya je jedina bez pluga!

DA BI pregled bio što jasniji, pretpostavit ćemo, da se takozvano »Staro carstvo« Maya dijeli u tri odsjeka, pa i zbog toga jer i nadnevci nukaju da se tako razdijele.

STARO CARSTVO

Po jednoj korelaciji nadnevaka građenja s računanjem vremena u našoj eri, kako je to pretpostavio S. G. Morley, ono je trajalo još od vremena, za koje se ne mogu ustanoviti nadnevci, sve

do godine 610. naše ere. (O drugim shvaćanjima treba vidjeti tablu vremena.)

Najstariji period

bez nadnevka do 374. naše ere. Kao da je najstariji grad Uaxactun (svakako neki stariji još nije nađen), na sjevernoj granici današnje Guatemale. Zatim, nedaleko od toga, nastadoše Tikál i Naranjo. Ali međutim u današnjem Hondurasu bijaše utemeljen Copán, a poslije toga Piedras Négras na Rio Usumacinta.

Srednji period

od 374. do 472. naše ere. U tih, poprilici, stotinu godina bijaše utemeljen Palenque (koji leži na granici Chiapas-a i Tabasco-a, a podignut je u vrijeme između najstarijeg i srednjeg perioda; i često se pribraja najstarijem periodu), zatim Menché (u Chiapas-u) i napokon Quiriguá u Guatemali.

Veliki period

od 472. do 610. naše ere. Nastadoše gradovi Seibál, Ixkún, Flores i Benque Viejo. Na koncu velikog perioda bijaše seoba.

Za čitače, koji se zanimaju, dobro je da sad pogledaju kartu (pa i tablu vremena), što se nalazi na kraju ove knjige. Jer opet se ispostavlja nešto značajno.

Pogledamo li prostor na zemljovidu, u kojem su sagrađeni ti gradovi staroga carstva, opažamo, da je to trokut, kojega su putovi Uaxactún, Palenque i Copán. Vidimo nadalje, da još unutar toga trokuta leže gradovi Tikál, Naranjo i Piedras Negras. I sada saznajemo, da (izuzevši samo Benque Viejo) gradovi, koji su utemeljeni poslije i koji su trajali najmanje, leže u unutarnjosti toga trokuta, naime Seibá, Ixkún i Flores.

Vidimo eto najzačudniji povijesni događaj, što se ikada dogodio. Maya kao da su jedini narod na svijetu, što je svoju državu razvijao izvana naprama unutra!

Imperijalizam prema vlastitom središtu. Rast od udova prema srcu. Jer zbilja to bijaše rast i »rasprostiranje«. Ta država nije stiješnjena nekom stranom silom — ne bijaše nekakve sile osim Maya, — nego se u tom suprotnom smjeru, bez ikakva utjecaja izvana, razvijaše suprotno logici i svemu povijesnomu iskustvu.

Ovdje se ne ćemo baviti Kinezima (i njihovim velikim zidom) i ne ćemo navoditi psihološki razlog, da se narod, dekadentno uzoholjen, ne htjede razvijati prema vani; nego ćemo spomenuti, da nam manjka svako razjašnjenje o toj čudnoj stvari u povijesti Maya-a. Budući da je dosad rijetko koji povijesni problem duže vremena ostao neriješen — možda će ga riješiti neki naš čitalac?

To pitanje nije retorično, niti je je pitano zbog udvornosti. Taj se problem naime jedva dade riješiti samo spomoću stručnoga znanja. Stručno znanje, koliko ga dosad ima, nije dovelo ni do kakva posljetka. Arheološko stručno znanje nije dovelo ni do toga, da se riješi pitanje, zašto su Maya-i na vrhuncu svoga razvitka, kada su im gradovi bujali raskošju, i divotom sjali, i moć njihova bila najveća, najednom otišli iz tih gradova, iselili na neprijatni sjever.

REKOSMO, da su Maya-i bili stanovnici gradova. Oni to bijahu u ograničenom smislu, baš kao što su već pet stotina godina svi evropski narodi stanovnici gradova: vladajuće klase (plemstvo i svećenstvo) prebivahu u gradovima; sva moć, doduše, pa i sva kultura, duhovni život i najljepši običaji potjecahu iz gradova. Ali svi ti gradovi ne bi bili sposobni živjeti bez seljaka, bez plodova zemlje, bez pokrajine, a prije svega bez jednoga glavnoga ploda, koji je u nas žito, a u srednjoamerićkih naroda također neko žito, ali »indian corn«, ukratko: kukuruz.

Kukuruzom su se hranili gradovi i vladajuće klase. Spomoću njega življaše kultura. Spomoću njega se stvorio i prvi prostor za njih, jer gradovi se podizahu na izgorjeloj džungli, s koje je prije toga odnesen kukuruz.

Ali društveni poredak Maya-a imaše oštrijih opreka nego ijedan drugi za koji znamo. Karakter mu je jasan, usporedimo li koji moderni evropski grad s kakvim gradom Maya. Moderni grad je građevina, na čijoj su vanjštini vidljive društvene suprotnosti stanovnika, ali hiljade prelaznih stepena pokazuju i nebrojene sveze i prijelaze. Grad Maya-a naprotiv očitovaše razlike između svojih stanovnika i plemstva. Oni sačinjavahu zatvoreni prostor kao da je to kakva tvrđava (i karakter toga morali su možda često dokazivati). I bez ikakva međutka ležahu oko kamene »City« drvenjare i potleušice običnoga puka. Narod Maya dijeljaše se u nevjerojatno mali broj onih, koji vladaju, i u nadmašno mnoštvo ugnjetenih.

Provalija između te dvije klase je po našem shvaćanju bila nepredočivo velika. Čini se, da u Maya-a nije uopće postojala srednja klasa, građanstvo. Klasa plemića bijaše odijeljena, da ne može biti strože; nazivaše se »almehenoob« — to znači »oni što imaju očeve i majke«, dakle što imaju povelje o podrijetlu. Od nje potjecahu svećenici, pa od nje potjecaše i nasljedni knez, »hlach uinic«, »pravi čovjek«. Za te, »što imadoše očeve i majke«, radi sav narod. Trećinu svoje žetve seljak je davao plemićima, drugu trećinu svećenicima, a treću trećinu smio je zadržati sebi. (Spomenimo se, da davanje »desetine« u vrijeme feudalnoga poretka u Evropi, kao nešto nepodnošljivo, dovede do revolucije.) U vrijeme između sjetve i žetve on je sa svim robovima morao da gradi. Bez kola i tegleće marve dovlačeno je golemo kamenje; bez željeza,

bakra i bronce, samo oruđem od kamena istesane su divne skulpture i reljefi. Ono, što su postizali radnici Maya-a, ne zaostaje za onim, što su napravili egipatski graditelji piramida; vjerojatno ih nadmašuje.

Takav društveni poredak, pun oštrih opreka, što se kroz hiljadu godina nije ublaživao, nosio je klicu propasti u sebi. Visoka kultura i znanost svećenika sami po sebi postajahu sve ezoteričnijima. Ne dotjecaše joj ništa odozdo. U njima ne bijaše nikakve izmjene iskustava. Oštroumnost učenjaka Maya-a obraćaše se sve više i više zvijezdama — i zaboravi gledati na oranicu, iz koje je jedino mogla primati snage trajno. Zaboravi pronaći pomoćna sredstva, da otkloni propast. Ta sasvim nepredočiva duhovna oholost inteligencije Maya-e bijaše uzrok, što narod, koji je polučio znatne znanstvene i umjetničke uspjehe, ne znade pronaći jedno od najvažnijih i najpriprostijih oruđa: plug.

U toku sve svoje povijesti Maya-i obrađivahu zemlju, a to obrađivanje bijaše primitivno, da ne može biti primitivnije. Njihovo obrađivanje njive sastojalo se od toga da bi Maya-i na jednom dijelu džungle posjekli sva stabla i, kada bi se drvo osušilo, to zemljište spalili prije nego bi nadošlo vrijeme kiša; odmah poslije kiša oni bi dugim šiljastim takljama boli u tlo i u svaku rupu metnuli po nekoliko zrna kukuruza. Kada bi to polje kukuruza bilo pobrano, seljak bi prešao na pokrajni dio šume. Budući da ne bijaše nikakva gnojenja (osim kakva slabog prirodnog gnojenja blizu naseobina), svakoj takvoj njivi, gdje je jedamput kukuruz pobran, trebalo je duže vremena, dok bi mogla uroditi drugim plodom.

I tako vjerojatno dolazimo do točnog razjašnjenja, koji je uzrok te su Maya-i u kratkom roku otišli iz svojih gradova.

Polja naime bijahu iscrpena. Vrijeme, koje je bilo potrebno da neko polje opet obraste i da se iznovice može spaliti, postajaše sve duže i duže. Nužna posljedica bijaše, da seljak Maya morade spaljivati sve dalje u džungli; a to se sve dalje i dalje odalečivalo od grada, koji je on morao hraniti i koji bez njega ne mogaše živjeti, te je između njega i grada napokon nastala spaljena i iscrpena stepa! Velika kultura staroga carstva Maya prestade, jer joj nestade seljački temelj. Kultura može biti bez tehnike, ali nema kulture bez pluga! Napokon, kada je samo suha stepa spajala grad s gradom, glad je natjerala narod na seobu!

On krene na put i ostavi gradove i ledine. I dok na sjeveru nastajaše nova država, polako gmizaše džungla u ostavljene hramove i palače; na ledinama opet izraste šuma, kojom obrastoše građevine i kojom se sakriše hiljadu godina! Tako bi se mogla odgonetnuti tajna tih ostavljenih gradova.

32. POGLAVLJE

HOD K ZDENCU

PUN mjesec sjaše na džunglu. Samo u pratnji jednog indijskog vodiča — 1500 godina pošto Maya bijahu otišli iz svojih gradova i krenuli na sjever — jahaše američki istraživač Edward Herbert Thomson kroz Novo carstvo, koje oni bijahu sagradili, i koje već od španjolskih vremena također bijaše propalo. On je tražio Chichen Itzá, grad koji je valjda bio najveći i najljepši, najfiniji i najraskošniji. Oba konja i obojica ljudi bijahu vrlo izmučeni; Thompsonu se glava nagnula od umora, od svakog posrtaja konja od gubljaše ravnotežu. Vodič ga najedamput zovne. Thomson prêdne, pogleda naprijed i ugleda bajoslovni svijet.

Iznad tamnih vršaka strši brežuljak, visok, strm. A navrh toga brežuljka izdiže se hram, obliven hladnom srebrnastom svjetlošću mjeseca. U noćnoj šutnji stajaše nad vršcima kao Parthenon neke indijanske Akropole. Što god mu se bliže približavahu, kao da raste. Vodič Indijanac sjaše s konja, odsedla ga i razvije gunjeve da bi spavao. Ali Thomson, očaran, gledaše u tu građevinu. On sjaše s konja, i dok mu vodič liježaše, otkorača dalje. Strme stube uspinjahu se s podnožja brežuljka ka hramu, obrasle travom i grmljem, mjestimice razvaljene. Thompson je znao te slike i znao je šta znače egipatske piramide. Ali piramida Maya-a ne bijaše grob kao građevine kod Gizeha; ona vanjštinom nalikovaše na zigure, ali još više nego ti babilonski tornjevi, ona kao da ne bijaše ništa drugo nego kamena leđa tim golemim stubama što se uspinjahu sve više, k bogu, k suncu i k mjesecu.

Thompson se uspinjaše uza stube, vidje ukrase, bogate reljefe. Ispevši se gore, gotovo 30 metara iznad tla džungle, pogleda naokolo. Izbroji — jedna, dvije, tri — već desetak građevina, raštrkanih, osjenjenih, i često se samo naslućuju po blistanju na mjesečini.

To dakle bijaše Chichen Itzá. Prvotno, po svoj prilici, naprijed istaknuta vanjska tvrđava, u početku velike seobe, razvio se u sjajnu metropolu, u središte novoga carstva. Thompson, sveudilj,

u dane poslije stajaše na jednoj od tih starih razvalina. »Jednoga jutra stajah na krovu toga hrama, baš kada se od prvih zraka sunčanih rumenjelo daleko obzorje. Jutarnja tišina bijaše neopisiva. Šumori noći minuli, a danji se još ne probudiše. Gore čitavo nebo, a dolje zemlja kao da bez daha nešto očekuje. Zatim iskoči veliko okruglo sunce, sjajući se i žareći, i u tren zapjeva i zazuji sav svijet. Ptice u granju i kukci na zemlji zapjevaše veliku zahvalnicu. Sama priroda nauči prvoga čovjeka, da obožava sunce, i još uvijek čovjek u dubini svoga srca slijedi taj starinski nauk.« Thompson stajaše očaran. Ispred očiju mu nestade džungla, otvoriše se golemi prostori, dogmizavahu procesije, glazba odjekivaše, palače oživješe bučnim svečanostima, hramovi božjim službama. Napokon nastojaše da u oblastima, što ležahu dalje, razabire potankosti. U to mu pogled zastane. Ako je do toga časa bio očaran, sad mu se najednom naglo strgne zastor s mašte: vizija prošlosti. Istraživač vidje svoj zadatak. — Pred njegovim očima ocrtavaše se — kao uzak put, samo u blijedoj svjetlosti — ono, što je vodilo do najuzbudljivije tajne Chichen Itzá-a: k svetomu zdencu!

U OVOJ knjizi o otkrićima u Mexiku i Yucatanu dosad nedostaje neke ličnosti kova Schliemann-a, Layard-a, Petrie-a. I nedostajaše, izuzme li se prvo putovanje Johna L. Stephens-a, sveze između istraživanja i pustolovine, znanstvenog uspjeha i potrage za blagom, onoga romantičnoga prizvuka, što nastaje, kada lopata počne kopati da istražuje, pa najednom udari o zlato.

Edward Herbert Thompson bijaše Schliemann Yucatana — naime, kada je on dopro do Chichen Itzá-a, tada je slijedio riječi jedne knjige, koju nitko drugi ne bijaše uzeo za ozbiljno; i imaše pravo kao nekada Schliemann. I kao što je Layard nekada, sa 60 funti i s jednim pratiocem, krenuo na svoje prvo otkriće, tako siromašan prodre Thompson u džunglu. I kada nabasa na tegobe, od kojih bi svatko drugi bio popustio, tada je pokazao, da je tvrdokoran kao Petrie.

Zar nismo spomenuli, da su nekoć, kada je svijet raspravljao o Stephensovim otkrićima, neki smatrali, da su Maya-i potomci naroda, koji je potonuo s otokom Atlantidom?

Thompson u svojoj prvoj radnji, što se tiče arheologije, u nekom članku, godine 1879. objavljenu u jednom popularnom časopisu, zastupa to smiono mišljenje. Ali posebni problem podrijetla ostade u pozadini njegove kritičke svijesti, kada je, kad mu bijaše 25 godina, kao najmlađi konzul USA (koji li je to već konzul, na kojega nailazimo kao na iskopača?), kada je on 1885. otišao u Yucatan i manje se bavio teorijama nego li spomenicima.

Njega ne odvuče u Yucatan mišljenje, nego smiono vjerovanje; kao što nekada Schliemann-a vjerovanje odvuče u Troju. Bijaše

to vjera u riječ Diego-a de Landa-e. U knjizi toga biskupa on je prvi put pročitao priču o svetom zdencu, »Cenote-u« u Chichen Itzá. Po širokom drumu — de Landa je tvrdio, oslanjajući se na stara izvješća — u vrijeme suše je procesija svećenika i naroda hodočastila k zdencu, kako bi ublažile srdžbu boga kiše. Sa sobom su vodili žrtve, kojima su htjeli postići da bog bude milostiv: mlade djevojke i mladiće. I nakon svečanoga obreda djevojke su obarane u mokru dubinu, tako nedokučivu, da nikada nijedna žrtva nije izišla na vidjelo!

Put djevojaka k zdencu u popijevkama je gotovo svakoga naroda uvijek opisan radosno i slaveći život, unatoč tomu što su te popijevke često simboličnog dubljeg značenja. Put mladih djevojaka Maya-a k svetom Cenote-u bijaše uvijek put u smrt. Bogato okićene, prišle bi one k njemu; i kad bi pale u blatnu vodu očuo bi se njihov prigušeni vrisak.

Ali što je još izvijestio Diego de Landa? Dometnuo je, da je bio običaj za žrtvama bacati bogate darove; oruđe, nakite, zlato. I Thompson je čitao: »ako u toj zemlji ima zlata, onda ga se najveći dio mora nalaziti u tomu zdencu«! I on je doslovce shvatio ono, što se svima drugima činilo kao retoričan nakit staroga izvješća; on je vjerovao, i odlučio je dokazati da je njegovo vjerovanje ispravno. Kada je na mjesečini gledao s piramide cestu, što iđaše k zdencu, ni naslutiti koliko ga muke čeka.

Kada nakon nekoliko godina po drugi put stajaše pred zdencem, bijaše on već iskusan istraživalac džungle, proputovao Yucatan-om od sjevera do juga i pogled mu se izoštrio za sve prilike, da istražuje tajne. U taj čas on se zbilja mogaše usporediti sa Schliemannom. Naokolo oko njega stajahu krasne građevine, čekajući da budu istražene; divna zadaća za svakoga arheologa. Ali on se okrene prema zdencu, nekoj tamnoj rupi, sada punoj gliba, kamenja i blata od stotinu godina. Pa i onda, kada bi se izvješće Diego-a de Landa-e osnivalo na činjenicama — bijaše vrlo malo nade da će se u toj glibavoj klokotavoj rupi pronaći ostatke nakita, koje su svećenici bacali za žrtvama.

Kako li uopće bijaše moguće tražiti u tome zdencu? Thompsonov odgovo bijaše pustolovan. Znači: roniti! Kada se vratio na jedan znanstveni kurs u USA, pozajmi novaca. Dobije ih, ali je svatko, komu je pripovijedao o svome planu, držao ga za luda.

«Nitko«, rekoše oni, »ne može u neistražene dubine te velike rupe sići i očekivati da će živ izići. Ako već hoćeš počiniti samoubojstvo, zašto ne bi na način, koji je manje neugodan?«

Ali Thompson je razmislio o svemu i odlučio.

»Prvi mi korak bijaše ići u Boston i naučiti se kako se roni u duboke vode. Učitelj mi bijaše Captain Ephraim Nickerson iz Long

Wharf-a, što je prije dvadeset godina preminuo. On me upućivao stručno i strpljivo, te sam za nekoliko vremena postao prilično dobrim, premda nikako savršenim, roniocem, kako sam to nešto poslije ustanovio. Prvo sam nabavio gliboder s užetima i s motovilom, čekrk i polugu dugačku 30 stopa. Sav taj materijal spravio sam u sanduke, i samo je trebalo da stigne pismo ili brzojav, da se pošalje.«

I tada je opet stajao na rubu zdenca. Najveća udaljenost rubova jednoga od drugoga bijaše kojih 60 metara. Olovnicom je ustanovio, da se površina bare nalazi u dubini od dvadeset i pet metara. Uzme on drvene likove u ljudskoj skodobi i obori ih unutra, kako je maštao da nekada bijahu ubacivane unutra djevojke, kao zaručnice strašnoga boga. Svrha toj vježbi bijaše priprosta: htjede svoje traženje na dnu zdenca lokalizirati. Kada je to učinio, po prvi put uroni gliboder s užetima. (Vidi tablu XXXI.) »Sumnjam da itko može predočiti moju napetost, kada se dizalica, kojom je rukovodilo pet ljudi, stojeći kod čekrka i kod kočnice, izdigla i otvoreni joj zahvatač trenutak visio nad tamnom jamom i onda dugim zamahom iščeznuo u dubinu i potonuo u tihoj vodi. Nekoliko minuta čekanja, da bi zubati hvatač imao vremena, da zagrize u dno, a zatim se radnici prignu nad čekrk, i pod njihovom smeđom kožom počnu titrati mišići kao živa, kada se čelični kabeli napeše od tereta koji počeše izvlačiti.

Voda, dotada još crvena kao ogledalo od opsidiana, počne krkljati i kuhati, kada košara dizalice — dok joj iz čvrsto stisnutih zahvatača kapaše bistra voda — poče se polako, ali neprestance, dizati do ruba jame. Iz nje, dok se okretaše oko poluge, izvali se na daske kola nekakvo tamnosmeđe blato od gnjila drveta, stara lišća, razlomljenih grana i kojekakva smeća. Zatim se zanjiše natrag i opet višaše, da bi iznijela novi tovar... Jednom, uhvativši zahvatačima, izvuče deblo, koje bijaše tako dobro uščuvano kao da ga jučer oluja ubacila u jamu. Bijaše to u subotu uvečer. U ponedjeljak se to deblo raspalo, a na gomili kamenja, na koje se dizalice položilo, ostade samo nekoliko drvnih vlakanaca, opkoljenih nekom tamnom mrljom. Drugi put izvadi dizalica kosti jaguara i srne, kao nijeme svjedoke neke tragedije u šumi.«

I prolažahu dani, a ne dogodi se ništa drugo nego što se dizalica spuštaše pa se uzdizaše s blatom i glibom, sa smetljem, s kamenjem i granama, s kostima kakve živine, što bi se za vrijeme suše, njušeći u dubini vodu, ovdje udušila.

Sunce žeže, vonj gnjileži zaudaraše iz zdenca, isparivaše se iz gliba, što se sve više gomilaše na rubu zdenca. »Tako se radilo dane i dane sve dalje i dalje. Po danu bi me spopadao nemir, a noću ne mogoh zaspati. ‚Ma je li moguće', pitah se, ‚da sam naveo svoje

prijatelje, da toliko potroše i da se sam izvrgnem ruglu, samo kako bi dokazao, čime su se već mnogi zadovoljili, da su ove predaje samo stare priče, priče bez ikakva stvarnoga temelja?'«

Ali evo ti dana te dva značajna, žućkasto-bijela smolasta grumena padoše u Thompsonove ruke, kada on, kao uvijek, razgledaše i rukama prevrtaše izvađeno blato. Onjuši, dapače okusi. Padne mu na pamet, da tu smolastu supstancu metne na vatru: u to se rasprostre omaman miris. Thompson je iz zdenca izvadio tamjan Maya-a, dimljivu smolu, koju bi oni zapaljivali, dok bi žrtvovali.

Bijaše li to kakav dokaz, da je Thompson na pravomu tragu? Pokraj bregova survina i gliba — dva komadića dimljive smole? Nikome to ne bi bio nikakav dokaz. Ali Thompsonu bijaše on više: od toga porastoše krila njegovoj fantaziji. »Te noći zaspim prvi put dugo i duboko, kako već tjedne i tjedne nisam bio zaspao!«

I zaista je imao pravo. Jer sada, sve jedno za drugim, izlažaše na vidjelo, što on bijaše očekivao. Oruđa i nakiti, veze i vršci kopalja, noževi od opsidiana i šalice od jadeita. A zatim nađe prvi djevojački kostur!

Diego de Landa imao je pravo. —

Prije nego je Thompson pošao k tomu »najčarolskijem dijelu ovoga čarolijskog pothvata«, on slučajno opet otkrije pravu jezgru jedne stare predaje. Diego de Landa, biskup, pokazao mu put k zdencu. Don Diego Sarmiento de Figueroa, godine 1579 alkalde u Valladolid-u, uputi ga u obred žrtvovanja na zdencu. Evo njegovo izvješće, koje Thompsonu spočetka bijaše tamno i nerazumljivo:

»Plemići i dostojanstvenici zemlje običavahu nakon 60 dana apstinencije i posta u osvit otići k otvoru zdenca i indijanske žene, koje pripadahu tim plemićima i dostojanstvenicima, obarahu u mračne dubine. U isti čas bi im govorili, neka izmole za svoga gospodara povoljnu godinu i onako kakva je po njegovim željama. Te žene, ubačene unutra nevezane, padale bi u vodu lupnuvši šumno. Kasno popodne vrištale bi one, koje još to mogahu, i dolje bi im spuštali konope. Pošto bi žene polumrtve izašle van, oko njih bi bile naložene vatre i pred njima spaljivana smola od kopala. Kada bi se opet osvijestile, one bi pričale, da je dolje mnogo njihova naroda, muškaraca i žena, i da su ih oni primili. Kad bi pokušale da dignu svoju glavu da ih pogledaju, dobile bi teške udarce po glavi. Kada bi svoje glave pokunjile, pod vodom bijahu mnoge visine i dubine, a narod u zdencu bi odgovarao na njihova pitanja o dobroj ili rđavoj godini, kakva je namijenjena njihovu gospodaru.«

Ta naočice čisto bajoslovna priča Thompsonu je, koji uvijek bijaše u potrazi za povijesnom jezgrom, zadavala mnogo glavo-

bolje. Jednoga dana on sjeđaše na čamcu, što je trebao da služi za ronjenje, a sada bijaše na tihoj vodi. Šezdeset, ili još više, stopa pod dizalicom on ga napokon priveže za grebenoliki zid i tada, slučajno gledajući preko čamca, vidje nešto od čega se trgne. »To bijaše objašnjenje priče o ženama-izaslanicama, o kojima se priča u staroj predaji.«

»Voda toga zdenca za žrtvovanje je tamna i mutna i od časa do časa boja joj se mijenja od smeđe na zelenkastu i, štaviše, u crvenu kao krv, kako ću to još prikazati. Ali tako je mutna, da svjetlost odrazuje kao ogledalo i ne lomi je. Gledajući preko čamca na površinu vode, gledah kao kroz velike dubine i mnoge visine. U zbilji bijahu to odrazivanja visina i udubina u zidovima pećine neposredno iznad mene. Kada bi došle k sebi, žene bi kazivale, da je dolje mnogo ljudi njihova roda i — da ti ljudi odgovaraju na njihova pitanja. Kada sam i dalje buljio u dubine i visine, vidjeh dolje mnoge ljude njihova naroda i oni također odgovarahu. Bijahu to glave i dijelovi tjelesa mojih radnika, što virahu preko ruba zdenca, da bi malo pogledali u čamac. Pritom se tiho razgovarahu, a njihov glas, što bijaše upravljen dolje, dospijevaše do površine vode i opet bi se odbio gore, blagim zavičajno odjekujućim naglaskom, ali nerazumljivim riječima. Ta mi je epizoda bila razjašnjenje o toj staroj predaji...

Urođenici iz okoline, osim toga, već su davno tvrdili, da se voda svetoga zdenca pokatkada pretvori u krv. Mi smo pronašli, da zelena boja, kakvom se voda katkada pokaže, potječe od jedne mikroskopske alge. Od vremena do vremena smeđa boja je od lišća, što gnjije; a od nekih zrnaca sjemena od cvijeća, kao krv crvene boje, površina se vode katkada oboji tako, da ona izgleda kao krv.

Spominjem to otkriće, kako bih pokazao, zašto vjerujem u to, da se sve autentične predaje osnivaju na činjenicama i da se uvijek mogu razjasniti promatrajući okolnosti«.

ONO najteže još ne bijaše učinjeno. Istom sada Thompson poluči uspjeh, kojim zasjeni sve druge. Kada dizalica zahvaćaše još manje i napokon iznašaše na vidjelo samo nekakvo kamenje, Thompson uvidi, da je sada čas prihvatiti se rukama i vaditi ono, što se dizalicom ne mogaše izvaditi iz pukotina. Sada priliči da damo riječ našemu neobičnomu arheologu:

»Nicolas, neki grčki ronilac, s kojim sam se sve prije dogovorio, stigne iz Bahamasa, gdje je skupljao spužve. Dovede sa sobom jednog asistenta, i jednog Grka, i mi pripravimo sve, da bismo istraživali p o d v o d o m.

Najprije donesoše sisaljku u čamac, koji ne bijaše nikakva splav, nego čvrst ponton, a zatim oba Grka postadoše učitelji i

uputiše izabranu momčad u to, kako se rukuje sisaljkom, o kojoj je ovisio naš život; pa i to, kako treba čitati signale, koji se šalju odozdo, i kako treba na njih odgovarati. Kada se uvjeriše, da su ti momci potpuno izučeni, kako treba raditi, spremimo se da uronimo. Spustimo svoju košaru dizalice na ponton, obučemo svoju odjeću od nepromočive tkanine, nataknemo velike bakrene kacige, na kojima su staklene izbuljene oči i propuštala za zrak blizu ušiju, a o vratu olovni lanci, što bijahu napola teški kao kacige. K tomu obuća od platna za jedra, a debelih željeznih đonova. S cijevi za govorenje, i s hlačama za zrak, te s brižno udešenim konopcima za spasavanje otklimah spomoću asistenta do kratkih širokih ljestava, koje s ruba zdenca sezahu do vode. Kada stadoh na prvu prečanicu ljestava, svaki pojedini momak, zaposlen oko sisaljke, svi moji vjerni dečki, urođenici, dođoše po redu, rukovaše se sa mnom, ozbiljna lica, i opet se vratiše da čekaju signal. Ne bijaše teško pročitati njihove misli. Rekoše mi posljednji zbogom i ne nadahu se, da će me ikada više vidjeti. Zatim se spustim s ljestava i potonem kao komad olova, ostavljajući iza sebe lanac srebrnih mjehurića. Za vrijeme prvih deset stopa svjetlosne se zrake mijenjahu od žutoga u zeleno, a zatim u purpurno crno. Nakon toga bijah u dubokoj tmini. Od pritiska zraka, što se pojačavaše, kroz uši mi uđoše jaki bolovi. Kada ždrknuh i na svojoj kacigi otvorih puštaljku za zrak, zašumi kao »ft! ft!« iz svakoga uha i bol prestane. To moradoh ponoviti nekoliko puta, dok stadoh na dno. Drugi značajan osjećaj spopade me za vrijeme moga potonuća. Bijaše mi kao da naglo gubim težinu, i kada stajah na ravnom vrhu velikoga kamenoga stupa, stupa što bijaše pao odozgo sa stare ruševine nadgrobnog spomenika, osjećao sam se kao da uopće više nemam nikakve težine. Samom sebi sam se činio više kao mjehur od zraka nego li kao kakav čovjek, na koga su natovareni teški utezi.

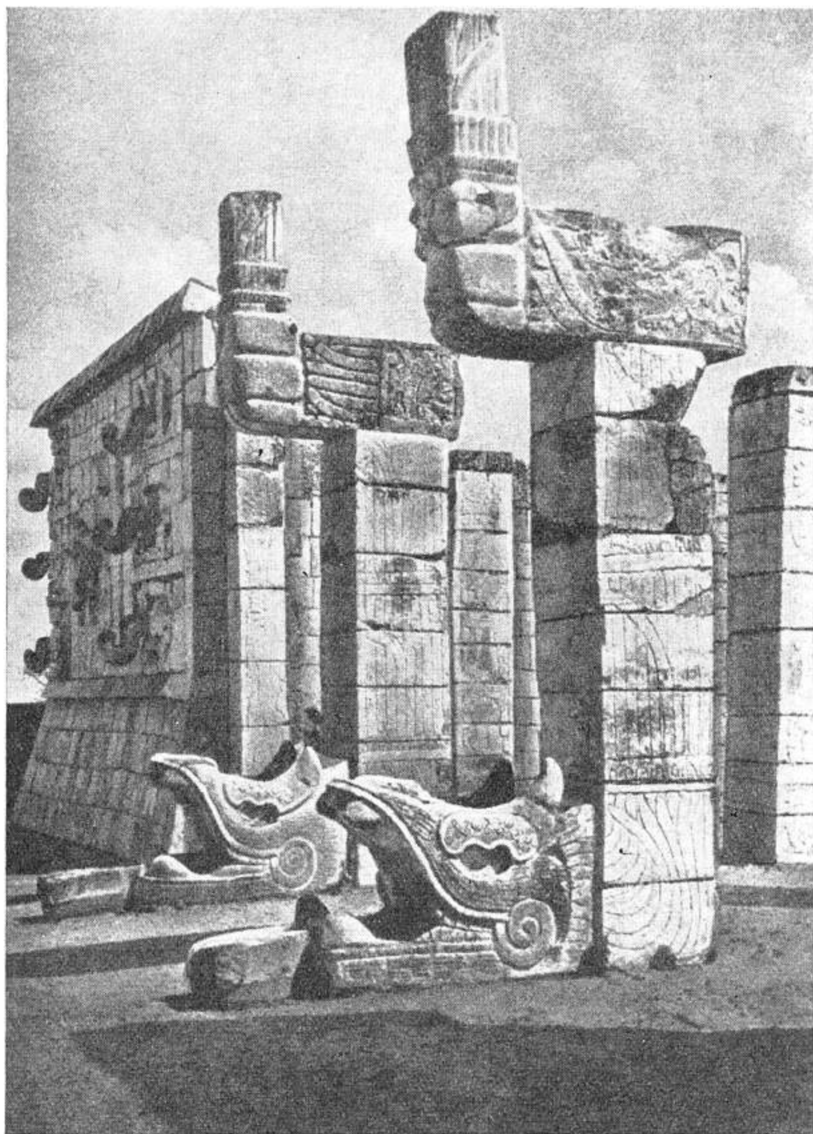
Ali ja osjećah i neki poseban osjećaj, kada mi bijaše jasno, da sam ja jedino živo biće, koje je ikada ovamo dospjelo i koje s ovog mjesta kani otići živo. Zatim stigne k meni grčki ronilac, i mi se rukujemo.

Ponio sam bio sa sobom jedan reflektor, što se upotrebljava pod vodom, pa i telefon, koji se upotrebljava pod vodom. Ali pošto sam uronio prvi put, ostavio sam sve to gore. Reflektor, što se upotrebljava pod vodom, bijaše prikladan samo za bistru vodu, ili jedva za onu što je malo zamućena. Supstanca, u kojoj moradosmo raditi, ne bijaše ni voda ni kaljuža, nego smjesa od toga dvoga, koja je zahvatačima dizalice uzvitlana i uzmućena. Bijaše to gusta mješavina nalik na juhu, i ne mogaše kroz nju prodrijeti nikakva zraka svjetlosti. Moradosmo eto raditi u najdubljoj tmini. Ali već nakon kratkog roka oćutjesmo tu činjenicu jedva kao

neku neudobnost, jer opipom svojih jagodica na prstima kao da se stvari mogahu ne samo razabirati, nego se, štaviše, mogahu razaznavati im boje. Telefon nam ne bijaše mnogo koristan i stavismo ga nastranu. Sveza spomoću cijevi za govor i spomoću konopa za spasavanje bijaše lakša i brža nego telefonom.

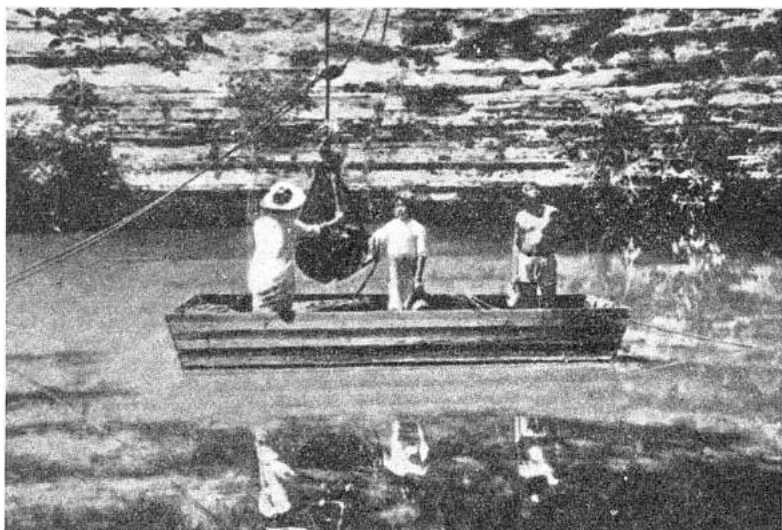
Još mi nešto udari u oči, što nikada nisam čuo od drugih ronilaca. Nicolas i ja uvidjesmo, da u dubini od šezdeset do osamdeset stopa, u kojoj radismo, možemo sjesti i — ako nosove svojih kaciga utaknemo jedan u drugi — tada se sasvim dobro i razumljivo možemo razgovarati. Glasovi naši zvučahu neživotno, kao da stižu iz velike daljine, ali ja mu mogoh upućivati upute i njegove odgovore čuti prilično jasno. Osjećaj, da sam izgubio težinu pod vodom, bijaše, dok se na to ne bijah naviknuo, kriv što se dogodilo nekoliko smiješnih zgodica. Da bi na dnu mogao ići s jednoga mjesta na drugo, trebalo je samo da ustanem i da se nogom odgurnem od tla. Smjesta poletjeh uvis kao kakva raketa, zajedrih veličanstveno kroz mutež i često nekoliko stopa iznad svoga cilja. Poprilici rečeno, taj zdenac je ovalan i najduži mu je promjer 187 stopa. Razmak između površine džungle i površine vode bijaše između 67 do 80 stopa. Gdje počinjaše površina vode, to bijaše lako ustanoviti; ali gdje svršavaše i počinjaše glib dna, ne mogaše se tako lako kazati, budući da ne bijaše nikakve granične linije.

Ali ja smatram, da čitava dubina gliba i vode iznosi 65 stopa. Talog toga gliba bijaše dubok 30 stopa, dosta gust da na sebi nosi granje i panjeve. U njemu bijahu stijene različitog oblika i opsega, kao rozine u pudingu. Možete nas zamisliti u toj tmini, s tim valovima blata oko sebe, kako istražujemo pukotine i prolome toga tla od vapnenca, koje zahvatači ne mogahu zahvatiti. Predočite sebi da se na nas sveđer rušilo kamenje, što ga izvaljivaše voda koja prodiraše, pa je sve pljuskalo u toj stigijskoj tmini. Unatoč tomu ne bijaše tako rđavo, kako zvuči. Točno je, da teško kamenje padaše, kad god htjede, a mi ga ne mogosmo vidjeti, ni njim upravljati. Dokle god držasmo podalje od sebe i cijevi za govorenje, hlače za zrak i konope za spasavanje, podalje od zida, ne bijasmo naročito u opasnosti. Kada bi kamenje padalo, dohvatio bi nas pritisak vode, što nastajaše prije njihova pada, i pritisnuo bi nas dugo pred hridima te, ako ne bismo izmakli po vlastitom poticaju, taj bi nas pritisak pogodio kao kakav ogromni mekani jastuk i odgurnuo nas, često tako, da bijasmo glavom dolje, a nogama gore, balansirajući i lebdeći i dršćući kao bjelance u čaši vode, dok se ta uzburkanost ne bi osjekla i mi opet stali na noge. Da smo se, neoprezni, leđima naslonili na stijenu, bili bismo tako lako gigantskim makazama presječeni na dvije polovice, te bi još dvije žrtve bile prinesene bogu kiša.

U pregibu repa, što strši uvis, svi zmijoliki stupovi »Hrama ratnika« u Chichen Itza nose krov (kojega danas više nema). Maya-i su vjerojatno pokazali jedini primjer, da se stupovi (koji se svugdje u starom svijetu razvijalu u obliku biljaka) dadu razvijati i u obliku tijela životinja.

TABLA XXXI

H. E. Thompson vadi glib i iščišćava sveti zdenac u Chichen Itza. Gore: čamac, preteča pontona, s kojega se u ronilačkoj odjeći spustio u zdenac i iznio na vidjelo kosture djevojaka i zlatne nakite. Dolje: gomila blata, u kojoj je, kad ju je prekapao, našao svoj prvi nalaz: dva komada tamjana Maya.

Sadašnji stanovnici toga područja vjeruju, da u tamnim dubinama svetoga zdenca obitavaju velike zmije i čudovišta. Da li to vjerovanje potječe od nekih blijedih uspomena na ono starinsko obožavanje zmije, ili je ono od toga, što su neki urođenici zbilja vidjeli, to se može samo naslućivati. Ja sam vidio, kako u vodi plivaju velike zmije i gušteri, što za vrijeme lova bijahu sa stabla pali u močvaru, i tada pokušavahu opet izaći van. Mi nigdje ne vidjesmo u toj močvari tragove naročito velikih reptilija ili nemani. Nikakav me reptil ne ščepa nijednom u svoje ralje, ali ipak doživjeh nešto, što je vrijedno pripovjediti. Nas dvojica, Grk i ja, marljivo kopasmo prstima u nekoj tijesnoj pukotini dna, te nađosmo tako obilnih nalaza ali ne bijasmo dosta oprezni. Najednom osjetih nešto nad sobom, nešto silno i snažno, što me pritisnu nekakvim sklizavim kretnjama. Nešto glatko i sluzavo prignječi me u glib. Trenutak mi zastade krv. Zatim osjetih, kako se Grk pokraj mene nateže s tim predmetom, i ja mu pomogoh, dok se oslobodismo. Bijaše to neko trulo deblo, odgurnuto s obale močvare, tonulo pa pogodi baš na moje tijelo, što se zgurilo.

Jednoga dana sjeđah na nekoj stijeni, promatrajući neki zanimljivi nalaz, neko ljeveno metalno zvono, i sasvim zaboravih otvoriti propuštaljke za zrak, kako je trebalo da učinim. Turnem taj nalaz u džep i dignem se, kako bi promijenio svoj položaj, kadli me iznenadno, kao kakav napuhan mjehur, nešto potjera uvis. Bijaše smiješno, ali opasno, jer u ovoj dubini je krv, kao šampanjac, puna mjehurića; ako se ne podižeš polako i ne daš krvi vremena da se prilagodi, posljedak je neke bolesti, od koje se nakon strahovitih bolova može umrijeti. Srećom bijah dosta priseban, te otvorih ventile prije nego bijah izišao previše visoko i tako izbjegoh najgoroj kazni. Ali i dandanas patim od te neopreznosti, jer su mi ozlijeđeni bubnjići i oslabio mi sluh.

Pa i onda, kada sam ventile već otvorio i peo se sve polakše, udarih o dno pontona, još napola zaglušio od tog potresenja glavom. Tada saznadoh, šta se dogodilo i, pri pomisli na stravu, koja mora da je spopala moje momke, kada očuše da sam udario o dno čamca, nasmijah se i izgmizah napolje i pružim ruku. Kada mi se kaciga pojavi, osjetih dvije ruke oko moga vrata, a uzbuđene oči buljahu u buljooke oči moje kacige. Kada mi svukoše ronilačko odijelo, te ja otpočinuh na jednom stolcu, i opet se vratih u svoje normalno stanje, pijući šalicu vruće kave i uživajući na sunčanoj svjetlosti, mladi Grk pričaše mi priču.

Ljudi, kaže on, bijahu blijedi od straha, kad očuše udarac o dno čamca koji navijesti vaš neočekivani dolazak. Kada im rekoh, šta je, žalobno zakimaše glavama, a jedan od njih, vjerni stari Juan Mis, reče: ‚Nema svrhe, El Amo, šef je mrtav. Progutala ga

ona velika boginja zmija i opet ispljunula. Nikada ga više ne ćemo čuti kako nam govori'. I oči mu bijahu pune suza. Ali kada se vaša kaciga pojavi iznad lađe, i on to vidje kroz naočale, dignu obje ruke iznad glave i reče pun zahvalnosti: 'Bogu hvala, još je živ i smije se'.

Što se tiče rezultata od našega vađenja gliba i ronjenja u toj vodi, prvo je i najvažnije to, što možemo dokazati, da sve pojedinosti predaje o svetomu zdencu bijahu točne. Zatim nađosmo mnoštvo figura izrezbarenih, od jade-a, i iskovanih na pločama zlatnim i bakrenim; pa nađosmo kopala i tamjana, uz to mnogo ostataka od kostura i mnoštvo džilita i mnogo kopalja, lijepo izrađenih kremena od kalcita i opsidiana i nekoliko otpadaka starih tkiva. Sve je to arheološki vrlo vrijedno. Bijaše uostalom i komada gotovo od čistoga zlata, lijevanih, kovanih i graviranih... Većina takozvanih zlatnih predmeta bijahu prostije legure, više od bakra nego od zlata. Glavna im je vrijednost bila u simboličnim znakovima, što bijahu u njih uliveni ili bijahu gravirani. Većina tih komada bijahu ulomci. Vjerojatno su to zavjetni darovi, koje su pri obredu svećenici razbili prije nego bi ih bacili u zdenac. Mjesta preloma bijahu uvijek takva, da glava ili crte lica osoba, prikazanih na jade-i, ili na zlatnim kolutima, ne bijahu razbijeni.

Postoji razlog, da se pretpostavi, da ti privjesci od jade-a, koluti od zlata i drugi ukrasi na metalu ili kamenu, kada bijahu razbijeni, bijahu smatrani kao ubijeni. Poznato je, da stare civilizirane rase Amerike, baš kao i još stariji njihovi preteče u sjevernoj Aziji, pa i dandanas Mongoli, vjeruju, da jadeit i drugi posvećeni predmeti postoje živi. Stoga su ti ornamenti razbijani ili »ubijani«, kako bi njihovi duhovi glasniku služili kao ukras, a kada bi se konačno pojavio pred Hunal Hu, pred jednim od najvećih bogova na nebu, njegov duh bio bi pristalo ukrašen.«

Kada prva Thompsonova izvješća o njegovim nalazima u svetomu zdencu bijahu objelodanjena, svijet prisluhne. Okolnosti oko tih nalaza bijahu previše neobične, a dragocjenosti, što bijahu u glibu zdenca, obilate. U tom je manje bila važna materijalna vrijednost.

»Zlatna vrijednost stvari«, kaže Thompson, »koje se tako naporno i za toliko troška mogahu izvaditi iz svetoga zdenca, upravo je neznatna. Ali vrijednost sviju stvari je relativna. Povjesnik zbog istoga razloga uranja u prošlost, zbog kojega inženjer prodire u zemlju: kako bi osigurao budućnost. Pretpostaviti je, da mnogi ovi predmeti na svojoj površini, prerušeni u simbole, bijahu ukopali ideje i uvjerenja, koji kroz vremena izmiču natrag u prvu domovinu toga naroda, u zemlju iza mora. Da bi se to dokazalo, vrijedno je raditi sav jedan život.«

Pa ipak zlatne dragocjenosti iz Chichen Itzá nadmašuje u našemu stoljeću, po vrijednosti, samo blago Tut-enk-Amuna. Nu zlato faraona bijaše smješteno oko mumije, koja bijaše u uzvišenom miru nošena u grob. Ali blago Cenote-a ležaše uz kosti mladih djevojaka, koje, žrtva grozovitoga boga i grozovitih svećenika, vrišteći skočiše u smrt. Da li je koja djevojka mogla povući sa sobom u tu dubinu i nekoga svećenika? Među nebrojenim djevojačkim lubanjama nađe se i jedna jedina muška glava, lubanja jakih očnih udubina, lubanja nekog starog čovjeka. Nekoga svećenika?

KADA je Thompson 1935. umro, nije imao razloga kajati se za svoj život, premda je, kako sam piše, istrošio svoju »supstanciju« istražujući Maya-e. U 24 godine, koliko je bio konzul u Yucatanu, u kojih 50 godina istraživanja motikom, rijetko ga je kad vidio ured. Putovao je kroz džunglu i živio s Indijancima; i to neka se shvati doslovce, jer on je jeo njihova jela, spavao u njihovim kolibama, govorio njihove jezike. Od otrovanja mu ohromila jedna noga, a od ronjenja u sveti zdenac kronično ga boljele uši. Ali on se nije kajao. U njegovu radu se često vidi pretjerano oduševljenje; u svojim prvim izvješćima zaključivao je često prebacujući iznad cilja. Kada je u nekoj piramidi pronašao više grobova, jedan u drugomu, tada konačno, pod bazom piramide u hridini otkrije glavni grob, i učinilo mu se kao da je otkrio posljednje počivalište Kukulkana, bajoslovnoga praučitelja naroda Maya; i kada je pronašao skupocjeni nakit od jadeita (koji nije izrovao u Yucatanu, nego mnogo dalje od njega), tada taj iskusni iskapač opet posegne za teorijom o Atlantidi kojom se bavio u mladosti. Ali zar takvo oduševljenje nije potrebno? Zar oduševljenje, i baš ono, ne ubija sumnje, od kojih se smalaksava? — Međutim je mnogo kopano u Yucatan-u, Chiapas-u i u Guatemala-i. Napokon je i zrakoplov služio istraživanju. Pukovnik Charles Lindbergh, preletilac oceana, prvi je promatrao iz ptičje perspektive zemlju, koja bijaše prastara već kada ju je Cortez otkrio kao novi svijet. Godine 1930. preletješe P. C. Madeiro mlađi i J. A. Mason mora prašume srednje Amerike. Iz zraka fotografiraše i kartografiraše oni stare otoke Maya-a, koji dotada bijahu nepoznati.

U najnovije vrijeme, 1947., ode jedna ekspedicija u Bonampak u Chiapas-u. I kao da je bogatim nalazima prošlosti dodano jedno dostojno novo otkriće. (Vidi tablu XXVII). Tu je ekspediciju financirala United Fruit Company a Carnegie Institution of Washington opskrbljivao znanstveno. (Taj institut skupa sa Smithsonian Institute, Washington, stekao je najveće zasluge za istraživanje Maya. Potonja ustanova operira s kamatama jedne zaklade, koju je Englez, James Smithson, prije kojih stotinu godina, stavio Sjedinjenim državama na raspolaganje u istraživačku svrhu.) Društvo za istra-

živanje vodio je Giles Greville Healey; nakon kratkog vremena ono pronađe jedanaest bogatih hramova Staroga carstva, za koje se moglo ustanoviti da su iz vremena neposredno prije seobe. To društvo pronađe tri divne stele; jedna od njih je druga po veličini između sviju, što dosad bijahu nađene. Visoka je nekih šest metara, ukrašena skulpturama. Ali čudo, koje i Healey pronađe u džungli, bijahu ovaj put freske. Tehnička sredstva pokazaše nekadanje sjajno crvenilo, žutilo, boju rđavicu, zeleno i plavo, pokazaše ratnike, kraljeve i svećenike u velikom ceremonijalnom kostimu. Slične su slike nađene dosad samo u Chichen Itzá, u »hramu ratnika«.

Ali više nego igdje inače bijaše kopano u Chichen Itzá, u Metropoli. Danas se promatračima pruža sasvim drugačija slika nego ju je vidio Thompson u onoj znamenitoj noći, punoj mjesečine. Danas su razvaline oslobođene od džungle; ono, što se sačuvalo, strši uvis u slobodnu prostoru, a turisti dolaze s omnibusima po putovima, po kojima se prije mogaše praviti prostor samo »machete-om«. I oni gledaju »hram ratnika« s njegovim stupovljem, iz kojega se izdižu stube, što se penju na piramidu. Turisti gledaju takozvani opservatorij, okruglu građevinu, kojoj su prozori tako urezani, da upravljaju pogled na stanovite zvijezde. Turisti i promatrači putuju po velikim igralištima za loptanje, od kojih je najveće 160 m dugo i 40 m široko, na kojima se »jeunesse dorée« Maya igrala igre slične »basketballu«. Oni napokon stoje pred »Castillom«, pred tom najvećom piramidom. Preko devet visokih terasa rastu stube uvis i nose hram za Kukulkan-a, za tu »pernatu zmiju«.

Nesvjestica hvata promatrača, kad mu se oči gube u strahovitim licima, groznim zmijskim glavama, nakaradama bogova i jaguarima što koračaju; hoće li da prodre u tajnu ornamenata i hijeroglifa i dozna da tu nema nijednoga znaka, nijedne slike, nijedne skulpture, a da nije u relaciji prema astronomskom broju. Dva križa još na obrvama jedne zmijske glave, jedna jaguarska pandža na uhu boga Kukulkana, oblik jednih vratâ, forma po motivu stuba, što se uvijek iznovice vraća, — sve to izražava broj i vrijeme. Ali nigdje ne bijahu broj i vrijeme sparivani u takvom strahovitom izrazu. (Graham Greene, engleski romanopisac, dušmanin svake razvaline, kada je prije desetljeće putovao kroz Mexiko i Yucatan, piše: »Herezija ovdje ne bijaše ljudska zbrka osjećaja — kao na primjer maniheizam —, nego jedna pogreška u računu! ... Na pločniku velikoga dvorišta [on piše o Teotihuacan-u, ali zatim o svemu] očekuje se da će se vidjeti napisano neko Quod erat demonstrandum — piramide točno zbrojene, broj terasa pomnožen s brojem stuba i razdijeljen cjelokupnom površinom —

i rezultat tako nečovječji, kao kakav algebarski problem!«) Pohodilac, koji ustanovljuje, da zamrznuta matematika može biti neki paklenski svijet, ogleda se za životom, barem za kakvom biljkom — i gle, sveukupni raskošni svijet slika i ornamentike Maya, jednoga naroda, što življaše od kukuruza, a bijaše opkoljen bujnom florom — taj sav svijet slika vrlo rijetko pokazuje kakvu biljku, samo malo od nebrojenih cvatova, nijednu od 800 kakteja! U najnovije vrijeme hoće se da je neki ornament od pet dijelova cvat »Bombax-a aquaticum-a« stabla, koje napola raste u vodi. Ako je to točno, onda ne znači mnogo prema činjenici, da inače manjka svaki motiv od bilina. Pa i sami stubovi, što se svugdje u svijetu razvili od stabla što stremi uvis — u Maya-a su uspravljena tijela zmija, grdobe što su isplazile jezik. (Vidi tablu XXX.)

Pred »hramom ratnika« stoje takva dva zmijolika stuba. Rogata glava pritisnuta o tlo, ždrijelo razvaljeno, tijelo se ustobočuje unatrag, uvis, i nekada podupiraše repom krov hrama. I pred tim zmijama i pred tim »hramom ratnika«, ne, gotovo pred većinom građevina Maya-a u Chichen Itzá, istraživači se sve više osvjedočavahu, da ovdje imaju posla s nekom umjetnošću, što se od građevina u Capán-u i Palenque-u, u Piedras Négras i Uaxactún-u, ne samo razlikuje tako, kao što se uvijek razlikovaše umjetnost nekoga novoga carstva od umjetnosti nekoga starog carstva. Istraživači su istraživali stil. Oni ispitivahu i uspoređivahu, ovdje jednu liniju, tamo neki ornament, ovdje neku masku bogova, tamo neki znak prestupne godine. I napokon rekoše: ovdje su radile tuđe ruke, ovdje utjecahu strane misli, ovdje govoraše neko tuđe znanje!

Ali odakle su došle te strane misli? Tko ih je donio? Istraživači svrnuše svoj pogled na Mexiko, ali ne na carstvo Azteka (koje dakako bijaše mnogo mlađe, nego ono Maya-a), nego na građevine, koje bijahu već prastare, kada su Azteki prodrli u zemlju Mexika.

Da bi se razumjela ta začudna činjenica, što je neka moćna kultura Maya-a popustila nekom stranom utjecaju, bijaše li za to kakav povijesni dokaz, ne bijaše li nikakve upute, nikakva vodiča, kako to bijaše nekada Diego de Landa? Zar nikoga ne bijaše, tko bi barem nešto razjasnio o tomu tajanstvenomu narodu velikih »graditelja«?

Čovjek, koji je stvarno dao neke upute, bijaše već odavno poznat. Ali nisu ga shvatili ozbiljno. Bijaše to neki aztečki knez, princ Ixtlilxochitl; sasvim čudan čovjek.

33. POGLAVLJE

STUBE POD ŠUMOM I LAVOM

»ON JE«, kaže William Prescott prije stotinu godina o princu Ixtlilxochitl-u, »neposredni potomak tezkukanskoga kraljevskoga roda, što bijaše i cvaše u stoljeću osvajanja. Svakom prilikom, da što nauči, on spajaše mnogo marljivosti i sposobnosti, i ako njegovo pripovijedanje ima na sebi izvrsne boje toga čovjeka, koji bi iščezlu slavu jednoga staroga, ali u razvalinama potonuloga doma, opet mogao oživjeti, ipak je općenito hvaljen zbog svoje otvorenosti i pravičnosti, a španjolski pisci, koji dođoše do njegovih rukopisa, uzdali su se u nj i vjerovali mu.«

Sasvim drugačije rasuđivaše o tomu princu učeni svijet poslije Prescott-a. »Stoljeće kritike po izvorima« držaše ga za romantičnog pripovjedača priča, za indijanskoga barda, promatraše ga dobrohotno, kada bi što veliko izvještavao o svomu narodu, ali ne vjerovaše mu ni riječi. U zbilji bijaše začudno i često nevjerojatno ono, što on pripovijedaše. Istom najznačajniji njemački istraživači Mexika, Eduard Seler i Walter Lehmann, počeše vrlo kasno vjerovati u »povijesnu jezgru«.

Sveđer smo u toku povijesti arheologije nailazili na kratke periode, u kojima, spomoću zbirke novih činjenica, neka vrlo tegobno dobivena slika povijesna dospijeva u opasnost da bude izobličena. Iznovice mogasmo opaziti, kako su tomu izobličenju (što se tiče toga, da se dobije neka nova slika) vrlo tjeskobno izbjegli time, što se na nove činjenicu nisu obazirali, ili su oko njih oprezno kružili, kao mačka oko vruće kaše. Tako znanost štiti sama sebe. I arheološka kaša mora se ohladiti prije nego se jede. I tako su istraživači kružili oko starinskih mexičkih građevina i razvalina upravo kao da je láva, što te razvaline bijaše napola pokrila, još užarena tekućina. Naime te građevinc, u sjeni kojih su živjeli Azteki, ni na koji se način ne mogahu staviti u sliku, što, spomoću nalaza i istraživanja u oblasti Maya, ispunjena bojama i linijama, bijaše dobila perspektive i pozadine. Ukoliko su te građevine uopće primijećene (a nitko ih nije tražio), uklanjali su im se s puta. Uz

to, primjerice, Prescottove opaske (pisane prije stotinu godina!) opaske o Teotihuacan-u, gradu od razvalina, mimo kojih je prošao Cortez, kada je bježao iz one »noche triste«, ne mogu se normalno pustiti po strani. Nu, to da ih puste po strani, uspjelo je gotovo svima istraživačima do konca posljednjega stoljeća. Oprezno naslućivanje i vrlo mnogo upitnika — to bijaše sve, čime se komentirale te prastare ruševine. Dok najednom ne dođe do otkrića tih ruševina. U tri posljednja desetljeća sve se najednom natisnu, što se već odavno moglo dogoditi. Naime začudno bijaše: za te piramide ne bijaše potrebno opremati nikakve ekspedicije; da se do njih dopre, ne bijaše potrebno boriti se s groznicom, opasnim živinama i neprohodnom džunglom, i da se put utre »machete-om«. Do njih se vozilo — nevjerojatno ali istinito — željeznicom ili se u nedjelju popodne pješačilo po udobnom putu za šetanje. Naime većina tih najvećih i najuzvišenijih svjedočanstava o srednje-američkoj kulturi bijahu daleko jedva sat vlakom od glavnoga grada Mexika, a neka neposredno na rubu grada.

IXTLILXOCHITL bijaše pokršteni princ, prijatelj Španjolaca. Vrlo izobražen i znaše obilato svećeničko znanje. Kada vrijeme ratovanja prođe, on poče pisati povijest svoga naroda. Još prislonio uho na usta predaje. I njegova povijest (u koju nitko ne htjede vjerovati) počinje se u prastaro doba, počinje se osnivanjem grada Tula (ili Tollan u današnjoj državi Hidalgo), što ga je osnovao narod Tolteki. Veličajne stvari priča on o njima. Oni su znali pismo, broj i kalendar, gradili hramove i palače. Stolovahu u Tula-i ne samo kao vladari nego i kao mudraci, a zakoni, koje izdavahu, bijahu pravedni prema svakomu. Njihova religija bijaše blaga, i bez ikakvih strahota, koje nadođoše poslije. Za njihovo carstvo veli, da je trajalo pet stoljeća; a zatim da navališe glad i građanski ratovi i izbiše dinastijske prepirke. Neki drugi narod, Chichimeki (Kikimeki), zaposjedne zemlju. Tolteki, koji nadživješe, odseliše, pobjegnu prvo u Tabasco, zatim dalje u Yucatan!

A kad se sve to dogodilo? Ima o tom nekoliko nadnevaka (vidi tablu vremena). Ali ovdje ih ne ćemo spominjati. Jer oni su netočni. Pri opisu nalaza vremena prije Azteka (i vremena prije Maya) ne ćemo vjerovati ni jednom jedinom nadnevku. Jer podataka o tomu ima baš toliko, koliko ima istraživača Mexika — danas ih je prilično mnoštvo.

Značajno je, da prvi, neki Francuz, koji je imao da potvrdi izvješća i Ixtlilxochitl-a jednim nalazom, ne pomože indijanskomu povjesniku ipak do toga da mu se vjeruje. Nijedan arheolog nije vjerovao u opstojnost grada Tula-e, o kojemu princ pripovijedaše. S mitskom Tule-om prispodabljaše se grad, o kojemu on tako konkretno pripovijedaše. Pa i sama vrlo živa opstojnost gradića Tu-

la-e, na sjeveru od glavnoga grada Mexika, ne bijaše istraživačima nikakvo uporište, jer nadaleko i naširoko ne nađe se nikakva razvalina, koju bi bajoslovni podaci toga princa i povjesnika potvrdili. Pa i onda, kada je Francuz Désiré Charnay, osamdesetih godina prošloga stoljeća, kod toga grada, Tula de Allende (više kao iskapač blaga nego kao istraživač), začeprkao po jednoj piramidi, istraživači ne zaključiše ništa!

Istom za vrijeme posljednjeg rata, kada sav ostali svijet bijaše zaposlen time da razruši sve postojeće kulture, počeše mexički istraživači iskapati svoje stare kulture.

I gle!

Godine 1940. moradoše se arheolozi svega svijeta pokloniti indijanskom princu! Zar tako poklonjenje ne bijaše jednom i pred Homerom (kada je kopao Schliemann), pred biblijom (kada rovaše Layard)? Jer nevjerni istraživači nađoše staru Tulu, prvi grad Tolteka! Oni nađoše piramidu sunca i mjeseca! Nađoše pod debelim naslagama zemlje sačuvane reljefe, izvrsno oblikovane skulpture. Egon Erwin Kisch, najbolji reporter na svijetu, koji kao njemački emigrant provede nekoliko godina u Mexiku, prvi je »imao interview« s piramidom mjeseca. »Dok piramida i taj reporter razgovaraju«, bilježi on, očaran vidikom uskrslih svjetova, »priginje se s platforme jedno lice Indio-a i prisluškuje. Da li je Ixtlilxochitl u isto vrijeme s piramidom izišao iz zemlje, da nakon 400 godina progonstva i prokletstva povrati svoju naučnu čast?«

JEDNA za drugom, rekosmo, bude »kultura među kulturama«, kultura bajoslovnih Tolteka ispod kulture Azteka iznesena na vidjelo. Da li je to točno? Zbilja su stanovnici glavnoga grada Mexika živjeli već više stotina godina između tih piramida i pokraj njih, a da ne znaju za to. Prolazili su mimo njih, kada su morali obrađivati zemlju. Sjeli bi kraj njihova podnožja, kada bi za vrijeme odmora od rada gucnuli »pulque«, strahovito ljute rakije od agava, za koju su znali već Tolteki. Samo da su jedan jedini put išli upravce — nosom bi zaboli u jednu piramidu.

Jedna za drugom — govori li se u smislu arheološkog istraživanja — sada nastade eksploracija. U roku od tri desetljeća iskopane su najuzbudljivije iskopine. Na sjeverozapadnoj obali glavnoga grada iskapači 1925. iskopaše zavojitu piramidu i ustanoviše, da to ne bijaše jedna piramida, nego ih je osam — jedna kamena lukovica, jedna lupina na drugoj. Po kalendaru se ustanovilo, da je vjerojatno svakih 25 godina sazidana jedna takva lupina, da se dakle samo ta građevina gradila preko 400 godina (a to mu je premac samo građenje zapadnjačkih katedrala)! Usred grada Mexika iskopali su ostatke velikoga »Teocalli« (koji je Cortez tako temeljito razorio) — i našli su temelje! I istraživači odoše

izvan grada, neprestance k današnjemu San Juan Teotihuacan-u, pedeset kilometara daleko od glavnoga grada, do najvećega polja piramida, do najveličajnijeg svjedočanstva o »staroj kulturi« Tolteka, do »grada, gdje su bogu prinošene molitve« (to je smisao imena — pri čemu ćemo zabilježiti zanimljivost da mexički »teo« znači »bog«, kao u starogrčkom, ali ujedno ćemo dodati, da se pod takvim slučajnim sličnostima glasa ne može ništa zaključivati). Sedamnaest četvornih kilometara prostrano je to polje razvalina — i dosad je raskopan samo najmanji dio; jer to bijaše grad, koji su stanovnici, kako se po svemu čini, prije svoga bijega zasuli slojevima zemlje, metar debelima; a taj zaštitni rad nije ništa manje začudan negoli i sama građevina. Naime najveće piramide (stubolike piramide s karakterističnim stepenicama) visoke su šezdeset metara.

I napokon istraživači prodru u pokrajine. Eduard Seler prvi opisuje tvrđavu piramidu u Xochicalco-u, 80 kilometara južno od glavnoga grada. I kopahu u Cholula-u! Gdje je nekada Cortez prekršio obećano povjerenje na najsramotniji način, tu sada kopahu arheolozi i u nutarnjosti najveće piramide (koja nekada zauzimaše veću površinu tla negoli Keopsova piramida) razotkriše labirintske hodnike, kilometre dugačke. I prodriješe još dalje na jug. Godine 1931. Mexičanin, Alfonso Caso, po nalogu vlade Monte Albán kod Oaxaxa — i što možda nijedan od tih iskapača nije nikada izgovorio, a čemu se vjerojatno uvijek nadao, dogodi se ovdje: bude pronađeno blago!

Blago u Monte Albánu. A sada ćemo pustiti da govori jedan bolji opisivač. Egon Erwin Kisch, taj temeljiti reporter, interviewirao je i ovaj brijeg. »Ima li i jedno mjesto na zemlji«, pita on, »koje se ujedno zamuljuje u apsolutnu tamu i ne odgovara ni na jedno pitanje? Preteže li u nama ushićenje ili zbrka?« I on pita za razloge. »Da li je taj kompleks prostora, kojega su obrisi: izgledi u beskonačno? Ili su to piramide, koje izgledaju kao raskošne stube u unutarnjim prostorijama neba? Ili je to dvorište hrama, što je — našom uobraziljom — ispunjeno mnogim tisućama Indio-a u goropadnim molitvama? Ili je to opservatorij, kojega izvirivalište, zatvoreno u zidine, s krugom meridijana sačinjava kut Azimut? Ili je to pogled na neki stadion, kakav Evropa već od rimske antike nije sagradila sve do XX. stoljeća, stotinu i dvadeset kamenih koso redova sjedala, što se nakoso uspinju?

Je li to sustav, poredati stotinu grobova, da prostor ne bude nikakvo groblje i da nikakav grob ne smeta nekom drugom? Jesu li to šareni mozaici, freske sa svojim figurama, scenama, simbolima i hijeroglifima? Ili zadržavači zvuka, žrtvene posude vrlo finih titraja, urne geometrijski pravih linija, četveronoge i unutra u

svakoj nozi neki praporci, što zvone za pomoć, ako li ih kakav zlikovac hoće da odnese?

Ili je to kakav nakit? Povijesna i moderna zlatarska rezbarska umjetnost na svjetskoj izložbi u New-Yorku zar nije bila manje vrijedna pokraj nakita iz Monte Albána?

Mali dio toga blaga sja u jednoj vitrini Narodnoga muzeja u Mexiku!

Tko bi vjerovao, da bi »divljaci« izbrusili takve kristale, tako precizno tehnički, napravili dvadesetoredne ogrlice s 854 cizelirane, matematički jednake karike od zlata i dragoga kamenja? Na nekom je brošu tako sugestivno prikazan vitez smrti, da ga apokaliptičnijim ne bi napravio ni sami Lucas Cranach. Podveze, slične engleskim podvezicama za odlikovanje. Naušnice, kao da su satkane od suza i trnja. Ukras za glavu — tijara, dostojna kakva pape nad svim papama. Pleteno prstenje za ukras nokata na prstima. Grivne i narukvice s trbuholikim ornamentima, spone za ogrtače i kopče od jadea, tirkiza, bisera, ćilibara, korala, opsidiana, jaguarskih zubi, kostiju i školjaka. Jedna maska od zlata, po obrazima joj i nosu skalpirana trofeja od ljudske kože. Kutija za duhan od listića bundeve, u koje je utkano zlato. Lepeze od perja ptice kvecal — koja li bizantinska carica, koji li indijski maharani, koja li američka multimilijunašica imaše ikada za života tako divne i dragocjene nakite, kakve ih ovi nošahu i u grobu?«

»Pitanja, ništa drugo nego pitanja na Monte Albán-u«, natpis je poglavlju Kisch-ova izvješća o Mexiku. Samo na Monte Albán-u?

Ako ćemo biti iskreni, moramo pripomenuti, da mi o tomu narodu graditelja u vrijeme prije Azteka znamo manje nego ništa. Manje nego ništa — to znači mnogo krivo. Mexiko i Yucatan jesu zemlje džungle — a u džunglu zaplete se arheolog, kada počinje da razjašnjava. Šta je zapravo sigurno?

ONO, što je zbilja sigurno, jest samo ovo: kultura tih triju naroda u sebi je suvisla. Sva tri su gradili piramide, kojih se stube penjahu k bogovima, k suncu i k mjesecu. Sve su te piramide, kako sada znamo, napravljene prema astronomskim motrištima i zbog kalendara. Amerčanin Ricketson mlađi prvi je, 1928., to dokazao i na jednoj piramidi Maya-a u Uaxactún-u; danas imamo za to dokaz iz novijega vremena iz Chichen Itzá i iz prastaroga doba na Monte Albán-u. Svi ti narodi življahu pod Damaklovim mačem svojih velikih kalendarskih ciklusa, tako što vjerovahu, da svaki put, nakon što pređu 52 godine, svijet propada. (Od tih predodžaba rezultira moć svećenika: jer samo oni mogahu otkloniti zlo. Sredstva, koja oni upotrebljavahu, bijahu u toku vremena jača, to jest groznija, izopačiše se u ogromne ljudske žrtve i u svečanost

Xipe Totec-a, boga zemlje i proljeća, kojemu u čast svećenici priređivahu guljenje ljudi, tako što bi kožu, koju izguliše, još krvavu sa žrtve, što se još trzaše, oblačili na sebe.)

Prisni odnosi naroda vide se i u njihovim bogovima, što se jedan prema drugomu ponašaju kao grčki prema rimskima. Jedno od glavnih božanstava, veliki i mudri Quetzalcouatl (Kvecalcouatl), življaše kako Kukumac u Guatemala-i i kao Kukulkan u Yucatan-u; njegova slika — »Pernata zmija« — može se naći na najstarijim i na najmlađim građevinama. Pa i sami načini življenja svih srednjo-američkih naroda bijahu slični jedni drugima; i premda su njihovi jezici vrlo brojni, i premda njihovih jezika ima vrlo mnogo, svi pripadaju — ostanemo li kod kulturnih naroda — samo dvjema velikim skupinama.

Aztečki bog Xipe Totec »Naš gospod oguljeni«, u čast kojega se zarobljenicima odirala koža sa živoga tijela. Ta je glava od zelenoga kamena.

Slika 49

Pošto se ustanovile takve unutarnje srodnosti (a uz to je u najnovije vrijeme prikupljena nepregledna pojedina građa), opet nastaje pitanje o relacijama, o valovima, kojima su se ti narodi talasali jedan u drugomu i jedan preko drugoga, ukratko: pitanje o povijesti. A mi — što se tiče najstarije povijesti — tapamo još potpuno u tmini. Unatoč izvanrednim posljetcima istraživanja, koji su doveli, vrlo vjerojatno, sasvim sigurnoj korelaciji kalendara Maya-a s kalendarom našim, ipak manjka i poslije toga, kao i prije toga, ishodišna točka, sigurna točka. Odstranili smo danas džunglu s piramida i palača prastare Amerike, i razotkrivene su građevine, ali još nije prošlost, nadnevci, ali još nije nikakva povijest; možemo praviti teorije, ali nacrtati vrlo malo činjenica!

Rekosmo, da ćemo se suzdržavati od toga, da navodimo brojke. Jedan jedini put povređujemo svoju namjeru, da bismo predočili vremena, u kojima arheolozi imaju računati.

Neki istraživači vjeruju, po kojekakvim znacima, da su velike piramide u Mexiku utemeljili Tolteki u IV. stoljeću naše ere.

Mi smo nabrojili nekoliko takvih piramida od Tula-e do Monte Albán-a. O jednoj još nismo govorili. Ta je na jednomu 7 me-

tara visokom brežuljku na južnom kraju grada Mexika, a zove se piramida Cuicuilco. Stoji u nekom čudnom kraju, što izgleda kao da se smrznuo. Vulkani Ajusco i Xitli (možda samo posljednji) provališe jednom i svoju užarenu lavu valjahu na tu građevinu, kojoj bog, što na njoj stanovaše, samo napola mogaše pomoći — naime, samo do polovice ju je preplavila nahrupjela tekućina i lava. I tu arheolozi dozvaše u pomoć nekoliko kolega s drugog fakulteta: geologe. Koliko je stara ta lava? upitaše. A geolozi, ne sluteći da svojim odgovorom izdižu jednu povijesnu sliku svijeta, naprosto odgovoriše: »Osam hiljada godina!«

Čitač, koji je u ovoj knjizi prodro do najsivljega pravremena ljudi, do Sumeraca, znade, šta taj odgovor znači. Ako je točan, (ali po najnovijim istraživanjima sve govori protiv toga), onda bi to značilo, da je rana američka kultura čitavo tisućljeće starija nego sve kulture, koje je motika arheologa dosad iskopala u staromu svijetu. Starija nego Sumer i Akkad, nego Babilonija, nego Egipat, mnogo starija nego Grčka, koja nam važi kao »klasično staro doba«.

Da li su američki narodi, potomci mongolskih plemena, nekim kopnenim mostom, ili u čamcima, došli u Ameriku prije dvadeset ili trideset hiljada godina preko Sibirije i Aljaske — to doduše sada pretpostavljamo, ali ne znamo točno. Odakle iz takve skupine, za koju se pretpostavlja da je selila, dođoše graditelji kulture Teotihuacan-a i Toltek-a, zašto baš te narodne skupine između Aljaske i Paname bijahu kadre izumjeti praizume svake kulture, mi to ne znamo.

Mi dapače ne znamo točno ni to, bijaše li to zbilja neki narod »Tolteka«, što je to stvorio. Jer kakvu ulogu igrahu, primjerice, Zapoteki ili Olmeki, o kojima svugdje u Mexiku nalazimo tragova? Ako preteče kulture Maya-a i Azteka sada općenito nazivamo Toltekima (a u novije vrijeme znanost razlikuje kulturu Tolteka od kulture Teotihuaca-a), onda moramo znati jasno, da mi zasad nismo ništa našli, nego jedno skupno ime za stvarače srednjoameričkih kultura. Možda riječ Tolteki uistinu ne znači ništa drugo nego »graditelji«!

Ali, da bismo doveli u red utjecaje među sobom tih triju velikih carstava, možda zaista možemo uzeti prispodobu iz staroga svijeta, kako je uzima njemački istraživač Theodor Wilhelm Danzel u svojim radnjama o Mexiku: »Često se u ponekoj prilici, da bi se označilo svojstvo aztečke kulture i kulture Maya-a, prispodabljalo prispodobama staroga svijeta; pa su Azteke uspoređivali s Rimljanima, a Maya Grcima. Ta je prispodoba, sve u svemu, prikladna. Maya bijahu zaista narod, rascjepkan u općine, koje se među sobom prepirahu, i samo privremeno, ako je bilo potrebno,

nastupali protiv zajedničkoga neprijatelja, složili se kao čvršća jedinica. Premda politička uloga, koju igrahu Maya-i, ne bijaše naročito znatna, ipak su oni u oblasti klasike, arhitekture, astronomije, aritmetike stvorili izvanredna djela. Azteki, s druge strane, bijahu narod ratnički, što svoju državu sagradi na ruševinama jednoga drugoga naroda (Tolteka), koji ne mogaše odoljeti sili njihove navale. Ako ćemo uspoređivati dalje, Tolteki se mogu usporediti s Etruščanima.«

I mi možemo čitaču, koji je donekle pažljivo čitao našu knjigu, napomenuti još jednu prispodobu. Tolteki (a možda još raniji), u svojoj su povijesnoj funkciji slični izumiocima Sumercima. Maya-i su tada Babilonci, što kao iskoriščavači izvanrednih izuma sagrađuju jednu kulturnu državu. Azteki su ratnički Asirci, koji od nadmoćnoga duha još imaju koristi, ali taj duh pretvaraju u čistu silu i moć. Razvijamo li tu usporedbu dalje, onda su glavni grad Mexiko, na vrhuncu njegove slave, Španjolci smaknuli baš onako kao što su nekada Medejci uništili glavni grad Asiraca, raskošnu Ninivu!

Ali oba ta primjera u jednome se ne slažu. Naime gotovo nerazjašnjiva činjenica što Tolteki, pošto je njihova država već odavno propala, iznenada opet sele, te prodriješe u novu državu Maya i utisnuše joj svoj žig u gradu Chichen Itzá. U staroj povijesti tomu nema primjera! Ali bijaše li baš tako? Može biti da je bilo sve drugačije. Ima jedna legenda, u kojoj je sve sasvim drugačije, i u kojoj je štaviše dolazak Španjolaca u povijesno-razvojnu sliku na jedan mitski način unaprijed udešen. Quetzalcouatl (Kvecalcouatl) naime, veli se tu (kojega smo dosada spominjali samo kao boga) dođe iz neke »zemlje izlazećega sunca«. Nošaše dugu bijelu haljinu i bradu; on je narod učio svima znanostima, dobrim običajima i mudrim zakonima; on sagradi državu, u kojoj kukuruzi bijahu visoki kao čovjek, a pamuk raščaše već obojen. Ali, zbog nekoga razloga, on morade otići iz države. Odnese sa sobom svoje zakone, svoje spise, svoje pjesme; ode na put, kojim bijaše stigao. Zaustavi se u Cholula-u i još jednom propovijedaše svoju mudrost. Zatim ode na more, počne plakati i sam sebe sažeže. Njegovo srce postane zvijezdom Danicom! Drugi kažu, da se popeo na svoju lađu i otplovio u zemlju, iz koje bijaše došao. Legende se slažu, da je obećao opet se vratiti!

U ovoj smo knjizi često vidjeli, kako se jezgra neke legende napokon razotkrije kao zbilja, te se moramo čuvati od toga, da ovo ovdje otklonimo kao kakvu pjesničku izmišljotinu, premda naočice kao da to jest. Zar ne bismo možda mogli namjesto bijele haljine razumjeti da je to bijela koža, ako se spomenemo, da je Kvecalcouatl nosio bradu — sasvim neobična karakteristika naroda, što bijahu bez brade?

Možemo li možda ići dotle (i mi ovdje citiramo samo sasvim ozbiljne tuđe nazore) te u njima vidjeti misionara neke dalekestrane zemlje? Kao što neki u njemu vide jednoga od najprvih katoličkih misionara u VI. stoljeću, a drugi, štaviše, samoga apostola Tomu osobno? Ili je u toj legendi ono, što nekada u svojoj mladosti mišljaše Thompson, kada tvrđaše, da su stvarači kulture najranije države Maya biti Atlanti?

Mi to ne znamo.

Znamo samo jedno: Španjolci koji, kada prodriješe u Mexiko, u uspomenama na posljednje obećanje bijeloga čovjeka s bradom, bijahu smatrani za »bijele bogove s istoka« — ti Španjolci (pustimo sav nacionalni ponos; pa uopćimo i kažimo: Evropljani), oni sigurno ne bijahu nasljednici Kvecalcouatla, koji propovijedaše ćudoređe i pravednost.

Jedan od najvećih bogova Maya i Azteka, Quetzalcouatl (Kvecalcouatl) u Guatemali Kukumac, u Yucatanu zvani Kukulkan — sve to znači »Pernata zmija«. Crtež po reljefu, što je nađen u Chicheu Itza; po tomu, kako je izrađen umjetnički, vidi se toltečki utjecaj na Novo carstvo države Maya.

Slika 50

V. KNJIGE KOJE JOŠ NE MOGU BITI NAPISANE

Ako kao ljudi ne možemo naučiti da budemo skromni, onda nije potrebno da gledamo na zvjezdano nebo. Dosta je pogledati na kulturne svjetove, što hiljade godina bijahu prije nas, prije nas bijahu veliki i prije nas prođoše.

34. POGLAVLJE

NOVO ISTRAŽIVANJE U STARIM CARSTVIMA

EVO već svršava naše prikazivanje o velikim arheološkim otkrićima, a time i šetnja kroz pet hiljada godina.

O ovoj temi nije ni blizu sve kazano. Što je ipak završavamo, to je stoga, što se opseg knjige mora odrediti po nekoj vlastitoj ekonomiji. Ipak je izbor, koji smo izabrali iz obilja arheoloških otkrića, izabran po naročitoj nakani. Iskapanja nismo poredali kronološki, nego po kulturnim prostorima, u kojima se iskapalo, pa u naše četiri knjige dobismo jednu gotovo samu po sebi nastalu sliku o četiri zatvorena kulturna kruga, o četiri od najznačajnijih velikih kultura čovječanstva. Potrebno je imati pred očima, da između tih velikih kultura i nebrojenih primitivnih društava postoji razlika kao između »povijesti« i vegetacije, i između svijesti i instinkta, između stvaralačkoga oblikovanja svijeta oko sebe i pasivnoga životarenja.

Ako ovaj pogovor o »knjigama, koje još ne mogu biti napisane«, treba da govori, onda se time misli prije svega na tri kulture, koje po svome značaju jedva zaostaju za ovima, o kojima smo ovdje raspravljali. To su kultura Hetita, kultura Indusa i kultura Inka. Knjige o njima u ovom smislu, kao što smo ovdje pisali o četiri kulture, još ne mogu biti završene, jer te kulture još nisu razabrane tako jasno, da se njihova povijesno razvojna životna krivulja može nacrtati sredstvima, kakve smo mi upotrebili.

Osim toga: naša se knjiga zove »Roman o arheologiji«. Da bi sve pristajalo tomu nazivu, promišljeno smo izabrali kulture, koje su arheološki istraživane zbilja tako, da se sve čini kao romantična pustolovina. O Inkama znamo gotovo isto toliko koliko o Maya-ima — ali među istraživačima kulture Anda nema ni Stephensa niti Thompsona. S druge strane mi mnogo znamo o povijesti Kine. Ali naše znanje o tomu malo dobivamo spomoću iskapanja. Jasno je, zašto smo to dvoje ispustili iz kruga svoga promatranja.

Ali kod Hetita i u dolini Indusa već se nekoliko desetljeća temeljito kopa i polučuju se veliki uspjesi. Te »knjige« morat će se dakle jednoga dana napisati.

Ali o jednome moramo biti načisto. I onda, kada bi našim četirma knjigama dodali još tri, ipak ne bismo bili ni blizu prikazali sve velike kulture. Običnomu izobraženiku našega doba, osim kršćansko-zapadnjačke kulture, još samo grčko-rimska antika živ je duhovni posjed. Već pri opisivanju tajanstvenoga naroda Sumeraca opazismo, da u podzemlju naše svijesti još uvijek djeluju vrlo mnogo davnijih i daljih kultura. A moderni engleski povjesnik kulture, Arnold J. Toynbee, vidi povijest čovječanstva kao dvadeset i jednu kulturu, jednu pokraj druge i jednu za drugom (većinom u relaciji otac i sin)!

Do toga velikoga broja on dospijeva, jer pod »kultura« ne razumijeva, kao Spengler, »krug kulture«, nego jedno »civilizirano društvo«. Tako on, primjerice, kršćansko-ortodoksno društvo istražuje kao: bizantsko-ortodoksno i rusko-ortodoksno. A od kineske kulture on luči kao samostalnu, japansko-koreansku.

Toynbee je od svoga golemoga djela objavio dosad šest svezaka, a bit će ih devet; povjesnik D. C. Somervell izdao je od toga zgusnuto izdanje u jednom svesku. To ogromno djelo, kojemu je skroman naziv *A study of history* (Prouka o povijesti) najznačajnija je kulturno-povijesna objava posljednjih desetljeća. Njome se napokon pokopava neodrživa šema »stari vijek — srednji vijek — novi vijek — najnovije doba«.

Da bi se naslikala prava slika, s kojim kulturama povjesnik danas mora računati, osim s onima, koje smo pokušali predočiti u našem »romanu«, nabrajamo ih onako, kako ih vidi Toynbee:

zapadna	japansko-korejska
bizantsko-ortodoksna	Minosa
rusko-ortodoksna	sumerska
perzijska	hetitska
arapska	babilonska
hinduska	egipatska
dalekog Istoka	Anda
helenska	Mexika
Sirijaca	Yucatan-a
Inda	Maya
kineska	

U zbilji bi se taj niz, ako bismo slijedili druge istraživače, mogao još produžiti. Platon izvješćuje o propaloj kulturi Atlantide. Literatura, što je napisana o tomu potonulomu carstvu (a o njegovoj opstojnosti još nema pravih dokaza), ta literatura iznosi po prilici dvadeset hiljada svezaka. Među njima ima nebrojeno djela, u kojima povijesna slika našega svijeta bez Atlantide predstavlja apsurdnost. Pa i veliki njemački putovalac po Africi i povjesnik

kulture Leo Frobenius ne bi bio zadovoljan listinom Toynbee-a. Sigurno bi zahtijevao, da se doda još nekoliko »crnih kultura«. I Frobenius uostalom operira uvijek pojmom »atlanska kultura«. Osim toga, tko se usuđuje tvrditi, da arheolozi, koji kopaju, još ne iznose na vidjelo kulture, o kojima dosad uglavnom ne slutimo ništa? Ima u svijetu raštrkanih spomenika, što samotni i zagonetni svjedoče o samom sebi — ali nam dosad ništa nisu kazali o tomu, na kojemu su tlu kulture izrasli. Najviše se raspravlja o tajanstvenim kipovima na otoku Oster — kojih 260 kipova od crnoga pršinca, na kojima prije bijaše još velik šešir od crvenoga pršinca. Oni šute. Po prilici dvadeset drvenih tabla, po kojima su pismena slična hijeroglifima, možda bi nam mogla pomoći, da se odgonetne ta zagonetka. Ali to se pismo još ne mogaše dešifrirati!

Hetitski reljef iz Boghazköy-a.
Slika 51

Ima još nebrojeno pitanja, na koja treba odgovoriti. Nebrojene građevine leže pod survinama tisućljeća. Ali svukuda se već pokrenuše motike. Na tragove Hetita, čije carstvo na svome vrhuncu obuhvaćaše čitavu malu Aziju i jedan dio Sirije, naiđoše Nijemci Hugo Wincler i Otto Puchstein (njihov mladi asistent tada bijaše Ludwig Curtius, kasnije, pa i danas, jedan od najizvrsnijih opisivača svojih istraživanja). U naše doba Sir Leonard Woolley, veliki iskapač kod Ur-a, bavi se nalascima kod Alalakh-a (današnjeg Athana u Turskoj). On kopaše 1937. do 1939.; zatim opet od 1946. Godine 1947. objavio je velik pronalazak: grob Kralja Yarim-Lim-a star gotovo 4000 godina!

U potragu za kulturom Indusa pođe Sir John Marshall. Godine 1922. kod Harappa, u jugozapadnom Pundžabu, nađeni su prvi nalasci. God. 1924. poče iskapati u Mohenjo-Daro; i na vidjelo izađe velika kultura, što seže unatrag do trećeg ili dapače četvrtog tisućljeća prije naše ere. Ravnatelj tih iskapanja u Indiji je Dr.

R. E. Mortimer Wheeler. Čini se, da će se najnovijim iskapanjima u Harappa rasvijetliti tama, u kojoj se nalaze te kulture; utvrde, koje iskopa 1946., začudno su slične starim mezopotamijskim tvrđavama.

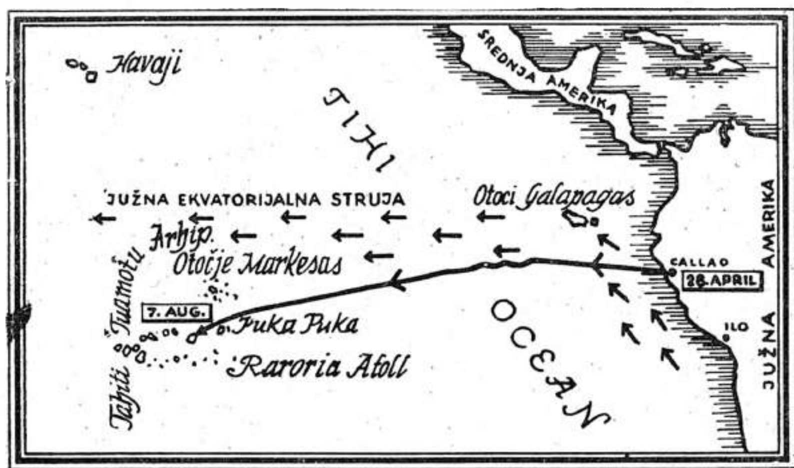

Karta carstva Hetita.
Slika 52

U isto vrijeme kada Woolley u Alalaku kopaše i Marshall istraživaše Mohenjo-Daro, Amerikanac Paul Kosock odleti preko peruanskog predgorja Anda i u kraju oko staroga grada Nazca nađe čitavu mrežu takozvanih »cesta Inka«. Na fotografijama iz zraka vidi se, da nije moguće, da su to ceste; jer one djelomice idu na vrhunce visokih brda i na njima naglo svršavaju. Sada profesor Kosock tvrdi, da je rasklopio najveći astronomski atlas svijeta. On je otkrio suvislost linija s astronomskim nadnevcima, on vjeruje da neke od tih linija štaviše predočuju kretanje zvijezda. Ako ima pravo, onda mi imamo novi uvid u znanje i veličinu kulture starih andskih naroda, pošto nas je državni sustav Inka zadivio (koji je Pizarro razbio tako, kao što je Cortez razbio Mexiko).

Ali novota nema samo na novim mjestima. Tamo, gdje se ruje već od Winckelmannovih dana, još uvijek motika kopa. Još uvijek uspješno.

Svaki novi nalaz znači, da naše znanje postaje sve veće i dublje. Ali on može značiti i to da mi svoje staro, naoko sigurno, znanje moramo revidirati. Već nekoliko godina izbio je ponovo »boj zbog Troje«. Kao da ni Schliemann ni Dörpfeld nemaju pravo. Američki profesor Blegen, već od godine 1932. istražuje iskapanja na brežuljku Hisarlik. On tvrdi, da homersku Troju ne pokriva sloj VI (kako je to borbeno tvrdio Dörpfeld) nego sloj VII A (po Blegenu između 1200. i 1190. bivše ere).

Putovanje splavi Thora Heyerdahla.
Slika 53

I jedva je veliki rat dovršen, opet se znanost o starim kulturama spaja s romantičnim pustolovinama: da bi dokazao da je kultura Inka suvisla s kulturom otoka na Južnomu moru, godine 1947., 28. travnja, mladi norveški istraživač Thor Heyerdahl plovi na jednoj splavi, napravljenoj kako su je gradili Inka, a koju on naziva »Kon-Tiki« (bog sunca), plovi iz peruanske luke Callao 101 dan preko Tihoga oceana do jednoga od otoka Tuamotu.

U Grčkoj, Italiji, i u otočju Sredozemnoga mora, u Maloj Aziji i Egiptu, u Mezopotamiji, na odavno poznatim i novim nađenim mjestima starih propalih kultura kopa se i dalje!

Koje li će nam blago novoga znanja, koje li će dragocjenosti materijalne vrsti izaći još na vidjelo?

TABLICE VREMENA I RODOVA

I. ISTOČNO SREDOZEMNO MORE

DRŽAVE MINOSÂ I GRKA

(Ovaj se pregled osniva na kratkom iskazu dr. Ludwiga Reinhardta u *Prapovijesti svijeta,* i malo je proširen. Oprečno drugim tablicama vremena u našoj knjizi, u njemu su samo sasvim opći nadnevci, ali su ovdje dovoljni, jer o pojedinostima i točnim nadnevcima grčke povijesti može se čovjek obavijestiti i u najmanjem leksikonu.)

2400—2000 prije n. e.	rano minosko doba.
2000—1600 „ „ „	srednje minosko doba.
1600—1400 „ „ „	kasno minosko (rano mikensko) doba.
1400—1200 „ „ „	mikensko doba.
1200—1000 „ „ „	doba dorske seobe.
1000— 800 „ „ „	grčki stari vijek.
800— 600 „ „ „	grčki srednji vijek (doba kolonizacije).

(Sve su brojke i dalje prije naše ere.)

U grčkom starom vijeku od 1000—750 kraljevstvo bijaše u svom cvatu, ali napokon u borbi protiv aristokracije (v. Homera). U grčkom srednjem vijeku od 750—560 aristokracija gotovo svugdje pobijedi, ali ne mogaše se oduprijeti tiraniji, koju svrgnu demokracija.

Oko 840. življaše »Homer« u Jonskom Kiosu (da li življaše, o tomu se prepiru i dandanas); on skupi u jedno starije epske pjesme nastale od 950; pa ipak je vjerojatno Ilijada bila dovršena oko 750, Odiseja oko 650.

Oko 820 Likurg zakonodavac u Sparti.

OD PRVE OLIMPIJADE DO POČETKA PERZIJSKIH RATOVA (776—500)

776 Novi raspored olimpijskih igara, što se održavale svake četiri godine. Početak računanja vremena po olimpijadama, koje postojahu do ukinuća olimpijskih igara godine 394. naše ere.

Od 750—650 procvat grčke kolonizacije, koja potjecaše od najvažnijih trgovišta oko Egejskoga mora.

Oko 750 pjesnik Hesiod iz Askre u Beociji. On bijaše sin jednoga iseljenika eolskoga primorskoga grada Kime u Maloj Aziji sjeverno od Fokeje; nije Beoćanin.

Od 740 rasprostranjenje spartske hegemonije u Peleponezu (mesinski ratovi).

Od 650 početak razvitka grčkoga hrama upotrebom drveta i mekanoga vapnenca (pôros). Svi oblici hramova još u toku. Počeci plastike

reljefa i okrugle plastike (Xóana kao likovi bogova od drveta izrezbareni i obojeni šareno). Cvat lončarskog obrta izvan Atike.

Oko 650 Kallinos iz Efezosa, Arhilohos iz Parosa i Simonides iz Amorgosa.

Oko 640 Tirtaios djeluje u Sparti.

Oko 620 Drakonovi zakoni u Ateni.

640—555 Stesihoros iz Himere u Siciliji.

Oko 600 Najstarije metope u Seluntu. Procvat jonske umjetnosti na Kiosu (Akermos).

594 Solonov ustav u Ateni. Tiranija u Heladi i u maloazijskim kolonijama.

590 Periander u Korintu.

Oko 585 Tales iz Mileta; jedan od »sedam mudraca« Grčke.

Oko 580 Kipovi (od mekanog vapnenca) arhajske umjetnosti u Ateni, koje su potaknuli Jonski umjetnici. Tvorenje atičkih vaza sa crnim figurama.

560—510 Peizistratos i njegovi sinovi u Ateni. Polikrates iz Samosa.

Oko 550 Početak kiparstva u mramoru u Ateni pod utjecajem jonskih kipara iz Kiosa, Naksosa i Samosa, što su već prije u svom zavičaju tesali od mramora, a koje je Peizistratos doveo na dvor. Teobnis iz Megare i Arion iz Lesbosa u Korintu, Anekreon iz Teosa, Ibikos iz Regiona, Pitagora iz Samosa u Krotonu. Eleati (Ksenofanes iz Kolofona, Parmenides i Zenon iz Elea-e).

540—480 Prvi procvat atenske umjetnosti, koju pospješuju Peizistratos i njegovi sinovi. Prvi nastanak stila vaza sa crvenim figurama.

Oko 520 Prve gradnje hramova od mramora na Akropoli u Ateni.

510 Progon peizistratida iz Atene, konačno svrgnuće tiranije u tomu gradu.

509 Zakonodavstvo Kleistenesa u Ateni.

Oko 500 Cvat peloponeskog tvorenja kipova od mjedi. Herakleites iz Efezosa i Hekataios iz Mileta.

OD POČETKA PERZIJSKIH RATOVA DO KONCA PELOPONESKOGA RATA (500—404)

500—494 Izjalovljeni ustanak jonskih gradova Male Azije da svrgnu sa sebe perzijsko gospodstvo.

493—490 Prva vojna Perzijanaca protiv Grčke; Atena, koju je ostavila Sparta, morala je, gotovo sama, izdržati prvu snažnu navalu koju je vodio Darius I. zet Mardoniosa. 490. pobjeda Atenjana pod vodstvom Miltijada kod Maratona.

480 Kserkses kojemu je po prilici 25 godina, vojuje protiv Grka, Grčke pobjede kod Termopila i kod Salamine.

479 Druge pobjede nad Perzijancima prvo kod Plateje, gdje poginu Mardonios, a zatim kod Mikale, nedaleko Samosa, pod vodstvom Sparte. Sagrađeni iznovice Partenon i Zeusov hram u Olimpiji.

556—468 Simonides iz Keosa i Bakhilides iz Keosa.

525—456 Eshil, 496—406 Sofokle i 480—406 Euripid u Ateni.

522—422 Pindar iz Teba, Epikarmos iz Sirakuse i Empedokles iz Akragasa.

500—450 Tiranija u Siciliji (Hieron I. iz Sirakuse umro 467).

477—404 Atena predvodnik grčkoga pomorskog saveza.

485—425 Herodot iz Harikarnasosa. Atomistici (Leukipos iz Mileta i Demokrit iz Abdere). Anaksagora iz Klazomene u Ateni.

Od 450 Sofisti (Protagora iz Abdere, Gorgia iz Leontini-a, Prodikos iz Keosa i Hipias iz Elisa).

495—431 Fidija, sin Karmidesa, kipar u Ateni.

449 Smrt atenskoga vojskovođe Kimona, sina Miltijadova, pred Kitionom na Cipru.

444—429 Procvat Atene pod Periklom.

Oko 430 Škola Fidije.

470—404 Poliklet stariji iz Sikiona djeluje u Argosu.

415 Na poticaj Alkibijada atenska vojna u Siciliji svršava porazom Atene. Svršetkom peloponeškoga rata dokončava prevlast Atene.

OD KONCA ATENSKE PREVLASTI DO BOJA KOD HERONEJE (404—338)

Oko 410 Propadanje atenskoga obrta vaza.

Nakon 400 Razvitak korintskoga stila građenja. Cvat sicilijskog kovanja novca.

400—350 Vrijeme kada stvara Skopa iz Parosa.

380—340 Poliklet mlađi, arhitekt i kipar.

Oko 370 Prva djela Praksitelesova.

371—362 Hegemonija Tebanaca nakon izvanrednih pobjeda kod Leuktre.

359—336 Kralj Filip iz Macedonije i propast grčkih država, što se sastojahu od općina. 338. helenske demokracije, što se hjedoše izmaknuti ispod jarma Filipova, poražene kod Heroneje.

GRČKA POD TUĐOM VLAŠĆU (od 338)

334 Aleksandar Veliki pokušava utemeljiti svjetsko carstvo. Pobjeda kod Granikosa, 333. kod Isosa, 331. kod Gaugamele.

323 Smrt Aleksandra.

322 Konac »Lamijskoga rata«, pobjeda Macedonaca.

311 Konac borba Diadoha.

Nakon 300 Rasprostiranje grčke kulture po istočnim zemljama oko Sredozemnoga mora u obliku helenizma, pa se utjecaju njezinu ne mogoše oteti ni Rimljani.

(Ova rodoslovlja, kojima se dozivaju u pamet suvislosti antiknih bogova s ljudima, sastavio je Frank Freytag-Loringhoven. Pravopis, kako su napisana imena, nije jedinstven. Imena, koja su na hrvatskom već poznata u povjesnicama, pisana su kako je pisano u njima, a ostala su, kako su pisana na njemačkom, dotično kako su valjda pisana izvorno.)

PERSEIDI

PERSEUS, sin Zeusa i Danae, kralj Mikene
∞ ANDROMEDA, kćer Kefeusa, kralj Abesinije

ALKAIOS
kralj Tirinsa
∞ LYSIDIKA
kći Pelopsa

ELEKTRYON
kralj Mikene

GORGOFONA
∞ PERIERES
kralj Sparte

STENELOS
kralj Mikene
∞ NIKIPPE
kći Pelope

AMPHITRION

ANAXO

EURISTEUS
kralj Mikene
i Tirinsa

ALKMENA
(∞ II. RADAMANTOS)

∞

HERAKLES
sin Zeusa
∞ I. MEGARA
kći Kreona
∞ II. DEIANEIRA
kći kralja
Oineus od Aetolije
potomci

IFIKLES
(∞ ANOMEDUSA)

JOLAOS
drug Heraklesa

AGENORIDI

AGENOR, kralj Fenicije (sin Poseidona i Libije) ∞ (TELEFASA)

EUROPA ∞ ASTERION kralj Krete	KADMOS kralj Tebe ∞ HARMONIA kći Aresa i Afrodite	FENIKS	KILIKS	FINEUS kralj Salmidesosa (Trakija) ∞ I. KLEOPATRA kći Boreasa ∞ II. EIDOTIA

Djeca Kadmosa i Harmonije:

INO ∞ ATAMAS	AUTONOA ∞ ARISTAIOS	SEMELA ZEUS Roditelji Dionisosa	AGAUA ∞ EHION Roditelji Penteusa, kralja Teba	ILIRIOS	POLIDOROS kralj Teba ∞ NIKTEIS | LABDAKOS kralj Teba | LAIOS ∞ JOKASTA kći Menoikeosa | EDIPUS kralj Teba ∞ I. JOKASTA (njegova mati) II. EURYGANEIA

Djeca Edipusa:

I. ETEOKLES kralj Teba | LAODAMAS kralj Teba kojega je ubio Alkmaion	I. POLINEIKES ∞ ANGEIA kći Adrastosa kralj Argosa (potomci)	I. ANTIGONA	I. ISMENA

PELOPIDI ILI ATRIDI

TANTALOS, kralj u Lidiji, sin Zeusa

PELOPS, kralj u Elisu ubio ga Tantalos i iznovice stvorio Zeus
∞ I. HIPODAMEIA kći Oinomaosa, kralja Lesbosa
∞ DIA

NIOBA
∞ AMFION

I. ATREUS, kralj u Mikeni ubio ga Egistos
∞ AEROPA, kći Katreusa ubio je Atreus
∞ II. PELOPEIA, kći Tiestesa

I. NIKIPA
∞ STENELOS kralj Mikene

KRISIPOS ubio ga Atreus

I. TIESTES (imao sa svojom kćeri Pelopeiom sina Egistosa
∞ LAODAMEIA

I. PITEUS kralj u Troizenu

I. LISIDIKA
∞ ALKAIOS kralj Tirinsa

I. PLEIST-HENES ubio ga Atreus

I. AGAMEMNON kralj u Mikeni, ubio ga Egistos
∞ KLITEMNESTRA, ubio je Orestes kći Tindarosa

I. ANAXIBIA
STROFIOS

I. MENELAOS kralj u Sparti
∞ HELENA kći Zeusa i Lede

PELOPEIA
∞ Atreus (s. o.)

SINOVI ubio ih Atreus

EGISTOS, ubio ga Orestes
∞ KLITEMNESTRA udovica Agamemnona

AITRA
∞ EGEUS kralj u Ateni

IFIGE-NIJA

ORESTES kralj u Mikeni, Argosu i Sparti

ELEKTRA ∞ PILADES

HERMIONA (∞ I. NEOPTOLEMOS)

Orestes ∞ Hermiona

ERIGONA

TISAMENOS

PENTILOS

DARDANIDI

DARDANOS, sin Zeusa i Elektre; ∞ BATEIA, kći Teukrosa

EREHTONIOS; ∞ ASTIOHA

TROS; KALIRHOA, kći Skamandrosa

ILOS
∞ EURIDIKA, kći Adrastosa

GANIMED
olimpijski
peharnik

ASARAKOS
∞ HIEROMNEMA

LAOMEDON
kralj Troje,
ubio ga Herakles
∞ STIRMO

TEMIS ∞ KAPIS

TITONOS
∞ EOS
sestra
Heliosa

HESIONA
∞ TELEMON
(roditelji
Teukrosa)

PRIAMOS
kralj Troje
∞ I. ARISTA
kći Meropsa
∞ II. HEKUBA

ANHISES
AFRODITA
(roditelji
Eneje)

MEMNON,
ubio ga
Ahil knez
Etiopije

1. I. AISAKOS ∞ ASTEROPA
2. II. HEKTOR, ubio ga Ahil
∞ ANDROMAHA, kći kralja Eetiona iz Teba (sin: Astianax)
3. PARIS, ubio ga Filoktet
∞ I. OINONA ∞ II. HELENA, kći Zeusa i Lede, žena Menelaosa
4. DEIPHOBOS, ∞ HELENA, udovica
5. LAODIKA
∞ I. HELIKAON
∞ II. AKAMAS, sin Tezeusa
6. HELENOS ∞ ANDROMAHA udovica Neoptolemosa
7. POLIKSENA, žrtvovao je Neoptolemos
8. TROILOS, ubio ga Ahil; Kresida
9. POLIDOROS, ubio ga Polimnestor
10. KASANDRA ubio je Egistos; robinja Agamemnona
11. ILIONA ∞ POLIMNESTOR
12. KREUSA ∞ ENEAS sin Afrodite

DEIONIDI

DEIONEUS ∞ DIOMEDA, kći Ksuthosa, kralja iz Peloponeza

KEFALOS ∞ PROKRIS kći kralja Ereichthoniosa iz Atene	FILAKOS drug Theseusa	DIA ∞ IXION kralj Lapitena	FILONIS / I. APOLON / II. HERMES

KEFALOS → ARKEISIOS ∞ KALKOMEDUSA → LAERTES, kralj Itake

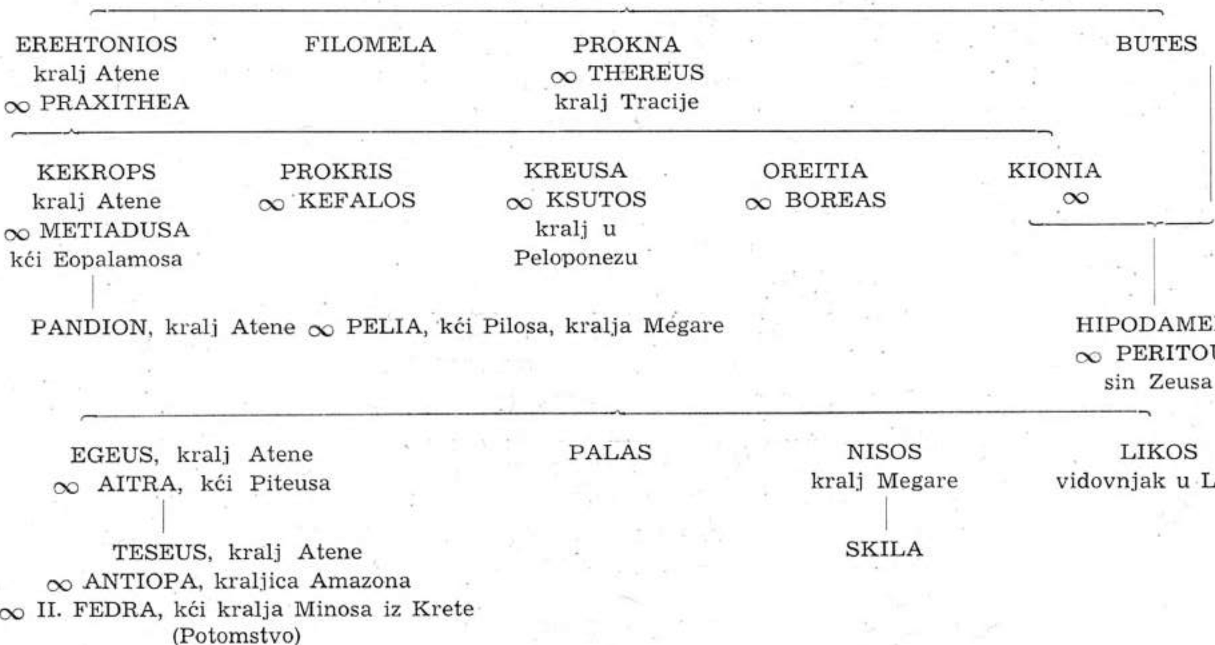
FILONIS → I. PHILAMON; II. AUTOLIKOS → ANTIKLEIA

LAERTES, kralj Itake ∞ ANTIKLEIA

ODISEJ, kralj Itake, ubio ga Telegonos ∞ I. PENELOPA, kći Ikariosa ∞ II. KIRKA, kći Heliosa	KTIMENA

I. TELEMACHOS ∞ I. POLYKASTA kći Nestora ∞ II. NAUSIKAJA ∞ III. KIRKA kći Heliosa	II. TELEGONOS ∞ PENELOPA kći Ikariosa	EURIALOS ubio ga Odisej

EREHTIDI

EREHTHONIOS, kralj Atene ∞ PASITEA (Najade)
PANDION, kralj Atene ∞ ZEUKSIPA (Najada), sestra Pasitee
EREHTONIOS kralj Atene ∞ PRAXITHEA
FILOMELA
PROKNA ∞ THEREUS kralj Tracije
BUTES
KEKROPS kralj Atene ∞ METIADUSA kći Eopalamosa
PROKRIS ∞ KEFALOS
KREUSA ∞ KSUTOS kralj u Peloponezu
OREITIA ∞ BOREAS
KIONIA ∞
PANDION, kralj Atene ∞ PELIA, kći Pilosa, kralja Megare
HIPODAMEIA ∞ PERITOUS sin Zeusa
EGEUS, kralj Atene ∞ AITRA, kći Piteusa
PALAS
NISOS kralj Megare
LIKOS vidovnjak u Likiji
TESEUS, kralj Atene ∞ ANTIOPA, kraljica Amazona ∞ II. FEDRA, kći kralja Minosa iz Krete (Potomstvo)
SKILA

TINDARIDI

LAKEDEMON
(sin Zeusa i Tajgete)
∞ SPARTA
kći Eurotasa i Klebe

ANIKLAS, kralj Sparte
∞ DIOMEDA

EURIDIKA
∞ AKRISIOS
kralj Argosa

KINORTAS, kralj Sparte

HIAKINTOS
narodni junak u Amyklaiai,
ubio ga Apolon

PERIERES, kralj Sparte
GORGOFONA, kći Perseusa

TINDAROS, kralj Sparte
∞ LEDA
kći Testiosa iz Kalidona

AFAREUS
(Potomstvo)

LEUKIPOS
kralj
Mesene
(Potomstvo)

HIPOKON
ubio ga
Herakles

IKARIOS
∞ PERIBOIA

KASTOR
DIOSKUR

KLITEMNESTRA,
ubio je Orestes
∞ I. AGAMEMNON
∞ II. AGISTHOS

POLUKS
DIOSKUR
sin
Zeusa

HELENA, kći Zeusa
∞ I. MENELAOS, kralj Sparte
∞ II. PARIS
∞ III. DEIFOBOS

PENELOPA
∞ I. ODISEJ
∞ II. TELEGONOS
(sin Odiseja i Kirke)

ASTERIIDI U KRETI

ASTERION, kralj Krete i Knososa ∞ EUROPA, kći Agenora, kralja Fenicije

MINOS (sin Zeusa)
kralj Krete i Knososa
∞ PASIFAJA
kći Heliosa

RADAMANTOS
(sin Zeusa)
∞ ALKMENA
udovica Amfitriona

SARPEDON, (sin Zeusa)
kralj Likiene

DEUKALION
kralj Krete

GLAUKOS

ANDROGEUS,
ubio ga
Egeus

KATREUS
kralj Krete
ubio ga
Althaimenos

ARIADNA
∞ DIONISOS

FEDRA
∞ TESEUS
kralj Atene

MINOTAUROS
sin bika

IDOMENEUS
kralj Krete
Trojanski
junak

AEROPA
∞ ATREUS
kralj Mikene

ALTAIMENES

APEMOSINA
ubio je
Althaimenes

KLIMENA
∞ NAUPLIOS

PALAMEDES
pjesnik i izumitelj,
u Troji ubijen

II. ZEMLJA OKO NILA

DRŽAVE EGIPĆANA

(Ova tabela vremena prema redoslijedu i prema pravopisu imena kraljeva uglavnom je po istraživanjima Amerićanina Breasteda; podjela na »države« i njihovi nadnevci, uređeni su po podacima Nijemca Georga Steindorffa. Udaljenja do kojih 100 godina nisu se mogla izbjeći, posebice u rano doba; što se tiče prvoga nadnevka, neka se pogleda bilješka na dnu strane 378.)

STARO CARSTVO (2900—2270 prije naše ere)

I. Dinastija
Menes; Atotis; Kenkenes (vjerojatno Zer i Zet); Usafais (Vedimu); Miebis (Anez — jeb); Semempses (Semerhet); Bienehes (Kaj-a)

II. Dinastija
Hetep — Sekemui; Nebre; Neterimu (Binotris); Sekem — jeb (Tlaś); Perj-ibsen; Sendi (Setenes); Ka'sekem; Ka'sekemui

III. Dinastija
Djoser; Ka'ba; Saneht; Neferkere; Huni (ovdje je redoslijed sasvim nesiguran)

IV. Dinastija
Snofru; Keops; Dedefre; Kefren; Mikerinos; Šepseskef

V. Dinastija
Veserkef; Sahure; Neferkere; Šepseskere; Nefrere; Neusere; Menkauhor; Zetkere; Unas

VI. Dinastija
Teti; Vezerkere; Fiops I.; Mernere I.; Fiops II.; Mernere II.; Neterikere (Nitokris)

Prvo međudoblje (2270 do 2100 prije naše ere)

VII. i VIII. Dinastija
Nekih 20 malo poznatih kraljeva

IX. i X. Dinastija
Nekih 12 kraljeva; među njima dvojica imenom Nefrekere i trojica imenom Keti

SREDNJE CARSTVO (2100 — po prilici 1700 prije naše ere)

XI. Dinastija
Nekih 12 kraljeva; među njima Mentuhotpe, koga je smatrati za osnivača srednjega carstva

XII. Dinastija

Amenemhet I.
(2000—1970 prije n. e.)
Sesostris I.
(1980—1935 prije n. e.)
Amenemhet II.
(1938—1903 prije n. e.)
Sesostris II.
(1906—1887 prije n. e.)

Sesostris III.
(1887—1849 prije n. e.)
Amenemhet III.
(1849—1801 prije n. e.)
Amenemhet IV.
(1801—1792 prije n. e.)
Sebek Nefrure
(1792—1788 prije n. e.)

XIII. Dinastija (1788— ? prije n. e.)

Vrlo mnogo kraljeva; među njima nekoliko ih imenom Amememhet, Sesostris, Sebekhotpe, Neferhotpe i Mentuhotpe

Drugo međudoblje (po prilici 1700—1555 prije naše ere)

XIV. Dinastija

Okruglo trideset jedva poznatih kraljeva

XV. i XVI. Dinastija

(Vladavina Hikaosa) Po prilici 35 malo poznatih kraljeva

XVII. Dinastija

(? do 1555. prije naše ere) Više od 30 kraljeva

NOVO CARSTVO (1555 do 1090 prije naše ere)

XVIII. Dinastija (po prilici 1555 do 1335 prije naše ere)

Amosis (po prilici 1580 do 1558). (Po Breastedu taj kralj spada u XVII. dinastiju, stoga taj datum premašuje.)

Amenofis I.
Tutmosis I.
Tutmosis II. } (po prilici 1557 do 1505)

Hačepsut
Tutmosis III. } (po prilici 1504 do 1450)

Amenofis II.
Tutmosis IV. } (po prilici 1450 do 1405)

Amenofis III. (po prilici 1405—1370)
Amenofis IV. (Ehnaton) (po prilici 1370—1352)

Sakere
Tut-enk-Amun
Eje } (po prilici 1370—1335)

XIX. Dinastija (po prilici 1335 do 1205 prije naše ere)

Haremheb
(po prilici 1335 do 1310)
Ramses I. (po prilici 1309)
Setos I.
(po prilici 1308 do 1298)
Ramses II. (1298 do 1232)

Menefta
Amenmeses
Siptah
Setos II. } (po prilici 1232 do 1205)

XX. Dinastija (po prilici 1200 do 1090 prije naše ere)

Nahset (po prilici 1200)
Ramses III. (po prilici 1200. do 1168)

Ramses IV. do Ramses XI.
(po prilici 1168 do 1090)

T r e ć e   m e đ u d o b l j e (po prilici 1090 do 712 prije naše ere)
(U neke nadnevke, koji se navode ovdje naniže, još se sumnja.)

XXI. **D i n a s t i j a** (po prilici 1090. do 945. prije naše ere)

Smendes
Hrihor (1090 do 1085)
Psusenes I. (1085 do 1067)
Painozen I. (1067 do 1026)
Amenemepet (1026 do 976)
Siamon (976 do 958)
Psusenes II. (958 do 945)

XXII. **D i n a s t i j a** (po prilici 945 do 745 prije naše ere)

Šošenk I. (945 do 924)
Osorkon I. (924 do 895)
Takelotis I. (895 do 874)
Šošenk II. } (874 do 853)
Osorkon II. }
Takelotis II. (853 do 834)
Šošenk III. (834 do 784)
Pemu (784 do 782)
Šošenk IV. (782 do 745)

XXIII. **D i n a s t i j a** (oko 745 do 718 prije n. e.)

Petobastis (745 do 721)
Osorkon III. } (721 do 718)
Takelotis III. }

XXIV. **D i n a s t i j a** (718 do 712 prije n. e.)

Bokhoris (po prilici 718 do 712)

K a s n o   d o b a (712 do 525 prije n. e.)

XXV. **D i n a s t i j a** (712 do 670 prije n. e.)

Šabaka (712 do 700)   Šabataka (700 do 688)   Taharka (688 do 670)

ASIRSKO MEĐUVLAĐE (670 do 663 prije naše ere)

XXVI. **D i n a s t i j a** (663 do 525 prije n. e.)

Psametih I. (663 do 609)
Neho (609 do 593)
Psametih II. (593 do 588)
Apries (Hofra) (588 do 569)
Amasis (569 do 525)
Psametih III. (525)

PERZIJSKA VLADAVINA (525 do 332 prije n. e.)

GRČKO-RIMSKA VLADAVINA (332 prije n. e. do 638 n. e.)

III. MEZOPOTAMIJA

CARSTVA SUMERACA, BABILONACA I ASIRACA

(Ovaj imenik od pretpotopnih kraljeva do II. dinastije iz Kiša temelji se na istraživanjima Sir Leonarda Woolleya; dalje je popis nadnevaka i općih podataka profesora Ernsta F. Weidnera.)

Kraljevi prije potopa

Ime	Grad	Navodno trajanje vladavine
1. A-lu-lim	NUN-ki	28 800 god.
2. A-la(l)-gar	NUN-ki	36 000 god.
3. Ee-me-en-lu-an-na	Bad-tabira	43 200 god.
4. Ee-me-en-gal-an-na	Bad-tabira	28 800 god.
5. Dumuzi, »ovčar«	Bad-tabira	36 000 god.
6. En-sib-zi-an-na	Larak	28 800 god.
7. En-me-en-dur-an-na	Sipar	21 000 god.
8. (?) du-du	Šurupak	18 600 god.

(8 kraljeva, 5 gradova, 241 200 godina)

Ne samo da se kraljevi prije općega potopa smatraju privremeno kao mitični, nego i vladari nakon potopa do I. dinastije iz Ura. Najstariji kraljevski napis, za koji se može ustanoviti nadnevak, a koji je pronašao L. Woolley, potječe od A-ani-pada, sina Mes-ani-pada; po prilici oko 3000 godina prije naše ere. (U svrhu objašnjenja tih abnormalno dugih vremena vladavine vidi poglavlje »Hiljadugodišnji kraljevi i opći potop«, na str. 260.)

Kraljevi nakon potopa

I. Dinastija iz KIŠA

1. GA-UR	1200 godina
2. GUL-la-NIDABA-an-na	960 godina
3. (?)	
4. (?)	
5. Ba-...	
6. (?)	
7. Ga-li-bu-um . .	360 godina
8. Ka-lu-mu-mu . .	840 godina
9. Ka-ga-gi-ib . .	900 godina
10. A-tab	600 godina
11. A-ta-ba	840 godina
12. Ar-pi-um	720 godina
13. Etana, ovčar . . .	1500 godina
14. Ba-li-ih	400 godina
15. En-me-nun-na .	660 godina
16. Me-lam-Kiš . .	900 godina
17. Bar-rak-nun-na .	1200 godina
18. Mes-za(?)	140 godina
19. Ti-iz-gar	306 godina
20. Il-ku-u	900 godina
21. Il-ta-sa-du-um .	1200 godina
22. En-me-en-bara-gi-si	900 godina
23. Ag-ga	625 godina

(23 kralja, 24510 godina 3 mjeseca 3 i pol dana)

I. Dinastija iz EREHA

1. Mes-ki-ag-ga-še-ir (sin boga sunca) . 325 godina
2. En-me-kar . . . 420 godina
3. (Bog) Lugalbanda, ovčar . . . . 1200 godina
4. (Bog) Dumuzi, ribar . . . . . . 100 godina
5. Gilgameš, gospodar iz Kulaba . . . . 126 godina
6. Ur-Nungal . . . 30 godina
7. Utur-kalama . . 15 godina
8. Labašar . . . . 9 godina
9. Enunadana . . . 8 godina
10. ...-he-de . . . . 36 godina
11. Me-lam-an-na . 6 godina
12. Lugal-ki-aga . . 36 godina

(12 kraljeva, 2310 godina)

I. Dinastija iz URA (oko 3100—2930 prije naše ere)

1. Mes-ani-pada . . 80 godina (Sin-A-ani-pada)
2. Mes-ki-ag-Nanar 36 godina
3. Elulu . . . . . . 25 godina
4. Balulu . . . . . 36 godina

(4 kralja [trebalo bi da ih bude 5], 177 godina)

Dinastija AVAN (tri kralja 356 godina)

II. Dinastija KIŠ-a

1. (?) . . . . 201 godina
2. Da-da-sig . . . . (?) godina
3. Ma-ma-gal-la . . 360 godina
4. Ka-al-bu- . . . . 195 godina
5. KU-E . . . . . 300 godina
6. ... nun-na . . . . 180 godina
7. I-bi-ni-... . . . 290 godina
8. Lugal-mu . . . . 360 godina

(8 kraljeva, 3195 godina)

Dinastija iz HAMASIA

Hadaniš . . . . 360 godina

(1 kralj, 360 godina)

II. Dinastija iz EREHA

1. En-uk-du-an-na . 60 godina

(Svega trajaše kraljevstvo 120 godina. Vladavina trajaše 480 godina)

II. Dinastija iz UR-a

(4 kralja, 108 godina)

Dinastija iz ADABA

1. Lugal-an-ni-mu-un-du . . . 90 godina.

(1 kralj, 90 godina)

Dinastija iz MARIA

1. An-pu . . . . . 30 godina
2. ...-zi . . . . . . (?) godina
3. ...-lugal . . . . 30 godina
4. ...-lugal-gal . . 20 godina
5. ...- bi-im . . . 30 godina
6. ... . 9 godina

(6 kraljeva, 136 godina)

III. Dinastija iz KIŠA

KU-Bau, prodavačica vina . . . 100 godina

Dosad spomenute dinastije djelomice su vladale u isto vrijeme, ali zasad ih ne možemo sihronizirati. Vjerojatno je to moguće za dinastije, koje ćemo sad navesti. Ne navodimo zamršeni tabelarni pregled, kako bismo potanje prikazali povijesne podatke. (Po prilici do 2255 prije naše ere kulturno-stvaračka povijest Zemlje između dvije rijeke [Mesopotamije] odigrava se prije svega na području ušća Eufrata i Tigrisa i bjelodano je sumersko-babilonski uvjetovana.)

BABILONIJA

Oko 2800: Ur-Nanše knez svećenik iz Lagaš-a. Nebrojeni napisi na građevinama i reljefi, koji predstavljaju kralja i njegovu obitelj.

Oko 2750: Eanadu iz Lagaša, unuk Ur-Nanšesa. On osvaja prostrane dijelove Babilonije i pograničnih zemalja.

Oko 2700: Entemena iz Lagaša, nećak Eanadus-a. Nove borbe u Babiloniji i Elam-u većinom uspješno završene. Dragocjeni umjetnički spomenici (srebrna vaza Entemena-e).

Oko 2670: Urukagina, kralj iz Lagaša. Pokušaj da se provede društvena reforma ostaje bez trajnijeg uspjeha. Njega svrgava Lugalzagisi.

Oko 2650: Lugalzagisi, jedini vladalac III. dinastije iz Uruka. Utemeljitelj prvoga velikog carstva u južnoj Babiloniji. Njegov vojnički pohod na Sredozemno more. Njega sruši Sargon I.

2637—2457: Dinastija iz Akada (11 kraljeva). U Babiloniji prevladava semitski utjecaj. Utemeljitelj dinastije jest

2637—2582: Sargon I. On osvaja svu Babiloniju, Asiriju i Elam i prodire do Sirije, Palestine i Male Azije. (Po prvi put čisto semitski napisi)

2581—2573: Rimuš i

2572—2558: Maništusu, sinovi Sargona I., poduzimlju nebrojene vojničke pothvate, kako bi održali carstvo.

2557—2520: Naram-Sin proširuje Sargonova osvajanja. (Pobjednički spomenik iz Suse.)

2519—2496: Šar-kali-šari, sin Naram-Sina. Opadanje carstva i zatim nagli slom.

2456—2427: IV. Dinastija iz Uruka (5 kraljeva).

2426—2302: Dinastija iz Gutiuma. Babilonija pod tuđom vlasti.

Oko 2420: Gudea, knez svećenik iz Lagaša. Mnoštvo građevinskih i umjetničkih spomenika, i to izrazitih i svojevrsnih.

2301—2295: Utuhegal, jedini vladar V. dinastije iz Uruka. Oslobodilac Babilonije od Gutejaca.

2294—2187: II. Dinastija iz Ur-a. Posljednja uspješna reakcija sumerske južne Babilonije protiv semitske sjeverne Babilonije. Trgovački promet sve do Male Azije. Mnoštvo religioznih građevina; vrlo izrazit kult vladara. Pet vladara dinastije jesu Ur-Namu, Šulgi, Amar-Sin, Šu-Sin i Ibi-Sin.

Sada se na sjeveru, u Asiriji, počinju odigravati samostalni povijesni događaji, te mi odavle razdjeljujemo svoju tabelu na dvoje: na babilonsku i na asirsku. (O kulturnim odnosima između Babilonije i Asirije vidi str. 264.)

BABILONIJA	ASIRIJA
2212—2187: Ibi-Sin. Odvučen je u Elam u ropstvo. Babilonija se raspada u dvije oblasti, što se tiče vladavine, pod prevlašću gradova Isin i Larsa.	Oko 2225: Zariku iz Asura, namjesnik Aman-Sina. Najstariji sačuvani napis jednoga asirskoga kneza.
2186—1961: Prva dinastija iz Isina. Od njezinih 15 vladalaca najzanimljivija je sudbina Elilbania, koji je od vrtlara postao kraljem.	2056—2040: Ilušuma iz Asura. On osvaja južnu Babiloniju i oblast s onu stranu Tigrisa.
2186—1901: Dinastija iz Larsa 16 kraljeva. Najznačajniji vladar te dinastije	2039—2019: Irišu I., sin Ilušume. Mnoštvo građevina u glavnome gradu Asuri. Ne može zadržati, što je osvojio njegov otac.
1985—1925: Rim-Sin. On osvaja svu Babiloniju (izuzevši oblast, kojom je vladao Babilon), Asiriju i Elamska pogranična područja. U odlučnom boju s Babilonom poražuje ga Hamurabi i svrgava s prijestolja.	
2057—1758: Dinastija iz Amuru-a 11 kraljeva. Prevlast u Mezopotamiji prelazi konačno na sjevernu Babiloniju s Babilonom kao glavnim gradom države. Najznamenitiji vladar je	
1955—1913: Hamurabi. Pobjedom nad Rim-Sin sjedinjuje on svu Babiloniju pod svoje žezlo. Najveći procvat kulture. (Hamurabijev zbornik zakona.)*	
1912—1875: Samsuiluna, sin Hamurabia. Počinje propadanje. »Primorje« na Perzijskom zaljevu osamostaljuje se.	1892—1860: Samai-Adad I. On zavlada svom Mezopotamijom i poduzimlje vojnu naprama Sredozemnom moru.

* Po najnovijim francuskim istraživanjima u Mari na srednjemu Eufratu, pronađen je državni arhiv, po kojemu se vidi odnos između Hamurabija i asirskoga kralja Samsi Adada I. Vrijeme, kada je vladao Hamurabi, može se konačno ustanoviti: bilo je od godine 1728 do 1686. Time se pomiče ne samo babilonska, nego i egipatska kronologija (kralj Menes mogaše biti najranije 2900 prije naše ere; a dosad se smatralo da je bilo 3200 prije naše ere). Sveukupna pomaknuća, koja od toga nastaju, ovdje se ne mogu preuzeti.

1758: Hetiti osvajaju Babilon i ruše Samsuditana, posljednjega kralja dinastije iz Amuru-a.

1904—1536: Prva dinastija Primorja, 12 vladara.

1746: Kosejci osvajaju Babiloniju.

1746—1171: Dinastija Kosejaca 36 kraljeva (Kulturno propadanje Babilonije.)

1530—1510: Ulamburiaš. On osvaja Primorje nakon što je srušen Ea-ga-mils, posljednji vladar prve dinastije Primorja i sjedinjuje opet svu Babiloniju.

1389—1370: Kadašman-Elil I. i

1369—1345: Burnaburiaš II. dopisuje se s faraonima Amenofisom III. i Amenofisom IV. (Pisma iz Tel-El-Amarna).

1344—1320: Kurigalzu III., praunuk asirskoga kralja Asur-ubalita.

1319—1294: Nazimarutaš.

1293—1277: Kadašman-Turgu. Savez i dopisivanje s hetitskim kraljem Hatušilom III.

1249—1242: Kaštiliaš IV. Njega pobjeđuje Tukulti-Ninurta I. i odvodi ga u ropstvo.

1241—1240: Elil-nadin-šum.
1240—1239: Kadešman-harbe II.

1239: Tukulti-Ninurta I. osvaja i Babilon.

1238—1233: Adat-šum-idin.

1380—1340: Asur-ubalit I., iz Asura pobjeđuje Mitani-u i osvaja najveći dio Mezopotamije. U Babiloniji pomaže svomu praunuku Kurigalzu III. da naslijedi prijestolje. Dopisivanje s Amenofisom IV.

1340—1326: Elil-narari. On zadaje teški poraz Kurigalzu III.

1325—1311: Arik - den - ilu. Borbe protiv brdskih naroda u sjevernoj Asiriji i protiv Beduina sirijske pustinje.

1310—1281: Adad-narari I. Sva Mezopotamija potpada pod žezlo asirskoga kralja. Nacimarutaš bude pobijeđen; oba vladara sklope ugovor. Mnoštvo građevina Adadnarari-evih u glavnomu gradu Asuru.

1280—1261: Sasmanasar I. bori se za prevlast u Mezopotamiji i pobjeđuje. Građevine u Asuru. Utemeljenje novoga grada Kalaha.

1260—1232: Tukulti-Ninurta I. pobjeđuje babilonskoga kralja Kaštiliaša IV. Pri jednom ustanku, on razara Babilon i odveze kip Marduk-a. Osnivanje nove prijestolnice Kar-Tukulti-Ninurta. Njega ubija njegov sin i nasljednik.

1232—1203: Adat-šum-nasir. Babilonija opet prevladava nad Asirijom. Kralj u dvoboju s Elilhudur-ususom pada u dvoboju.

1202—1188: Melišipak II.

1187—1175: Merodahbaladan I.

1174: Zababa-šum-idin.

1173—1171: Elil-nadin-ah. Posljednji vladar kosejske dinastije.

1170—1039: II. dinastija iz Isine, 11 kraljeva. Njezin najznamenitiji vladar je

1146—1123: Nebukadnezar I. Pobjedonosne borbe protiv Elama i brdskih naroda u Zagrosu. Asirija isprvice pod babilonskom vlašću, zatim borba za slobodu pod Asur-reš-iši I., koji pobjeđuje Nebukadnezara.

1116—1101: Marduk-nadi-ah. Naizmjenične borbe protiv Asirije. Napokon Marduk - nadin - ah - a poražuje hametice Tiglat-Pileser I. i on pogiba u borbi.

1231—1214: Asur-nadin-apal. Nagli slom carstva koje je osnovao Tukulti-Ninurta I.

1213—1208: Asur-Nirari III. On stoji pod vrhovništvom babilonskoga kralja Adad-šum-nasir.

1207—1203: Elil-kudur-ussur. Borbe s Babilonijom. Pogiba u dvoboju s Adad-šum-nasirom.

1202—1176: Ninurta - Apal - ekur I. Utemeljitelj jedne nove dinastije.

1175—1141: Asur-dan I.

1140—1138: Ninurta - tukulti - asur. Uzurpator, ali pod utjecajem babilonskoga kralja Nebukadnezara I. On vraća Mardukov kip, koji bijaše oteo Tukultininurta I.

1137—1128: Mutakil - Nusku. Rod Ninurta-apal-ekus I. opet dospije na vlast. Asirija opet pod babilonskom vlašću.

1127—1116: Asur-reš-iši I. Borbe protiv brdskih naroda i beduina. I Nebukadnezar I. bude pobijeđen i Asirija opet oslobođena.

1115—1093: Tiglat-Pileser I. Asirija opet velevlast. Prodor u Siriju i pohod na feničku obalu kod Arvada. Hod kroz pustinju u Palmiru. Borbe s Babilonijom. Napokon Marduk-nadin-ah poražen i Babilon osvojen.

1092—1083: Ninurta-apal-ekur II.

1082—1062: Asur-bel-kala, sin Tiglat-Pilesera I. Babilonija opet dobila svoju slobodu. Savez sa suvremenim babilonskim kraljevima.

1038—1017: Dinastija Primorja, tri kralja.

1016—996: Dinastija iz Basu, tri kralja.

996—991: Jedan Elamit.

990—732: Takozvana dinastija »H«, 22 kralja.

941—901: Šamuš-mudamik. Njega poražuje Adad-nirari II.

900—886: Nabu-šum-ukin I. Pobjeđuje ga Adadnirari II. Savez s njim.

885—852: Nabu-apal-idin. On sagradi hram Šamaš u Siparu ponovo.

851—828: Marduk-zakir-šum I. Boj i borba protiv svoga brata Marduk-bel-usati. Salamanasar III., kojega zovu u pomoć, protjera Marduk-bel-usati-a i zaposjedne Babilon i druge velike gradove Babilonije. Od ostaje zaštitnik Babilonije.

1061—1056: Eriba-Adad II.

1055—1050: Samsi - Adad IV., sin Tiglat-Pilesera I.

1049—1031: Asur-nasirpal I.

1030—1019: Salmanasar II.

1018—1013: Asur-nirari IV.

1012—967: Asur-rabi II. i Asur-reš-iši II.

966—934: Tiglat-Pileser II.

933—912: Asur-dan II. O svim tim vladarima vrlo malo je poznato.

911—891: Adad-nirari II. Mnogo ratova. Šamaš-midamik i Nabu-šum-ukin I. babilonski budu poraženi i moraju goleme oblasti svoje zemlje odstupiti Asiriji. Savez s Nabu - šum - ukinom I.

890—885: Tukulti-Ninurta II. Prohod kroz mezopotamijska pogranična područja. Borbe s Armenijom.

884—859: Asurnasipal II. Borbe s aramejskim državama i s Armenijom. Pohod u Siriju i Feniciju. Premještaj prijestolnice u Kalah.

858—824: Salmanasar III. Proširuje osvajanje svoga predšasnika. Mnogo vojnih pohoda u Siriju i Feniciju.

853: Boj kod Karkara protiv Biridria iz Damaska, Ahaba iz Izraela i 10 njihovih savezničkih knezova, neodlučen.

851—850: Vojna Salmanasara III. protiv Babilonije, kojoj on postaje zaštitnikom.

848—838: Daljnje borbe protiv Damaska, Izraela i njihovih saveznika.

827—815: Marduk-baltsu-ikbi. Pokušaji da se oslobodi od asirske prevlasti, ostaju bez uspjeha.

814—803: Interegnum s više kneževa, koji samo malo vremena dospijevaju na kormilo i ovise o Asiriji.

802—763: Eriba - Marduk. Teške borbe protiv Aramejaca.

762—748: Nabu-šum-iškum.

747—734: Nabu-nasir. S njim počinju kanon Ptolomeja i babilonska kronika. Zamršene političke prilike u Babiloniji.

733—732: Nabu-nadin-zer.

731: Nabu-šum-ukin II.

731—729: Ukin-zer, kaldejski knez.

728—727: Tiglat Pileser III. pod imenom Pulu kralj Babilonije.

726—722: Salmanasar V. pod imenom Ululai kralj Babilonije.

721—710: Merodahbaladan II. On se s pomoću Elama održava protiv Asirije.

823—811: Samsi-Adad V. Vojnički pohodi u Armeniju i Babiloniju.

810—806: Semiramida. Vlada četiri godine namjesto svoga maloljetnoga sina Adad-ninari III.

805—782: Adad-ninari III. Veliko rasprostranjenje asirske moći. Sirija (s Damaskom) i Fenicija podvrgavaju se. Babilonija opet pod asirskom vlašću.

781—772: Salmanasar IV. Politički gubitak. Armenija dobiva slobodu.

771—754: Asur-dan III. Opet opadanje asirske moći. Vojnički pohodi u Siriju. Mnogo ustanaka u Asiriji.

753—746: Asur-nirari V. Samo malo vojničkih pohoda. Ugovor s Matiilu iz Agusi-a.

745—727: Tiglat-Pileser III. Novi napredak Asirije. Sirija, Fenicija Palestina podvrgavaju se. Arapski narodi priznaju asirsko vrhovništvo. Babilonija uklopljena u asirsku državu.

738: Tiglat-Pileser u Feniciji i sjevernom Izraelu. Menahem iz Samarie plaća danak.

734: Sjeverni Izrael postaje asirskom provincijom.

732: Damask, što ga osvaja Tiglat-Pileser, postaje asirskom pokrajinom.

729: Babilonija postaje asirskom pokrajinom.

726—722: Salmanasar V. Borbe protiv Izraela i Tirusa.

721—705: Sargon II. Utemeljitelj jedne nove dinastije. Mnoštvo većinom pobjedonosnih bojeva u svim dijelovima prednje Azije. On sagrađuje nedaleko Ninive vlastitu prijestolnicu Dur-Šarukin.

710: Merodahbaladana svrgava s prijestolja i protjeruje Sargon II.

709—705: Sargon II. kralj Babilonije.

704—703: Sanherib kralj Babilonije.

703: Marduk-zakir-šum II. Održava se samo mjesec dana.

703: Merodahbaladan II. pokušava da preotme Babiloniju, ali ga Sanherib poražava i protjerava.

702—700: Bel-ibni, kojega uspostavlja Sanherib. On sklapa savez s Elamom i Sanherib ga svrgava s prijestolja.

699—694: Asur-nadin-šum, sin Sanheriba; odvuku ga u ropstvo u Elam. Babilonija iznovice zbacuje sa sebe asirski jaram.

693: Nergal-ušezib (zvani Šuzub, Babilonac). On je poražen kod Nipura i zarobljen.

692—689: Mušezib-Marduk (zvani Šuzub, Kaldejac). On se održava s pomoću Kaldejaca, Aramejaca i Elama.

691: Boj kod Chalule između Babilonije i Asirije, u kojoj je Sanherib poražen.

689: Sanherib osvaja Babilon i do temelja razara.

688—681: Sanherib opet kralj Babilonije. Babilon ostaje pustoš.

680—669: Asarhadon kralj Babilonije. Čim je stupio na vlast, počne iznovice graditi Babilon.

721: Osvojena Samarija i odvedeno 10 plemena.

710: Babilonija opet osvojena.

704—681: Sanherib. Bojevi protiv Fenicije, Palestine i Babilonije. On učini Ninivu glavnim gradom.

701: Neuspješno opsjedanje Jeruzalema.

689: Sanherib razara Babilon.

681: Sanheriba ubija u Ninivi jedan od njegovih sinova.

680—669: Asarhadon. Pod njim se Asirija najviše povećava. Na sjeveru Kimerijci uznemiruju granice Asirije. Vojnički pohodi u Egipat i Arabiju. Babilon iznovice sagrađen.

671: Vojnički pohod u Egipat. Osvojen Memfis. U Egiptu se postavljaju župani pod asirskim nadzorom.

668—648: Šamaš-šum-ukin, brat Asurbanipala. Borba protiv Asirije. Asurbanipal osvaja Babilon; pritom Šamaš - šum - ukin zaglavi u plamenu svoje palače.

647—626 : Kandalanu (vjerojatno babilonsko ime Asurbanipalovo) kralj Babilonije.

625—605: Nabupolazar, osnivač kaldejske dinastije. On zbaci asirski jaram i postavlja temelje za novi procvat Babilonije.

605: Boj kod Karkemiša, Egipatskog faraona Neho-a pobjeđuje Nabupolazarov sin Nebukadnezar.

604—562: Nebukadnezar II. Novi procvat babilonskoga carstva. Vrlo razvijen poslovni život. Mnoštvo divnih građevina u Babilonu i drugim gradovima Babilonije.

586: Jerusalem osvojen i razoren. Židovi odvedeni u ropstvo.

561—560: Amel-Marduk. Okanjuje se politike Nebukadnezara i počinje opadanje. On bude ubijen.

559—556: Nergal-šar-ušur, zet Nebukadnezarov. Medejci zaposjedaju Mezopotamiju.

668—629: Asurbanipal. Egipat se ne može trajno držati. Obrambeni ratovi na granicama, dugotrajne borbe protiv Elama dokončavaju uništenjem elamske države. Glavni grad Niniva proživljuje svoje najljepše vrijeme. (Knjižnica Asurbanipalova.)

648: Asurbanipal osvaja Babiloniju i uklopljuje ju u svoju državu.

625—621: Asur-etil-ilani. Asurbanipalov sin. Naglo propadanje asirske države.

620: Sin-šum-lišir, general Asur-etil-ilani-a, dočepa se krune, ali održi se svega nekoliko mjeseci.

619—612: Sin-šar-iškun, sin Asurbanipalov.

614: Medejci osvajaju i razaraju stari glavni grad Asur.

612: Ninivu i Babiloniju osvajaju i sasvim razaraju Medejci (Kiaksares). Sin-šar-iškun pritom pogiba.

611—606: Asur-ubalit II. Izmakne prilikom razaranja Ninive i u Haranu uspostavlja novu asirsku državu. Pošto su Babilonci i Medejci osvojili Haran, godine 610, brzo propadanje.

556: Labaši Marduk, sin Nergal-šar-ušura. On dolazi kao dijete na prijestolje i nakon devet mjeseci bude ubijen.

555—539: Nabunaid, posljednji babilonski kralj. Naročiti kult mjeseca kao boga. (Mnoge gradnje hramova, osobito u Ur-u i Haran-u).

539: Babilonsku vojsku pod Nabunaid-ovim sinom Bel-šar-usur (Belzasar) hametice poražuje kod Opisa perzijski kralj Kiros. Babilon dočekuje Kirosa kao oslobodioca. Babilonija napokon gubi svoju samostalnost.

Perzijska država raste i postaje veličinom.

Kiros 555—529

Kambises 529—522

(Zbrke oko prijestolja 522—521)

Darije I, sin Histapsesov 521—485

Kserkses 485—464

Artakserkses I, 464—424

Darije II. 424—405

Artakserkses II. 405—359

Artakserkses III. 359—336

Arses 336—333

Darije III. 333—330

Aleksandar Veliki Macedonski svrgne s prijestolja Darija III.

IV. MEKSIKO — DRŽAVE TOLTEKA I AZTEKA

POVIJEST

Vjerojatno slijede tri države jedna za drugom:

1. TOLTEČKA

Kada joj je bio početak, zasad se još ne može točno ustanoviti. Pretpostavlja se, da su Tolteci dali svim kasnijim srednje-američkim kulturnim državama osnov za pismo, kalendar, vjeru i likovnu umjetnost. (U najnovije vrijeme od Tolteka se razlučuju isto tako stari kao i oni, ili još stariji, graditelji takozvane »Teotihuacan-kulture«). Propast te države čini se da je u 10. ili 11. stoljeću naše ere. Nadživjeli su iselili i utjecali u sjevernom Yucatanu na novu državu Mayâ, koja je međutim nastala.

2. KIKIMEČKA

KIKIMEČKA može se smatrati samo kao međudržava, u kojoj se vršila samo vlast osvajača.

3. AZTEČKA DRŽAVA

Njezino podrijetlo je mitsko.

Država Azteka zapravo se sastojala od saveza država između Tenohtitlana (Meksiko), Tlacopan-a i Tetzococo-a.

Prvi kralj, koji se povijesno može ustanoviti, smatra se, bio je Acamapihtli. i počeo je vladati godine 1376.

GRAĐEVINE

Građevine u Teotihuacanu; okrugle piramide u Cuicuilece-u; piramida sunca i piramida mjeseca u Tuli; hram u obliku piramide u Cholul-i; piramida u Xochicalco-u; piramida s osam dijelova u Tenayuca-i; Monte Albán.

Nekoliko znakova su dokaz, da Tolteki (ili kakogod se zvali ti stanovnici) prije svoga odlaska jedan dio svojih hramova pokušaše zaštititi tako, što bi ih obasuli nasipima zemlje.

Kikimeki su jedva bili graditelji. Vjerojatno su čak razorili jedan dio toltečkih građevina; druge su vulkani pokrili lavom sasvim ili djelomice. Uram (Teocallis) a prije svega prostrane raskošne palače u gradu Mexiku i glavnim gradovima te države.

Redoslijed kraljeva (ali nije sigurno da su nadnevci točni):

Acamapihtli, 1376—1396 naše ere (ili 1366—1387 naše ere)

Huicilihuitl, 1396—1417 naše ere (ili 1387—1410 naše ere)

Kimalpopoca, 1417—1427 naše ere (ili 1410—1412 naše ere)

Itzcouatl, 1427—1440 naše ere (ili 1412—1440 naše ere)

Montezuma I., 1440—1469 naše ere (ili 1440—1486 naše ere)

Axayakatl, 1469—1482 naše ere

Tizok, 1482—1486 naše ere

Ahauitzotl, 1486—1502 naše ere

Montezuma II., 1502—1520 naše ere. Pod njegovom vladavinom Španjolci osvajaju državu Azteka; njega zarobljuje Cortez i napokon ga njegov narod kamenuje.

Cuitlahuac, 1520. On protjera Španjolce iz grada Meksika, ali 4 mjeseca nakon toga umire od neke bolesti.

Quauhtemoc, 1520—1521 naše ere. On se po posljednji put očajno opre Španjolcima, braneći glavni grad, što je iznovice napadnut; napokon mora kapitulirati i poslije toga Cortez ga objesi.

Tako je povijest država Azteka dokončana silom.

Većinu hramova razore Španjolci. Na razvalinama se grade kršćanske crkve.

IVa YUCATAN — DRŽAVE MAYA

(Da bismo predočili kalendar Mayâ, ovdje pokazujemo korelaciju s kršćanskim kalendarom po nazorima Morleya i Bowditcha. Kada su osnovani gradovi i kada su propali, to navodimo po jednoj objavi Britanskoga muzeja, koju je pregledao T. A. Joyce. Kako se razumijevaju oznake kalendara, vidi str. 318.)

STARA DRŽAVA

Polako nastajanje države, utemeljenja gradova, monumentalne građevine, arhaična umjetnost. Za rano doba nema nikakvih nadnevaka. Najstariji grad, što je dosad pronađen, jest Maxactún. Imena prvih vladalaca nepoznata.

Najstariji period

Long Count			Katun	Kršćansko računanje vremena		Utemeljenje gradova
				po Morleyu	po Bowditchu	
9. 0.0.0.0,	8 Ahau,	13 Ceh	8 Ahau	176 n. e.	94 biv. e.	Uaxactun postoji. Tikal utemeljen
9. 1.0.0.0,	6 Ahau,	13 Yaxkin	6 Ahau	196 n. e.	74 biv. e.	Copan utemeljen
9. 2.0.0.0,	4 Ahau,	13 Uo	4 Ahau	215 n. e.	55 biv. e.	
9. 3.0.0.0,	2 Ahau,	18 Moan	2 Ahau	235 n. e.	35 biv. e.	
9. 4.0.0.0,	13 Ahau,	18 Yax	13 Ahau	255 n. e.	15 biv. e.	
9. 5.0.0.0,	11 Ahau,	18 Tzec	11 Ahau	275 n. e.	5 biv. e.	Piedras Negras utemeljen
9. 6.0.0.0,	9 Ahau,	3 Uayeb	9 Ahau	295 n. e.	25 biv. e.	
9. 7.0.0.0,	7 Ahau,	3 Kankin	7 Ahau	315 n. e.	45 biv. e.	
9. 8.0.0.0,	5 Ahau,	3 Chen	5 Ahau	334 n. e.	64 biv. e.	
9. 9.0.0.0,	3 Ahau,	3 Zotz	3 Ahau	354 n. e.	84 biv. e.	
9.10.0.0.0,	1 Ahau,	8 Kayab	1 Ahau	374 n. e.	104 biv. e.	Naranjo utemeljen
Srednji period						Utemeljuje se Palenque
9.11.0.0.0,	12 Ahau,	8 Ceh	12 Ahau	394 n. e.	124 biv. e.	Utemeljen Menché
9.12.0.0.0,	10 Ahau,	8 Jaxin	10 Ahau	413 n. e.	143 biv. e.	
9.13.0.0.0,	8 Ahau,	8 Uo	8 Ahau	433 n. e.	163 biv. e.	Iz Palenque-a upravo iseljeno
9.14.0.0.0,	6 Ahau,	13 Moan	6 Ahau	453 n. e.	183 biv. e.	Quiriguá utemeljen
9.15.0.0.0,	4 Ahau,	13 Yaix	4 Ahau	472 n. e.	202 biv. e.	

Veliki period

9.16.0 0.0,	2 Ahau,	13 Tzec	2 Ahau	492 n. e.	222 biv. e.	Utemeljen Seibal
9.17.0.0.0,	13 Ahau,	18 Cumhu	13 Ahau	512 n. e.	242 biv. e.	Ixkun utemeljen
9.18.0.0.0,	11 Ahau,	18 Mac	11 Ahau	532 n. e.	262 biv. e.	Iz Ixkun-a, Menché-a, Copán-a i Piedras Negras-a iseljeno
9.19.0 0.0,	9 Ahau,	18 Mol	9 Ahau	551 n. e.	281 biv. e.	Iz Uaxactun-a i Quiriguá-e iseljeno
10. 0.0.0.0,	7 Ahau,	18 Zip	7 Ahau	571 n. e.	301 biv. e.	Iz Naranjo-a iseljeno, Flores i Binque utemeljeni
10. 1.0.0.0,	5 Ahau,	3 Kajab	5 Ahau	591 n. e.	321 biv. e.	Iz Bienque Vieo-a iseljeno
10. 2.0 0.0,	3 Ahau,	3 Ceh	3 Ahau	610 n. e.	340 biv. e.	Iz Tikal-a, Seibal-a i Flores-a iseljeno

PRELAZNO DOBA

Trajaše od 610. naše ere do sredine 10. stoljeća. Vjerojatno prisiljeni glađu, što je nastupila kao posljedica iscrpenja tla, Maya-i su otišli iz gradova stare države, iselili na sjever, navrh poluotoka Yucatan, i počeli graditi novu državu.

NOVA DRŽAVA

Prvi period

Od 964. naše ere do dvanaestog stoljeća. Osnivanje jakog saveza gradova između Chichen-Itzá, Mayapána i Uxmála. Političko središte Mayapán. Pri koncu perioda razmirice između tih gradova.

Balcalar, Chichen Itzá, Uxmál, Mayapán, Izamál.

Drugi period

je označen utjecajem mexičkih naroda (Tolteka) na novu kulturu Maya; to se vidi na građevnoj umjetnosti. Hunac-Ceel, vladar u Mayapánu, s pomoću Tolteka osvaja 1194. naše ere Chichen-Itzá. Mayapán ostaje središte, ali je snaga saveza gradova slomljena God. 1441. izbija revolt boljara pod vodstvom Xiusa iz Uxmála. Osvojen Mayapán.

Champoton, Sayil, Labna, utemeljeni. Očiti utjecaj toltečki u arhitekturi, osobito u Chichen-Itzá.

Posljedni period (Od 1441 do provale Španjolaca)

Carstvo se raspada dalje. Utemeljuju se samo još dva veća grada; drugi gradovi polako ostaju bez pučanstva. Nastaju skupine naseobina, koje se među sobom trve.
Kada stižu Španjolci, postade posljednje carstvo Mayâ olako njihovim plijenom. U nekoliko desetljeća trne se sav duhovni život.

Tuluum i Mani utemeljeni

POPIS KNJIGA

O P Ć E

Biblija (Stari i novi Zavjet).
Bulle: *Handbuch der Archäologie* (bd. VI der »Handbuchs der klassischen Altertumswissenschaften«), München 1913.
Daniel, Glyn E.: *A Hundred Years of Archaeology,* London 1950.
Das Erwachen der Menschheit (Prophyläen-Weltgeschichte), Berlin 1931.
Daux, G.: *Les Etapes de l'Archeologie,* 1942.
Faulmann, Karl: *Illustrierte Geschichte der Schrift,* Wien 1880.
Frobenius, Leo: *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen,* Berlin 1898.
—, *Kulturgeschichte Afrikas* (»Prolegomena zu einer historischen Gestaltlehre«), Zürich 1933.
Gardthausen: *Das Buchwesen im Altertum und im byzantinischen Mittelalter,* Leipzig 1911.
Hennig, Richard: *Von rätselhaften Ländern,* München 1925.
Hertslet, W. L.: *Der Treppenwitz der Weltgeschichte,* Berlin 1927.
Jensen, Hans: *Die Schrift,* Glückstadt 1935.
Kemmerich, Max: *Kulturkuriosa,* I.—II., München 1910.
Koepp, Fr.: *Archäologie,* I.—IV., Leipzig 1919—20.
Lübke, Wilhelm: *Die Kunst des Altertums* (Bd. I aus »Grundriss der Kunstgeschichte«), Esslingen 1921.
Magoffin, R. V. D. / Davis, E. C.: *The Romance of Archaeology,* 1930.
Meissinger, K. A.: *Roman des Abendlandes,* Leipzig 1939.
Meyer, Eduard: *Geschichte des Altertums,* I.—IV., Stuttgart-Berlin 1926.—31.
Michaelis, Adolf: *Die archäologischen Entdeckungen des Neunzehnten Jahrhunderts,* Leipzig 1906.
Otto, W.: *Handbuch der Archäologie«,* München 1939.—50.
Reinhardt, Ludwig: *Urgeschichte der Welt,* I.—II., Berlin-Wien 1924.
Robert, Carl: *Archäologische Hermeneutik,* Berlin 1919.
Rodenwalt, G.: *Die Kunst des Altertums,* 1927.
Schuchardt, Carl: *Die Burg im Wandel der Weltgeschichte,* Potsdam 1931.
Spengler, Oswald: *Der Untergang des Abendlandes,* I.—II., München 1920.
Springer Anton: *Kunstgeschichte,* I.—V., Leipzig 1923.
Toynbee, Arnold J.: *A Study of History,* I.—VI., London 1933.—39. (Njemačko izdanje »Studie zur Weltgeschichte«, F. W. Pick, Hamburg 1949.)

ZA »KNJIGU O KIPOVIMA«

Bulwer, E. L.: *The last days of Pompeji*, 1824. (Roman; njemački u brojnim izdanjima).
Buschor, Ernst: *Die Plastik der Griechen*, Berlin 1936.
Corti, Egon Cäsar Conte: *Untergang und Auferstehung von Pompeji und Herkulaneum*, München 1940.
Curtius, Ludwig: *Antike Kunst*, I.—II (u »Handbuch der Kunstwissenschaft«, Athenaion), Potsdam 1938.
Evans, Arthur: *Scripta Minoa*, Oxford 1909.
—, *The Palace of Minos*, I.—II., London 1921.—28.
Fimmen: *Die kretisch-mykenische Kultur*, 1924.
Goethe, Joh. Wolfg. von: *Winckelmnan und sein Jahrhundert*, 1805.
Hausrath / Marx: *Griechische Märchen*, Jena 1913.
Holm / Decke / Soltau: *Kulturgeschichte des Klassischen Altertums*, Leipzig 1897.
Homer: *Ilijada i Odiseja*.
Justi, Carl: *Winckelmann*, Leipzig 1866.
Lichtenberg, R. von: *Die Agäische Kultur*, Leipzig 1911.
Ludwig, Emil: *Schliemann*, Berlin 1932.
Meyer, Ernst: *Briefe von Heinrich Schliemann*, Berlin-Leipzig 1936.
Pfister, Kurt: *Die Etrusker*, München 1940.
Schliemann, Heinrich: *Ithaka*, Leipzig 1869.
—, *Mikenä*, Leipzig 1878.
—, *Ilios*, Leipzig 1881.
—, *Troja*, Leipzig 1884.
—, *Tiryns*, Leipzig 1886.
Schoener, R.: *Pompeji*, Stuttgart 1876.
Schuchardt / Wiegand: *Carl Humann*, 1931.
Sybel, I., von: *Mythologie der Ilias*, Marburg 1877.
Uhde / Bernays: *Winckelmanns kleine Schriften*, Leipzig 1913.
Uxkull-Gyllenband, Graf: *Archaische Plastik der Griechen*, Berlin.
Winckelmann, Johann Joachim: *Sendschreiben von dem herculanischen Entdeckungen*, 1762.
—, *Neue Nachrichten von den neuesten herculanischen Entdeckungen*, 1764.
—, *Geschichte der Kunst des Altertums*, 1764.
—, *Monumenti antichi inediti*, I.—II., Rom 1767.

ZA »KNJIGU O PIRAMIDAMA«

Breasted, J. A.: *Ancient Records of Egypt, I.—V.*, Chicago 1906.—07.
—, *A History of Egypt* (dt. Ausg. »Geschichte Egyptens« von H. Ranke, Wien 1936.).

Brugsch, Heinrich: *Inscriptio Rosettana,* Berlin 1851.
—, *Die Ägyptologie,* Leipzig 1891.
—, *Steinschrift und Bibelwort,* Berlin 1891.
Carter / Mace: *Tut-ench-Amun* (Bd. I), Leipzig 1924.
Carter, Howard: *Tut-ench-Amun* (Bd. II.), Leipzig 1924.
Champollion, Jean François: *Lettre à M. Dacier, relative à l'alphabet des hiéroglyphes phonétiques,* Paris 1822.
—, *Panthéon égyptien,* Paris 1823.
Cottrell, Leonard, *The lost Pharaohs,* London 1950.
Ebers, Georg: *Papyros Ebers,* I.—II., 1875.
—, *Eine ägyptische Königstochter,* I.—III. (Roman), 1884.
Edwards, A. A. B.: *Pharaohs, Fellahs, and Explorers,* 1891.
Eisenlohr: *Erklärung der Rosettana,* Leipzig 1869.
Erman, Adolf: *Die Hieroglyphen,* 1917.
—, *Die Literatur der Ägypter,* Leipzig 1923.
—, *Die Welt am Nil,* Leipzig 1936.
Hartleben, H.: *Champollion,* I.—II., Berlin 196.
Ludwig, Emil: *Napoleon,* Berlin 1930.
Meier-Graefe, Julius: *Pyramide und Tempel,* Berlin 1927.
Mitteis / Wilcken: *Grundzüge der Chrestomathie der Papyruskunde,* Leipzig 1912.
Petrie, William M. Flinders: *Ten years' digging in Egypt,* 1881.—91.
—, *Methods and aims in archaeology,* 1904.
Reybaud: *Histoire scientifique et militaire de l'expédition française en Egypte,* I.—X., 1830.—36.
Scharf, Alexander: *Ägyptische Sonnenlieder,* Berlin 1922.
Sethe, Kurt: *Die altegyptischen Pyramidentexte,* I.—IV., 1908.—22.
Steindorff, Georg: *Die ägyptischen Gaue und ihre politische Entwicklung,* 1909.
—, *Blütezeit des Pharaonenreiches,* 1926.
Thilo, Martin: *Was die Araber sagen . . .,* Bonn 1930.

ZA »KNJIGU O KULAMA«

Botta, Paul Emile: *Monuments de Ninive découverts et décrits par Botta, mesurés et dessinés par E. Flandin,* I.—V., Paris 1847.—50.
Diez, Ernst: *Entschleiertes Asien,* Berlin 1943.
Erdmann, Kurt: *Die Kunst Irans zur Zeit der Sassaniden,* Berlin 1946.
Grotefend, Georg Friedrich: *Beiträge zur Erläuterung der persepolitanischen Keilschrift,* Hannover 1837.
Hedin, Sven: *Bagdad, Babylon, Niniveh,* Leipzig 1918.
Hinz, Walter: *Iranische Reise,* Berlin 1938.
Kittel, Rrdolf: *Die orientalischen Ausgrabungen,* Leipzig 1908.
Koldewey, Robert: *Das wiedererstehende Babylon,* Leipzig 1914.
Koldewey / Schuchhardt: *Heitere und ernste Briefe,* Berlin 1925.

Layard, Austen Henry: *Autobiography and Letters*, 1903.
—, *Niniveh and its remains, I.—II.*, London 1848. (deutsche Ausgabe von Meissner, Leipzig 1850.).
—, *Niniveh and Babylon, being the narrative of discoveries*, London 1853 (deutsche Ausgabe Leipzig 1856.).
Lawrence: *The letters of T. E.*, London, o. J. (dt. T. E. Lawrence, »Selbstbildnis in Briefen«, München-Leipzig 1948.)
Linde, Richard: *Alte Kulturstätten*, Berlin-Leipzig 1911.
Meissner, Bruno: *Babylonien und Assierien*, I.—II., 1920.—25.
—, *Könige Babyloniens und Assyriens*, Leipzig 1926.
Rawlinson, Henry Creswicke: *The Persian cuneiform inscriptions at Behistun*, 1846.
—, *Commentary on the cuneiform inscriptions of Babylonia and Assyria*, 1850.
—, *Outline of the history of Assyria, as collected from the inscriptions descovered in the ruins of Niniveh*, London 1852.
Rawlinson, G., *A Memoir of Major-General Sir Lenry Creswicke Rawlinson*, 1938.
Schrader, E: *Die assyrisch-babilonischen Keilschripten, 1872*
—, *Keilinschriften und Geschichtsforschung*, 1878.
Spiegel, Fr.: *Die altpersischen Keilinschriften*, Leipzig 1881.
Weber, O.: *Die Literatur der Babylonier und Assyrer*, 1907.
Weidner, Ernst F.: *Studien zur assyrisch-babylonischen Chronologie und Geschichte*, 1917.
Woolley, C. Leonard: *Vor 5000 Jahren*, Stuttgart 1929.

ZA »KNJIGU O STUBAMA«

Batres, Leopoldo: *Teotihuacan*, Mexiko 1906.
Blom, Frans: *Notes from the Maya area*, Amer. Anthrop. 1924.
Bowditch, Charles P.: *A suggestive Maya inscription*, Cambridge, USA 1903.
—, *Mexican and Central American antiquities, calendar systems and history*, Washington 1904.
Catherwood, F.: *Views of ancient monument in Central America, Chiapas and Yucatan*, 1844.
Charnay, Désiré: *Ruines américaines*, Paris 1863.
Collier, John: *Indians of the Americas*, New York 1948.
Danzel, Theodor-Wilhelm: *Mexiko, I.—II.*, Hagen 1923.
—, *Mexiko und das Reich der Inkas*, Hamburg (o. J.)
Dieseldorff, E. P.:*Kunst und Religion der Mayavölker*, I.—III., Berlin 1926.—1933.
Gann: *Mystery Cities*, 1905. (o. O.)

Greene, Graham: *The Lawless Roads*, (dt. »Gesetzlose Strassen«, Wien 1949.

Humboldt, Alexander von: *Reise in die Äquinoktialgegenden des neuen Kontinentes*, Stuttgart 1859.—60.

Joyce, T. A.: *Mexican Archaeology*, London 1914.

—, *Central American and West Indian Archaeology*, London 1916.

Kingsborough, Edward Lord: *Antiquities of Mexico*, I.—IX., London 1831.—48.

Kisch, Egon Erwin: *Entdeckungen in Mexiko*, Berlin 1947.

Landa, Diego de: *Relacion de las cosas Yucatan*, 1566 (Frz.: »Relation des choses de Yucatan, (izdanje Brasseura de Bourbourga, Paris 1864.).

Lehman, Walter: *Ergebnisse und Aufgaben der mexikanistischen Forschung*, Arch. f. Anthr., Braunschweig 1907.

Maudslay, Alfred: *Biologia Centrali Americana, I.—IV.*, London 1889.—1902.

Maya-Sculptures, *Guide to the Maudslay Collection of, British Museum,* London 1938.

Morley, S. G.: *An Introduction to the Study of Maya Hieroglyphs,* Washington 1915.

—, *The Ancient Maya*, 1946.

—, *The rise and fall of the Maya Civilization in the light of the monuments and the native chronicles*, New York 1917.

Prescott, William H.: *History of the Conquest of Mexico*, 1844.

Radin, Paul: *The Story of the American Indian*, New York 1944.

Ricketson, jr., Oliver G.: *Six Seasons at Uaxactún*, Intern. Congr. of Americ, 1928.

Sahagun, Fr. Bernardino de: *Historia General de las cosas de Nueva España*, I.—III., Mexico 1829. (Engl.: »A History of Ancient Mexico«, preveo F. Bandelier, 1932.).

Sapper, Karl: *Mexiko; Land, Volk und Wirtschaft*, Wien 1928.

Seler, Eduard: *Gesammelte Abhandlungen zur amerikanischen Sprach- und Altertumskunde*, I.—V., Berlin 1902.—1923.

Seler-Sachs, Caecilia: *Auf alten Wegen in Mexiko und Guatemala,* Stuttgart 1925.

Spinden, Herbert J.: *A study of Maya Art*, Cambridge, USA 1913.

Stephens, John L.: *Incidents of Travel in Central America, Chiapas and Yucatan*, New York 1842.

Termer, Franz:*Mittelamerika und Westindien*, Handb. d. Geogr. Wiss.

Thompson, J. Eric: *Ethnology of the Mayas of Southern and Central British Honduras*, Chicago 1930.

—, *Civilization of the Mayas*, Chicago 1927.

Thompson, Edward Herbert: *People of the Serpent*, London 1932.

ZA »KNJIGE KOJE JOŠ NE MOGU BITI NAPISANE«

Baudin, Louis: *Les Incas du Pérou*, Paris 1942. (njemačko izdanje Jos. Niederehe, Essen 1947.).

—, *L'Empire socialiste des Incas*, Paris 1928.

Braghine, A.: *Atlantis*, Stuttgart 1946.

Forrer, Emil: *Ausbeute aus den Boghazköiinschriften*, Mitteilungen der deutschen Orientgeselschaft 61, 1921.

Garstang: *The land of the Hittites*, 1910.

Gotze, Albrecht: *Das Hethiterreich*, 1928.

Mackay, E. J. K.: *Exacavations at Mohenjo-Daro*, Delhi 1938.

Mackay, D.: *Early Indus Civilisations*, 1948.

Marshall, John: *Mohenjo-Daro and the Indus civilization, I.—III.*, London 1931.

Osten, von der: *Explorations in Hittite Asia-Minor*, 1927.

Piggot, Stuart: *Prehistoric India*, London 1950.

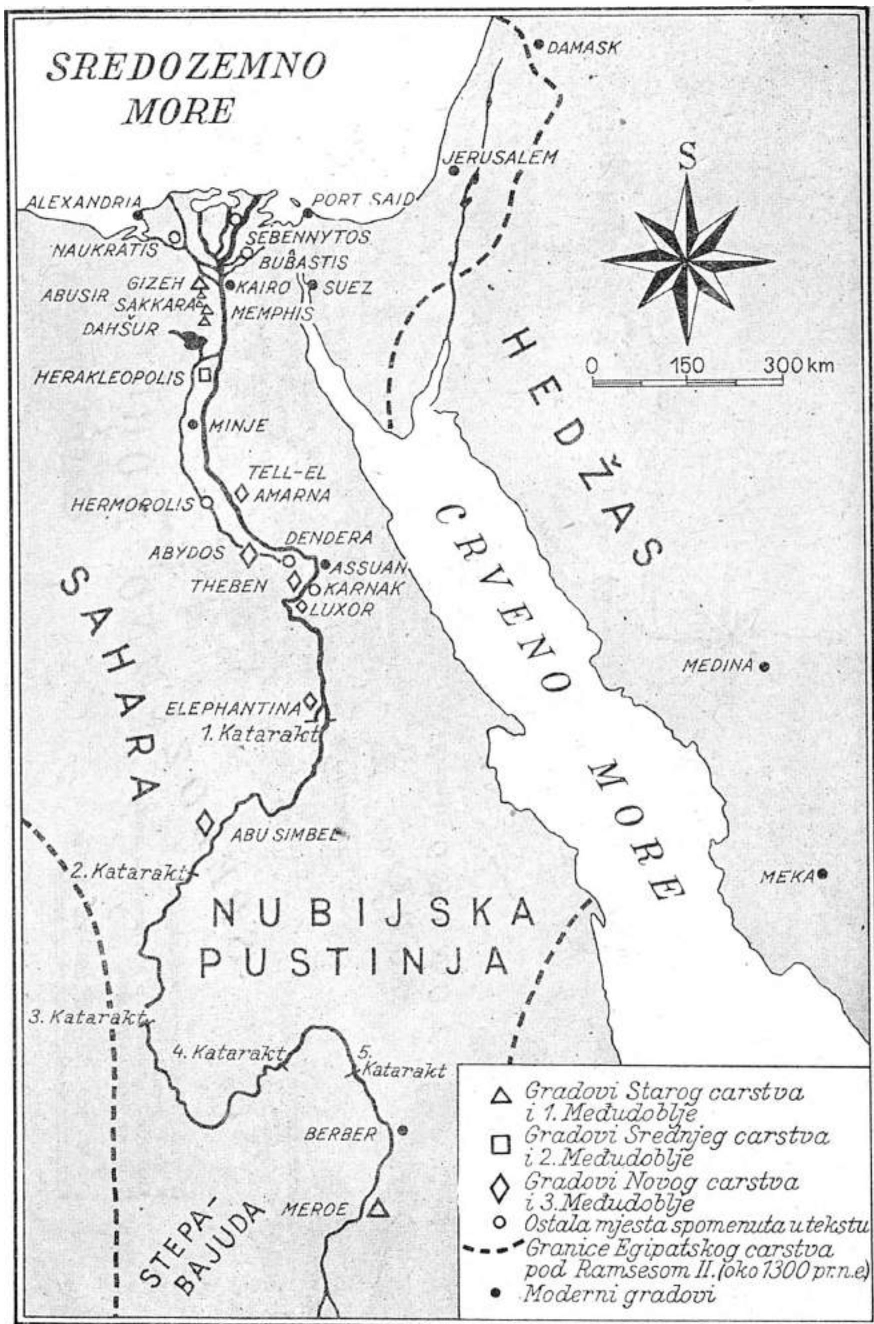
Prescott, William H.: *History of the Conquest of Peru*, 1847.

Schachermeyer: *Materialien zur Geschichte der ägäischen Wanderung in Kleinasien*, (Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts zu Athen, Bd. 41, 1926.).

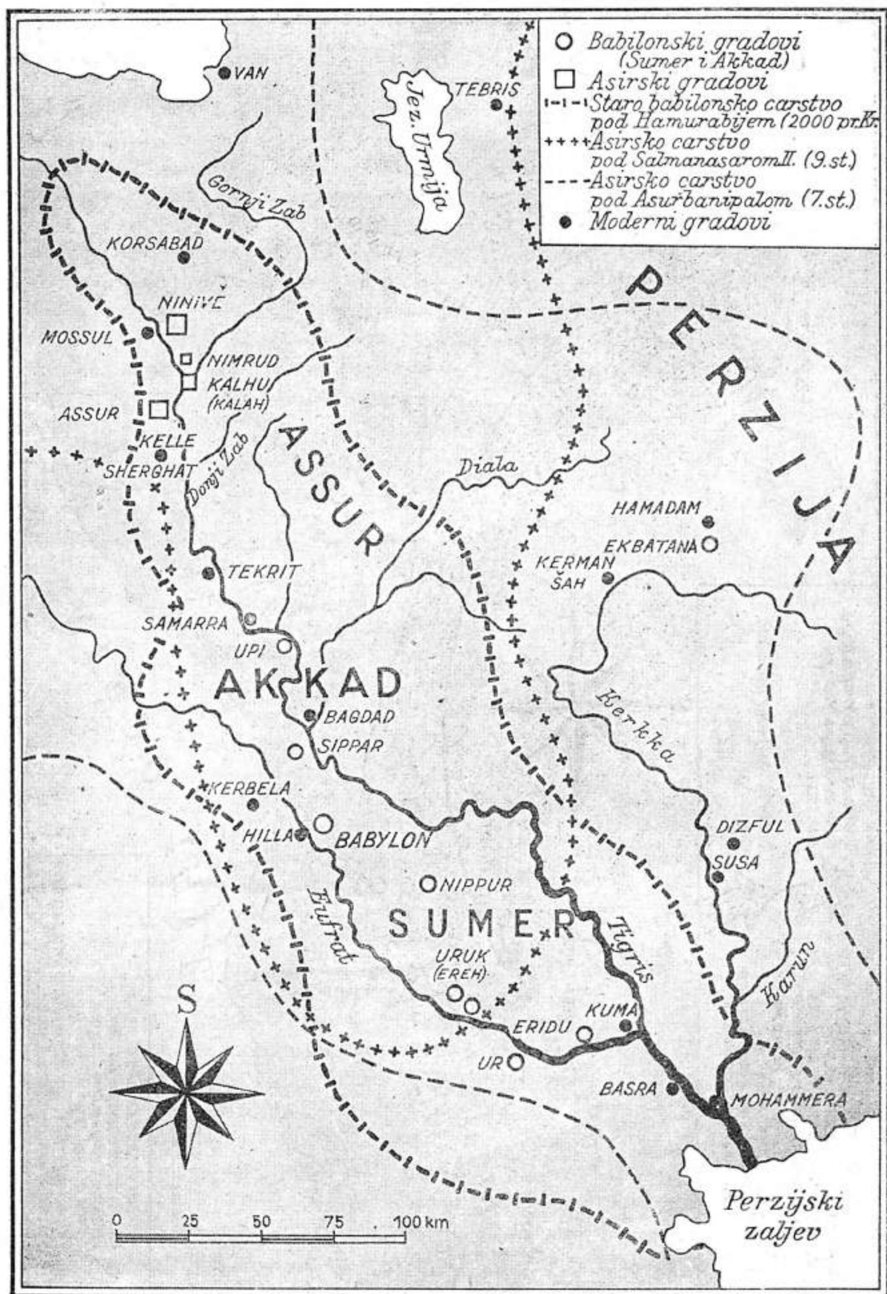
Wheeler, R. E. M.: *5000 Years of Pakistan*, London 1950.

ZEMLJOPISNE KARTE

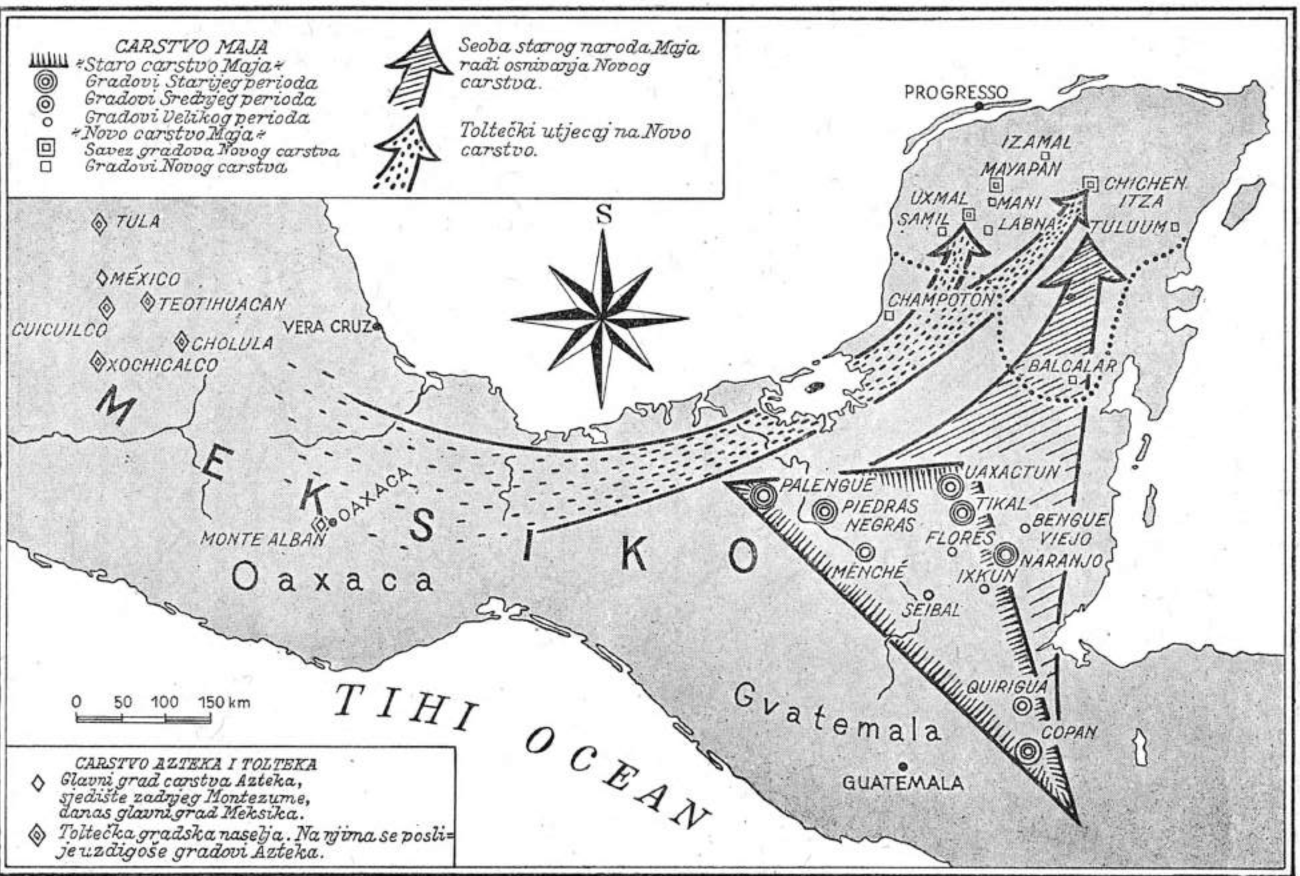
KARTA ISTOČNOG SREDOZEMLJA

KARTA NILSKOG PODRUČJA

KARTA MEZOPOTAMIJE

KARTA MEKSIKA I JUKATANA

POPIS OSOBA I STVARI

POPIS SLIKA NA TABLAMA

C. W. CERAM

BOGOVI, GROBOVI I UČENJACI

•

Izdavač *Matica Hrvatska*
Zagreb, Matičina 2

Za izdavača *Joža Horvat*

Nacrt za korice i ovitak
Valerija Pavić

Tehnički urednik *Vlado Mađarević*

Lektor prof. *Ante Jurević*

Korektor prof. *Marko Vunić*

Tisak Štamparskog zavoda »*Ognjen Prica*«,
Zagreb